“અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્” ગ્રંથ જીર્ણોધ્ધાર ૧૩૯

જૈન સાહિત્ય સંશોધક

વર્ષ-૦૨ – અંક-૧, ૨

: દ્રવ્ય સહાયક :

કચ્છવાગડ દેશોદ્ધારક અધ્યાત્મયોગી
પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય કલાપૂર્ણસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના શિષ્યરત્ન
ગચ્છનાયક પ.પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્વિજય કલાપ્રભસૂરિશ્વરજી મ.સા.ના
આજ્ઞાવર્તિની પૂજ્ય સાધ્વીજી શ્રી સૂર્યયશાશ્રીજી તથા
સાધ્વીજી શ્રી સિદ્ધપ્રભાશ્રીજી મ.સા. ની પ્રેરણાથી
રૂક્ષ્મણીબેન ઉપાશ્રય, સાબરમતી, અમદાવાદના
આરાધક શ્રાવિકાઓની જ્ઞાનખાતાની ઉપજમાંથી

: સંયોજક :

શાહ બાબુલાલ સરેમલ બેડાવાળા
શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર
શા. વીમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન
હીરાજૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-380005
(મો.) 9426585904 (ઓ.) 22132543

સંવત ૨૦૬૮ ઈ.સ. ૨૦૧૨

શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

સંયોજક – શાહ બાબુલાલ સરેમલ

શાહ વીમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન

હીરાજૈન સોસાયટી, રામનગર, સાબરમતી, અમદાવાદ-૦૫.

(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (ઇ-મેલ) ahoshrut.bs@gmail.com

અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્ ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર – સંવત ૨૦૬૫ (ઈ. ૨૦૦૯) – સેટ નં-૧

પ્રાયઃ જીર્ણ અપ્રાપ્ય પુસ્તકોને સ્કેન કરાવીને ડી.વી.ડી. બનાવી તેની યાદી.

*આ પુસ્તકો **www.jainelibrary.org** વેબસાઇટ પરથી પણ ડાઉનલોડ કરી શકાશે.*

ક્રમાંક	પુસ્તકનું નામ	કર્ત્તા-ટીકાકાર-સંપાદક	પૃષ્ઠ
001	શ્રી નંદીસૂત્ર અવચૂરી	પૂ. વિક્રમસૂરિજી મ.સા.	238
002	શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ચૂર્ણી	પૂ. જિનદાસગણિ ચૂર્ણીકાર	286
003	શ્રી અર્હદ્‌ગીતા-ભગવદ્‌ગીતા	પૂ. મેઘવિજયજી ગણિ મ.સા.	84
004	શ્રી અર્હચ્ચૂડામણિ સારસટીકઃ	પૂ. ભદ્રબાહુસ્વામી મ.સા.	18
005	શ્રી યૂક્તિ પ્રકાશસૂત્રં	પૂ. પદ્મસાગરજી ગણિ મ.સા.	48
006	શ્રી માનતુઙ્ગશાસ્ત્રમ્	પૂ. માનતુંગવિજયજી મ.સા.	54
007	અપરાજિતપૃચ્છા	શ્રી બી. ભટ્ટાચાર્ય	810
008	શિલ્પ સ્મૃતિ વાસ્તુ વિદ્યાયામ્	શ્રી નંદલાલ ચુનિલાલ સોમપુરા	850
009	શિલ્પરત્નમ્ ભાગ-૧	શ્રીકુમાર કે. સભાત્સવ શાસ્ત્રી	322
010	શિલ્પરત્નમ્ ભાગ-૨	શ્રીકુમાર કે. સભાત્સવ શાસ્ત્રી	280
011	પ્રાસાદતિલક	શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ	162
012	કાશ્યશિલ્પમ્	શ્રી વિનાયક ગણેશ આપટે	302
013	પ્રાસાદમઞ્જરી	શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ	156
014	રાજવલ્લભ યાને શિલ્પશાસ્ત્ર	શ્રી નારાયણ ભારતી ગોંસાઈ	352
015	શિલ્પદીપક	શ્રી ગંગાધરજી પ્રણીત	120
016	વાસ્તુસાર	શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ	88
017	દીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધ	શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ	110
018	જિનપ્રાસાદ માર્તણ્ડ	શ્રી નંદલાલ ચુનીલાલ સોમપુરા	498
019	જૈન ગ્રંથાવલી	શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફ્રન્સ	502
020	હીરકલશ જૈન જ્યોતિષ	શ્રી હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની	454
021	ન્યાયપ્રવેશઃ ભાગ-૧	શ્રી આનંદશંકર બી. ધ્રુવ	226
022	દીપાર્ણવ પૂર્વાર્ધ	શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ	640
023	અનેકાન્ત જયપતાકાખ્યં ભાગ-૧	પૂ. મુનિચંદ્રસૂરિજી મ.સા.	452
024	અનેકાન્ત જયપતાકાખ્યં ભાગ-૨	શ્રી એચ. આર. કાપડીઆ	500
025	પ્રાકૃત વ્યાકરણ ભાષાંતર સહ	શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	454

026	तत्त्पोपप्लवसिंहः	श्री जयराशी भट्ट, बी. भट्टाचार्य	188
027	शक्तिवादादर्शः	श्री सुदर्शनाचार्य शास्त्री	214
028	क्षीरार्णव	श्री प्रभाशंकर ओघडभाई	414
029	वेधवास्तु प्रभाकर	श्री प्रभाशंकर ओघडभाई	192
030	शिल्परत्नाकर	श्री नर्मदाशंकर शास्त्री	824
031	प्रासाद मंडन	पं. भगवानदास जैन	288
032	श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहन्न्यास अध्याय-१	पू. लावण्यसूरिजी म.सा.	520
033	श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहन्न्यास अध्याय-२	पू. लावण्यसूरिजी म.सा.	578
034	श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहन्न्यास अध्याय-३ (१)	पू. लावण्यसूरिजी म.सा.	278
035	श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहन्न्यास अध्याय-3 (२) (३)	पू. लावण्यसूरिजी म.सा.	252
036	श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहन्न्यास अध्याय-५	पू. लावण्यसूरिजी म.सा.	324
037	वास्तुनिघंटु	प्रभाशंकर ओघडभाई सोमपुरा	302
038	तिलकमञ्जरी भाग-१	पू. लावण्यसूरिजी	196
039	तिलकमञ्जरी भाग-२	पू. लावण्यसूरिजी	190
040	तिलकमञ्जरी भाग-3	पू. लावण्यसूरिजी	202
041	सप्तसन्धान महाकाव्यम्	पू. विजयअमृतसूरिश्वरजी	480
042	सप्तभङ्गीमिमांसा	पू. पं. शिवानन्दविजयजी	228
043	न्यायावतार	सतिषचंद्र विद्याभूषण	60
044	व्युत्पत्तिवाद गुढार्थतत्त्वालोक	श्री धर्मदत्तसूरि (बच्छा ञा)	218
045	सामान्यनिर्युक्ति गुढार्थतत्त्वालोक	श्री धर्मदत्तसूरि (बच्छा ञा)	190
046	सप्तभङ्गीनयप्रदीप बालबोधिनीविवृत्तिः	पू. लावण्यसूरिजी	138
047	व्युत्पत्तिवाद शास्त्रार्थकला टीका	श्रीवेणीमाधव शास्त्री	296
048	नयोपदेश भाग-१ तरङ्गिणीतरणी	पू. लावण्यसूरिजी	210
049	नयोपदेश भाग-२ तरङ्गिणीतरणी	पू. लावण्यसूरिजी	274
050	न्यायसमुच्चय	पू. लावण्यसूरिजी	286
051	स्याद्यार्थप्रकाशः	पू. लावण्यसूरिजी	216
052	दिन शुद्धि प्रकरण	पू. दर्शनविजयजी	532
053	बृहद् धारणा यंत्र	पू. दर्शनविजयजी	113
054	ज्योतिर्महोदय	सं. पू. अक्षयविजयजी	112

શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર

સંયોજક – શાહ બાબુલાલ સરેમલ

શાહ વીમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન

હીરાજૈન સોસાયટી, રામનગર, સાબરમતી, અમદાવાદ-૦૫.

(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (ઇ-મેલ) ahoshrut.bs@gmail.com

અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્ ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર – સંવત ૨૦૬૬ (ઈ. ૨૦૧૦) – સેટ નં-૨

પ્રાયઃ જીર્ણ અપ્રાપ્ય પુસ્તકોને સ્કેન કરાવીને ડી.વી.ડી. બનાવી તેની યાદી.

*આ પુસ્તકો **www.jainelibrary.org** વેબસાઇટ પરથી પણ ડાઉનલોડ કરી શકાશે.*

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	ભાષા	કર્ત્તા-ટીકાકાર-સંપાદક	પૃષ્ઠ
055	**श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहदन्यास अध्याय-६**	**सं**	**पू. लावण्यसूरिजी म.सा.**	**296**
056	**विविध तीर्थ कल्प**	**सं**	**पू. जिनविजयजी म.सा.**	**160**
057	ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા	ગુજ.	**પૂ. પૂણ્યવિજયજી મ.સા.**	**164**
058	**सिद्धान्तलक्षणगूढार्थ तत्त्वलोकः**	**सं**	**श्री धर्मदत्तसूरि**	**202**
059	**व्याप्ति पञ्चक विवृत्ति टीका**	**सं**	**श्री धर्मदत्तसूरि**	**48**
060	જૈન સંગીત રાગમાળા	ગુ.	**શ્રી માંગરોળ જૈન સંગીત મંડળી**	**306**
061	**चतुर्विंशतीप्रबन्ध (प्रबंध कोश)**	**सं**	**श्री रसिकलाल एच. कापडीआ**	**322**
062	**व्युत्पत्तिवाद आदर्श व्याख्यया संपूर्ण ६ अध्याय**	**सं**	**श्री सुदर्शनाचार्य**	**668**
063	**चन्द्रप्रभा हेमकौमुदी**	**सं**	**पू. मेघविजयजी गणि**	**516**
064	**विवेक विलास**	**सं/ગુ.**	**श्री दामोदर गोविंदाचार्य**	**268**
065	**पञ्चशती प्रबोध प्रबंध**	**सं**	**पू. मृगेन्द्रविजयजी म.सा.**	**456**
066	**सन्मतितत्त्वसोपानम्**	**सं**	**पू. लब्धिसूरिजी म.सा.**	**420**
067	ઉપદેશમાલા દોઘટ્ટી ટીકા ગુર્જરાનુવાદ	ગુજ.	**પૂ. હેમસાગરસૂરિજી મ.સા.**	**638**
068	**मोहराजापराजयम्**	**सं**	**पू. चतुरविजयजी म.सा.**	**192**
069	**क्रियाकोश**	**सं/हिं**	**श्री मोहनलाल बांठिया**	**428**
070	**कालिकाचार्यकथासंग्रह**	**सं/ગુ.**	**श्री अंबालाल प्रेमचंद**	**406**
071	**सामान्यनिरुक्ति चंद्रकला कलाविलास टीका**	**सं.**	**श्री वामाचरण भट्टाचार्य**	**308**
072	**जन्मसमुद्रजातक**	**सं/हिं**	**श्री भगवानदास जैन**	**128**
073	**मेघमहोदय वर्षप्रबोध**	**सं/हिं**	**श्री भगवानदास जैन**	**532**
074	જૈન સામુદ્રિકનાં પાંચ ગ્રંથો	ગુજ.	**શ્રી હિમ્મતરામ મહાશંકર જાની**	**376**

075	જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રૂમ ભાગ-૧	ગુજ.	**શ્રી સારાભાઈ નવાબ**	**374**
076	જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રૂમ ભાગ-૨	ગુજ.	**શ્રી સારાભાઈ નવાબ**	**238**
077	સંગીત નાટ્ય રૂપાવલી	ગુજ.	**શ્રી વિદ્યા સારાભાઈ નવાબ**	**194**
078	ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેનું શિલ્પસ્થાપત્ય	ગુજ.	**શ્રી સારાભાઈ નવાબ**	**192**
079	શિલ્પ ચિન્તામણિ ભાગ-૧	ગુજ.	**શ્રી મનસુખલાલ ભુદરમલ**	**254**
080	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૧	ગુજ.	**શ્રી જગન્નાથ અંબારામ**	**260**
081	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૨	ગુજ.	**શ્રી જગન્નાથ અંબારામ**	**238**
082	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૩	ગુજ.	**શ્રી જગન્નાથ અંબારામ**	**260**
083	આયુર્વેદના અનુભૂત પ્રયોગો ભાગ-૧	ગુજ.	**પૂ. કાન્તિસાગરજી**	**114**
084	કલ્યાણ કારક	ગુજ.	**શ્રી વર્ધમાન પાર્શ્વનાથ શાસ્ત્રી**	**910**
085	**વિશ્વલોચન કોશ**	**સં./હિં**	**શ્રી નંદલાલ શર્મા**	**436**
086	કથા રત્ન કોશ ભાગ-1	ગુજ.	**શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી**	**336**
087	કથા રત્ન કોશ ભાગ-2	ગુજ.	**શ્રી બેચરદાસ જીવરાજ દોશી**	**230**
088	હસ્તસઞ્જીવનમ્	સં.	**પૂ. મેઘવિજયજીગણિ**	**322**
089	ઐન્દ્રચતુર્વિંશતિકા	સં.	**પૂ.યશોવિજયજી, પૂ. પુણ્યવિજયજી**	**114**
090	સમ્મતિ તર્ક મહાર્ણવાવતારિકા	સં.	**આચાર્ય શ્રી વિજયદર્શનસૂરિજી**	**560**

श्री आशापूरण पार्श्वनाथ जैन ज्ञानभंडार

संयोजक – शाह बाबुलाल सरेमल - (मो.) 9426585904 (ओ.) 22132543 - ahoshrut.bs@gmail.com

शाह वीमळाबेन सरेमल जवेरचंदजी बेडावाळा भवन

हीराजैन सोसायटी, रामनगर, साबरमती, अमदावाद-05.

अहो श्रुतज्ञानम् ग्रंथ जीर्णोद्धार – संवत २०६७ (ई. 2011) सेट नं.-३

प्रायः अप्राप्य प्राचीन पुस्तकों की स्केन डीवीडी बनाई उसकी सूची । *यह पुस्तके www.jainelibrary.org वेबसाइट से भी डाउनलोड कर सकते हैं ।*

क्रम	पुस्तक नाम	कर्त्ता / टीकाकार	भाषा	संपादक / प्रकाशक	पृष्ठ
91	स्याद्वाद रत्नाकर भाग-१	वादिदेवसूरिजी	सं.	मोतीलाल लाघाजी पुना	272
92	स्याद्वाद रत्नाकर भाग-२	वादिदेवसूरिजी	सं.	मोतीलाल लाघाजी पुना	240
93	स्याद्वाद रत्नाकर भाग-३	वादिदेवसूरिजी	सं.	मोतीलाल लाघाजी पुना	254
94	स्याद्वाद रत्नाकर भाग-४	वादिदेवसूरिजी	सं.	मोतीलाल लाघाजी पुना	282
95	स्याद्वाद रत्नाकर भाग-५	वादिदेवसूरिजी	सं.	मोतीलाल लाघाजी पुना	118
96	पवित्र कल्पसूत्र	पुण्यविजयजी	सं./अं	साराभाई नवाब	466
97	समराङ्गण सूत्रधार भाग-१	भोजदेव	सं.	टी. गणपति शास्त्री	342
98	समराङ्गण सूत्रधार भाग-२	भोजदेव	सं.	टी. गणपति शास्त्री	362
99	भुवनदीपक	पद्मप्रभसूरिजी	सं.	वेंकटेश प्रेस	134
100	गाथासहस्त्री	समयसुंदरजी	सं.	सुखलालजी	70
101	भारतीय प्राचीन लिपीमाला	गौरीशंकर ओझा	हिन्दी	मुन्शीराम मनोहरराम	316
102	शब्दरत्नाकर	साधुसुन्दरजी	सं.	हरगोविन्ददास बेचरदास	224
103	सुबोधवाणी प्रकाश	न्यायविजयजी	सं./गु	हेमचंद्राचार्य जैन सभा	612
104	लघु प्रबंध संग्रह	जयंत पी. ठाकर	सं.	ओरीएन्ट इन्स्टीट्युट बरोडा	307
105	जैन स्तोत्र संचय-१-२-३	माणिक्यसागरसूरिजी	सं,	आगमोद्धारक सभा	250
106	सन्मति तर्क प्रकरण भाग-१,२,३	सिद्धसेन दिवाकर	सं.	सुखलाल संघवी	514
107	सन्मति तर्क प्रकरण भाग-४,५	सिद्धसेन दिवाकर	सं.	सुखलाल संघवी	454
108	न्यायसार – न्यायतात्पर्यदीपिका	सतिषचंद्र विद्याभूषण	सं.	एसियाटीक सोसायटी	354
109	जैन लेख संग्रह भाग-१	पुरणचंद्र नाहर	सं./हि	पुरणचंद्र नाहर	337
110	जैन लेख संग्रह भाग-२	पुरणचंद्र नाहर	सं./हि	पुरणचंद्र नाहर	354
111	जैन लेख संग्रह भाग-३	पुरणचंद्र नाहर	सं./हि	पुरणचंद्र नाहर	372
112	जैन धातु प्रतिमा लेख भाग-१	कांतिविजयजी	सं./हि	जिनदत्तसूरि ज्ञानभंडार	142
113	जैन प्रतिमा लेख संग्रह	दौलतसिंह लोढा	सं./हि	अरविन्द धामणिया	336
114	राधनपुर प्रतिमा लेख संदोह	विशालविजयजी	सं./गु	यशोविजयजी ग्रंथमाळा	364
115	प्राचिन लेख संग्रह-१	विजयधर्मसूरिजी	सं./गु	यशोविजयजी ग्रंथमाळा	218
116	बीकानेर जैन लेख संग्रह	अगरचंद नाहटा	सं./हि	नाहटा ब्रधर्स	656
117	प्राचीन जैन लेख संग्रह भाग-१	जिनविजयजी	सं./हि	जैन आत्मानंद सभा	122
118	प्राचिन जैन लेख संग्रह भाग-२	जिनविजयजी	सं./हि	जैन आत्मानंद सभा	764
119	गुजरातना ऐतिहासिक लेखो-१	गिरजाशंकर शास्त्री	सं./गु	फार्बस गुजराती सभा	404
120	गुजरातना ऐतिहासिक लेखो-२	गिरजाशंकर शास्त्री	सं./गु	फार्बस गुजराती सभा	404
121	गुजरातना ऐतिहासिक लेखो-३	गिरजाशंकर शास्त्री	सं./गु	फार्बस गुजराती सभा	540
122	ऑपरेशन इन सर्च ऑफ संस्कृत मेन्यु. इन मुंबई सर्कल-१	पी. पीटरसन	अं.	रॉयल एशियाटीक जर्नल	274
123	ऑपरेशन इन सर्च ऑफ संस्कृत मेन्यु. इन मुंबई सर्कल-४	पी. पीटरसन	अं.	रॉयल एशियाटीक जर्नल	414
124	ऑपरेशन इन सर्च ऑफ संस्कृत मेन्यु. इन मुंबई सर्कल-५	पी. पीटरसन	अं.	रॉयल एशियाटीक जर्नल	400
125	कलेक्शन ऑफ प्राकृत एन्ड संस्कृत इन्स्क्रीप्शन्स	पी. पीटरसन	अं.	भावनगर आर्चीऑलॉजीकल डिपा.	320
126	विजयदेव माहात्म्यम्	जिनविजयजी	सं.	जैन सत्य संशोधक	148

श्री आशापूरण पार्श्वनाथ जैन ज्ञानभंडार

संयोजक – शाह बाबुलाल सरेमल - (मो.) 9426585904 (ओ.) 22132543 - ahoshrut.bs@gmail.com

शाह वीमळाबेन सरेमल जवेरचंदजी बेडावाळा भवन

हीराजैन सोसायटी, रामनगर, साबरमती, अमदावाद-05.

अहो श्रुतज्ञानम् ग्रंथ जीर्णोद्धार – संवत २०६८ (ई. 2012) सेट नं.-४

प्रायः अप्राप्य प्राचीन पुस्तकों की स्केन डीवीडी बनाई उसकी सूची । ***यह पुस्तके www.jainelibrary.org वेबसाइट से भी डाउनलोड कर सकते हैं ।***

क्रम	पुस्तक नाम	कर्त्ता / संपादक	भाषा	प्रकाशक	पृष्ठ
127	महाप्रभाविक नवस्मरण	साराभाई नवाब	गुज.	साराभाई नवाब	754
128	जैन चित्र कल्पलता	साराभाई नवाब	गुज.	साराभाई नवाब	84
129	जैन धर्मनो प्राचीन इतिहास भाग-२	हीरालाल हंसराज	गुज.	हीरालाल हंसराज	194
130	ओपरेशन इन सर्च ओफ सं. मेन्यु. भाग-६	पी. पीटरसन	अंग्रेजी	एशियाटीक सोसायटी	171
131	जैन गणित विचार	कुंवरजी आणंदजी	गुज.	जैन धर्म प्रसारक सभा	90
132	दैवज्ञ कामधेनु (प्राचिन ज्योतिष ग्रंथ)	शील खंड	सं.	ब्रज. बी. दास बनारस	310
133	करण प्रकाश	ब्रह्मदेव	सं./अं.	सुधाकर द्विवेदि	276
134	न्यायविशारद महो. यशोविजयजी स्वहस्तलिखित कृति संग्रह	यशोदेवसूरिजी	गुज.	यशोभारती प्रकाशन	69
135	भौगोलिक कोश-१	डाह्याभाई पीतांबरदास	गुज.	गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी	100
136	भौगोलिक कोश-२	डाह्याभाई पीतांबरदास	गुज.	गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी	136
137	जैन साहित्य संशोधक वर्ष-१ अंक-१, २	जिनविजयजी	हिन्दी	जैन साहित्य संशोधक पुना	266
138	जैन साहित्य संशोधक वर्ष-१ अंक-३, ४	जिनविजयजी	हिन्दी	जैन साहित्य संशोधक पुना	244
139	जैन साहित्य संशोधक वर्ष-२ अंक-१, २	जिनविजयजी	हिन्दी	जैन साहित्य संशोधक पुना	274
140	जैन साहित्य संशोधक वर्ष-२ अंक-३, ४	जिनविजयजी	हिन्दी	जैन साहित्य संशोधक पुना	168
141	जैन साहित्य संशोधक वर्ष-३ अंक-१, २	जिनविजयजी	हिन्दी	जैन साहित्य संशोधक पुना	282
142	जैन साहित्य संशोधक वर्ष-३ अंक-३, ४	जिनविजयजी	हिन्दी	जैन साहित्य संशोधक पुना	182
143	नवपदोनी आनुपूर्वी भाग-१	सोमविजयजी	गुज.	शाह बाबुलाल सवचंद	384
144	नवपदोनी आनुपूर्वी भाग-२	सोमविजयजी	गुज.	शाह बाबुलाल सवचंद	376
145	नवपदोनी आनुपूर्वी भाग-३	सोमविजयजी	गुज.	शाह बाबुलाल सवचंद	387
146	भास्वति	शतानंद मारछता	सं./हि	एच.बी. गुप्ता एन्ड सन्स बनारस	174
147	जैन सिद्धांत कौमुदी (अर्धमागधी व्याकरण)	रत्नचंद्र स्वामी	प्रा./सं.	भैरोदान सेठीया	320
148	मंत्रराज गुणकल्प महोदधि	जयदयाल शर्मा	हिन्दी	जयदयाल शर्मा	286
149	फक्कीका रत्नमंजूषा-१, २	कनकलाल ठाकूर	सं.	हरिकृष्ण निबंध	272
150	अनुभूत सिद्ध विशायंत्र (छ कल्प संग्रह)	मेघविजयजी	सं./गुज	महावीर ग्रंथमाळा	142
151	सारावलि	कल्याण वर्धन	सं.	पांडुरंग जीवाजी	260
152	ज्योतिष सिद्धांत संग्रह	विश्वेश्वरप्रसाद द्विवेदी	सं.	ब्रीजभूषणदास बनारस	232
153	ज्ञान प्रदीपिका तथा सामुद्रिक शास्त्रम्	रामव्यास पान्डेय	सं.	जैन सिद्धांत भवन	160
	नूतन संकलन				
१	आ. चंद्रसागरसूरिजी ज्ञानभंडार – उज्जैन	हस्तप्रत सूचीपत्र	हिन्दी	श्री आशापुरण पार्श्वनाथ जैन ज्ञानभंडार	
२	श्री गुजराती श्वे.मू. जैन संघ-हस्तप्रत भंडार – कलकत्ता	हस्तप्रत सूचीपत्र	हिन्दी	श्री आशापुरण पार्श्वनाथ जैन ज्ञानभंडार	

संरक्षक—श्रीयुत सेठ हरगोविंददास रामजी शाह-मुंबई.

खंड २] [अंक १

जैन साहित्य संशोधक

(जैन इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान आदि विषयक सचित्र पत्र)

संपादक—

मुनि श्रीजिनविजयजी (एस्. आर. ए. एस्.)

ले ख सू चि

१ योग दर्शन—ले० श्रीयुत पं. सुखलालजी १
२. कुंरपाल सोणपाल प्रशस्ति-ले० प्रो. बनारसी दासजी जैन एम्. ए. २६
३. सोमदेवसूरिकृत नीतिवाक्यामृत—ले० श्रीयुत पं. नाथूरामजी प्रेमी... ३६
४. कीरग्रामनो जैन शिलालेख-संपादकीय ५५
५. महाकवि पुष्पदंत और उनका महापुराण-ले० श्रीयुत पं. नाथूरामजी प्रेमी ५७
६. प्रो० ल्युमन अने आवश्यकसूत्र-ले० मुनि जि० वि०; वकील के० प्रे० मोदी ८१
७. स्वाध्याय-समालोचन ९४

प्रकाशक—

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय.

ठि. भारत जैन विद्यालय-पूना शहर.

ज्येष्ठ, विक्रम सं. १९७९] महावीर नि. सं. २४४९ [जुलाई १९२३.

Aho ! Shrutgyanam

ग्राहक वर्गने निवेदन

पहेला खंडनो छेल्लो अंक बहार पड्यां पछी आजे लगभग दोढ वर्ष करतांए वधारे समय पछी आ अंक ग्राहकोना हाथमां मुकतां अमारे ग्राहक वर्गने शुं निवेदन करवुं ते कांई सूझतुं नथी. आ अंक छपाववानी शरुआत संवत् १९७८ ना आखा त्रीजना दिवसे थई हती पण तेनी समाप्ति सं० १९७९ ना जेठमां थाय छे. आटला बधा विलंबनां कारणो आपी देवाथी पण अमने के ग्राहकवर्गने सन्तोष थाय तेम लागतुं नथी तेथी अमे ए संबन्धमां 'मौनं सर्वार्थसाधकं' नी नीतिनें अनुसरी भूतकालने भूली जवानी भलामण करिए छीए; अने भविष्य माटे आशा आपीए छीए के, हवे पछी जेम बनशे तेम वेळासर ज ग्राहकोना हाथमां अंक पहुंची जाय तेवी दरेक कोशीश करवामां आवशे.

—मुनि जिनविजय.

जैन साहित्य संशोधकना द्वितीय खण्डमां

केवा केवा विषयो आवशे ते जाणवुं होय

तो आ नीचेनी नोंध ध्यानपूर्वक वांचो

बीजा खण्डमां, जैन धर्मना प्राचीन गौरव उपर अपूर्व प्रकाश पाडनारा अनेक प्राचीन शिलालेखो अने ताम्रपत्रो प्रकट थशे.

बीजा खण्डमां, जैन संघना संरक्षक जुदा जुदा गच्छोनी पट्टावलियो प्रसिद्ध थशे.

बीजा खण्डमां, जैन साहित्यना आभूषणभूत ग्रन्थोना परिचयो अने तेनी प्रशस्तिओ प्रसिद्ध थशे.

बीजा खण्डमां, जैन अने बौद्ध साहित्यनी तुलना करनारा प्रौढ अने गंभीर लेखो आवशे.

बीजा खण्डमां, भगवान् महावीर देवना निर्वाण समय संबंधी जुदा जुदा विद्वानोए लखेला लेखोनां भाषान्तरो तथा स्वतंत्र लेख आवशे.

बीजा खण्डमां, प्रो० वेबरनो लखेलो जन आगमोनी विस्तृत समालोचना आपवामां आवशे.

बीजा खण्डमां, जैन साहित्यमां उल्लिखित प्राचीन स्थळोनां वर्णनो आवशे.

बीजा खण्डमां, बौद्ध साहित्यमां जैनधर्मविषये शा शा विचारो लखाएला छे तेना विचित्र अने अज्ञातपूर्व उल्लेखो आवशे.

बीजा खण्डमां, जैन संघमां आजपर्यंत थई गएला प्रसिद्ध पुरुषोना परिचयो आपवामां आवशे.

आ सिवाय बीजा पण अनेक नाना मोटा अपूर्व अपूर्व लेखो प्रकट करवामां आवशे अने साथे तेवां ज सुन्दर, मनहर, दर्शनीय अने संग्रहणीय अनेक चित्रो पण यथायोग्य आपवामां आवशे.

वळी, आ खण्डमां कटेलाक ऐतिहासिक प्राचीन प्रबन्धो, अने पट्टावलिओ पण मूळ रूपे आपवामां आवनार छे. उदाहरण तरीके मेरुतुंगाचार्य विरचित विचारश्रेणि; उपकेशगच्छ, तपागच्छ, खरतरगच्छ, बृहत्पोशालिक गच्छ आदिनी पट्टावली; जुना रासा; चैत्य परिपाटि; तीर्थ माळा, अने विज्ञप्ति इत्यादि. इत्यादि.

Aho ! Shrutgyanam

Aho ! Shrutgyanam

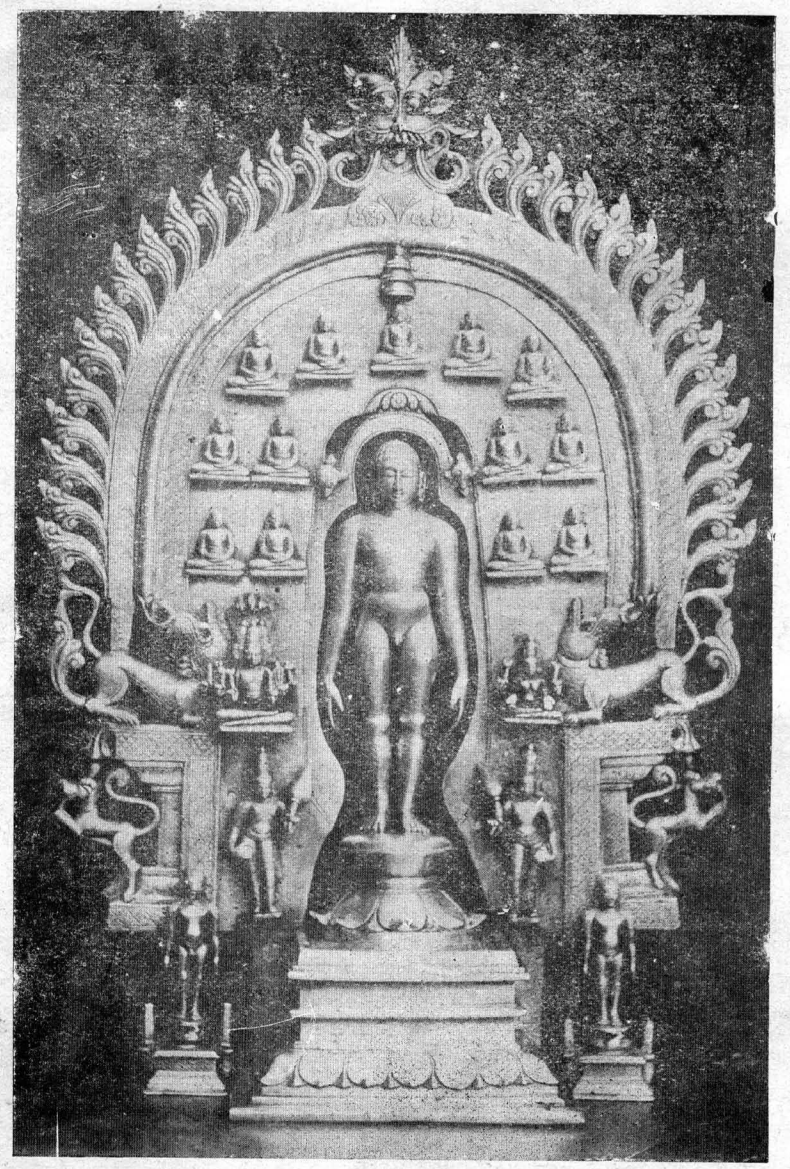

येनूर (दक्षिण कर्णाटक) स्थान स्थित मनुष्याकार दिगम्बर जैन प्रतिमा

Aho ! Shrutgyanam

॥ ॐ अर्हम् ॥

॥ नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ॥

जैन साहित्य संशोधक

'पुरिसा! सच्चमेव समभिजाणाहि। सच्चस्साणाए उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ।'

'जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ।'

'दिट्ठं, सुयं, मयं, विण्णायं जं एत्थ परिकहिज्जइ।'

—निर्ग्रन्थप्रवचन—आचारांगसूत्र।

खंड २] हिंदी लेख विभाग. [अंक १

योग दर्शन

(लेखकः—पं. सुखलालजी न्यायाचार्य)

प्रत्येक मनुष्य व्यक्ति अपरिमित शक्तियोंके तेजका पुञ्ज है, जैसा कि सूर्य। अत एव राष्ट्र तो मानों अनेक सूर्योंका मण्डल है। फिर भी जब कोई व्यक्ति या राष्ट्र असफलता या नैराश्यके भँवरमें पडता है तब यह प्रश्न होना सहज है कि इसका कारण क्या है?। बहुत विचार कर देखनेसे मालूम पडता है कि असफलता व नैराश्यका कारण योगका (स्थिरताका) अभाव है, क्यों कि योग न होनेसे बुद्धि संदेहशील बनी रहती है, और इससे प्रयत्नकी गति अनिश्चित हो जानेके कारण शक्तियां इधर उधर टकरा कर आदमीको बरबाद कर देती हैं। इस कारण सब शक्तियोंको एक केन्द्रगामी बनाने तथा साध्यतक पहुंचानेके लिये अनिवार्यरूपसे सभीको योगकी जरूरत है। यही कारण है कि प्रस्तुत व्याख्यानमालामें योगका विषय रक्खा गया है।

* गूजरात पुरातत्त्व मंदिरकी ओरसे होनेवाली आर्यविद्याव्याख्यानमालामें यह व्याख्यान पढा गया था।

Aho ! Shrutgyanam

इस विषयकी शास्त्रीय मीमांसा करनेका उद्देश यह है कि हमें अपने पूर्वजोंकी तथा अपनी सभ्यताकी प्रकृति ठीक मालूम हो, और तद्द्वारा आर्यसंस्कृतिके एक अंशका थोडा, पर निश्चित रहस्य विदित हो।

योगदर्शन यह सामासिक शब्द है। इसमें योग और दर्शन ये दो शब्द मौलिक हैं।

योग शब्दका अर्थ—योग शब्द युज् धातु और घञ् प्रत्ययसे सिद्ध हुवा है। युज् धातु दो हैं। एकका अर्थ है जोडना1 और दूसरेका अर्थ है समाधि2—मनःस्थिरता। सामान्य रीतिसे योगका अर्थ संबन्ध करना तथा मानासिक स्थिरता करना इतना ही है. परंतु प्रसंग व प्रकरणके अनुसार उसके अनेक अर्थ हो जानेसे वह बहुरूपी बन जाता है। इसी बहुरूपिताके कारण लोकमान्यको अपने गीतारहस्यमें गीताका तात्पर्य दिखानेके लिये योगशब्दार्थनिर्णयकी विस्तृत भूमिका रचनी पडी है3। परंतु योगदर्शनमें योग शब्दका अर्थ क्या है यह बतलानेके लिये उतनी गहराईमें उतरनेकी कोई आवश्यकता नहीं है; क्यों कि योगदर्शनविषयक सभी ग्रन्थोंमें जहां कहीं योग शब्द आया है वहां उसका एक ही अर्थ है, और उस अर्थका स्पष्टीकरण उस उस ग्रन्थमें ग्रन्थकारने स्वयं ही कर दिया है। भगवान् पतंजलिने अपने योगसूत्रमें4 चित्तवृत्ति निरोधको ही योग कहा है, और उस ग्रन्थमें सर्वत्र योग शब्दका वही एक मात्र अर्थ विवक्षित है। श्रीमान् हरिभद्र सूरिने अपने योग विषयक सभी ग्रन्थोंमें5 मोक्ष प्राप्त कराने वाले धर्मव्यापारको ही योग कहा है; और उनके उक्त सभी ग्रन्थोंमें योग शब्दका वही एक मात्र अर्थ विवक्षित है। चित्तवृत्ति-निरोध और मोक्षप्रापक धर्मव्यापार इन दो वाक्योंके अर्थमें स्थूल दृष्टिसे देखने पर बडी भिन्नता मालूम होती है, पर सूक्ष्म दृष्टिसे देखने पर उनके अर्थकी अभिन्नता स्पष्ट मालूम हो जाती है। क्यों कि 'चित्तवृत्तिनिरोध' इस शब्दसे वही क्रिया या व्यापार विवक्षित है जो मोक्षके लिये अनुकूल हो और जिससे चित्तकी संसाराभिमुख वृत्तियां रुक जाती हों। 'मोक्षप्रापक धर्मव्यापार' इस शब्दसे भी वही क्रिया विवक्षित है। अत एव प्रस्तुत विषयमें योग शब्दका अर्थ स्वाभाविक समस्त आत्मशक्तियोंका पूर्ण विकास करानेवाली क्रिया अर्थात् आत्मोन्मुख चेष्टा इतना ही समजना चाहिये6। योगविषयक वैदिक, जैन और बौद्ध ग्रन्थोंमें योग, ध्यान, समाधि ये शब्द बहुधा समानार्थक देखे जाते हैं।

दर्शन शब्द का अर्थ—नेत्रजन्यज्ञान,7 निर्विकल्प (निराकार) बोध,8 श्रद्धा,9 मत10 आदि अनेक अर्थ दर्शन शब्दके देखे जाते हैं। पर प्रस्तुत विषयमें दर्शन शब्दका अर्थ मत यही एक विवक्षित है।

योगके आविष्कारका श्रेय—जितने देश और जितनी जातियोंके आध्यात्मिक महान् पुरुषोंकी जीवनकथा तथा उनका साहित्य उपलब्ध है उसको देखनेवाला कोई भी यह नहीं कह सकता है कि आध्यात्मिक विकास अमुक देश और अमुक जातिकी ही बपौती है, क्यों कि सभी देश और सभी जातियोंमें न्यूनाधिक रूपसे आध्यात्मिक विकासवाले महात्माओंके पाये जानेके प्रमाण मिलते हैं11। योगका संबन्ध आध्यात्मिक विकाससे है। अत एव यह स्पष्ट है कि

---

१ युजृंपी योगे,—७ गण हेमचंद्र धातुपाठ. २ युजिंच् समाधौ,—४ गण हेमचंद्र धातुपाठ.

३ देखो पृष्ठ ५५ से ६०। ४ पा. १ सू. २—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। ५ योगबिन्दु श्लोक ३१—
अध्यात्मं भावनाऽऽध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः। मोक्षेण योजनाद्योग एष श्रेष्ठो यथोत्तरम्॥ योगविंशिका गाथा ॥१॥

६ लोर्ड एवेबरीने जो शिक्षाकी पूर्ण व्याख्या की है वह इसी प्रकारकी है:— "Education is the harmonious developement of all our faculties." ७ दृशं प्रेक्षणे—१ गण हेमचन्द्र धातुपाठ. ८ तत्त्वार्थ अध्याय २ सूत्र ६—श्लोक वार्तिक. ९ तत्त्वार्थ अध्याय १ सूत्र २. १० षड्दर्शन समुच्चय—श्लोक २—"दर्शनानि षडेवात्र" इत्यादि. ११ उदाहरणार्थ जरथोस्त, इसु, महम्मद आदि.

Aho ! Shrutgyanam

योगका अस्तित्व सभी देश और सभी जातियोंमें रहा है। तथापि कोइ भी विचारशील मनुष्य इस बातका इनकार नहीं कर सकता है कि योगके आविष्कारका या योगको पराकाष्ठा तक पहुंचानेका श्रेय भारतवर्ष और आर्यजातिको ही है। इसके सबूतमें मुख्यतया तीन बातें पेश की जा सकती हैं। १ योगी, ज्ञानी, तपस्वी आदि आध्यात्मिक महापुरुषोंकी बहुलता; २ साहित्यके आदर्शकी एकरूपता; और ३ लोकरुचि।

१. योगी, ज्ञानी, तपस्वी आदि आध्यात्मिक महापुरुषोंकी संख्या भारतवर्षमें पहिलेसे आज तक इतनी बडी रही है कि उसके सामने अन्य सब देश और जातियोंके आध्यात्मिक व्यक्तियोंकी कुल संख्या इतनी अल्प जान पडती है जितनी कि गंगाके सामने एक छोटीसी नदी।

२. साहित्यके आदर्शकी एकरूपता—तत्त्वज्ञान, आचार, इतिहास, काव्य, नाटक आदि साहित्यका कोई भी भाग लीजिये उसका अन्तिम आदर्श बहुधा मोक्ष ही होगा। प्राकृतिक दृश्य और कर्मकाण्डके वर्णनने वेदका बहुत बडा भाग रोका है सही, पर इसमें संदेह नहीं कि वह वर्णन वेदका शरीर मात्र है; उसकी आत्मा कुछ ओर ही है—और वह है परमात्मचिंतन या आध्यात्मिक भावोंका आविष्करण। उपनिषदोंका प्रासाद तो ब्रह्मचिन्तनकी बुनियाद पर ही खडा है। प्रमाणविषयक, प्रमेयविषयक कोई भी तत्त्वज्ञान संबन्धी सूत्रग्रन्थ हो; उसमें भी तत्त्वज्ञानके साध्यरूपसे मोक्षका ही वर्णन मिलेगा[1]। आचारविषयक सूत्र स्मृति आदि सभी ग्रन्थोंमें आचारपालनका मुख्य उद्देश मोक्ष ही माना गया[2] है। रामायण, महाभारत आदिके मुख्य पात्रोंकी महिमा सिर्फ इस लिये नहीं कि वे एक बडे राज्यके स्वामी थे, पर वह इस लिये है कि अंतमें वे संन्यास या तपस्याके द्वारा मोक्षके अनुष्ठानमें ही लग जाते हैं। रामचन्द्रजी प्रथम ही अवस्थामें वशिष्ठसे योग और मोक्षकी शिक्षा पा लेते[3] हैं। युधिष्ठिर भी युद्ध रस लेकर बाण शय्यापर सोये हुए भीष्मपितामहसे शान्तिका ही पाठ पढते[4] हैं। गीता तो रणांगणमें भी मोक्षके एकतम साधन योगका ही उपदेश देती है। कालिदास जैसे शृंगारप्रिय कहलानेवाले कवि भी अपने मुख्य पात्रोंकी महत्ता मोक्षकी ओर झुकनेमें ही देखते हैं[5]। जैन आगम और बौद्ध पिटक तो निवृत्तिप्रधान होनेसे मुख्यतया मोक्षके सिवाय अन्य विषयोंका वर्णन करनेमें बहुत ही संकुचाते हैं। शब्दशास्त्रमें

—1 वैशेषिकदर्शन, अ० १ सू० ४ धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां 'साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्। —न्यायदर्शन अ० १ सू० १ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ सांख्यदर्शन, अ. १ अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥— वेदान्तदर्शन अ०४, पा० ४, सू० २२ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ — जैनदर्शन तत्त्वार्थ अ० १ सू० १ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ 2 याज्ञवल्क्यस्मृति अ. ३ यतिधर्मनिरूपणम्; मनुस्मृति अ. १२ श्लोक ८३. 3 देखो योगवाशिष्ठ. 4 देखो महाभारत–शान्तिपर्व. 5 कुमारसंभव–सर्ग ३ तथा ५ तपस्या वर्णनम्. शाकुन्तल नाटक अंक ४ कण्वोक्ति.

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी, दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य।
भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण सार्धं, शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम् यौवने विषयैषिणाम्। वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम् योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥८॥ सर्ग १

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे, नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये, गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥ रघुवंश. ३

Aho ! Shrutgyanam

भी शब्दशुद्धिको तत्त्वज्ञानका द्वार मान कर उसका अन्तिम ध्येय परम श्रेय ही माना है । विशेष क्या ? कामशास्त्र तकका भी आखिरी उद्देश मोक्ष है । इस प्रकार भारतवर्षीय साहित्यका कोई भी स्रोत देखिये उसकी गति समुद्र जैसे अपरिमेय एक चतुर्थ पुरुषार्थकी ओर ही होगी ।

३ लोकरुचि—आध्यात्मिक विषयकी चर्चावाला और खासकर योगविषयक कोई भी ग्रन्थ किसीने भी लिखा कि लोगोंने उसे अपनाया । कंगाल और दीन हीन अवस्थामें भी भारतवर्षीय लोगोंकी उक्त आभिरुचि यह सूचित करती है कि योगका सम्बन्ध उनके देश व उनकी जातिमें पहलेसे ही चला आता है। इसी कारणसे भारतवर्षकी सभ्यता अरण्यमें उत्पन्न हुई कही जाती है 1। इस पैत्रिक स्वभावके कारण जब कभी भारतीय लोग तीर्थयात्रा या सफरके लिये पहाडों, जंगलों और अन्य तीर्थस्थानोंमें जाते हैं तब वे डेरा तंबू डालनेसे पहले ही योगियोंको, उनके मठोंको और उनके चिन्ह तकको भी ढूंढा करते हैं । योगकी श्रद्धाका उद्रेक यहां तक देखा जाता है कि किसी नंगे बावेको गांजेकी चिलम फूंकते या जटा बढाते देखा कि उसके मुंहके धुंएमें या उसकी जटा व भस्मलेपमें योगका गन्ध आने लगता है । भारतवर्षके पहाड, जंगल और तीर्थस्थान भी बिलकुल योगिशून्य मिलना दुःसंभव है । ऐसी स्थिति अन्य देश और अन्य जातिमें दुर्लभ है । इससे यह अनुमान करना सहज है कि योगको आविष्कृत करनेका तथा पराकाष्ठा तक पहुंचानेका श्रेय बहुधा भारतवर्षको और आर्यजातिको ही है । इस बातकी पुष्टि मेक्षमूलर जैसे विदेशीय और भिन्न संस्कारी विद्वान्के कथनसे भी अच्छी तरह होती है ।2

आर्यसंस्कृतिकी जड और आर्यजातिका लक्षण—ऊपरके कथनसे आर्यसंस्कृतिका मूल आधार क्या है, यह स्पष्ट मालूम हो जाता है । शाश्वत जीवनकी उपादेयता ही आर्यसंस्कृतिकी भित्ति है । इसी पर आर्यसंस्कृतिके चित्रोंका चित्रण किया गया है । वर्णविभाग जैसा सामाजिक संगठन और आश्रमव्यवस्था जैसा वैयक्तिक जीवनविभाग उस चित्रणका अनुपम उदाहरण है । विद्या, रक्षण, विनिमय और सेवा ये चार जो वर्णविभागके उद्देश्य हैं, उनके प्रवाह गार्हस्थ्य जीवनरूप मैदानमें अलग अलग बह कर भी वानप्रस्थके मुहानेमें मिलकर अंतमें संन्यासाश्रमके अपरिमेय समुद्रमें एकरूप हो जाते हैं । सारांश यह है कि सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक आदि सभी संस्कृतियोंका निर्माण, स्थूलजीवनकी परिणामविरसता और आध्यात्मिक-जीवनकी परिणामसुन्दरता ऊपर ही किया गया है । अत एव जो विदेशीय विद्वान् आर्यजातिका लक्षण स्थूलशरीर, उसके डीलडोल, व्यापार–व्यवसाय, भाषा, आदिमें देखते हैं वे एकदेशीय मात्र हैं । खेतीबारी, जहाजखेना, पशुओंको चराना आदि जो जो अर्थ आर्यशब्दसे निकाले गये हैं वे आर्यजातिके असाधारण लक्षण नहीं हैं । आर्यजातिका असाधारण लक्षण तो परलोकमात्रकी कल्पना भी नहीं है, क्यों कि उसकी दृष्टिमें वह लोक भी त्याज्य है । उसका सच्चा और अन्तरंग लक्षण स्थूल जगत्के उसपार वर्तमान परमात्मतत्त्वकी एकाग्रबुद्धिसे उपासना करना यही है । इस सर्वव्यापक उद्देश्यके कारण आर्यजाति अपनेको अन्य सब जातियोंसे श्रेष्ठ समझती आई है ।

---

१ द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
व्याकरणात्पदसिद्धिः पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति । अर्थात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानात्परं श्रेयः ॥
श्रीहैमशब्दानुशासनम् अ. १ पा. १ सू. २ लघुन्यास.

२ " स्थाविरे धर्मं मोक्षं च " कामसूत्र अ. २ पृ. ११ Bombay Edition.

1 देखो कविवर टागोर कृत " साधना " पृष्ठ ४.
" Thus in India it was in the forests that our civilization had its birth.....etc "

2 This concentrtion of thought (**एकाग्रता**) or one-pointedness as the Hindus called it, ls something to us almost unknown.

इत्यादि देखो. पृ. २३–वोल्युम १–सेक्रेड बुक्स ओफ धि ईस्ट, मेक्षमूलर–प्रस्तावना.

Aho ! Shrutgyanam

ज्ञान और योगका संबन्ध तथा योगका दरजा—व्यवहार हो या परमार्थ, किसी भी विषयका ज्ञान तभी परिपक्व समझा जा सकता है जब कि ज्ञानानुसार आचरण किया जाय। असलमें यह आचरण ही योग है। अत एव ज्ञान योगका कारण है। परन्तु योगके पूर्ववर्ति जो ज्ञान होता है वह अस्पष्ट होता है1। और योगके बाद होनेवाला अनुभवात्मक ज्ञान स्पष्ट तथा परिपक्व होता है। इसीसे यह समझ लेना चाहिये कि स्पष्ट तथा परिपक्व ज्ञानकी एक मात्र कुंजी योग ही है। आधिभौतिक या आध्यात्मिक कोई भी योग हो, पर वह जिस देश या जिस जातिमें जितने प्रमाणमें पुष्ट पाया जाता है उस देश या उस जातिका विकास उतना ही अधिक प्रमाणमें होता है। सच्चा ज्ञानी वही है जो योगी है2। जिसमें योग या एकाग्रता नहीं होती वह योगवाशिष्ठकी परिभाषामें ज्ञानबन्धु है3। योगके सिवाय किसी भी मनुष्यकी उत्क्रान्ति हो ही नहीं सकती, क्यों कि मानसिक चंचलताके कारण उसकी सब शक्तियां एक ओर न बह कर भिन्न भिन्न विषयोंमें टकराती हैं, और क्षीण हो कर यों ही नष्ट हो जाती हैं। इसलिये क्या किसान, क्या कारीगर, क्या लेखक, क्या शोधक, क्या त्यागी सभीको अपनी नाना शक्तियोंको केन्द्रस्थ करनेके लिये योग ही परम साधन है।

व्यावहारिक और पारमार्थिक योग—योगका कलेवर एकाग्रता है, उसकी आत्मा अहंत्व ममत्वका त्याग है। जिसमें सिर्फ एकाग्रताका ही संबन्ध हो वह व्यावहारिक योग, और जिसमें एकाग्रताके साथ साथ अहंत्व ममत्वके त्यागका भी संबन्ध हो वह पारमार्थिक योग है। यदि योगका उक्त आत्मा किसी भी प्रवृत्तिमें—चाहे वह दुनियाकी दृष्टिमें बाह्य ही क्यों न समझी जाती हो—वर्तमान हो तो पारमार्थिक योग ही समझना चाहिये। इसके विपरीत स्थूलदृष्टिवाले जिस प्रवृत्तिको आध्यात्मिक समझते हों, उसमें भी यदि योगका उक्त आत्मा न हो तो उसे व्यवहारिक योग ही कहना चाहिये। यही बात गीताके साम्यगर्भित कर्मयोगमें कही गई है4।

यो ग की दो धा रा यें—व्यवहारमें किसी भी वस्तुको परिपूर्ण स्वरूपमें तैयार करनेके लिये पहले दो बातोंकी आवश्यकता होती है। जिनमें एक ज्ञान और दूसरी क्रिया है। चितेरेको चित्र तैयार करनेसे पहले उसके स्वरूपका, उसके साधनोंका और साधनोंके उपयोगका ज्ञान होता है, और फिर वह ज्ञान के अनुसार क्रिया भी करता है। तभी वह चित्र तैयार कर पाता है। वैसे ही आध्यात्मिक क्षेत्रमें भी मोक्षके जिज्ञासुके लिये बन्धमोक्ष, आत्मा और बन्धमोक्षके कारणोंका, तथा उनके परिहार, उपादानका ज्ञान होना जरूरी है। एवं ज्ञानानुसार प्रवृत्ति भी आवश्यक है। इसी से संक्षेपमें यह कहा गया है कि "ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः"। योग क्रियामार्गका नाम है। इस मार्गमें प्रवृत्त होनेसे पहले अधिकारी, आत्मा आदि आध्यात्मिक विषयोंका आरंभिक ज्ञान शास्त्रसे, सत्संगसे, या स्वयं प्रतिभा द्वारा कर लेता है। यह तत्त्वविषयक प्राथमिक ज्ञान प्रवर्तक ज्ञान कहलाता है। प्रवर्तक ज्ञान प्राथमिक दशाका ज्ञान होनेसे सबको एकाकार और एकसा नहीं हो सकता। इसीसे योगमार्गमें तथा उसके परिणामस्वरूप मोक्षस्वरूपमें तात्त्विक भिन्नता न होने पर भी योगमा--

---

1 इसी अभिप्रायसे गीता योगिको ज्ञानीसे अधिक कहती है। गीता अ. ६ श्लोक ४६—
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः। कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन!॥

2 गीता अ. ५ श्लोक ५—
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते। एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥

3 योगवाशिष्ठ निर्वाण प्रकरण, उत्तरार्ध, सर्ग २१—
व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत्। यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबन्धुः स उच्यते॥
आत्मज्ञानमनासाद्य ज्ञानान्तरलवेन ये। सन्तुष्टाः कष्टं चेष्टन्ते ते स्मृता ज्ञानबन्धवः॥ इत्यादि।

4 अ. २ श्लोक ४—
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनञ्जय!। सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते॥

Aho ! Shrutgyanam

र्गके प्रवर्तक प्राथमिक ज्ञानमें कुछ भिन्नता अनिवार्य है । इस प्रवर्तक ज्ञानका मुख्य विषय आत्माका अस्तित्व है । आत्माका स्वतंत्र अस्तित्व माननेवालोंमें भी मुख्य दो मत हैं—पहला एकात्मवादी और दूसरा नानात्मवादी । नानात्मवादमें भी आत्माकी व्यापकता, अव्यापकता, परिणामिता, अपरिणामिता माननेवाले अनेक पक्ष हैं । पर इन वादोंको एकतरफ रख कर मुख्य जो आत्माकी एकता और अनेकताके दो वाद हैं उनके आधार पर योगमार्गकी दो धारायें हो गई हैं । अत एव योगविषयक साहित्य भी दो मार्गोंमें विभक्त हो जाता है । कुछ उपनिषदें,[1] योगवाशिष्ठ, हठयोगप्रदीपिका आदि ग्रन्थ एकात्मवादको लक्ष्यमें रख कर रचे गये हैं । महाभारतगत योग प्रकरण, योगसूत्र तथा जैन और बौद्ध योगग्रन्थ नानात्मवादके आधार पर रचे गये हैं ।

यो ग औ र उ स के सा हि त्य के वि का स का दि ग्द र्श न—आर्यसाहित्यका भाण्डार मुख्यतया तीन भागोंमें विभक्त है—वैदिक, जैन और बौद्ध । वैदिक साहित्यका प्राचीनतम ग्रन्थ ऋग्वेद है । उसमें आधिभौतिक और आधिदैविक वर्णन ही मुख्य है । तथापि उसमें आध्यात्मिक भाव अर्थात् परमात्मचिन्तनका अभाव नहीं है[2] । परमात्मचिंतनका भाग उसमें थोडा है सही, पर वह इतना अधिक स्पष्ट, सुन्दर और भावपूर्ण है कि उसको ध्यानपूर्वक देखनेसे यह साफ मालूम पड जाता है कि तत्कालीन लोगोंकी दृष्टी केवल बाह्य न[3] थी

---

1 ब्रह्मविद्या, क्षुरिका, चूलिका, नादबिन्दु, ब्रह्मबिन्दु, अमृतबिन्दु, ध्यानबिन्दु, तेजोबिन्दु, शिखा, योगतत्त्व, हंस. इत्यादि ।

2 देखो " भागवताचा उपसंहार " पृष्ठ २५२.

3 उदाहरणार्थ कुछ सूक्त दिये जाते हैं । ऋग्वेद मं. १ सू. १६४—४६—

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥

भाषांतरः—लोग उसे इन्द्र, मित्र, वरुण, या अग्नि कहते हैं । वह सुंदर पांखवाला दिव्य पक्षी है । एक। ही सत्का विद्वान् लोग अनेक प्रकारसे वर्णन करते हैं । कोई उसे अग्नि, यम या वायु भी कहते हैं ।

ऋग्वेद मण्ड. ६ सू. ९—

वि मे कर्णो पतयतो वि चक्षुर्वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूर आधीः किंस्विद् वक्ष्यामि किमु नु मनिष्ये ॥ ६ ॥

विश्वे देवा अनमस्यन् भियानास्त्वामग्ने ! तमसि तस्थिवांसम् । वैश्वानरोऽवतूतये नोऽमर्त्योऽवतूतये नः ॥ ७ ॥

भाषांतरः—मेरे कान विविध प्रकारकी प्रवृत्ति करते हैं । मेरे नेत्र, मेरे हृदयमें स्थित ज्योति और मेरा दूरवर्ती मन [भी] विविध प्रवृत्ति कर रहा है । मैं क्या कहुं और क्या विचार करुं ? । ६ । अंधकार-स्थित हे अग्नि ! तुजको अंधकारसे भय पानेवाले देव नमस्कार करते हैं । वैश्वानर हमारा रक्षण करे । अमर्त्य हमारा रक्षण करे । ७ ।

ऋग्वेदः—पुरुषसूक्त, मण्डल १० सू० ९०

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥
पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥
एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

भाषांतरः—(जो) हजार सिरवाला, हजार आंखवाला, हजार पाँववाला पुरुष (है) वह भूमिको चारों ओरसे घेर कर (फिर भी) दस अंगुल बढ कर रहा है । १ । पुरुष ही यह सब कुछ है—जो भूत और जो भावि । (वह) अमृतत्वका ईश अन्नसे बढता है । २ । इतनी इसकी महिमा—इससे भी वह पुरुष अधिकतर है । सारे भूत उसके एक पाद मात्र हैं—इसके अमर तीन पाद स्वर्गमें हैं । ३

Aho ! Shrutgyanam

इसके सिवा उसमें ज्ञान1, श्रद्धा2, उदारता3, ब्रह्मचर्य4, आदि आध्यत्मिक उच्च मानसिक भावोंके चित्र भी बडी खूबीवाले मिलते हैं। इससे यह अनुमान करना सहज है कि उस जमानेके लोगोंका झुकाव अध्यात्मिक अवश्य था। यद्यपि ऋग्वेदमें योगशब्द अनेक स्थानोंमें आया है5, पर सर्वत्र उसका अर्थ प्रायः जोडना इतना ही है, ध्यान या समाधि अर्थ नहीं है। इतना ही नहीं बल्कि पिछले योग विषयक साहित्यमें ध्यान, वैराग्य, प्राणायाम, प्रत्याहार आदि जो योगप्रक्रिया-प्रसिद्ध शब्द पाये जाते हैं वे ऋग्वेदमें बिलकूल नहीं हैं। ऐसा होनेका कारण जो कुछ हो, पर यह निश्चित है कि तत्कालीन लोगोंमें ध्यानकी भी रुचि थी। ऋग्वेदका ब्रह्मस्फुरण जैसे जैसे विकसित होता गया और उपनिषदके जमानेमें उसने जैसे ही विस्तृत रूप धारण किया वैसे वैसे ध्यानमार्ग भी अधिक पुष्ट और साङ्गोपाङ्ग होता चला। यही कारण है कि प्राचीन उपनिषदोंमें भी समाधि अर्थमें योग ध्यान आदि शब्द पाये जाते हैं6। श्वेताश्वतर उपनिषदमें तो स्पष्ट रूपसे योग तथा योगोचित स्थान, प्रत्याहार, धारणा आदि योगाङ्गोंका वर्णन है7। मध्यकालीन और अर्वाचीन अनेक उपनिषदें तो सिर्फ योगविषयक ही

ऋग्वेदः— पु० सूक्त मं. १९ सू. १२१

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥
य आत्मदा बलदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं यस्य देवाः।
यस्य च्छायामृतं यस्य मृत्युः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ २ ॥

भाषांतरः—पहले हिरण्यगर्भ था। वही एत भूत मात्रका पति बना था। उसने पृथ्वी और इस आकाशको धारण किया। किस देवको हम हविसे पूजें ? । १। जो आत्मा और बलको देनेवाला है। जिसका विश्व है। जिसके शासनकी देव उपासना करते हैं। अमृत और मृत्यु जिसकी छाया है। किस देवको हम हविसे पूजें ? । २।

ऋग्वेद मं. १०—१२९—६ तथा ७—

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आ जाता कुत इयं विसृष्टिः। अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ बभूव ॥ इयं विसृष्टिर्यत आ बभूव यदि वा दधे यदि वा न। यो अस्याध्यक्ष परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥

भाषांतरः—कौन जानता है—कौन कह सकता है कि यह विविध सृष्टि कहाँसे उत्पन्न हुई ?। देव इसके विविध सर्जनके बाद (हुवे) हैं। कोन जान सकता है कि यह कहांसे आई ? यह विविध सृष्टि कहांसे आई और स्थितिमें है वा नहीं है ? यह बात परम व्योममें जो इसका अध्यक्ष है वही जाने—कदाचित् वह भी न जानता हो।

1 मं. १० सू. ७१ । 2 मं. १० सू. १५१ । 3 मं. ११ सू. ११७ । 4 मं. १४ सू. १०

5 मंडल १ सूक्त ३४ मंत्र ९। मं. १० सू. १६६ मं. ५। मं. १ सू. १८ मं. ७। मं. १ सू. ५ मं. ३। मं. २ सू. ८ मं. १। मं. ९ सू. ५८ मं. ३।

6 (क) तैत्तिरिय २—४। कठ २—६—११। श्वेताश्वतर २—११, ६—३। (ख) छान्दोग्य ७—६—१, ७—६—२, ७—७—१, ७—२६—१। श्वेताश्वतर १—१४। कोशीतकि ३—२, ३—३, ३—४, ३—६।

7 श्वेताश्वतरोपनिषद् अध्याय २—

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिरुध्य।
ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान्स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥
प्राणान्प्रपीड्येह सयुक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकयोच्छ्वसीत।
दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धारयेताप्रमत्तः ॥ ९ ॥
समे शुचौ शर्करावन्हिवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः।
मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत् ॥ १० ॥ इत्यादि.

Aho ! Shrutgyanam

हैं, जिनमें योगशास्त्रकी तरह सांगोपांग योगप्रक्रियाका वर्णन है8। अथवा यह कहना चाहिये कि ऋग्वेदमें जो परमात्मचिन्तन अंकुरायमाण था वही उपनिषदोंमें पल्लवित-पुष्पित हो कर नाना शाखा-प्रशाखाओंके साथ फल अवस्थाको प्राप्त हुवा। इससे उपनिषदकालमें योगमार्गका पुष्टरूपमें पाया जाना स्वाभाविक ही है।

उपनिषदोंमें जगत, जीव और परमात्मसम्बन्धी जो तात्त्विक विचार है, उसको भिन्न भिन्न ऋषियोंने अपनी दृष्टिसे सूत्रोंमें ग्रथित किया, और इस तरह उस विचारको दर्शनका रूप मिला। सभी दर्शनकारोंका आखिरी उद्देश मोक्ष* ही रहा है, इससे उन्होंने अपनी अपनी दृष्टिसे तत्त्वविचार करनेके बाद भी संसारसे छुट कर मोक्ष पानेके साधनोंका निर्देश किया है। तत्त्वविचारणामें मतभेद हो सकता है, पर आचरण यानी चारित्र एक ऐसी वस्तु है जिसमें सभी विचारशील एकमत हो जाते हैं। विना चारित्रिका तत्त्वज्ञान कोरी बातें हैं। चारित्र यह योगका किंवा योगांगोंका संक्षिप्त नाम है। अत एव सभी दर्शनकारोंने अपने अपने सूत्रग्रंथोंमें साधन रूपसे योगकी उपयोगिता अवश्य बतलाई है। यहां तक कि—न्यायदर्शन, जिसमें प्रमाण पद्धतिका ही विचार मुख्य है, उसमें भी महर्षि गौतमने योगको स्थान दिया है1। महर्षि कणादने तो अपने वैशेषिक दर्शनमें यम, नियम, शौच आदि योगांगोंका भी महत्त्व गाया है2। सांख्यसूत्रमें योगप्रक्रियाके वर्णनवाले कई सूत्र हैं3। ब्रह्मसूत्रमें महर्षि बादरायणने तो तीसरे अध्यायका नाम ही साधन अध्याय रक्खा है, और उसमें आसन ध्यान आदि योगांगोंका वर्णन किया है4। योगदर्शन तो मुख्यतया योगविचारका ही ग्रन्थ ठहरा, अत एव उसमें सांगोपांग योगप्रक्रियाकी मीमांसाका पाया जाना सहज ही है। योगके स्वरूपके सम्बन्धमें मतभेद न होनेके कारण और उसके प्रतिपादनका उत्तरदायित्व खासकर योगदर्शनके उपर होनेके कारण अन्य दर्शनकारोंने अपने अपने सूत्र ग्रन्थोंमें थोडासा योगविचार करके विशेष जानकारीके लिये जिज्ञासुओंको योगदर्शन देखनेकी सूचना दे दी है5। पूर्वमीमांसामें महर्षि जैमिनिने योगका निर्देश तक नहीं किया है सो ठीक ही है, क्यों कि उसमें सकाम कर्मकाण्ड अर्थात् धूम—मार्गकी ही मीमांसा है। कर्मकाण्डकी पहुंच

---

8 ब्रह्मविद्योपनिषद्, क्षुरिकोपनिषद्, चूलिकोपनिषद्, नादबिन्दु, ब्रह्मबिन्दु, अमृतबिन्दु, ध्यानबिन्दु, तेजोबिन्दु, योगशिखा, योगतत्त्व, हंस इत्यादि। देखो ड्युसेनकृत—Philosphy of the Upanishads

*—प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। गौ० सू० १, १, १॥—धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्॥ वै० सू० १, १, ४॥—अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः। सां० द० १, १॥—पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। यो० सू० ४, ३३॥—अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्। ब्र. सू. ४, ४, २२।—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः। तत्त्वार्थ सू० १—१ जैन० द०।—बौद्ध दर्शनका तीसरा निरोध नामक आर्यसत्य ही मोक्ष है।

1 समाधिविशेषाभ्यासात् ४—२—३८। अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ४—२—४२। तदर्थं यमनियमाभ्यासात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ४—२—४६॥

2 अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय। ६—२—२। अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते, नियमाभावाद्, विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य। ६—२—८।

3 रागोपहतिर्ध्यानम् ३—३०। वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ३—३१। धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ३—३२। निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ३—३३। स्थिरसुखमासनम् ३—३४।

4 आसीनः संभवात् ४—१—७। ध्यानाच्च ४—१—८। अचलत्वं चापेक्ष्य ४—१—९। स्मरन्ति च ४—१—१०। यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ४—१—११।

5 योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः। न्यायदर्शन ४—२—४६ भाष्य।

Aho ! Shrutgyanam

वर्गतक ही है, मोक्ष उसका साध्य नहीं। और योगका उपयोग तो मोक्षके लिये ही होता है।

जो योग उपनिषदोंमें सूचित और सूत्रोंमें सूत्रित है, उसीकी महिमा गीतामें अनेक रूपसे गाई गई है। उसमें योगकी तान कभी कर्मके साथ, कभी भक्तिके साथ और कभी ज्ञानके साथ सुनाई देती है1। उसके छट्ठे और तेरहवें अध्यायमें तो योगके मौलिक सब सिद्धान्त और योगकी सारी प्रक्रिया आ जाती है2। कृष्णके द्वारा अर्जुनको गीताके रूपमें योगशिक्षा दिला कर ही महाभारत सन्तुष्ट नहीं हुआ। उसके अथक स्वरको देखते हुए कहना पडता है कि ऐसा होना संभव भी न था। अत एव शान्तिपर्व और अनुशासनपर्वमें योगविषयक अनेक सर्ग वर्तमान हैं, जिनमें योगकी अथेति प्रक्रियाका वर्णन घुनरुक्तिकी परवा न करके किया गया है3। उसमें बाण-शय्यापर लेटे हुए भीष्मसे बार बार पूछनेमें न तो युधिष्ठिरको ही कंटाला आता है, और न उस सुपात्र धार्मिक राजाको शिक्षा देनेमें भीष्मको ही थकावट मालूम होती है।

योगवाशिष्ठका विस्तृत महल तो योगकी ही भूमिकापर खडा किया गया है। उसके छह4 प्रकरण मानों उसके सुदीर्घ कमरे हैं, जिनमें योगसे सम्बन्ध रखनेवाले सभी विषय रोचकतापूर्वक वर्णन किये गये हैं। योगकी जो जो बातें योगदर्शनमें संक्षेपमें कही गई हैं, उन्हींका विविधरूपमें विस्तार करके ग्रन्थकारने योगवाशिष्ठका कलेवर बहुत बढा दिया है, जिससे यही कहना पडता है कि योगवाशिष्ठ योगका ग्रन्थराज है।

पुराणमें सिर्फ पुराणशिरोमणि भागवतको ही देखिये, उसमें योगका सुमधुर पद्योंमे पूरा वर्णन है5।

योगविषयक विविध साहित्यसे लोगोंकी रुचि इतनी परिमार्जित हो गई थी कि तान्त्रिक संप्रदायवालोंने भी तन्त्रग्रन्थोंमें योगको जगह दी, यहां तक कि योग तन्त्रका एक खासा अंग बन गया। अनेक तान्त्रिक ग्रन्थोंमें योगकी चर्चा है, पर उन सबमें महानिर्वाणतन्त्र, षट्चक्रनिरूपण आदि मुख्य हैं6।

---

1 गीताके अठारह अध्यायोंमें पहले छह अध्याय कर्मयोग प्रधान, बीचके छह अध्याय भक्तियोग प्रधान और अंतिम छह अध्याय ज्ञानयोग प्रधान हैं।

2 योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः। एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः॥ १०॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्॥ ११॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः। उपविश्यासने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये॥ १२॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः। संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्॥ १३॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः। मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः॥१४॥ अ० ६

3 शान्तिपर्व १९३, २१७, २४६, २५४, इत्यादि। अनुशासनपर्व ३६, २४६ इत्यादि।
4 वैराग्य, मुमुक्षुव्यवहार, उत्पत्ति, स्थिति, उपशम और निर्वाण। 5 स्कन्ध ३ अध्याय २८; स्कन्ध ११—अ० १५, १९, २० आदि। 6 देखो महानिर्वाणतन्त्र ३ अध्याय। देखो षट्चक्रनिरूपण—

ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः। शिवात्मनोरभेदेन प्रतिपत्तिं परे विदुः॥ पृष्ठ ८२
Tantrik Texts में छपा हुआ।

समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः। समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम्॥ पृ० ९१ ,,
यदत्र नात्र निर्भासः स्तिमितोदधिवत् स्मृतम्। स्वरूपशून्यं यद् ध्यानं तत्समाधिर्विधीयते॥ पृ० ९० ,,
त्रिकोणं तस्यान्तः स्फुरति च सततं विद्युदाकाररूपं।
तदन्तः शून्यं तत् सकलसुरगणैः सेवितं चातिगुप्तम्॥ पृ. ६० ,,
" आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः। पृ० ६१ ,,
ध्यै चिन्तायाम् स्मृतो धातुश्चिन्ता तत्त्वेन निश्चला। एतद् ध्यानमिह प्रोक्तं सगुणं निर्गुणं द्विधा।
सगुणं वर्णभेदेन निर्गुणं केवलं तथा॥ पृ० १३४ ,,

Aho ! Shrutgyanam

जब नदीमें बाढ आती है तब वह चारों ओरसे बहने लगती है। योगका यही हाल हुवा, और वह आसन, मुद्रा, प्राणायाम आदि बाह्य अंगोंमें प्रवाहित होने लगा। बाह्य अंगोंका भेद प्रभेद पूर्वक इतना अधिक वर्णन किया गया और उसपर इतना अधिक जोर दिया गया कि जिससे यह योगकी एक शाखा ही अलग बन गई, जो हठयोगके नामसे प्रसिद्ध है।

हठयोगके अनेक ग्रंथोंमें हठयोगप्रदीपिका, शिवसंहिता, घेरंडसंहिता, गोरक्षपद्धति, गोरक्षशतक आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं, जिनमें आसन, बन्ध, मुद्रा, षट्कर्म, कुंभक, रेचक, पूरक आदि बाह्य योगांगोंका पेट भर भरके वर्णन किया है; और घेरण्डने तो चौरासी आसनको चौरासी लाख तक पहुंचा दिया है।

उक्त हठयोगप्रधान ग्रन्थोंमें हठयोगप्रदीपिका ही मुख्य है, क्यों कि उसीका विषय अन्य ग्रन्थोंमें विस्तार रूपसे वर्णन किया गया है। योगविषयक साहित्यके जिज्ञासुओंको योगतारावली, बिन्दुयोग, योगबीज और योगकल्पद्रुमका नाम भी भूलना न चाहिये। विक्रमकी सत्रहवी शताब्दीमें मैथिल पण्डित भवदेवद्वारा रचित योगनिबन्ध नामक हस्तलिखित ग्रन्थ भी देखनेमें आया है, जिसमें विष्णुपुराण आदि अनेक ग्रन्थोंके हवाले देकर योगसम्बन्धी प्रत्येक विषय पर विस्तृत चर्चा की गई है।

संस्कृत भाषामें योगका वर्णन होनेसे सर्व साधारणकी जिज्ञासाको शान्त न देखकर लोकभाषाके योगियोंने भी अपनी जबानमें योगका आलाप करना शुरु कर दिया।

महाराष्ट्रीय भाषामें गीताकी ज्ञानदेवकृत ज्ञानेश्वरी टीका प्रसिद्ध है, जिसके छट्ठे अध्यायका भाग बडा ही हृदयहारी है। निःसन्देह ज्ञानेश्वरी द्वारा ज्ञानदेवने अपने अनुभव और वाणीको अवन्ध्य कर दिया है। सुहीरोबा अंबिये रचित नाथसम्प्रदायानुसारी सिद्धान्तसंहिता भी योगके जिज्ञासुओंके लिये देखनेकी वस्तु है।

कबीरका बीजक ग्रन्थ योगसम्बन्धी भाषासाहित्यका एक सुन्दर मणका है।

अन्य योगी सन्तोंने भी भाषामें अपने अपने योगानुभवकी प्रसादी लोगोंको चखाई है, जिससे जनताका बहुत बडा भाग योगके नाम मात्रसे मुग्ध बन जाता है।

अत एव हिन्दी, गुजराती, मराठी, बंगला आदि प्रसिद्ध प्रत्येक प्रान्तीय भाषामें पातञ्जल योगशास्त्रका अनुवाद तथा विवेचन आदि अनेक छोटे बडे ग्रन्थ बन गये हैं। अंग्रेजी आदि विदेशीय भाषामें भी योगशास्त्रका अनुवाद आदि बहुत कुछ बन गया है[1], जिसमें वूडका भाष्यटीका सहित मूल पातञ्जल योगशास्त्रका अनुवाद विशेष उल्लेख योग्य है।

जैन सम्प्रदाय निवृत्ति-प्रधान है। उसके प्रवर्तक भगवान् महावीरने बारह सालसे अधिक समय तक मौन धारण करके सिर्फ आत्मचिन्तनद्वारा योगाभ्यासमें ही मुख्यतया जीवन बिताया। उनके हजारों शिष्य[2] तो ऐसे थे जिन्होंने घरबार छोड कर योगाभ्यासद्वारा साधुजीवन बिताना ही पसंद किया था।

जैन सम्प्रदायके मौलिक ग्रन्थ आगम कहलाते हैं। उनमें साधुचर्याका जो वर्णन है, उसको देखनेसे यह स्पष्ट जान पडता है कि पांच यम; तप, स्वाध्याय आदि नियम; इन्द्रिय-जय-रूप प्रत्याहार इत्यादि जो योगके खास अङ्ग हैं, उन्हींको साधुजीवनका एक मात्र प्राण माना[3] है।

---

1 प्रो० राजेन्द्रलाल मित्र, स्वामी विवेकानंद, श्रीयुत रामप्रसाद आदि कृत।

2 " चउद्दसहिं समणसाहस्सीहिं छत्तीसाहिं अज्जिआसाहस्सीहिं " उववाइसूत्र।

3 देखो आचाराङ्ग, सूत्रकृताङ्ग, उत्तराध्ययन, दशवैकालिक, मूलाचार, आदि।

Aho ! Shrutgyanam

जैनशास्त्रमें योगपर यहां तक भार दिया गया है कि पहले तो वह मुमुक्षुओंको आत्मचिंतनके सिवाय दूसरे कार्योंमें प्रवृत्ति करनेकी संमति ही नहीं देता, और अनिवार्य रूपसे प्रवृत्ति करनी आवश्यक हो तो वह निवृत्तिमय प्रवृत्ति करनेको कहता है। इसी निवृत्तिमय प्रवृत्तिका नाम उसमें अष्टप्रवचनमाता1 है। साधुजीवनकी दैनिक और रात्रिक चर्यामें तीसरे प्रहरके सिवाय अन्य तीनों प्रहरोंमें मुख्यतया स्वाध्याय और ध्यान करनेको ही कहा गया है2।

यह बात भूलनी न चाहिये कि जैन आगमोंमें योग अर्थमें प्रधानतया ध्यानशब्द प्रयुक्त है। ध्यानके लक्षण, भेद प्रभेद, आलम्बन आदिका विस्तृत वर्णन अनेक जैन आगमोंमें है3। आगमके बाद निर्युक्तिका नंबर है4। उसमें भी आगमगत ध्यानका ही स्पष्टीकरण है। वाचक उमास्वाति कृत तत्त्वार्थसूत्रमें5 भी ध्यानका वर्णन है, पर उसमें आगम और निर्युक्तिकी अपेक्षा कोई अधिक बात नहीं है। जिनभद्रगणी क्षमाश्रमणका ध्यानशतक6 आगमादि उक्त ग्रन्थोंमें वर्णित ध्यानका स्पष्टीकरण मात्र है। यहां तकके योगविषयक जैन विचारोंमें आगमोक्त वर्णनकी शैली ही प्रधान रही है। पर इस शैलीको श्रीमान् हरिभद्रसूरिने एकदम बदलकर तत्कालिन परिस्थिति व लोकरुचीके अनुसार नवीन परिभाषा दे कर और वर्णनशैली अपूर्वसी बनाकर जैन योग–साहित्यमें नया युग उपस्थित किया। इसके सबूतमें उनके बनाये हुए योगबिन्दु, योगदृष्टीसमुच्चय, योगविंशिका, योगशतक7, षोडशक ये ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं। इन ग्रन्थोंमें उन्होंने सिर्फ जैन–मार्गानुसार योगका वर्णन करके ही संतोष नहीं माना है, किन्तु पातंजल योगसूत्रमें वर्णित योगप्रक्रिया और उसकी खास परिभाषाओंके साथ जैन संकेतोंका मिलान भी किया है8। योगदृष्टिसमुच्चयमें योगकी आठ दृष्टियोंका9 जो वर्णन है, वह सारे योगसाहित्यमें एक नवीन दिशा है।

श्रीमान् हरिभद्रसूरिके योगविषयक ग्रन्थ उनकी योगाभिरुचि और योगविषयक व्यापक बुद्धिके खासे नमुने हैं।

इसके बाद श्रीमान् हेमचन्द्रसूरिकृत योगशास्त्रका नंबर आता है। उसमें पातञ्जल-योगशास्त्र-निर्दिष्ट आठ योगांगोंके क्रमसे साधु और गृहस्थ जीवनकी आचार-प्रक्रियाका जैन शैलीके अनुसार वर्णन है, जिसमें आसन तथा

---

1 देखो उत्तराध्ययन अ० २४।

2 दिवसस्स चउरो भाए, कुज्जा भिक्खु विअक्खणो। तओ उत्तरगुणे कुज्जा, दिणभागेसु चउसु वि ॥ ११॥
पढमं पोरिसि सज्झायं, बिइअं झाणं झिआयइ। तइआए गोअरकालं, पुणो चउत्थिए सज्झायं ॥ १२॥
रत्तिं पि चउरो भाए, भिक्खु कुज्जा विअक्खणो। तओ उत्तरगुणे कुज्जा, राईभागेसु चउसु वि ॥ १७॥
पढमं पोरिसि सज्झायं, बिइअं झाणं झिआयइ।
तइआए निद्दमोक्खं तु, चउत्थिए भुज्जो वि सज्झायं ॥ १८ ॥—उत्तराध्ययन अ० २६।

3 देखो स्थानाङ्ग अ० ४ उद्देश १। समवायाङ्ग स० ४। भगवती शतक २५–उद्देश ७। उत्तराध्ययन अ० ३०, गा० ३५। 4 देखो आवश्यकनिर्युक्ति कायोत्सर्ग अध्ययन गा. १४६२–१४८६।

5 देखो अ० ९ सू० २७ से आगे। 6 देखो हारिभद्रीय आवश्यक वृत्ति प्रतिक्रमणाध्ययन पृ० ५८१

7 यह ग्रन्थ जैन ग्रन्थावलिमें उल्लिखित है, पृ० ११३।

8 समाधिरेष एवान्यैः संप्रज्ञातोऽभिधीयते। सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्यर्थज्ञानतस्तथा ॥ ४१८ ॥
असंप्रज्ञात एषोऽपि समाधिर्गीयते परैः। निरुद्धाशेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः ॥ ४२० ॥ इत्यादि, योगबिन्दु।

9 मित्रा तारा बला दिप्रा स्थिरा कान्ता प्रभा परा। नामानि योगदृष्टीनां लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥

इन आठ दृष्टियोंका स्वरूप, दृष्टान्त आदि विषय, योगजिज्ञासुओंके लिये देखने योग्य है। इसी विषयपर यशोविजयजीने २१, २२, २३, २४ ये चार द्वात्रिंशिकायें लिखी हैं। साथ ही उन्होंने संस्कृत न जाननेवालोंके हितार्थ आठ दृष्टियोंकी सज्झाय भी गुजराती भाषामें बनाई है।

Aho ! Shrutgyanam

प्राणायामसे संबन्ध रखनेवाली अनेक बातोंका विस्तृत स्वरूप है; जिसको देखनेसे यह जान पडता है कि तत्कालीन लोगोंमें हठयोग-प्रक्रियाका कितना अधिक प्रचार था। हेमचन्द्राचार्यने अपने योगशास्त्रमें हरिभद्रसूरिके योगविषयक ग्रन्थोंकी नवीन परिभाषा और रोचक शैलीका कहीं भी उल्लेख नहीं किया है, पर शुभचन्द्राचार्यके ज्ञानार्णवगत पदस्थ, पिण्डस्थ, रूपस्थ, और रूपातीत ध्यानका विस्तृत व स्पष्ट वर्णन किया है1। अन्तमें उन्होंने स्वानुभवसे विक्षिप्त, यातायात, श्लिष्ट और सुलीन ऐसे मनके चार भेदोंका वर्णन करके नवीनता लानेका भी खास कौशल दिखाया है2। निस्सन्देह उनका योगशास्त्र जैन तत्त्वज्ञान और जैन आचारका एक पाठ्य ग्रन्थ है।

इसके बाद उपाध्याय-श्रीयशोविजयकृत योगग्रन्थोंपर नजर ठहरती है। उपाध्यायजीका शास्त्रज्ञान, तर्ककौशल और योगानुभव बहुत गम्भीर था। इससे उन्होंने अध्यात्मसार, अध्यात्मोपनिषद तथा सटीक बत्तीस बत्तीसीयाँ योग संबन्धी विषयोंपर लिखी हैं, जिनमें जैन मन्तव्योंकी सूक्ष्म और रोचक मीमांसा करनेके उपरांत अन्य दर्शन और जैनदर्शनका मिलान भी किया है3। इसके सिवा उन्होंने हरिभद्रसूरिकृत योगविंशिका तथा षोडशकपर टीका लिख कर प्राचीन गूढ तत्त्वोंका स्पष्ट उद्घाटन भी किया है। इतना ही करके वे सन्तुष्ट नहीं हुए, उन्होंने महर्षि पतञ्जलिकृत योगसूत्रोंके उपर एक छोटीसी वृत्ति भी लिखी है। यह वृत्ति जैन प्रक्रियाके अनुसार लिखी हुई है, इसलिये उसमें यथासंभव योगदर्शनकी भित्ति—स्वरूप सांख्य—प्रक्रियाका जैनप्रक्रियाके साथ मिलान भी किया है, और अनेक स्थलोंमें उसका सयुक्तिक प्रतिवाद भी किया है। उपाध्यायजीने अपनी विवेचनामें जो मध्यस्थता, गुणग्राहकता, सूक्ष्म समन्वयशक्ति और स्पष्टभाषिता दिखाई है4 ऐसी दूसरे आचार्योंमें बहुत कम नजर आती है5।

एक योगसार नामक ग्रन्थ भी श्वेताम्बर साहित्यमें है। कर्ताका उल्लेख उसमें नहीं है, पर उसके दृष्टान्त आदि वर्णनसे जान पडता है कि हेमचन्द्राचार्यके योगशास्त्रके आधारपर किसी श्वेताम्बर आचार्यके द्वारा वह रचा गया है। दिगम्बर साहित्यमें ज्ञानार्णव तो प्रसिद्ध ही है, पर ध्यानसार और योगप्रदीप ये दो हस्तलिखित ग्रन्थ भी हमारे देखनेमें आये हैं, जो पद्यबन्ध और प्रमाणमें छोटे हैं। इसके सिवाय श्वेताम्बर दिगम्बर संप्रदायके योगविषयक ग्रन्थोंका कुछ विशेष परिचय जैन ग्रन्थावलि पृ० १०६ से भी मिल सकता है। बस यहां तकहीमें जैन योगसाहित्य समाप्त हो जाता है।

बौद्ध सम्प्रदाय भी जैन सम्प्रदायकी तरह निवृत्तिप्रधान है। भगवान् गौतम बुद्धने बुद्धत्व प्राप्त होनेसे पहले छह वर्षतक मुख्यतया ध्यानद्वारा योगाभ्यास ही किया। उनके हजारों शिष्य भी उसी मार्ग पर चले। मौलिक बौद्धग्रन्थोंमें जैन आगमोंके समान योग अर्थमें बहुधा ध्यान शब्द ही मिलता है, और उनमें ध्यानके

---

1 देखो प्रकाश ७–१० तक। 2 १२ वाँ प्रकाश श्लोक २–३–४। 3 अध्यात्मसारके योगाधिकार और ध्यानाधिकारमें प्रधानतया भगवद्गीता तथा पातञ्जलसूत्रका उपयोग करके अनेक जैनप्रक्रियाप्रसिद्ध ध्यानविषयोंका उक्त दोनों ग्रन्थोंके साथ समन्वय किया है, जो बहुत ध्यानपूर्वक देखने योग्य है। अध्यात्मोपनिषद्के शास्त्र, ज्ञान, क्रिया और साम्य इन चारों योगोंमें प्रधानतया योगवाशिष्ठ तथा तैत्तिरीय उपनिषदके वाक्योंका अवतरण दे कर तात्त्विक ऐक्य बतलाया है। योगावतार बत्तीसीमें खास कर पातञ्जल योगके पदार्थोंका जैन प्रक्रियाके अनुसार स्पष्टीकरण किया है।

4 इसके लिये उनका ज्ञानसार ग्रन्थ जो उन्होंने अंतिम जीवनमें लिखा मालुम होता है वह ध्यानपूर्वक देखना चाहिए। शास्त्रवार्तासमुच्चयकी उनकी टीका (पृ० १०) भी देखनी आवश्यक है।

5 इसके लिए उनके शास्त्रवार्तासमुच्चयादि ग्रन्थ ध्यानपूर्वक देखने चाहिए, और खास कर उनकी पातञ्जल सूत्रवृत्ति मननपूर्वक देखनेसे हमारा कथन अक्षरशः विश्वसनीय मालूम पडेगा।

Aho ! Shrutgyanam

चार भेद नजर आते हैं। उक्त चार भेदके नाम तथा भाव प्रायः वही हैं, जो जैनदर्शन तथा योगदर्शनकी प्रक्रियामें हैं1। बौद्ध संप्रदायमें समाधि राज नामक ग्रन्थ भी है। वैदिक, जैन और बौद्ध संप्रदायके योगविषयक साहित्यका हमने बहुत संक्षेपमें अत्यावश्यक परिचय कराया है, पर इसके विशेष परिचयके लिये—कॅट्लोगस् कॅट्लॉगॉरम् 2, वो० १ पृ० ४७७ से ४८१ पर जो योगविषयक ग्रन्थोंकी नामावलि है वह देखने योग्य है।

यहां एक बात खास ध्यान देनेके योग्य है, वह यह कि यद्यपि वैदिक साहित्यमें अनेक जगह हठयोगकी प्रथाको अग्राह्य कहा है3, तथापि उसमें हठयोगकी प्रधानतावाले अनेक ग्रन्थोंका और मार्गोंका निर्माण हुआ है। इसके विपरीत जैन और बौद्ध साहित्यमें हठयोगने स्थान नहीं पाया है, इतना ही नहीं, बल्कि उसमें हठयोगका स्पष्ट निषेध भी किया है4।

---

1. सो खो अहं ब्राह्मण विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेहि सवितक्कं सविचारं विवेकजं पीतिसुखं पठमज्झानं उपसंपज्ज विहासिं; वितक्कविचारानं वूपसमा अज्झत्तं संपसादनं चेतसो एकोदिभावं अवितक्कं अविचारं समाधिजं पीतिसुखं दुतियज्झानं उपसंपज्ज विहासिं; पीतिया च विरागा उपेक्खको च विहासिं; सतो च संपजानो सुखं च कायेन पटिसंवेदेसिं, यं तं अरिया आचिक्खन्ति—उपेक्खको सतिमा सुखविहारीऽति ततियज्झानं उपसंपज्ज विहासिं; सुखस्स च पहाना दुक्खस्स च पहाना पुब्बऽव सोमनस्स दोमनस्सानं अत्थंगमा अदुक्खमसुखं उपेक्खासति पारिसुद्धिं चतुत्थज्झानं उपसंपज्ज मज्झिमनिकाये भयभेखसुत्तं विहासिं।

इन्हीं चार ध्यानोंका वर्णन दीघनिकाय सामञ्ञकफलसुत्तमें है। देखो प्रो. सि. वि. राजवाडे कृत मराठी अनुवाद पृ. ७२।

यही विचार प्रो. धर्मानंद कौशाम्बी लिखित बुद्धलीलासारसंग्रहमें है। देखो पृ १२८।

जैनसूत्रमें शुक्लध्यानके भेदोंका विचार है, उसमें उक्त सवितर्क आदि चार ध्यान जैसा ही वर्णन है। देखो तत्त्वार्थ अ० ९ सू० ४१—४४।

योगशास्त्रमें संप्रज्ञात समाधि तथा समापत्तिओंका वर्णन है। उसमें भी उक्त सवितर्क निर्वितर्क आदि ध्यान जैसा ही विचार है। पा. सू. पा. १—१७, ४२, ४३, ४४।

2 थिओडोर आउफ्रेटकृत, लिप्झिगमें प्रकाशित १८९१ की आवृत्ति।

3 उदाहरणार्थः—

सतीषु युक्तिष्वेतासु हठान्नियमयन्ति ये। चेतस्ते दीपमुत्सृज्य विनिघ्नन्ति तमोऽञ्जनैः ॥ ३७ ॥

विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्चेतसो जयम्। ते निबध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं बिसतन्तुभिः ॥ ३८ ॥

चित्तं चित्तस्य वाऽदूरं संस्थितं स्वशरीरकम्। साधयन्ति समुत्सृज्य युक्तिं ये तान्हतान् विदुः ॥ ३९ ॥

योगवाशिष्ठ—उपशम प्र० सर्ग ९२.

4 इसके उदाहरणमें बौद्ध धर्ममें बुद्ध भगवान्ने तो शुरुमें कष्टप्रधान तपस्याका आरंभ करके अंतमें मध्यमप्रतिपदा मार्गका स्वीकार किया है—देखो बुद्धलीलासारसंग्रह.

जैनशास्त्रमें श्रीभद्रबाहुस्वामिने आवश्यकनिर्युक्तिमें "ऊसासं ण णिरुंभइ" १५२० इत्यादि उक्तिसे हठयोगका ही निराकरण किया है। श्रीहेमचन्द्राचार्यने भी अपने योगशास्त्रमें

"तन्नाप्नोति मनःस्वास्थ्यं प्राणायामैः कदार्थितं। प्राणस्यायमने पीडा तस्यां स्यात् चित्तविप्लवः ॥"

इत्यादि उक्तिसे उसी बातको दोहराया है। श्रीयशोविजयजीने भी पातञ्जलयोगसूत्रकी अपनी वृत्तिमें (१—३४) प्राणायामको योगका अनिश्चित साधन कह कर हठयोगका ही निरसन किया है।

Aho ! Shrutgyanam

योगशास्त्र—ऊपरके वर्णनसे मालूम हो जाता है कि—योगप्राक्रियाका वर्णन करनेवाले छोटे बडे अनेक ग्रन्थ हैं। इन सब उपलब्ध ग्रन्थोंमें महर्षि—पतञ्जलिकृत योगशास्त्रका आसन ऊंचा है। इसके तीन कारण हैं —१ ग्रन्थकी संक्षिप्तता तथा सरलता, २ विषयकी स्पष्टता तथा पूर्णता, ३ और मध्यस्थभाव तथा अनुभवसिद्धता यही कारण है कि योगदर्शन यह नाम सुनते ही सहसा पातञ्जल योगसूत्रका स्मरण हो आता है। श्रीशंकराचार्यने अपने ब्रह्मसूत्रभाष्यमें योगदर्शनका प्रतिवाद करते हुए जो " अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः " ऐसा उल्लेख किया है1, उससे इस बातमें कोई संदेह नहीं रहता कि उनके सामने पातञ्जल योगशास्त्रसे भिन्न दूसरा कोई योगशास्त्र रहा है। क्यों कि पातञ्जल योगशास्त्रका आरम्भ " अथ योगानुशासनम् " इस सूत्रसे होता है, और उक्त भाष्योल्लिखित वाक्यमें भी ग्रन्थारम्भसूचक अथ शब्द है, यद्यपि उक्त भाष्यमें अन्यत्र और भी योगसम्बन्धी दो उल्लेख हैं2 जिनमें एक तो पातञ्जल योगशास्त्रका संपूर्ण सूत्र ही है3 और दूसरा उसका अविकल सूत्र नहीं, किन्तु उसके सूत्रसे मिलता जुलता है4। तथापि " अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः " इस उल्लेखकी शब्दरचना और स्वतन्त्रताकी ओर ध्यान देनेसे यही कहना पडता है कि पिछले दो उल्लेख भी उसी भिन्न योगशास्त्रके होने चाहिये, जिसका अंश " अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः " यह वाक्य माना जाय। अस्तु, जो कुछ हो, आज हमारे सामने तो पतञ्जालिका ही योगशास्त्र उपस्थित है, और वह सर्वप्रिय है; इसलिये बहुत संक्षेपमें भी उसका बाह्य तथा आन्तरिक परिचय कराना अनुपयुक्त न होगा।

इस योगशास्त्रके चार पद और कुल १९५ सूत्र हैं। पहले पादका नाम समाधि, दूसरेका साधन, तीसरेका विभूति, और चोथेका कैवल्यपाद है। प्रथमपादमें मुख्यतया योगका स्वरूप, उसके उपाय और चित्तस्थिरताके उपायोंका वर्णन है। दूसरे पादमें क्रियायोग, आठ योगाङ्ग, उनके फल तथा चतुर्व्यूहका5 मुख्य वर्णन है॥

तीसरे पादमें योगजन्य विभूतियोंके वर्णनकी प्रधानता है। और चौथे पादमें परिणामवादके स्थापन, विज्ञानवादके निराकरण तथा कैवल्य अवस्थाके स्वरूपका वर्णन मुख्य है। महर्षि पतञ्जालिने अपने योगशास्त्रकी नीव सांख्यसिद्धान्तपर डाली है। इसलिये उसके प्रत्येक पादके अन्तमें " योगशास्त्रे सांख्यप्रवचने " इत्यादि उल्लेख मिलता है। " सांख्यप्रवचने " इस विशेषणसे यह स्पष्ट ध्वनित होता है कि सांख्यके सिवाय अन्यदर्शनके सिद्धांतोंके आधारपर भी रचे हुए योगशास्त्र उस समय

---

1 ब्रह्मसूत्र २—१—३ भाष्यगत।

2 " स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः " ब्रह्मसूत्र १—३—३३ भाष्यगत। योगशास्त्रप्रसिद्धाः मनसः पञ्च वृत्तयः परिगृह्यन्ते, " प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः नाम " २—४—१२ भाष्यगत।

पं. वासुदेव शास्त्री अभ्यंकरने अपने ब्रह्मसूत्रके मराठी अनुवादके परिशिष्टमें उक्त दो उल्लेखोंका योगसूत्ररूपसे निर्देश किया है, पर " अथ सम्यग्दर्शनाभ्युपायो योगः " इस उल्लेखके संबंधमें कहीं भी ऊहापोह नहीं किया है।

3 मिलाओ पा. २ सू. ४४। 4 मिलाओ पा. १ सू. ६।

5 हेय, हेयहेतु, हान, हानोपाय ये चतुर्व्यूह कहलाते हैं। इनका वर्णन सूत्र १६—२६ तकमें है।

Aho ! Shrutgyanam

मौजुद थे या रचे जाते थे। इस योगशास्त्रके ऊपर अनेक छोटे बडे टीका ग्रन्थ1 हैं, पर व्यासकृत भाष्य और वाचस्पतिकृत टीकासे उसकी उपादेयता बहुत बढ गई है।

सब दर्शनोंके अन्तिम साध्यके सम्बन्धमें विचार किया जाय तो उसके दो पक्ष दृष्टिगोचर होते हैं प्रथम पक्षका अन्तिम साध्य शाश्वत सुख नहीं है। उसका मानना है कि मुक्तिमें शाश्वत सुख नामक कोई स्वतन्त्र वस्तु नहीं है, उसमें जो कुछ है वह दुःखकी आत्यान्तिक निवृत्ति ही। दूसरा पक्ष शाश्वतिक सुखलाभको ही मोक्ष कहता है। ऐसा मोक्ष हो जानेपर दुःखकी आत्यान्तिक निवृत्ति आप ही आप हो जाती है। वैशेषिक नैयायिक2, सांख्य3, योग4, और बौद्धदर्शन5 प्रथम पक्षके अनुगामी हैं। वेदान्त6 और जैनदर्शन7, दूसरे पक्षके अनुगामी हैं।

योगशास्त्रका विषय–विभाग उसके अन्तिमसाध्यानुसार ही है। उसमें गौण मुख्य रूपसे अनेक सिद्धान्त प्रतिपादित हैं, पर उन सबका संक्षेपमें वर्गीकरण किया जाय तो उसके चार विभाग हो जाते हैं। १ हेय, २ हेय–हेतु, ३ हान, ४ हानोपाय। यह वर्गीकरण स्वयं सूत्रकारने किया है; और इसीसे भाष्यकारने योगशास्त्र-को चतुर्व्यूहात्मक कहा है8। सांख्यसूत्रमें भी यही वर्गीकरण है। बुद्ध भगवान्‌ने इसी चतुर्व्यूहको आर्य–सत्य नामसे प्रसिद्ध किया है; और योगशास्त्रके आठ योगाङ्गोंकी तरह उन्होंने चौथे आर्य–सत्यके साधनरूपसे आर्य अष्टाङ्गमार्गका9 उपदेश किया है।

दुःख हेय है10, अविद्या हेयका कारण है11, दुःखका आत्यन्तिक नाश हान है12, और विवेक–ख्याति हानका उपाय है13।

उक्त वर्गीकरणकी अपेक्षा दूसरी रीतिसे भी योगशास्त्रका विषय–विभाग किया जा सकता है। जिससे कि उसके मन्तव्योंका ज्ञान विशेष स्पष्ट हो। यह विभाग इस प्रकार है–१ हाता, २ ईश्वर, ३ जगत्, ४ संसार–मोक्षका स्वरूप, और उसके कारण।

१. हाता दुःखसे छुटकारा पानेवाले द्रष्टा अर्थात् चेतनका नाम है। योग–शास्त्रमें सांख्य14

---

1 व्यास कृत भाष्य, वाचस्पतिकृत तत्त्ववैशारदी टीका, भोजदेवकृत राजमार्तंड, नागोजीभट्ट कृत वृत्ति, विज्ञानाभिक्षु कृत वार्तिक, योगचन्द्रिका, मणिप्रभा, भावागणेशीय वृत्ति, बालरामोदासीन कृत टिप्पण आदि।

2" तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः " न्यायदर्शन १–१–२२। 3 ईश्वरकृष्णकारिका १। 4 उसमें हानतत्व मान कर दुःखके आत्यन्तिक नाशको ही हान कहा है। 5 बुद्ध भगवान्‌के तीसरे निरोध नामक आर्यसत्यका मतलब दुःख नाशसे है। 6 वेदान्त दर्शनमें ब्रह्मको सच्चिदानंदस्वरूप माना है, इसीलिये उसमें नित्यसुखकी अभिव्यक्तिका नाम हि मोक्ष है। 7 जैन दर्शनमें भी आत्माको सुखस्वरूप माना है, इसलिये मोक्षमें स्वाभविक सुखकी अभिव्यक्ति ही उस दर्शनको मान्य है।

8 यथा चिकित्साशास्त्रं चतुर्व्यूहम्–रोगो रोगहेतुरारोग्यं भैषज्यमिति, एवमिदमपि शास्त्रं चतुर्व्यूहमेव। तद्यथा–संसारः संसारहेतुर्मोक्षो मोक्षोपाय इति। तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः। प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः। संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानम्। हानोपायः सम्यग्दर्शनम्। पा० २ सू० १५ भाष्य।

9 सम्यक् दृष्टि, सम्यक् संकल्प, सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्मान्त, सम्यक् आजीव, सम्यक् व्यायाम, सम्यक् स्मृति और सम्यक् समाधि। बुद्धलीलासार संग्रह. पृ. १६०। 10 " दुःखं हेयमनागतम् " २–१६ यो. सू। 11 " द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः २–१७। " तस्य हेतुरविद्या " २–२४ यो. सू.।

12 " तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् " २०–२६ यो. सू। 13 " विवेकख्यातिरवि-प्लवा हानोपायः " २–२६. यो. सू। 14 " पुरुषबहुत्वं सिद्धं " ईश्वरकृष्णकारिका– १८।

Aho ! Shrutgyanam

वैशेषिक1-नैयायिक, बौद्ध, जैन2 और पूर्णप्रज्ञ (मध्व3) दर्शनके समान द्वैतवाद अर्थात् अनेक चेतन माने गये हैं4।

योगशास्त्र चेतनको जैन दर्शनकी तरह5 देहप्रमाण अर्थात् मध्यमपरिमाणवाला नहीं मानता, और मध्वसम्प्रदायकी तरह अणुप्रमाण भी नहीं मानता6 किन्तु सांख्य7 वैशेषिक8, नैयायिक और शांकरवेदान्तकी9 तरह वह उसको व्यापक मानता है10।

इसी प्रकार वह चेतनको जैनदर्शनकी तरह11 परिणामि-नित्य नहीं मानता, और न बौद्ध दर्शनकी तरह उसको क्षणिक–अनित्य ही मानता है, किन्तु सांख्य आदि उक्त शेष दर्शनोंकी तरह12 वह उसे कूटस्थ–नित्य मानता13 है।

२. ईश्वरके सम्बन्धमें योगशास्त्रका मत सांख्य दर्शनसे भिन्न है। सांख्य दर्शन नाना चेतनोंके अतिरिक्त ईश्वरको नहीं मानता14, पर योगशास्त्र–सम्मत ईश्वरका स्वरूप नैयायिक–वैशेषिक आदि दर्शनोंमें माने गये ईश्वरस्वरूपसे कुछ भिन्न है। योगशास्त्रने ईश्वरको एक अलग व्यक्ति तथा शास्त्रोपदेशक माना है सही, पर उसने नैयायिक आदिकी तरह ईश्वरमें नित्यज्ञान, नित्यइच्छा और नित्यकृतिका सम्बन्ध न मान कर इसके स्थानमें

---

1 "व्यवस्थातो नाना" ३-२-२०. वैशेषिकदर्शन। 2 "पुद्गलजीवास्त्वनेकद्रव्याणि" ५-५. तत्त्वार्थसूत्र–भाष्य।

3 जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा। जीवभेदो मिथश्चैव जडजीवभिदा तथा॥
मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेदपञ्चकः। सोऽयं सत्योऽप्यनादिश्च सादिश्चैनाशमाप्नुयात्॥
–सर्वदर्शनसंग्रह पूर्णप्रज्ञदर्शन।

4 " कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् " २–२२ यो. सू.। 5 असंख्येयभागादिषु जीवानाम् "। १५। " प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् " १६–तत्त्वार्थसूत्र अ० ५।

6 देखो " उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् "। ब्रह्मसूत्र २–३–१८ पूर्णप्रज्ञ भाष्य। तथा मिलान करो अभ्यंकरशास्त्री कृत मराठी शांकरभाष्य अनुवाद भा. ४ पृ. १५३ टिप्पण ४६।

7 " निष्क्रियस्य तदसम्भवात् " सां. सू. १–४९, निष्क्रियस्य–विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवात्–भाष्य विज्ञानभिक्षु।

8 विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा। " ७–१–२२–वै. द.। 9 देखो ब्र. सू. २–३–२९. भाष्य।

10 इसलिये कि योगशास्त्र आत्मस्वरूपके विषयमें सांख्यसिद्धान्तानुसारी है।

11 "नित्यावस्थितान्यरूपाणि" ३। " उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्"। २९। " तद्भावाव्ययं नित्यम् ३०। तत्त्वार्थसूत्र अ० ५ भाष्य सहित.

12 देखो ई० कृ० कारिका ६३ सांख्यतत्त्वकौमुदी। देखो न्यायदर्शन ४–१–१०। देखो ब्रह्मसूत्र २–१–१४। २–१–२७; शांकरभाष्य सहित।

13 देखो योगसूत्र. " सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्य अपरिणामित्वात् " ४–१८। " चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाऽकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् " ४–२२। तथा " द्वयी चेयं नित्यता, कूटस्थनित्यता, परिणामिनित्यता च। तत्र कूटस्थनित्यता पुरुषस्य, परिणामिनित्यता गुणानाम् " इत्यादि ४–३३ भाष्य।

14 देखो सांख्यसूत्र १–९२ आदि।

Aho ! Shrutgyanam

सत्त्वगुणका परमप्रकर्ष मान कर तद्द्वारा जगत्उद्धारादिकी सब व्यवस्था घटा[1] दी है।

३ योगशास्त्र दृश्य जगत्को न तो जैन, वैशेषिक, नैयायिक दर्शनोंकी तरह परमाणुका परिणाम मानता है, न शांकरवेदान्त दर्शनकी तरह ब्रह्मका विवर्त या ब्रह्मका परिणाम ही मानता है, और न बौद्धदर्शनकी तरह शून्य या विज्ञानात्मक ही मानता है; किन्तु सांख्य दर्शनकी तरह वह उसको प्रकृतिका परिणाम तथा अनादि—अनन्त—प्रवाहस्वरूप मानता है।

४ योगशास्त्रमें वासना क्लेश और कर्मका नाम ही संसार है, तथा वासनादिका अभाव अर्थात् चेतनके स्वरूपावस्थानका नाम मोक्ष[2] है। उसमें संसारका मूल कारण अविद्या और मोक्षका मुख्य हेतु सम्यग्दर्शन अर्थात् योगजन्य विवेकख्याति माना गया है।

महर्षि पतञ्जलिकी दृष्टिविशालता—यह पहले कहा जा चुका है कि सांख्य सिद्धान्त और उसकी प्रक्रियाको ले कर पतञ्जलिने अपना योगशास्त्र रचा है, तथापि उनमें एक ऐसी विशेषता अर्थात् दृष्टिविशालता नजर आती है जो अन्य दार्शनिक विद्वानोंमें बहुत कम पाई जाती है। इसी विशेषताके कारण उनका योगशास्त्र मानों सर्वदर्शनसमन्वय बन गया है। उदाहरणार्थ सांख्यका निरीश्वरवाद जब वैशेषिक, नैयायिक आदि दर्शनोंके द्वारा अच्छी तरह निरस्त हो गया और साधारण लोक-स्वभावका झुकाव भी ईश्वरोपासनाकी ओर विशेष मालूम पडा, तब अधिकारिभेद तथा रुचिविचित्रताका विचार करके पतञ्जलिने अपने योगमार्गमें ईश्वरोपासनाको भी स्थान[3] दिया, और ईश्वरके स्वरूपका उन्होंने निष्पक्ष भावसे ऐसा निरूपण[4] किया है जो सबको मान्य हो सके।

पतञ्जलिने सोचा कि उपासना करनेवाले सभी लोगोंका साध्य एक ही है, फिर भी वे उपासनाकी भिन्नता और उपासनामें उपयोगी होनेवाली प्रतीकोंकी भिन्नताके व्यामोहमें अज्ञानवश आपस आपसमें लड मरते हैं, और इस धार्मिक कलहमें अपने साध्यको लोक भूल जाते हैं। लोगोंको इस अज्ञानसे हटा कर सत्पथपर लानेके लिये उन्होंने कह दिया कि तुम्हारा मन जिसमें लगे उसीका ध्यान करो। जैसी प्रतीक तुम्हें पसंद आवे वैसी प्रतीककी[5] ही उपासना करो, पर किसी भी तरह अपना मन एकाग्र व स्थिर करो, और तद्द्वारा परमात्म-चिन्तनके सच्चे पात्र बनो। इस उदारताकी मूर्तिस्वरूप मतभेदसहिष्णु आदेशके द्वारा पतञ्जलिने सभी उपासकोंको योग-मार्गमें स्थान दिया, और ऐसा करके धर्मके नामसे होनेवाले कलहको कम कर-

---

1 यद्यपि यह व्यवस्था मूल योगसूत्रमें नहीं है, परन्तु भाष्यकार तथा टीकाकारने इसका उपपादन किया है। देखो पातञ्जल यो. पा. १ सू. २४ भाष्य तथा टीका।

2 तदा द्रष्टुः स्वरूपावस्थानम्। १—३ योगसूत्र।

3 " ईश्वरप्रणिधानाद्वा " १—३३।

4 " क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः " " तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् "। " पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदात् "। (१—२४, २५, २६)

5 " यथाऽभिमतध्यानाद्वा " १—३९ इसी भावकी सूचक महाभारतमें—

ध्यानमुत्पादयत्यत्र, संहिताबलसंश्रयात्। यथाभिमतमन्त्रेण, प्रणवाद्यं जपेत्कृती॥
(शान्तिपर्व प्र० १९४ श्लो. २०) यह उक्ति है। और योगवाशिष्ठमें—

यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकतयोदितात्। एकतत्त्वघुनाभ्यासात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते॥
(उपशम प्रकरण सर्ग ७८ श्लो. १६।) यह उक्ति है।

Aho ! Shrutgyanam

नेका उन्होंने सच्चा मार्ग लोगोंको बतलाया। उनकी इस दृष्टिविशालताका असर अन्य गुण-ग्राही आचार्यों-पर भी पडा1, और वे उस मतभेदसहिष्णुताके तत्त्वका मर्म समझ गये।

वैशेषिक, नैयायिक आदिकी ईश्वरविषयक मान्यताका तथा साधारण लोगोंकी ईश्वरविषयक श्रद्धाका योगमार्गमें उपयोग करके ही पतञ्जलि चुप न रहे, पर उन्होंने वैदिकेतर दर्शनोंके सिद्धान्त तथा प्रक्रिया जो योगमार्गके लिये सर्वथा उपयोगी जान पडी उसका भी अपने योगशास्त्रमें बडी उदारतासे संग्रह किया। यद्यपि बौद्ध विद्वान् नागार्जुनके विज्ञानवाद तथा आत्मपरिणामित्ववादको युक्तिहीन समझ कर या योगमार्गमें अनुपयोगी समझ कर उसका निरसन चौथे पादमें किया2 है, तथापि उन्होंने बुद्धभगवान्के परमप्रिय चार आर्यसत्योंका3 हेय, हेयहेतु, हान और हानोपाय रूपसे स्वीकार निःसंकोच भावसे अपने योगशास्त्रमें किया है।

---

1 पुष्पैश्च बलिना चैव वस्त्रैः स्तोत्रैश्च शोभनैः। देवानां पूजनं ज्ञेयं शौचश्रद्धासमन्वितम्॥
अविशेषेण सर्वेषामधिमुक्तिवशेन वा। गृहिणां माननीया यत्सर्वे देवा महात्मनाम्॥
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति नैकं देवं समाश्रिताः। जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते॥
चारिसंजीवनीचारन्याय एष सतां मतः। नान्यथात्रेष्टसिद्धिः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम्॥
गुणाधिक्यपरिज्ञानाद्विशेषेऽप्येतदिष्यते। अद्वेषेण तदन्येषां वृत्ताधिक्ये तथात्मनः॥
योगबिन्दु श्लो. १६–२०

जो विशेषदर्शी होते हैं, वे तो कीसी प्रतीक विशेष या उपासना विशेषको स्वीकार करते हुए भी अन्य प्रकारकी प्रतीक माननेवालों या अन्य प्रकारकी उपासना करनेवालोंसे द्वेष नहीं रखते, पर जो धर्माभिमानी प्रथमाधिकारी होते हैं वे प्रतीकभेद या उपासनाभेदके व्यामोहसे ही आपसमें लड मरते हैं। इस अनिष्ट तत्त्वको दूर करनेके लिये ही श्रीमान् हरिभद्रसूरिने उक्त पद्योंमें प्रथमाधिकारीके लिये सब देवोंकी उपासनाको लाभदायक बतलानेका उदार प्रयत्न किया है। इस प्रयत्नका अनुकरण श्रीयशोविजयजीने भी अपनी "पूर्व सेवाद्वात्रिंशिका" "आठदृष्टियोंकी सज्झाय" आदि ग्रन्थोंमें किया है। एकदेशीय सम्प्रदायाभिनिवेशी लोगोंको समजानेके लिये 'चारिसंजीवनीचार' न्यायका उपयोग उक्त दोनों आचार्योंने किया है। यह न्याय बडा मनोरञ्जक और शिक्षाप्रद है।

इस समभावसूचक दृष्टान्तका उपनय श्रीज्ञानविमलने आठदृष्टिकी सज्झाय पर किये हुए अपने गूजराती टबेमें बहुत अच्छी तरह घटाया है, जो देखने योग्य है। इसका भाव संक्षेपमें इस प्रकार है। कीसी स्त्रीने अपनी सखीसे कहा कि मेरा पति मेरे अधीन न होनेसे मुझे बडा कष्ट है। यह सुन कर उस आगन्तुक सखीने कोई जडी खिला कर उस पुरुषको बैल बना दिया, और वह अपने स्थानको चली गई। पतिके बैल बन जानेसे उसकी पत्नी दुःखित हुई, पर फिर वह पुरुषरूप बनानेका उपाय न जाननेके कारण उस बैलरूप पतिको चराया करती थी, और उसकी सेवा किया करती थी। कीसी समय अचानक एक विद्याधरके मुखसे ऐसा सुना कि अगर बैलरूप पुरुषको संजीवनी नामक जडी चराई जाय तो वह फिर असली रूप धारण कर सकता है। विद्याधरसे यह भी सुना कि वह जडी अमुक वृक्षके नीचे है। पर उस वृक्षके नीचे अनेक प्रकारकी वनस्पति होनेके कारण वह स्त्री संजीवनीको पहचाननेमें असमर्थ थी। इससे उस दुःखित स्त्रीने अपने बैलरूपधारि पतिको सब वनस्पतियाँ चरा दीं। जिनमें संजीवनीको भी वह बैल चर गया। जैसे विशेष परीक्षा न होनेके कारण उस स्त्रीने सब वनस्पतियोंके साथ संजीवनी खिला कर अपने पतिका कृत्रिम बैलरूप छुडाया, और असली मनुष्यत्वको प्राप्त कराया, वैसे ही विशेष परीक्षाविकल प्रथमाधिकारी भी सब देवोंकी समभावसे उपासना करते करते योगमार्गमें विकास करके इष्ट लाभ कर सकता है।

2 देखो सू० १५, १८। 3दुःख, समुदय, निरोध और मार्ग।

Aho ! Shrutgyanam

जैन दर्शनके साथ योगशास्त्रका सादृश्य तो अन्य सब दर्शनोंकी अपेक्षा अधिक ही देखनेमें आता है। यह बात स्पष्ट होनेपर भी बहुतोंको विदित ही नहीं है। इसका सबब यह है कि जैनदर्शनके खास अभ्यासी ऐसे बहुत कम हैं जो उदारता पूर्वक योगशास्त्रका अवलोकन करनेवाले हों, और योगशास्त्रके खास अभ्यासी भी ऐसे बहुत कम हैं जिन्होंने जैनदर्शनका बारीकीसे ठीक ठीक अवलोकन किया हो। इसलिये इस विषयका विशेष खुलासा करना यहाँ अप्रासङ्गिक न होगा।

योगशास्त्र और जैनदर्शनका सादृश्य मुख्यतया तीन प्रकारका है। १ शब्दका, २ विषयका और ३ प्रक्रियाका।

१ मूल योगसूत्रमें ही नहीं किन्तु उसके भाष्यतकमें ऐसे अनेक शब्द हैं जो जैनेतर दर्शनोंमें प्रसिद्ध नहीं हैं, या बहुत कम प्रसिद्ध हैं, किन्तु जैन शास्त्रमें खास प्रसिद्ध हैं। जैसे—भवप्रत्यय,1 सवितर्क—सविचार-निर्विचार2, महाव्रत3, कृत-कारित-अनुमोदित4, प्रकाशावरण5, सोपक्रम-निरूपक्रम6, वज्रसंहनन7, केवली8, कुशल9, ज्ञानावरणीयकर्म10, सम्यग्ज्ञान,11 सम्यग्दर्शन,12 सर्वज्ञ,13 क्षीणक्लेश,15 चरमदेह16 आदि।

---

1 "भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्" योगसू. १—१९। "भवप्रत्ययो नारकदेवानाम्" तत्त्वार्थ अ. १—२२।

2 ध्यानविशेषरूप अर्थमें ही जैनशास्त्रमें ये शब्द इस प्रकार हैं "एकाश्रये सवितर्के पूर्वे" (तत्त्वार्थ अ. ९—४३) "तत्र सविचारं प्रथमम्" भाष्य "अविचारं द्वितीयम्" तत्त्वा० अ० ९—४४। योगसूत्रमें ये शब्द इस प्रकार आये हैं—"तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः" "स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का" "एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता" १—४२, ४३, ४४।

3 जैनशास्त्रमें मुनिसम्बन्धी पाँच यमोंके लिये यह शब्द बहुत ही प्रसिद्ध है। "सर्वतो विरतिर्महाव्रतमिति तत्त्वार्थ" अ० ७—२ भाष्य। यही शब्द उसी अर्थमें योगसूत्र २—३१ में है।

4 ये शब्द जिस भावके लिये योगसूत्र २—३१ में प्रयुक्त हैं, उसी भावमें जैनशास्त्रमें भी आते हैं, अन्तर सिर्फ इतना है कि जैनग्रन्थोंमें अनुमोदितके स्थानमें बहुधा अनुमतशब्द प्रयुक्त होता है। देखो—तत्त्वार्थ, अ. ६—९।

5 यह शब्द योगसूत्र २—५२ तथा ३—४३ में है। इसके स्थानमें जैनशास्त्रमें 'ज्ञानावरण' शब्द प्रसिद्ध है। देखो तत्त्वार्थ. ६—११ आदि।

6 ये शब्द योगसूत्र ३—२२ में हैं। जैन कर्मविषयक साहित्यमें ये शब्द बहुत प्रसिद्ध हैं। तत्त्वार्थमें भी इनका प्रयोग हुआ है, देखो—अ. २—५२ भाष्य।

7 यह शब्द योगसूत्र ३—४६ में प्रयुक्त है। इसके स्थानमें जैन ग्रन्थोंमें 'वज्रऋषभनाराचसंहनन' ऐसा शब्द मिलता है। देखो तत्त्वार्थ अ० ८—१२ भाष्य।

8 योगसूत्र २—२७ भाष्य, तत्त्वार्थ अ० ६—१४।

9 देखो योगसूत्र २—२७ भाष्य, तथा दशवैकालिकनिर्युक्ति गाथा १८६।

10 देखो योगसूत्र २—१६ भाष्य, तथा आवश्यकनिर्युक्ति गाथा ८९३।

11 योगसूत्र २—२८ भाष्य, तत्त्वार्थ अ० १—१।

12 योगसूत्र ४—१५ भाष्य, तत्त्वार्थ अ० १—२।

13 योगसूत्र ३—४९ भाष्य, तत्त्वार्थ ३—४९।

14 योगसूत्र १—४ भाष्य। जैन शास्त्रमें बहुधा 'क्षीणमोह' 'क्षीणकषाय' शब्द मिलते हैं। देखो तत्त्वार्थ अ० ९—३८।

15 योगसूत्र २—४ भाष्य, तत्त्वार्थ अ० २—५२

Aho ! Shrutgyanam

२ प्रसुप्त, तनु आदिक्लेशावस्था1, पाँच यम,2 योगजन्य विभूति,3 सोपक्रम निरुपमक्रम4 कर्मका स्वरूप, तथा उसके दृष्टान्त, अनेक कायोंका5 निर्माण आदि ।

---

1 प्रसुप्त, तनु, विछिन्न और उदार इन चार अवस्थाओंका योगसूत्र २—४ में वर्णन है । जैनशास्त्रमें वही भाव मोहनीयकर्मकी सत्ता, उपशमक्षयोपशम, विरोधिप्रकृतिके उदयादिकृत व्यवधान और उदयावस्थाके वर्णनरूपसे वर्तमान है । देखो योगसूत्र २—४ की यशोविजयकृत वृत्ति ।

2 पाँच यमोंका वर्णन महाभारत आदि ग्रन्थोंमें है सही, पर उसकी परिपूर्णता " जातिदेशकालसमयाऽनवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् " योगसूत्र २—३१ में तथा दशवैकालिक अध्ययन ४ आदि जैनशास्त्रप्रतिपादित महाव्रतोंमें देखनेमें आती है ।

3 योगसूत्रके तीसरे पादमें विभूतियोंका वर्णन है, वे विभूतियाँ दो प्रकारकी हैं । १ वैज्ञानिक २ शारीरिक । अतीताऽनागतज्ञान, सर्वभूतरुतज्ञान, पूर्वजातिज्ञान, परचित्तज्ञान, भुवनज्ञान, ताराव्यूहज्ञान, आदि ज्ञानविभूतियाँ हैं । अन्तर्धान, हस्तिबल, परकायप्रवेश, अणिमादि ऐश्वर्य तथा रूपलावण्यादि कायसंपत्, इत्यादि शारीरिक विभूतियाँ हैं । जैनशास्त्रमें भी अवधिज्ञान, मनःपर्यायज्ञान, जातिस्मरणज्ञान, पूर्वज्ञान आदि ज्ञानलब्धियाँ हैं, और आमौषधि, विप्रुडौषधि, श्लेष्मौषधि, सर्वौषधि, जंघाचारण-विद्याचारण, वैक्रिय, आहारक आदि शारीरिक लब्धियाँ हैं । देखो गा० ६९, ७० आवश्यकनिर्युक्ति लब्धि यह विभूतिका नामान्तर है ।

4 योगभाष्य और जैनग्रन्थोंमें सोपक्रम निरुपक्रम आयुष्कर्मका स्वरूप बिल्कुल एकसा है, इतना ही नहीं बल्कि उस स्वरूपको दिखाते हुए भाष्यकारने यो. सू. ३—२२ के भाष्यमें आर्द्र वस्त्र और तृणराशिके जो दो दृष्टान्त लिखे हैं, वे आवश्यकनिर्युक्ति (गाथा—९५६) तथा विशेषावश्यक भाष्य (गाथा—३० ६१) आदि जैनशास्त्रमें सर्वत्र प्रसिद्ध हैं, पर तत्त्वार्थ (अ० —२५२) के भाष्यमें उक्त दो दृष्टान्तोंके उपरान्त एक तीसरा गणितविषयक दृष्टान्त भी लिखा है । इस विषयमें उक्त व्यासभाष्य और तत्त्वार्थभाष्यका शाब्दिक सादृश्य भी बहुत अधिक और अर्थसूचक है ।

" यथाऽऽर्द्रवस्त्रं वितानितं लघीयसा कालेन शुष्येत् तथा सोपक्रमम् । यथा च तदेव संपिण्डितं चिरेण संशुष्येद् एवं निरुपक्रमम् । यथा चाग्निः शुष्के कक्षे मुक्तो वातेन वा समन्ततो युक्तः क्षेपीयसा कालेन दहेत् तथा सोपक्रमम् । यथा वा स एवाऽग्निस्तृणराशौ क्रमशोऽवयवेषु न्यस्तश्चिरेण दहेत् तथा निरुपक्रमम् " योग ३—२२ भाष्य । यथाहि संहतस्य शुष्कस्यापि तृणराशेरवयवशः क्रमेण दह्यमानस्य चिरेण दाहो भवति, तस्यैव शिथिलप्रकीर्णोपचितस्य सर्वतो युगपदादीपितस्य पवनोपक्रमाभिहतस्याशु दाहो भवति, तद्वत् । यथा वा संख्यानाचार्यः करणलाघवार्थं गुणकारभागहाराभ्यां राशिं छेदादेवापवर्तयति न च संख्येयस्यार्थस्याभावो भवति, तद्वदुपक्रमाभिहतो मरणसमुद्घातदुःखार्त्तः कर्मप्रत्ययमनाभोगयोगपूर्वकं करणविशेषमुत्पाद्य फलोपभोगलाघवार्थं कर्मापवर्तयति न चास्य फलाभाव इति ॥ किं चान्यत् । यथा वा धौतपटो जलार्द्र एव संहतश्चिरेण शोषमुपयाति । स एव च वितानितः सूर्यरश्मिवाय्वभिहतः क्षिप्रं शोषमुपयाति । " तत्त्वा० अ० २—५२ भाष्य ।

5 योगबलसे योगी जो अनेक शरीरोंका निर्माण करता है, उसका वर्णन योगसूत्र ४—४ में है, यही विषय वैक्रिय—आहारक—लब्धिरूपसे जैनग्रन्थोंमें वर्णित है ।

Aho ! Shrutgyanam

३ परिणामि—नित्यता अर्थात् उत्पाद, व्यय, ध्रौव्यरूपसे त्रिरूप वस्तु मान कर तदनुसार धर्मधर्मीका विवेचन1 इत्यादि।

इसी विचारसमताके कारण श्रीमान् हरिभद्र जैसे जैनाचार्योंने महर्षि पतञ्जलिके प्रति अपना हार्दिक आदर प्रकट करके अपने योगविषयक ग्रन्थोंमें गुणग्राहकताका निर्भीक परिचय पूरे तौरसे दिया है2, और जगह जगह पतञ्जलिके योगशास्त्रगत खास सांकेतिक शब्दोंका जैन सङ्केतोंके साथ मिलान करके सङ्कीर्ण-दृष्टिवालोंके लिये एकताका मार्ग खोल दिया है3। जैन विद्वान् यशोविजयवाचकने हरिभद्रसूरिसूचित एकताके मार्गको विशेष विशाल बनाकर पतञ्जलिके योगसूत्रको जैन प्रक्रियाके अनुसार समझनेका थोडा किन्तु मार्मिक प्रयास किया है4। इतना ही नहीं बल्कि अपनी बत्तीसियोंमें उन्होंने पतञ्जलिके योगसूत्रगत कुछ विषयोंपर खास बत्तीसियाँ भी रची हैं5। इन सब बातोंको संक्षेपमें बतलानेका उद्देश्य यही है कि महर्षि पतञ्जलिकी दृष्टिविशालता इतनी अधिक थी कि सभी दार्शनिक व साम्प्रदायिक विद्वान् योगशास्त्रके पास आते ही अपना साम्प्रदायिक अभिनिवेश भूल गये और एकरूपताका अनुभव करने लगे। इसमें कोई संदेह नहीं कि महर्षि पतञ्जलिकी दृष्टि—विशालता उनके विशिष्ट योगानुभवका ही फल है, क्योंकि—जब कोई भी मनुष्य शब्द ज्ञानकी प्राथमिक भूमिकासे आगे बढ़ता है तब वह शब्दकी पूंछ न खींचकर चिन्ताज्ञान तथा भावनाज्ञानके6 उत्तरोत्तर अधिकाधिक एकतावाले प्रदेशमें अभेद आनंदका अनुभव करता है।

आचार्य हरिभद्रकी योगमार्गमें नवीन दिशा—श्रीहरिभद्र प्रसिद्ध जैनाचार्योंमें एक हुए। उनकी बहुश्रुतता, सर्वतोमुखी प्रतिभा, मध्यस्थता और समन्वयशक्तिका पूरा परिचय करानेका यहाँ प्रसंग नहीं है। इसके लिए

---

1 जैनशास्त्रमें वस्तुको द्रव्यपर्यायस्वरूप माना है। इसीलिये उसका लक्षण तत्त्वार्थ (अ० ५–२९) में " उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् " ऐसा किया है। योगसूत्र (३–१३, १४) में जो धर्मधर्मीका विचार है वह उक्त द्रव्यपर्यायउभयरूपता किंवा उत्पाद, व्यय, ध्रौव्य इस त्रिरूपताका ही चित्रण है। भिन्नता सिर्फ दोनोंमें इतनी ही है कि—योगसूत्र सांख्यसिद्धान्तानुसारी होनेसे " ऋते चितिशक्तेः परिणामिनो भावाः " यह सिद्धान्त मानकर परिणामवादका अर्थात् धर्मलक्षणावस्था परिणामका उपयोग सिर्फ जडभागमें अर्थात् प्रकृतिमें करता है, चेतनमें नहीं। और जैनदर्शन तो " सर्वे भावाः परिणामिनः " ऐसा सिद्धान्त मानकर परिणामवाद अर्थात् उत्पादव्ययरूप पर्यायका उपयोग जड चेतन दोनोंमें करता है। इतनी भिन्नता होनेपर भी परिणामवादकी प्रक्रिया दोनोंमें एक सी है।

2 उक्तं च योगमार्गज्ञैस्तपोनिर्धूतकल्मषैः। भावियोगहितायोच्चैर्मोहदीपसमं वचः॥
(योगबिं. श्लो. ६६) टीका ' उक्तं च निरूपितं पुनः योगमार्गज्ञैरध्यात्मविद्भिः पतञ्जलिप्रभृतिभिः॥ " एतत्प्रधानः सश्रद्धः शीलवान् योगतत्परः। जानात्यतीन्द्रियानर्थांस्तथा चाह महामतिः " ॥ (योगदृष्टिसमुच्चय श्लो. १००) टीका ' तथा चाह महामतिः पतञ्जलिः '। ऐसा ही भाव गुणग्राही श्रीयशोविजयजीने अपनी योगावतारद्वात्रिंशिकामें प्रकाशित किया है। देखो—श्लो० २० टीका।

3 देखो योगबिन्दु श्लोक ४१८, ४२०। 4 देखो उनकी बनाई हुई पातञ्जलसूत्रवृत्ति।

5 देखो पातञ्जलयोगलक्षणविचार, ईशानुग्रहविचार, योगावतार, क्लेशहानोपाय और योगमाहात्म्य द्वात्रिंशिका।

6 शब्द, चिन्ता तथा भावनाज्ञानका स्वरूप श्रीयशोविजयजीने अध्यात्मोपनिषद्में लिखा है, जो आध्यात्मिक लोगोंको देखने योग्य है। अध्यात्मोपनिषद् श्लो. ६५, ७४।

Aho ! Shrutgyanam

जिज्ञासु महाशय उनकी कृतियोंको देख लेवें। हरिभद्रसूरिकी शतमुखी प्रतिभाके स्रोत उनके बनाये हुए चार अनुयोगविषयक1 ग्रंथोंमें ही नहीं बल्कि जैन न्याय तथा भारतवर्षीय तत्कालीन समग्र दार्शनिक सिद्धांतोंकी चर्चावाले2 ग्रन्थोंमें भी बहे हुए हैं। इतना करके ही उनकी प्रतिभा मौन न हुई; उसने योगमार्गमें एक ऐसी दिशा दिखाई जो केवल जैन योगसाहित्यमें ही नहीं बल्कि आर्यजातीय संपूर्ण योगविषयक साहित्यमें एक नई वस्तु है। जैनशास्त्रमें आध्यात्मिक विकासके क्रमका प्राचीन वर्णन चौदह गुणस्थानरूपसे, चार ध्यान रूपसे और बहिरात्म आदि तीन अवस्थाओंके रूपसे मिलता है। हरिभद्रसूरिने उसी आध्यात्मिक विकासके क्रमका योगरूपसे वर्णन किया है। पर उसमें उन्होंने जो शैली रक्खी है वह अभीतक उपलब्ध योगविषयक साहित्यमेंसे किसी भी ग्रंथमें कमसे कम हमारे देखनेमें तो नहीं आई है। हरिभद्रसूरि अपने ग्रन्थोंमें अनेक योगियोंका नामनिर्देश करते हैं3, एवं योगविषयक4 ग्रन्थोंका उल्लेख करते हैं जो अभी प्राप्त भी नहीं हैं। संभव है उन अप्राप्य ग्रन्थोंमें उनके वर्णनकीसी शैली रही हो, पर हमारे लिये तो यह वर्णनशैली और योग विषयक वस्तु बिल्कुल अपूर्व है। इस समय हरिभद्रसूरिके योगविषयक चार ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं जो हमारे देखनेमें आये हैं। उनमेंसे षोडशक और योगविंशिकाके योगवर्णनकी शैली और योगवस्तु एक ही है। योगबिंदुकी विचारसरणी और वस्तु योगविंशिकासे जुदा है। योगदृष्टिसमुच्चयकी विचारधारा और वस्तु योगबिंदुसे भी जुदा है। इस प्रकार देखनेसे यह कहना पडता है कि हरिभद्रसूरिने एक ही आध्यात्मिक विकासके क्रमका चित्र भिन्न भिन्न ग्रन्थोंमें भिन्न भिन्न वस्तुका उपयोग करके तीन प्रकारसे खींचा है।

कालकी अपरिमित लंबी नदीमें वासनारूप संसारका गहरा प्रवाह बहता है, जिसका पहला छोर [मूल] तो अनादि है, पर दूसरा [उत्तर] छोर सान्त है। इसलिये मुमुक्षुओंके वास्ते सबसे पहले यह प्रश्न बडे महत्त्वका है कि उक्त अनादि प्रवाहमें आध्यात्मिक विकासका आरंभ कबसे होता है? और उस आरंभके समय आत्माके लक्षण कैसे हो जाते हैं? जिनसे कि आरंभिक आध्यात्मिक विकास जाना जा सके। इस प्रश्नका उत्तर आचार्यने योगबिंदुमें दिया है। वे कहते हैं कि–" जब आत्माके ऊपर मोहका प्रभाव घटनेका आरंभ होता है तभीसे आध्यात्मिक विकासका सूत्रपात हो जाता है। इस सूत्रपातका पूर्ववर्ती समय जो आध्यात्मिकविकासरहित होता है, वह जैनशास्त्रमें अचरमपुद्गलपरावर्तके नामसे प्रसिद्ध है। और उत्तरवर्ती समय जो आध्यात्मिक विकासके क्रमवाला होता है, वह चरमपुद्गलपरावर्तके नामसे प्रसिद्ध है। अचरमपुद्गलपरावर्तन और चरमपुद्गलपरावर्तनकालके परिमाणके बीच सिंधु5 और बिंदुका सा अंतर होता है। जिस आत्माका संसारप्रवाह चरमपुद्गलपरावर्त्तपरिमाण शेष रहता है, उसको जैन परिभाषामें ' अपुनर्बंधक ' और सांख्यपरिभाषामें ' निवृत्ताधिकार प्रकृति ' कहते हैं6। अपुनर्बन्धक या निवृत्ताधिकारप्रकृति आत्माका आंतरिक परिचय इतना ही है कि उसके ऊपर मोहका दबाव कम होकर उलटे मोहके ऊपर उस आत्माका दबाव शुरू होता है। यही आध्यात्मिक विका-

---

1 द्रव्यानुयोगविषयक–धर्मसंग्रहणी आदि १, गणितानुयोगविषयक–क्षेत्रसमास टीका आदि २, चरणकरणानुयोगविषयक–पञ्चवस्तु, धर्मबिंदु आदि ३, धर्मकथानुयोगविषयक–समराइच्चकहा आदि ४ ग्रन्थ मुख्य हैं।

2 अनेकान्तजयपताका, षड्दर्शनसमुच्चय, शास्त्रवार्तासमुच्चय आदि।

3 गोपेन्द्र (योगबिन्दु श्लोक २००) कालातीत (योगबिन्दु श्लोक ३००)। पतञ्जलि, भदन्तभास्करबन्धु, भगवदन्त (त्त) वादी (योगदृष्टि० श्लोक १६ टीका)।

4 योग–निर्णय आदि (योगदृष्टि० श्लोक १ टीका)

5 देखो मुक्त्यद्वेषद्वात्रिंशिका २८। 6 देखो योगबिंदु १७८, २०१।

Aho ! Shrutgyanam

का बीजारोपण है। यहींसे योगमार्गका आरंभ हो जानेके कारण उस आत्माकी प्रत्येक प्रवृत्तिमें सरलता, नम्रता, उदारता, परोपकारपरायणता आदि सदाचार वास्तविक रूपमें दिखाई देते हैं; जो उस विकासोन्मुख आत्माका बाह्य परिचय है"। इतना उत्तर देकर आचार्यने योगके आरंभसे लेकर योगकी पराकाष्ठा तकके आध्यात्मिक विकासकी क्रमिक वृद्धिको स्पष्ट समझानेके लिये उसको पाँच भूमिकाओंमें विभक्त करके हर एक भूमिकाके लक्षण बहुत स्पष्ट दिखाये हैं1, और जगह जगह जैन परिभाषाके साथ बौद्ध तथा योगदर्शनकी परिभाषाका मिलान करके2 परिभाषाभेदकी दिवारको तोडकर उसकी ओटमें छिपी हुई योगवस्तुकी भिन्नभिन्नदर्शनसम्मत एकरूपताका स्फुट प्रदर्शन कराया है। अध्यात्म, भावना, ध्यान, समता और वृत्तिसंक्षय ये योगमार्गकी पाँच भूमिकायें हैं। इनमेंसे पहली चारको पतंजलि संप्रज्ञात, और अन्तिम भूमिकाको असंप्रज्ञात कहते हैं3। यही संक्षेपमें योगबिन्दुकी वस्तु है।

योगदृष्टिसमुच्चयमें आध्यात्मिक विकासके क्रमका वर्णन योगबिन्दुकी अपेक्षा दूसरे ढंगसे है। उसमें आध्यात्मिक विकासके प्रारंभके पहलेकी स्थितिको अर्थात् अचरमपुद्गलपरावर्त्तपरिमाण संसारकालीन आत्माकी स्थितिको ओघदृष्टि कहकर उसके तरतम भावको अनेक दृष्टांत द्वारा समझाया है4, और पीछे आध्यात्मिक विकासके आरंभसे लेकर उसके अंततकमें पाई जानेवाली योगावस्थाको योगदृष्टि कहा है। इस योगावस्थाकी क्रमिक वृद्धिको समझानेके लिये संक्षेपमें उसे आठ भूमिकाओंमें बाँट दिया है। वे आठ भूमिकायें उस ग्रन्थमें आठ योगदृष्टिके नामसे प्रसिद्ध हैं5। इन आठ दृष्टियोंका विभाग पातंजलयोगदर्शन-प्रसिद्ध यम, नियम, आसन, प्राणायाम आदि आठ योगांगोंके आधार पर किया गया है, अर्थात् एक एक दृष्टिमें एक एक योगांगका सम्बन्ध मुख्यतया बतलाया है। पहली चार दृष्टियां योगकी प्रारम्भिक अवस्थारूप होनेसे उनमें अविद्याका अल्प अंश रहता है। जिसको प्रस्तुत ग्रंथमें अवेद्यसंवेद्यपद कहा है 6। अगली चार दृष्टियोंमें अविद्याका अंश बिल्कुल नहीं रहता। इस भावको आचार्यने वेद्यसंवेद्यपद शब्दसे जनाया 7 है। इसके सिवाय प्रस्तुत ग्रंथमें पिछली चार दृष्टियोंके समय पाये जानेवाले विशिष्ट आध्यात्मिक विकासको इच्छायोग, शास्त्रयोग और सामर्थ्ययोग ऐसी तीन योग भूमिकाओंमें विभाजित करके उक्त तीनों योगभूमिकाओंका बहुत रोचक वर्णन किया है8।

आचार्यने अन्तमें चार प्रकारके योगियोंका वर्णन करके योगशास्त्रके अधिकारी कौन हो सकते हैं, यह भी बतला दिया है। यही योगदृष्टिसमुच्चयकी बहुत संक्षिप्त वस्तु है।

योगविंशिकामें आध्यात्मिक विकासकी प्रारंभिक अवस्थाका वर्णन नहीं है, किन्तु उसकी पुष्ट अवस्थाओंका ही वर्णन है। इसीसे उसमें मुख्यतया योगके अधिकारी त्यागी ही माने गये हैं! प्रस्तुत ग्रन्थमें त्यागी गृहस्थ और साधुकी आवश्यक-क्रियाको ही योगरूप बतलाकर उसके द्वारा आध्यात्मिक विकासकी क्रमिक वृद्धिका वर्णन किया है। और उस आवश्यक-क्रियाके द्वारा योगको पाँच भूमिकाओंमें विभाजित किया है। ये पांच भूमिकायें उसमें स्थान, शब्द, अर्थ, सालंबन और निरालंबन नामसे प्रसिद्ध हैं। इन पाँच भूमिकाओंमें कर्मयोग और ज्ञानयोगकी घटना करते हुए आचार्यने पहली दो भूमिकाओंको कर्मयोग और पिछली तीन भूमिकाओंको ज्ञानयोग कहा है। इसके सिवाय प्रत्येक भूमिकामें इच्छा, प्रवृत्ति, स्थैर्य और सिद्धिरूपसे आध्यात्मिक विकासके तरतम भावका प्रदर्शन कराया है; और उस प्रत्येक भूमिका तथा

---

1 योगबिंदु, ३१, ३५७, ३५६, ३६१, ३६३, ३९६।

2 "यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्तत्प्रधानो महोदयः। सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्तद्धन्तैषोऽन्वर्थतोऽपि हि ॥ २७३॥ वरबोधिसमेतो वा तीर्थकृद्यो भविष्यति। तथाभव्यत्वतोऽसौ वा बोधिसत्त्वः सतां मतः" ॥ २७४ ॥ योगबिन्दु।

3 देखो योगबिंदु ४१८, ४२०।

4 देखो, योगदृष्टिसमुच्चय १४। 5 १३। 6 ७५। 7 ७३। 8 २–१२।

Aho ! Shrutgyanam

इच्छा, प्रवृत्ति आदि अवान्तर स्थितिका लक्षण बहुत स्पष्टतया वर्णन किया है[1]। इस प्रकार उक्त पाँच भूमिकाओंकी अन्तर्गत भिन्न भिन्न स्थितियोंका वर्णन करके योगके अस्सी भेद किये हैं, और उन सबके लक्षण बतलाये हैं, जिनको ध्यानपूर्वक देखनेवाला यह जान सकता है कि मैं विकासकी किस सीढीपर खडा हूँ । यही योगविंशिकाकी संक्षिप्त वस्तु है ।

उपसंहार—विषयकी गहराई और अपनी अपूर्णताका खयाल होते हुए भी यह प्रयास इस लिये किया गया है कि अबतकका अवलोकन और स्मरण संक्षेपमें भी लिपिबद्ध हो जाय, जिससे भविष्यत्में विशेष प्रगति करना हो तो इस विषयका प्रथम सोपान तैयार रहे । इस प्रवृत्तिमें कई मित्र मेरे सहायक हुए हैं जिनके नामोल्लेख मात्रसे मैं कृतज्ञता प्रकाशित करना नहीं चाहता । उनकी आदरणीय स्मृति मेरे हृदयमें अखंड रहेगी ।

पाठकोंके प्रति एक मेरी सूचना है । वह यह कि इस निबंधमें अनेक शास्त्रीय पारिभाषिक शब्द आये हैं । खासकर अन्तिम भागमें जैन-पारिभाषिक शब्द अधिक हैं, जो बहुतोंको कम विदित होंगे; उनका मैंने विशेष खुलासा नहीं किया है, पर खुलासावाले उस उस ग्रन्थके उपयोगी स्थलोंका निर्देश कर दिया है जिससे विशेष जिज्ञासु मूलग्रन्थद्वारा ही ऐसे कठिन शब्दोंका खुलासा कर सकेंगे । अगर यह संक्षिप्त निबंध न हो कर खास पुस्तक होती तो इसमें विशेष खुलासोंका भी अवकाश रहता ।

इस प्रवृत्तिके लिये मुझको उत्साहित करनेवाले गुजरात पुरातत्त्व संशोधन मंदिरके मंत्री परीख रसिकलाल छोटालाल हैं जिनके विद्याप्रेमको मैं नहीं भूल सकता ।

संवत् १९७८ पौष
वदि ९
भावनगर.

लेखक—
सुखलाल संघजी.

---

1 योगविंशिका गा० ५, ६।

Aho ! Shrutgyanam

कुंरपाल सोणपाल प्रशस्ति

(लेखक—बनारसी दास जैन, एम० ए०, ओरियंटल कालेज, लाहोर.)

१. सन १९२० में एस० एस० जैन कानफ्रेन्स की तरफ से इन्दौर वासी सेठ केसरी चन्द भण्डारी ने मुझे लिखा कि उक्त कान्फ्रेन्स का जो प्राकृत कोश बन रहा है आप उसे देख-कर उस के विषय में अपनी तथा अन्य प्राकृत विद्वानों की सम्मति लेकर लिखें। इस सम्बन्ध में मुझे उस साल कई नगरों में जाना पड़ा। जब मैं आगरे में था तो मेरा समागम पं० सुखलालजी से हुआ, उन्हों ने मुझे बतलाया कि यहां के मन्दिर में एक नया शिला लेख निकला है [1] जिसको अभी किसी ने नहीं देखा। मैं मुनि प्रतापविजयजी को साथ लेकर उसे देखने गया। परन्तु उस समय छाप उतारने की सामग्री विद्यमान न थी इस लिये उस समय मैं वहां अधिक ठहरा भी नहीं क्योंकि लेख को देखने के दो तीन घंटे पीछे मैं वहां से चल पड़ा था।

२. फिर अप्रैल सन १९२१ में मैं पंजाब यूनिवर्सिटी के एम. ए. तथा बी. ए. क्लासों के संस्कृत विद्यार्थियों को लेकर कलकत्ता, पटना, लखनऊ आदि बड़े बड़े नगरों के अजायब घर (Museums) देखने जा रहा था, तब आगरे में भी ठहरा और उपरोक्त शिलालेख की छाप तय्यार की, परन्तु अब वहां न तो पं. सुखलालजी थे न ही मुनि प्रतापविजयजी थे। बाबू दयालचन्दजी भी कारण वश बाहिर गए हुए थे। इन के अतिरिक्त और कोई श्रावक मुझ से परिचित न थे इसलिये उस वक्त वह छाप मुझ को न मिल सकी। अब कलकत्ता निवासी श्रीयुत बाबू पूरणचन्द नाहर द्वारा मैं ने वह छाप प्राप्त की है और उसी के आधारपर पाठकों को इस शिलालेख का परिचय दे रहा हूं।

३. यह लेख लाल पत्थर की शिला पर खुदा हुआ है जो लग भग दो फुट लम्बी और दो फुट चौड़ी है। लेख खोदने से पहिले शिला के चारों और दो दो इंच का हाशिया (margin) छोड कर रेखा डाल दी गई है। रेखा के बाहिर ऊपर की तरफ़ " पातसाहि श्री जहांगीर " उभरे हुए अक्षरों में खुदा हुआहै। बाकी का सारा लेख गहिरे अक्षरों में खुदा हुआ है। रेखाओं के अन्दर लेख की ३३ पंक्तियां हैं मगर उन में लेख समाप्त न हो सका इस लिये रेखाओं के बाहिर नीचे दो पंक्तियां (नं ३४ और ३८) दाईं ओर एक पंक्ति (नं० ३५) और बाईं ओर दो पंक्तियां [नं० ३६—३७] और खोदी गई हैं। शिला के दाईं ओर नीचे का कुछ भाग टूट गया है जिस से लेख की पंक्ति २८—३४ और ३८ के अन्त के आठ नौ अक्षर और पंक्ति ३५ के आदि के १४, १५ अक्षर टूट गए हैं। इस से कुँवरपाल सोनपाल के उस समय वर्तमान परिवार के प्रायः सब नाम नष्ट हो गए हैं। पंक्ति ३६—३७ के भी कुछ अक्षर ढ़े नहीं गए।

---

1 मन्दिर की एक कोठडी में बहुत से पत्थर पडे थे। जब अप्रैल मई सन् १९२० में उन पत्थरों को निकालने लगे तो उन में से यह लेख भी निकला। अब यह शिला लेख मन्दिर में ही पडा है॥

Aho ! Shrutgyanam

४. लेख के अक्षर शुद्ध जैन लिपि के हैं जो कि हस्त लिखित पुस्तकों (Mss.) में पाए जाते हैं। पुस्तकों की भांति लेख की आदि में 'द०' यह चिन्ह है जो शायद ' ओम् ' शब्द का द्योतक है, क्योंकि प्राचीन शिलालेख तथा ताम्रशासनों में ' ओम् ' के लिये कुछ ऐसा ही चिन्ह हुआ करता था। ' च ' और ' व ' की आकृति बहुत कुछ मिलती जुलती है। पंक्ति ६ और ८ में मार्ग्ग और वर्ग्ग शब्दों में ' ग्ग ' के लिये ' ग्र ' [1] चिन्ह आया है जो जैन लिपि का खास चिन्ह है।

५. वर्णविन्यास (Spelling) में विशेषता यह है कि " परसवर्ण " कहीं नहीं किया गया अर्थात् स्पर्शीय अक्षरों के पूर्व नासिक्य के स्थान में सर्वदा अनुस्वार लिखा गया है जैसे पंक्ति २ में पङ्कज, बिम्ब, चन्द्र के स्थान में पंकज, बिंब, चंद्र लिखे हैं। इसी प्रकार श्लोकार्ध वा श्लोक के अन्त में म् के स्थान में अनुस्वार ही लिखा है जैसे पंक्ति १६ में अठारहवें अर्धश्लोक के अन्त में ' श्रुत्वा कल्याणदेशनां। ' पंक्ति २० अर्धश्लोक २१ ' वित्तबीजमनुत्तरं। ' पंक्ति २२ श्लोकान्त २३ ' चित्तरंजकं। ' पंक्ति २६ श्लोकान्त २८ ' कारितं।' इत्यादि। पंक्ति ५ में षट्त्रिंशत् के स्थान में षड्त्रिंशत् लिखा है। विराम का चिन्ह '।' श्लोकपादों के अन्त में भी लगाया है, कहीं कहीं पंक्ति के अन्त में अक्षर के लिये पूरा स्थान न होने से विराम लिख दिया है जैसे पंक्ति ७, ९, १२, १५ आदि में।

६. पट्टावलि को छोड़ कर बाकी तमाम लेख श्लोकबद्ध है। इसकी भाषा शुद्ध संस्कृत है परन्तु पंक्ति १५ में पति शब्द का सप्तमी एक वचन ' पतौ ' लिखा है जो व्याकरण की रीति से ' पत्यौ ' होना चाहिये था। यद्यपि पंक्ति १६ में 'कारिता ' और पंक्ति २६ में ' कारितं ' शब्द आए हैं तथापि पंक्ति ३२ में कारिता के लिये ' कारापिता ' लिखा है। यह शब्द जैन लेखकों के संस्कृत ग्रन्थों में बहुधा पाया जाता है और प्राकृत से संस्कृत प्रयोग बना है। पंक्ति १७ में प्राकृत शैली से आनन्द श्रावक का नाम ' आणंद ' लिखा है और पंक्ति ११ में 'उत्सुकौ' के स्थान में ' उच्छुकौ ' शब्द प्रतीत होता है।

७. यह प्रशस्ति जहांगीर बादशाह के समय की है। विक्रम सं० १६७१ में आगरा निवासी कुंरपाल सोनपाल नाम के दो भाइयों ने वहां श्री श्रेयांस नाथ जी का मन्दिर बनवाया था जिस की प्रतिष्ठा अंचल गच्छ के आचार्य श्री कल्याणसागर जी ने कराई थी। उस समय यह प्रशस्ति लिखी गई। मन्दिर की प्रतिष्ठा के साथ ४९० अन्य प्रतिमाओं की प्रतिष्ठा भी हुई थी जिन में से ६, ७ प्रतिमाओं के लेख बाबू पूर्णचन्द नाहर ने अपने " जैन लेख संग्रह " में दिये हैं। (देखिये उक्त पुस्तक, लेख नं० ३०७–३१२, ४३३)। इन लेखों से कुंरपाल सोनपाल के पूर्वजों का कुछ हाल मालूम नहीं होता लेकिन प्रशस्ति में उन की वंशावलि इस प्रकार दी है।

---

1 डाक्टर वेबर (Weber.) इसको ग्र (ग्*र) पढते हैं जैसा कि बर्लिन नगर के जैन पुस्तकों की सूचि के पृष्ट ५७६ पर आए pograla. शद्ध से स्पष्ट प्रतीत होता हैं, वास्तव में यह शद्ध पोग्गल (Poggla.) हैं। इसी प्रकार पृष्ठ ५२५ पर मियग्गाम को miyagrama. (मियग्राम) लिखा हैं। Weber's datalogue of Crakrit Mss in the Royal Lidrary at Berlin.

Aho ! Shrutgyanam

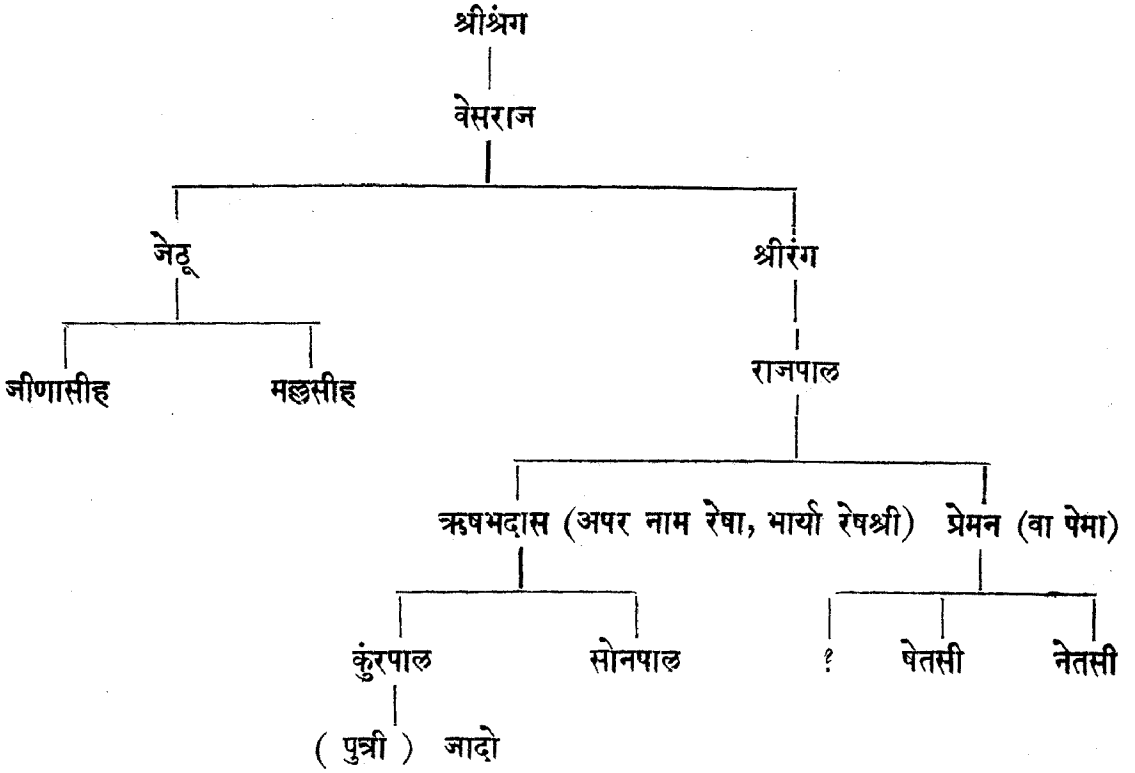

कुंरपाल सोनपाल ओसवाल जाति के लोढा गोत्रीय थे। इन को जहांगीर बादशाह का अमात्य (मंत्री) करके लिखा है। जहांगीर के राज्य सम्बन्धी एक दो फारसी किताबें देखीं परन्तु उन में इन का नाम उपलब्ध नहीं हुआ।

८. मूर्तियों के लेखों[1] से मालूम होता है कि कुंरपाल सोनपाल के वंश को गाणी वंश कहते थे और इन लेखों से उन के परिवार के कुछ नामों का भी पता चलता है जो प्रशस्ति में पढ़े नहीं जाते जैसे कि:— ऋषभदास के कुंरपाल सोनपाल के सिवाय रूपचंद, चतुर्भुज, धनपाल, दुनीचंद आदि और भी पुत्र थे।

प्रेमन की भार्या का नाम शक्का देवी था।

षेतसी की भार्या का नाम भक्का देवी था उन का पुत्र०सांग था।

९. इस के अतिरिक्त "जैनसाहित्य संशोधक" खण्ड १ अंक ४ में जो सं.१९९७ का "आगरा संघनो सचित्र सांवत्सरिक पत्र" प्रकाशित हुआ है, उस में कुछ नाम प्रशस्ति के नामों से मिलते हैं परन्तु यहभी निश्चयपूर्वक नहीं कही जा सक्ती कि दोनों लेखों में एक ही व्यक्ति का उल्लेख है या भिन्न २ का:—

1 येह लेख पैरेग्राफ १३ मे उध्दृत किये गए हैं।

Aho ! Shrutgyanam

सांवत्सरिक	पत्र	पंक्ति	३०	साः	पेमन, सं: नेतसी
,,	,,	,,	३३	साः	षेतसी
,,	,,	,,	३४	साः	नेतसी, सं: रीषभदास
,,	,,	,,	३५	,,	रीषभदास सोनी

१०. प्रशस्ति के समय के संबंध में यह बात बडी ध्यान देने योग्य है कि प्रशस्ति में तो साफ़ तौर पर वैशाख शुदि ३, विक्रम सं० १६७१ गुरुवासर (बृहस्पतिवार) लिखा है परंतु मूर्तियों के लेखों में वैशाख शुदि ३ विक्रम सं. १६७१ शनि (सनीचर वार) लिखा है [1]। यह ऐसा विरोध है कि इस के लिये कोई हेतु नहीं दिया जा सक्ता; क्योंकि एक ही स्थान पर एक ही तिथि में वारभेद कैसे हो सक्ता है। यदि तृतीया वृद्धि तिथि होती तो भी कह सक्ते कि वृहस्पति वार की रात्रि के पिछले पहर में और शनि को दिन के पहिले पहर में तृतीया थी। मगर तृतीया वृद्धि तिथि न थी जैसा कि इंडियन् कैलेंडर [2] में दी हुई सारिणी (Tables) के अनुसार गणित करने पर गत संवत् (Expired) १६७१ वैशाख सुदि ३ शनिवार २ अप्रैल सन् १६१४ (Old Style) को आती है और उस दिन वह तिथि १७ घडी के अनुमान बाकी थी। रोहिणी नक्षत्र सूर्योदय से १३ घडी पीछे लगा। वैशाख वदि १३ (अमान्त मासों से चैत्र वदि १३) वृद्धि तिथि आती है।

११. प्रशस्ति में दी हुई अंचल गच्छ की पट्टावलि से ज्ञात होता है कि उस गच्छ के प्रवर्तक आचार्य, श्री आर्यरक्षित सूरि, भगवान महावीर स्वामी से ४८ वें पट्ट पर बैठे थे और श्री कल्याण सागर सूरि गच्छ के १८ वें आचार्य थे। अंचल गच्छ की पट्टावलि डा. भांडारकर और डा. ब्यूलर ने भी छापी है। इन में डा. भांडारकर तो पांचवें आचार्य श्री सिंहप्रभ सूरि का नाम छोड़ गए हैं [3] और डा. ब्यूलर छठे आचार्य श्री अजितसिंहसूरि अपरनाम श्री जिनसिंह सूरि का नाम छोड़ गए हैं [4]। हालां कि जिन आधारों परसे उन्हों ने यह पट्टावलि छापी है उन में साफ़ तौर पर उक्त दोनों आचार्यों के नाम यथास्थान दिये हुए हैं। [5]

---

1 जैन लेख संग्रह, लेख नं. ३०८–११ " श्री मत्संवत १६७१ वर्षे वैशाष सुदि ३ शनौ "

2 The Indian Calendar dy Sewel and Balkrishna Dikshit, 1896.

3 Report on the Search for Sanskrit manuscripts for the year 1883-84 Bomday 1887 p. 130

4 Epigraphia Indica p.39

5 भांडारकर–उक्त पुस्तक पृष्ठ ३२१

४८ श्रीआर्यरक्षितसूरिः चंद्रगच्छे श्रीअंचलगच्छस्थापना शुद्धविधिप्रकाशनात् सं. ११५९

४९ श्रीविजयसिंह सूरिः ५० श्रीधर्मघोष सूरिः

५१ श्रीमहेंद्रसिंह सूरिः ५२ श्रीसिंहप्रभ सूरिः

५३ श्रीअजितसिंहसूरिः पारके चित्रावालगच्छतो निर्गता सं. १२८५ तपगच्छमतं वस्तुपालतः गच्छस्थापना

Aho ! Shrutgyanam

१२. अंत में मैं यह निवेदन करना चाहता हूं कि इस प्रशस्ति के संबंध में दो बातों की अधिक खोज आवश्यक है एक तो यह कि मुगल बादशाहों के इतिहास में कुं[व]रपाल और सोनपाल या उन के पिता का नाम ढूंडना चाहिये, और दूसरी यह कि वैसाख सुदि ३ को बहस्पति और शनि क्योंकर हो सक्ते हैं; इस का समाधान करना चाहिये ॥

[–१३. मूर्तियों के लेखः जैन लेख संग्रहः पृष्ठ ७८, ७९, १०९

नं० ३०७. सम्वत १६७१ आगरावास्तव्य ओसवाल ज्ञातीय लोढा गोत्रे गाणी वंसे सं० ऋषभदास भार्या सुः रेष श्री तत्पुत्र संघराज सं० रूपचन्द चतुर्भुज सं० धनपालादि युते श्री मदंचलगच्छे पूज्य श्री ५ धर्ममूर्ति सूरि तत् पट्टे पूज्य श्री कल्याणसागर सूरीणामुपदेशेन विद्यमान श्री विसाल जिनबिंब प्रति....

नं० ३०८. संवत १६७१ वर्षे ओसवाल ज्ञातीय लोढा गोत्रे गाणी वंसे साह कुंरपाल[1] सं० सोनपाल प्रति० अंचलगच्छे श्री कल्याणसागर सूरीणामुपदेशेन वासुपूज्यबिंबं प्रतिष्ठापितं ॥

नं० ३०९. ॥ श्रीमत्संवत १६७१ वर्षे वैशाष सुदि ३ शनौ आगरा वास्तव्योसवाल ज्ञातीय लोढा गोत्रे गावंसे संघपति ऋषभदास भा० रेषश्री पुत्र सं० कुंरपाल सं० सोनपाल प्रवरौ स्वपितृ ऋषभदास पुन्यार्थं श्रीमदंचलगच्छे पूज्य श्री ५ कल्याणसागरसूरीणामुपदेशेन श्री पदमप्रभु जिनविंबं प्रतिष्ठापितं सं० चागाकृतं ॥

नं० ३१०. श्रीमत्संवत १६७१ वर्षे वैशाष सुदि ३ शनौ श्री आगरावास्तव्य उपकेस ज्ञातीय लोढा गोत्र सा० प्रेमन भार्या [illegible]दे पुत्र सा० षेतसी लघुभ्राता सा० नेतसी[2] सुतेन श्रीमदंचलगच्छे पूज्य श्री ५ कल्याणसागरसूरीणामुपदेशेन श्री वासपूज्यबिंबं प्रतिष्ठापितं सं० कुंरपाल सं० सोनपाल प्रतिष्ठितं ।

लर—उक्त (Epig. Ind.) Jaina inscriptions from Satrunjaya, Nos. XXI, XXVII, और CV.

XXI यह लेख सं० १६७५ का है–

श्रीसिंहप्रभसूरीशाः सूरयोऽजितसिंहकाः । श्रीमद्देवेन्द्रसूरीशाः श्रीधर्मप्रभसूरयः ॥ ८ ॥
श्रीसिंहतिलकाव्हाश्च श्रीमहेन्द्रप्रभाभिधाः । श्रीमन्तो मेरुतुङ्गाख्या बभूवुः सूरयस्ततः ॥ ९ ॥

XXVII यह लेख सं० १६८३ का है–

तेभ्यः क्रमेण गुरवो जिनसिंहगोत्राः बभूवुरथ पूज्यतमा गणेशाः ॥
देवेन्द्रसिंहगुरवोऽखिललोकमान्याः धर्मप्रभा मुनिवरा विधिपक्षनाथाः ॥ ९ ॥
पूज्याश्च सिंहतिलकास्तदनु प्रभूत–भाग्या महेन्द्रविभवा गुरवो बभूवुः ॥
चक्रेश्वरी भगवती विहितप्रसादाः श्रीमेरुतुङ्गसूरो नरदेववन्द्याः ॥ १० ॥

CV यह लेख सं १९२१ का है । इस में आचार्य कल्याणसागर तक लेख नं XXVII के ही श्लोक उध्दत किये हैं । इन लेखों की भाषा जैन संस्कृत है ।

1 सिवाय लेख ४३३ के और सब जगह कुंर को कुंर या कुर पढा है ।

2 प्रशस्ति में तथा मूर्ति के अन्य लेखों मे नेतसी ।

Aho ! Shrutgyanam

नं० ३११. श्रीमत्संवत् १६७१ वैशाष सुदि ३ शनौ श्री आगरानगरे ओसवाल ज्ञाती लोढा गोत्रे—गावंसे सा० पेमन भार्या श्री शक्तादे पुत्र सा० षेतसी भा० भक्तादे पुत्र सा०—सांग—श्रा अंचलगच्छे पूज्य श्री ५ कल्याणसागरसूरीणामुपदेशेन श्री विमलनाथ बिंबं प्रतिष्ठापितं सा० कुंरपाल.... ।

नं० ३१२. [सं० १६७१] ॥ संघपति श्री कुंरपाल सं० सोनपालैः स्वमातृपुन्यार्थं श्री अंचलगच्छे पूज्य श्री ५ श्री धर्ममूर्तिसूरि पट्टाम्बुजहंस श्री ५ श्री कल्याणसागरसरीणामुपदेशेन श्रीपार्श्वनाथबिंबं प्रतिष्ठापितं पूज्यमानं चिरं नंदतु ॥

नं० ४३३. श्रीमत्संवत १६७१ वर्षे वैशाष सुदि ३ शनौ श्री आगरावास्त-व्योसवाल ज्ञातीय लोढा गोत्रे गावं—ज्ञा स० ऋषभदास भार्या रेषश्री तत्पुत्र श्री कुंरपाल सोनपाल संघाधिपे स्वानुजवर दुनीचंदस्य पुण्यार्थं उपकाराय श्री अंचलगच्छे पूज्य श्री ५ कल्याणसागरसूरीणामुपदेशेन श्री आदिनाथबिंबं प्रतिष्ठापितं ॥]

प्रशस्ति की नकल

(नोटः— [ ] इन चिन्हों में दिये अक्षर टूट गए हैं या साफ नहीं पढे जाते)

॥ पातसाहि श्री जहांगी[र] ॥

१. ॥ ॐ ॥ श्री सिद्धेभ्यो नमः ॥ स्वस्ति श्री [वि]ष्णुपुत्रो निखिलगुणयुतः पारगो वीत-रागः । पायाद् वः क्षीणकर्म्मा सुरशिखरिसमः कै [ल्य]—

२. तीर्थप्रदाने ॥ श्री श्रेयान् धर्म्ममूर्तिर्भविकजनमनः पंकजे बिम्ब[1]भानुः । कल्याणाम्भोधिचन्द्रः सुरनरनिकरैः सेव्य [मा]—

३. नः कृपालुः ॥ १ ॥ ऋषभप्रमुखाः सार्वा[2] । गौतमाद्या मुनीश्वराः । पापकर्म्मविनिर्मुक्ताः क्षेमं कुर्व्वन्तु सर्वदा ॥ २ ॥ कुंर—

४. पालस्वर्ण्णपालौ । धर्मकृत्यपरायणौ । स्ववंशकुजमार्त्तण्डौ । प्रशस्तिर्लिख्यते तयोः ॥ ३ ॥ श्रीमति हायने रम्ये चन्द्रर्षिरस—

५. भूमिते १६७१ । षड्[3]त्रिंशत्तिथिशाके १५३६ विक्रमादित्यभूपतेः ॥ ४ ॥ राधमासे वस-न्तर्त्तौ शुक्लायां तृतीयातिथौ । युक्ते तु

६. रोहिणीभेन निर्दोषे गुरुवासरे ॥ ५ ॥ श्री मदञ्चल[4]गच्छाख्ये । सर्वगच्छावतंसके । सिद्धान्ताख्यातमार्ग्गेण । राजिते विश्वविस्तृते । ६ । उग्रसे—

---

1 लेख में विंव

2 विसर्ग खोदकर काटी गई है जिस से विराम सा प्रतीत होता है ।

3 षट्० चाहिये ।

4 " ल " खोदने से रह गया था । पीछे च ग के नीचे खोदा गया है ।

5 ग्ग के लिये ग्र चिन्ह लिखा गया है ।

Aho ! Shrutgyanam

७. नपुरे रम्ये निरातङ्करसाश्रये । प्रासादमन्दिराकीर्णे । सद्ज्ञातौ ह्युपकेशवे । ७ । लोढा गोत्रे विवस्वाँस्त्रिजगति सुयशा ब्रह्मच–

८. र्यादियुक्तः । श्रीश्रङ्गख्यातनामा गुरुवचनयुतः कामदेवादितुल्यः । जीवाजीवादितत्वे पर-रुचिरमतिर्लोकवर्ग्गेषु याव–। ज्जीया–

९. श्चन्द्रार्कबिम्बं परिकरभृतकैः सेवितस्त्वं मुदा हि । ८ । लोढा सन्तानविज्ञातो । धनराजो गुणान्वितः । द्वादशव्रतधारी च । शुभ–

१०. कर्म्मणि तत्परः । ९ । तत्पुत्रो वेसराजश्च । दयावान् सुजनप्रियः । तूर्यव्रतधरः श्रीमान् चातुर्यादिगुणैर्युतः । १० । तत्पुत्रौ द्वा–

११. वभूतां च। सुरागावर्धितौ सदा । जेठू श्रीरङ्गगोत्रौ च । जिनाज्ञापालानोच्छुकौ[1] । ११ । तौ जीणासीहमल्लाख्यौ जेठ्वात्मजौ बभूवतु–

१२. : । धर्म्मविदौ च दक्षौ च । महापूज्यौ यशोधनौ। १२ । आसीच्छ्री[2]रङ्गजो नूनं जिन-पादार्चने रतः । मनीषी सुमना भव्यो राजपा–

१३. ल उदारधीः । १३ । आर्या । धनदौ चर्षभदास । पेमाख्यौ विविधसौख्यधनयुक्तौ । आस्तां प्राज्ञौ दौ च तत्त्वज्ञौ तौ तु तत्पु–

१४. त्रौ । १४ । रेषाभिधस्तयोर्ज्येष्ठः । कल्पद्रुरिव सर्वदः । राजमान्यः कुलाधारो । दयालुर्धर्म्मकर्म्मठः । १५ । रेषश्रीस्तत्प्रिया

१५. भव्या । शीलालङ्कारधारिणी । पतिव्रता पतौ[3] रक्ता । सुलशारेवतीनिभा । १६ । श्री पद्मप्रभबिम्बस्य नवीनस्य जिनाल–

१६. ये । प्रतिष्ठा कारिता येन सत्श्राद्धगुणशालिना[4] । १७ । ललौ तूर्यव्रतं यस्तु । श्रुत्वा कल्याणदेशनां । राजश्रीनन्दनः

१७. श्रेष्ठ । आनन्द[5]श्रावकोपमः । १८ । तत्सूनुः कुंरपालः । किल विमलमतिः स्वर्णपालो द्वितीय–। श्चातुर्यौदार्यधैर्यप्रभु–

१८. खगुणनिधिर्भाग्यसौभाग्यशाली । तौ द्वौ रूपाभिरामौ । विविधजिनवृषध्यानकृत्यैकनिष्ठौ । त्यागैः कर्ण्णावतारौ निज–

१९. कुलतिलकौ वस्तुपालोपमार्हौ । १९ । श्री जहांगीरभूपालामात्यौ धर्म्मधुरन्धरौ । धनिनौ पुण्यकर्तारौ । विख्यातौ भ्रा–

२०. तरौ भुवि । २० । याभ्यामुसं नवक्षेत्रे । वित्तबीजमनुत्तरम् । तौ धन्यौ कामदौ लोके । लोढागोत्रावतंसकौ । २१ । अवा–

---

1 च्छ के लिये जैन लिपि का चिन्ह ।
2 लेख में आसीछ्रीरंग० लिखा है ।
3 पत्यौ होना चाहिये था ।
4 सच्श्राद्ध० या सच्छ्राद्ध० होना चाहिये था ।
5 लेख में आणंद० लिखा है ।

Aho ! Shrutgyanam

२१. प्य शासनं चारु । जहांमीरपतेर्ननु । कारयामासतुर्धर्म्मं । क्रियासर्वं सहोदरौ । २२ । शाला पोषधपूर्वा वै यकाभ्यां सा[1]

२२. विनिर्मिता । अधित्यकात्रिकं यत्र राजते चित्तरञ्जकम् । २३ । समेताशिखरे भव्ये शत्रुञ्जयेर्बुदाचले । अन्येष्वपि च तीर्थेषु गि–

२३. रिनारिगिरौ[2] तथा । २४ । सङ्घाधिपत्यमासाद्य । ताभ्यां यात्रा कृता मुदा । महध्दर्चा सर्वसामग्र्या । शुद्धसम्यक्त्वहेतवे । २५ । तुरङ्गा–

२४. णां शतं कान्तं । पञ्चविंशतिपूर्वकम् । दत्तं तु तीर्थयात्रायै । गजानां पञ्चविंशतिः । २६ । अन्यदपि धनं वित्तं । प्रत्तं संख्यातिगं खलु

२५. अर्जयामासतुः कीर्ति-। मित्थं तौ वसुधातले । २७ । उत्तुङ्गं गगनालम्बि । सच्चित्रं सध्वजं परम् । नेत्रासेचनकं ताभ्यां । युग्मं चैत्य–

२६. स्य[3] कारितम् । २८ । अथ गद्यम् । श्री अञ्चलगच्छे । श्री वीरादष्टचत्वारिंशत्तमे पट्टे । श्रीपावकगिरौ श्रीसीमन्धरजिनवचसा श्रीचक्रे [श्वरीद]–

२७. त्तवराः । सिद्धान्तोक्तमार्गप्ररूपकाः । श्रीविधिपक्षगच्छसंस्थापकाः । श्रीआर्यरक्षित सूरय-१ । स्तत्पदे श्रीजयसिंहसूरि [२ श्री धर्म घो]–

२८. षसूरि ३ श्रीमहेन्द्रसूरि ४ श्रीसिंहप्रभसूरि ५ श्री जिनसिंहसूरि ६ श्रीदेवेन्द्रसिंहसूरि ७ श्रीधर्मप्रभसूरि ८ श्री[सिंहतिलकसू]—

२९. रि ९ श्रीमहेन्द्रप्रभसूरि १० श्रीमेरुतुङ्गसूरि ११ श्रीजयकीर्तिसूरि १२ । श्रीजय-केशरिसूरि १३ श्रीसिद्धान्तसागर [सूरि १४ श्री भावसा]

३०. गरसूरि १५ श्रीगुणनिधानसूरि १६ श्रीधर्म्ममूर्तिसूरय १७ स्तत्पट्टे सम्प्रति विराज-मानाः । श्रीभट्टारक पुरवराः [– – – – – – – – –][4]

३१. णयः श्रीयुगप्रधानाः । पूज्य भट्टारक श्री ९ श्री कल्याणसागर सूरय १८ स्तेषामुप-देशेन श्रीश्रेयांसजिनाबिम्बा [दीना – – – – – – –][5]

३२. कुंरपालसोनपालाभ्यां प्रतिष्ठा कारापिता । पुनः श्लोकाः । श्रीश्रेयांसजिनेशस्य बिम्बं स्थापितमुत्तमं प्रति [ि – – – – – – – – –]

३३. णामुपदेशतः । २९ । चत्वारि शतमानानि । सार्धान्युपरि[6] तत्क्षणे । प्रतिष्ठितानि बिम्बानि जिनानां सौख्यकारि [णाम् । ३० । – – – –]

---

1 सा शब्द का I चिन्ह २२ वीं पंक्ति में है ।
2 गिरिनार० चाहिये था क्यों कि यह शब्द गिरिनगर का अपभ्रंश है ।
3 चैत्ययोः चाहिये था ।
4 यहां से सात आठ अक्षर टूट गए हैं ।
5 यहां से पांच अक्षर टूट गए हैं ।
6 सार्द्धा० लिखा है ।

Aho ! Shrutgyanam

३४. तु लेभाते । प्राज्यपुण्यप्रभावतः देवगुर्व्वोः सदा भक्तौ । शश्वत्तौ नन्दतां चिरम् । ३१ । अथ तयोः परिवारः । सङ्घराज [- - - - । - -1

३५. - - - - - - - । - - - - - - - - - । - - - - - - - - । ३२ । सूनवः स्वर्ण्णपाल - । - - - - [चतुर्भुज] - - - - - - - - [पुत्री] युगलमुत्तमम् । ४३ । प्रेमनस्य त्रयः पु [त्राः - - -]

३६. षेतसी तथा । नेतसी विद्यमानस्तु सच्छीलेन सुदर्शनः । ३४ । धीमतः सङ्घराजस्य । तेजस्विनो यशस्विनः । चत्वारस्तनुजन्मान - - - - - - मताः ।३५कुंरपालस्य स—

३७. द्वार्या । - - - - - - - - । - - - - - - - - । - - - - पतिप्रिया । ३६ । तदङ्गजास्ति गम्भीरा जादो नाम्नी [स] - - - । - - - - - - - - ज्येष्ठमल्लो गुणाश्रयः । ३७ ।

३८. सङ्घश्रीसुलसश्रीर्दा । दुर्गश्रीप्रमुखैर्निजैः । वधूजनैर्युतौ भातां । रेषश्री नन्दनौ सदा । ३८ । भूमण्डलसमारङ्ग । सिन्धुर्कयुक्त [- - - । - - - - - - - - । - - - - - - - - । ३८] 2

लेख का सारांश

(लेख की भाषा सरल होने के कारण पूरा अनुवाद नहीं दिया)

पंक्ति १–३ मंगलाचरण ।

,, ४–५ प्रशस्ति का रचना काल । विक्रम संवत् चन्द्र ऋषि रस भू अर्थात् १६७१, शक संवत् १५३६, राध (वैशाख) मास, वसंत ऋतु, शुक्ल पक्ष, तृतीया तिथी, गुरुवार रोहिणी नक्षत्र ।

,, ६ अंचल गच्छ की प्रशंसा ।

,, ७ उग्रसेनपुर (आगरा नगर) की शोभा का वर्णन ।

,, ८–९ उपकेश (ओसवाल) ज्ञातीय, लोढा गोत्रीय, श्रीश्रंग की स्तुति ।

१० उस के पुत्र वेसराज के गुणों का वर्णन ।

११ वेसराज के पुत्र जेठू और श्रीरंग का वर्णन ।

,, ११–१२ जेठू के पुत्र जीणासिंह और मल्ल[सीह] का वर्णन ।

,, १२ श्रीरंग का पुत्र राजपाल, तिस का वर्णन ।

,, १३ राजपाल की राज दरबार में बडी प्रतिष्ठा थी, और उस के ऋषभदास और पेमन दो पुत्र थे ।

,, १४ उन में ऋषभदास (अपरनाम रेषा) बडा था । इस की भार्या रेषश्री ।

,, १५–१६ ऋषभदास ने मंदिर में श्रीपद्मप्रभ के नये बिंब की प्रतिष्ठा कराई थी । और

---

१ यह निश्चय पूर्वक नहीं कहा जा सक्ता कि पंक्ति ३४ के अंत और पंक्ति ३५ के आदि में कितने अक्षर टूटे हैं ।

२ प्रतीत होता है कि प्रशस्ति यहां समाप्त हो गई ।

Aho ! Shrutgyanam

,, किसी आचार्य की कल्याणकारी देशनो को सुनकर राजश्री के पुत्रने[2] ब्रह्मचर्य व्रत धारण किया।

,, १७–१८ ऋषभदास के पुत्र कुंरपाल स्वर्णपाल (सोनपाल)। तिन के गुणों का वर्णन। दान देने में उन की कर्ण से उपमा।

,, १९–२० ये जहांगीर बादशहा के अमात्य (मंत्री) थे; बडे धनवान थे; सदा शुभकाम करते और पुण्य क्षेत्रों में धन लगाते थे।

,, २१ जहांगीर की आज्ञा से दोनों भाई धर्म का काम करते थे।

,, २२–२३ उन्हों ने तीन भवन वाली एक पौषधशाला बनवाई। संघाधिपति बनकर समेतशिखर, शत्रुंजय, आबू, गिरनार तथा अन्य तीर्थों की यात्रा की।

,, २४ १२५ घोडे, २५ हाथी यात्रा के लिये जुदा कर छोडे थे।

,, २५ उन्हों ने दो चैत्य बनवाए जो बहुत ही ऊंचे, चित्रों और झंडों से सजे हुये थे।

,, २६ अंचल गच्छ की उत्पत्ति। भगवान महावीर से ४८ वें पट्ट पर श्री आर्य रक्षित सूरि हुए। उन्हों ने श्री सीमधर[3] स्वामी की आज्ञा पूर्वक चक्रेश्वरी देवी से वर प्राप्त करके विधिपक्ष अर्थात् अंचलगच्छ चलाया[4]।

,, २७–३० पट्टावलि।

,, ३१–३२ कुंरपाल सोनपालने श्री कल्याणसागरके उपदेश से श्रेयांस नाथजी का मंदिर बनवाया।

,, ३३–३४ और उसी समय ४५० अन्य प्रतिमाओं[5] की प्रतिष्ठा हुई। इस से उन की बडी कीर्ती हुई।

,, ३५ संघराजे...बेटे सोनपाल...चतुर्भुज...दो बेटियां। प्रेमन के तीन पुत्र...

,, ३६ षेतसी और नेतसी जो शीलपालने से मानो सुदर्शन ही विद्यमान था। बुद्धिमान, तेजस्वी और यशस्वी संघराज के चार बेटे थे।

,, ३७ कुंरपाल की भार्या.....उस की पुत्री का नाम जादो था। जेष्ठमल्ल गुणों का धाम .....

,, ३८ रेषश्री के दोनो पुत्र (कुंरपाल सोनपाल) अपनी पुत्रवधुओं संघश्री, सुलसश्री, दुर्गश्री आदि के गुणों से शोभा पाते रहें। आशीर्वाद (जिस के बहुत से अक्षर टूट गए हैं) ॥

---

१ कल्याणदेशना से शायद श्रीकल्याणसागर जी के उपदेश का आशय हो।

२ शायद ऋषभदास की माता का नाम राजश्री था।

३ महाविदेह क्षेत्र में वर्तमान तीर्थंकर।

४ इन प्रतिमाओं का पता लगाना चाहिये।

५ यहां से लेख का सम्बंध ठीक नहीं बैठता।

Aho ! Shrutgyanam

[टिप्पणी—कुंवरपाल सेनपालकी प्रशंसामें किसीएक कविने हिन्दी भाषामें एक कविता लिखी है जो पाटनके किसीएक भंडारमें हमारे देखनेमें आई थी और जिसकी नकल हमने अपनी नोटबुकमें कर ली थी। उसका संबंध इस लेखके साथ होनेसे हम यहां उसे प्रकट किये देते हैं।—संपादक।]

कोरपाल सोनपाल लोढा गुणप्रशंसा

कवित्त

सगर भरथ जगि, जगडु जावड भये। पेमराय सारंग, सुजश नाम धरणी ॥ १
सेत्रुंजे संघ चलायो, सुधन सुखेत बायो। संघपतिपद पायो, कवि कोटि किर्ति वरणी ॥ २
लांहनि कडाहि ठांम, ठांम द्रग भांन कहि। आनंद मंगल घरि घरि गावे वरणी ॥ ३
वस्तपाल तेजपाल, हुये रेखचंद नंद। कोरपाल सोनपाल, कीनी भली करणी ॥ ४
कहि लखमण लोढा, दूनीकुं दिखाइ देख। लछिको प्रमान जोपे, एसो लाह लीजिये ॥ ५
आंन संघपति कोउ, संघ जोपे कीयो चाहे। कोरपाल सोनपाल,—को सो संघ कीजिये ॥ ६
सबल राय बिभार, निबल थापना चार। बाधा राइ बंदि छोर, अरि उर साजको ॥ ७
अडेराय अवठंभ, खितीपती रायखंभ। मंत्रीराय आरंभ, भगट सुभ साजको ॥ ८
कबि कहि रूप भूप, राइन मुकटमनि। त्यागी राई तिलक, बिरद गज बाजको ॥ ९
हय गय हेमदांन, मांन नंदकी समांन। हिंदु सुरताण, सोनपाल रेखराजको ॥ १०
सैन बर आखनके, पैजपर पाखनके। निजदल रंजन, भंजन पर दलको ॥ ११
मदमतवारे, बिकरारे, अति भारे भारे। कारे कारे बादरसे, बासब सुजलके ॥ १२
कवि कहि रूप, नृप भुपतिनिके सिंगार। अति वडवार ऐरापति समबलके ॥ १३
रेखराजनंदकोर पाल सोनपालचंद। हेतवांनि देत ऐसे हाथिनिके हलके ॥ १४

Aho ! Shrutgyanam

सोमदेवसूरिकृत नीतिवाक्यामृत ।

(ग्रन्थ परिचय)

[लेखक—श्रीयुत पं० नाथूरामजी प्रेमी.]

[श्रीयुत पं० नाथूरामजी प्रेमीकी देखरेखमें बम्बईसे जो माणिकचन्द्र-दिगम्बर-जैनग्रन्थमाला प्रकट होती है, उसमें अभी हाल ही सोमदेवसूरिकृत नीतिवाक्यामृत नामका एक अमूल्य ग्रन्थ प्रकाशित हुआ है । इस ग्रन्थके कर्ता और विषय आदिका विस्तृत परिचय करानेके लिए प्रेमीजीने ग्रन्थके प्रारंभमें एक पाण्डित्यपूर्ण और अनेक ज्ञातव्य बातोंसे भरपूर सुन्दर प्रस्तावना लिखी है जो प्रत्येक साहित्य और इतिहास प्रेमीके लिए अवश्य पठनीय और मननीय है । इस लिए हम लेखक महाशयकी अनुमति लेकर, जैनसाहित्यसंशोधकके पाठकोंके ज्ञानार्थ, उस प्रस्तावनाको अविकलतया यहाँ पर प्रकट करते हैं—संपादक ।]

श्रीमत्सोमदेवसूरिका यह ' नीतिवाक्यामृत ' संस्कृत साहित्य-सागरका एक अमूल्य और अनुपम रत्न है । इसका प्रधान विषय राजनीति है । राजा और उसके राज्यशासनसे सम्बन्ध रखनेवाली प्रायः सभी आवश्यक बातोंका इसमें विवेचन किया गया है । यह सारा ग्रन्थ गद्यमें है और सूत्रपद्धतिसे लिखा गया है । इसकी प्रतिपादनशैली बहुत ही सुन्दर, प्रभावशालिनी और गंभीरतापूर्ण है । बहुत बड़ी बातको एक छोटेसे वाक्यमें कह देनेकी कलामें इसके कर्ता सिद्धहस्त हैं । जैसा कि ग्रन्थके नामसे ही प्रकट होता है, इसमें विशाल नीतिसमुद्रका मन्थन करके सारभूत अमृत संग्रह किया गया है और इसका प्रत्येक वाक्य इस बातकी साक्षी देता है । नीतिशास्त्रके विद्यार्थी इस अमृतका पान करके अवश्य ही सन्तृप्त होंगे ।

यह ग्रन्थ ३२ समुद्देशोंमें × विभक्त है और प्रत्येक समुद्देशमें उसके नामके अनुसार विषय प्रतिपादित है ।

प्राचीन राजनीतिक साहित्य ।

राजनीति, चार पुरुषार्थोंमेंसे दूसरे अर्थपुरुषार्थके अन्तर्गत है । जो लोग यह समझते हैं कि प्राचीन भारतवासियोंने ' धर्म ' और ' मोक्ष ' को छोड़कर अन्य पुरुषार्थोंकी ओर विशेष ध्यान नहीं दिया, वे इस देशके प्राचीन साहित्यसे अपरिचित हैं । यह सच है कि पिछले समयमें इन विषयोंकी ओरसे लोग उदासीन होते गये, इनका पठन पाठन बन्द होता गया और इस कारण इनके सम्बन्धका जो साहित्य था वह धीरे धीरे नष्टप्राय होता गया । फिर भी इस बातके प्रमाण मिलते हैं कि राजनीति आदि विद्याओंकी भी यहाँ खूब उन्नति हुई थी और इनपर अनेकानेक ग्रन्थ लिखे गये थे ।

वात्स्यायनके कामसूत्रमें लिखा है कि प्रजापतिने प्रजाके स्थितिप्रबन्धके लिए त्रिवर्गशासन—(धर्म-अर्थ-काम विषयक महाशास्त्र) बनाया जिसमें एक लाख अध्याय थे । उसमेंके एक एक भागको लेकर मनुने धर्माधिकार, बृहस्पतिने अर्थाधिकार, और नन्दीने कामसूत्र, इस प्रकार तीन अधिकार बनाये * । इसके बाद इन तीनों विषयोंपर उत्तरोत्तर

× " समुद्देशश्च संक्षेपाभिधानम् "—कामसूत्रटीका, अ० ३ ।

* " प्रजापतिर्हि प्रजाः सृष्ट्वा तासां स्थितिनिबन्धनं त्रिवर्गस्य साधनमध्यायानां शतसहस्रेणाग्रे प्रोवाच । तस्यैकदेशिकं मनुः स्वायंभुवो धर्माधिकारकं पृथक् चकार । बृहस्पतिरर्थाधिकारम् । नन्दी सहस्रेणाध्यायानां पृथक्कामसूत्रं चकार । "—कामसूत्र अ० १ ।

Aho ! Shrutgyanam

संक्षिप्त ग्रन्थोंका निर्माण हुआ। पुराणोंमें भी लिखा है कि प्रजापतिके उक्त एक लाख अध्यायवाले त्रिवर्ग-शासनके नारद, इन्द्र, बृहस्पति, शुक्र, भारद्वाज, विशालाक्ष, भीष्म, पराशर, मनु, अन्यान्य महर्षि और विष्णुगुप्त (चाणक्य) ने संक्षिप्त करके पृथक् पृथक् ग्रन्थोंकी रचना की +। परन्तु इस समय उक्त सब साहित्य प्रायः नष्ट हो गया है। कामपुरुषार्थ पर वात्स्यायनका कामसूत्र, अर्थपुरुषार्थ पर विष्णुगुप्त या चाणक्यका अर्थशास्त्र और धर्मपुरुषार्थ पर मनुके धर्म-शास्त्रका संक्षिप्तसार '**मानव धर्मशास्त्र**'—जो कि भृगु नामक आचार्यका संग्रह किया हुआ है और मनुस्मृतिके नामसे प्रसिद्ध है—उपलब्ध है।

उक्त ग्रन्थोंमेंसे राजनीतिका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ '**कौटिलीय अर्थशास्त्र**' अभी १३-१४ वर्ष पहले ही उपलब्ध हुआ है और उसे मैसूरकी यूनीवर्सिटीने प्रकाशित किया है। यह अबसे लगभग २२०० वर्ष पहले लिखा गया था। सुप्रसिद्ध मौर्यवंशीय सम्राट् चन्द्रगुप्तके लिए—जो कि हमारे कथाग्रन्थोंके अनुसार जैनधर्मके उपासक थे और जिन्होंने अन्तमें जिनदीक्षा धारण की थी *—आर्य चाणक्यने इस ग्रन्थको निर्माण किया था ×। नन्दवंशका समूल उच्छेद करके उसके सिंहासन पर चन्द्रगुप्तको आसीन करानेवाले चाणक्य कितने बड़े राजनीतिज्ञ होंगे, यह कहनेकी आवश्यकता नहीं है। उनकी राजनीतिज्ञताका सबसे अधिक उज्ज्वल प्रमाण यह अर्थशास्त्र है। यह बड़ा ही अद्भुत ग्रन्थ है और उस समयकी शासनव्यवस्था पर ऐसा प्रकाश डालता है जिसकी पहले किसीने कल्पना भी न की थी। इसे पढ़नेसे मालूम होता है कि उस प्राचीन कालमें भी इस देशने राजनीतिमें आश्चर्यजनक उन्नति कर ली थी। इस ग्रन्थमें मनु, भारद्वाज, उशना (शुक्र), बृहस्पति, विशालाक्ष, पिशुन, पराशर, वातव्याधि, कौणपदन्त और बाहुदन्तीपुत्र नामक प्राचीन आचार्योंके राजनीतिसम्बन्धी मतोंका जगह जगह उल्लेख मिलता है। आर्य चाणक्य प्रारंभमें ही कहते हैं कि पृथिवीके लाभ और पालनके लिए पूर्वाचार्योंने जितने अर्थशास्त्र प्रस्थापित किये हैं, प्रायः उन सबका संग्रह करके यह अर्थशास्त्र लिखा जाता है +। इससे मालूम होता है कि चाणक्यसे भी पहले इस विषयके अनेकानेक ग्रन्थ मौजूद थे और चाणक्यने उन सबका अध्ययन किया था। परन्तु इस समय उन ग्रन्थोंका कोई पता नहीं है।

चाणक्यके बादका एक और प्राचीन ग्रन्थ उपलब्ध है जिसका नाम '**नीतिसार**' है और जिसे संभवतः चाणक्यके ही शिष्य **कामन्दक** नामक विद्वानने अर्थशास्त्रको संक्षिप्त करके लिखा है ÷। अर्थशास्त्र प्रायः गद्यमें है; परन्तु नीतिसार श्लोकबद्ध है। यह भी अपने ढंगका अपूर्व और प्रामाणिक ग्रन्थ है और अर्थशास्त्रको समझनेमें इससे बहुत सहायता मिलती है। इसमें भी विशालाक्ष, पुलोमा, यम आदि प्राचीन नीतिग्रन्थकर्त्ताओंके मतोंका उल्लेख है।

+ ब्रह्माध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम्। तन्नारदेन शक्रेण गुरुणा भार्गवेण च॥
भारद्वाजविशालाक्षभीष्मपाराशरैस्तथा। संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः॥
प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय च महात्मना। संक्षिप्तं मनुना चैव तथा चान्यैर्महर्षिभिः॥
प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय च महात्मना। संक्षिप्तं विष्णुगुप्तेन नृपाणामर्थसिद्धये॥

ये श्लोक हमने गुजरातीटीकासहित कामन्दकीय नीतिसारकी भूमिका परसे उद्धृत किये हैं; परन्तु उससे यह नहीं मालूम हो सका कि ये किस पुराणके हैं।

* सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ मि० विन्सेण्ट स्मिथ आदि विद्वान् भी इस बातको संभव समझते हैं कि चन्द्रगुप्त मौर्य जैनधर्मके उपासक थे। 'त्रैलोक्यप्रज्ञप्ति' नामक प्राकृत ग्रन्थमें—जो विक्रमकी पाँचवीं शताब्दिके लगभगका है—लिखा है कि मुकुटधारी राजाओंमें सबसे अन्तिम राजा चन्द्रगुप्त था जिसने जिनदीक्षा ली।—देखो जैनहितैषी वर्ष १३, अंक १२।

× सर्वशास्त्रानुपक्रम्य प्रयोगानुपलभ्य च। कौटिल्येन नरेन्द्रार्थे शासनस्य विधिः कृतः॥
येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः। अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्॥

+ पृथिव्या लाभे पालने च यावन्त्यर्थशास्त्राणि पूर्वाचार्यैः प्रस्थापितानि प्रायशस्तानि संहृत्यैकमिदमर्थशास्त्रं कृतम्।

÷ देखो गुजराती प्रेस बम्बईके 'कामन्दकीय नीतिसार' की भूमिका।

Aho ! Shrutgyanam

कामन्दकके नीतिसारके बाद जहाँ तक हम जानते हैं, यह नीतिवाक्यामृत ग्रन्थ ही ऐसा बना है, जो उक्त दोनों ग्रन्थोंकी श्रेणीमें रक्खा जा सकता है और जिसमें शुद्ध राजनीतिकी चर्चा की गई है। इसका अध्ययन भी कौटिलीय अर्थशास्त्रके समझनेमें बड़ी भारी सहायता देता है।

नीतिवाक्यामृतके कर्ताने भी अपने द्वितीय ग्रन्थ (यशस्तिलक) में गुरु, शुक्र, विशालाक्ष, भारद्वाजके नीतिशास्त्रोंका उल्लेख किया है*। मनुके भी बीसों श्लोकोंको उद्धृत किया है +। नीतिवाक्यामृतमें विष्णुगुप्त या चाणक्यका और उनके अर्थशास्त्रका उल्लेख है×। बृहस्पति, शुक्र, भारद्वाज, आदिके अभिप्रायोंको भी उन्होंने नीतिवाक्यामृतमें संग्रह किया है जिसका स्पष्टीकरण नीतिवाक्यामृतकी इस संस्कृत टीकासे होता है। स्मृतिकारोंसे भी वे अच्छी तरह परिचित मालूम होते हैं †। इससे हम कह सकते हैं कि नीतिवाक्यामृतके कर्ता पूर्वोक्त राजनीतिके साहित्यसे यथेष्ट परिचित थे। बहुत संभव है कि उनके समयमें उक्त सबका सब साहित्य नहीं तो उसका अधिकांश उपलब्ध होगा। कमसे कम पूर्वोक्त आचार्योंके ग्रन्थोंके सार या संग्रह आदि अवश्य मिलते होंगे।

इन सब बातोंसे और नीतिवाक्यामृतको अच्छी तरह पढ़नेसे हम इस परिणाम पर पहुंचते हैं कि नीतिवाक्यामृत प्राचीन नीतिसाहित्यका सारभूत अमृत है। दूसरे शब्दोंमें यह उन सबके आधारसे और कविकी विलक्षण प्रतिभासे प्रसूत हुआ संग्रह ग्रन्थ है। जिस तरह कामन्दकने चाणक्यके अर्थशास्त्रके आधारसे संक्षेपमें अपने नीतिसारका निर्माण किया है, उसी प्रकार सोमदेवसूरिने उनके समयमें जितना नीतिसाहित्य प्राप्त था उसके आधारसे यह नीतिवाक्यामृत निर्माण किया है ÷। दोनोंमें अन्तर यह है कि नीतिसार श्लोकबद्ध है और केवल अर्थशास्त्रके आधारसे लिखा गया है, परन्तु नीतिवाक्यामृत गद्यमें है और अनेकानेक ग्रन्थोंके आधारसे निर्माण हुआ है, यद्यपि अर्थशास्त्रकी भी इसमें यथेष्ट सहायता ली गई है।

कौटिलीय अर्थशास्त्रकी भूमिकामें श्रीयुत शामशास्त्रीने लिखा है कि, "यच्च यशोधरमहाराजसमकालेन सोमदेवसूरिणा नीतिवाक्यामृतं नाम नीतिशास्त्रं विरचितं तदपि कामन्दकीयमेव कौटिलीयार्थशास्त्रादेव संक्षिप्य संगृहीतमिति तद्ग्रन्थपदवाक्यशैलीपरीक्षायां निस्संशयं ज्ञायते।" अर्थात् यशोधर महाराजके समकालिक सोमदेवसूरिने जो 'नीतिवाक्यामृत' नामका ग्रन्थ लिखा है उसके पद और वाक्योंकी शैलीकी परीक्षासे यह निस्सन्देह कहा जा सकता है कि वह भी कामन्दकके नीतिसारके समान कौटिलीय अर्थशास्त्रसे ही संक्षिप्त करके लिखा गया है *।" परन्तु हमारी समझमें

---

*"न्यायादवसरमलभमानस्य चिरसेवकसमाजस्य विज्ञप्तय इव नर्मसचिवोक्तयः प्रतिपन्नकामचारव्यवहारेषु स्वैरविहारेषु मम गुरुशुक्रविशालाक्षपरीक्षितपराशरभीमभीष्मभारद्वाजादिप्रणीतनीतिशास्त्रश्रवणसनाथं श्रुतपथमभजन्त।"—यशस्तिलकचम्पू, आश्वास २, पृ० २३६।

+ "दूषितोऽपि चरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः। समं सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम्॥

इति कथमिदमाह वैवस्वतो मनुः।" —यशस्तिलक आ० ४, पृष्ठ १००। यह श्लोक मनुस्मृति अ० ६ का ६६ वाँ श्लोक है। इसके सिवाय यशस्तिलक आश्वास ४, पृ० ९०—९१—११६ (**प्रोक्षितं भक्षयेत्**), ११७ (**क्रीत्वा स्वयं**), १२७ (सभी श्लोक), १४९ (सभी श्लोक), २८७ (**अधीत्य**) के श्लोक भी मनुस्मृतिमें ज्योंके त्यों मिलते हैं। यद्यपि वहाँ यह नहीं लिखा है कि ये मनुके हैं। 'उक्तं च' रूपमें ही दिये हैं।

× नीतिवाक्यामृत पृष्ठ० ३६ **सूत्र** ९, पृ० १०७ **सूत्र** ४, पृ० १७१ **सूत्र** १४ आदि।

† "विप्रकीतावूढापि पुनर्विवाहदीक्षामर्हतीति स्मृतिकाराः"—नी०वा०पृ० ३७७, **सू०** २७; "श्रुतेःस्मृतेर्बाह्याबाह्यतरे;" यशस्तिलक आ० ४, पृ० १०५; "श्रुतिस्मृतीभ्यामतीव बाह्ये"—यशस्तिलक आ० ४, पृ० १११; "तथा च स्मृतिः" पृ० ११६; और "इति स्मृतिकारकीर्तितमप्रमाणीकृत्य" पृ० २८७।

÷ यशस्तिलक आ० ४ पृ० १०० में नीतिकार **भारद्वाज**के षाड्गुण्य प्रस्तावके दो श्लोक और **विशालाक्ष**के कुछ वाक्य दिये हैं। ये विशालाक्ष संभवतः वे ही नीतिकार हैं जिनका उल्लेख अर्थशास्त्र और नीतिसारमें किया गया है।

* शास्त्रीजीका यह बड़ा भारी भ्रम है, जो सोमदेवसूरिको वे यशोधर महाराजके समकालिक समझते हैं। यशोधर जैनोंके एक पुराणपुरुष हैं। इनका चरित सोमदेवसे भी पहले पुष्पदन्त, बच्छराय आदि कवियोंने लिखा है। पुष्पदन्तका समय शकसंवत् ६०६ के लगभग है। और बच्छराय पुष्पदन्तसे भी पहले हुए हैं।

Aho ! Shrutgyanam

शास्त्रीजीने उक्त परीक्षा बारीकीसे या अच्छी तरह विचार करके नहीं की है। यह हम मानते हैं कि नीतिवाक्यामृतकी रचनामें अर्थशास्त्रकी सहायता अवश्य ली गई है, जैसा कि आगे दिये हुए दोनोंके अवतरणोंसे मालूम होगा। पाठक देखेंगे कि दोनोंमें विलक्षण समता है, कहीं कहीं तो दोनोंके पाठ बिल्कुल एकसे मिल गये हैं। परन्तु इससे यह सिद्ध नहीं होता कि नीतिवाक्यामृत अर्थशास्त्रका ही संक्षिप्त सार है। अर्थशास्त्रका अनुधावन करनेवाला होकर भी वह अनेक अंशोंमें बहुत कुछ स्वतंत्र है। अर्थशास्त्रके अतिरिक्त अन्यान्य नीतिशास्त्रोंके अभिप्राय भी उसमें अपने ढंगसे समावेशित किये गये हैं। इसके सिवाय ग्रन्थकर्ताने अपने देश-काल पर दृष्टि रखते हुए बहुत सी पुरानी बातोंको—जिनकी उस समय जरूरत नहीं रही थी या जो उनकी समझमें अनुचित थीं—छोड़ दिया है या परिवर्तित कर दिया है। साथ ही बहुतसी समयोपयोगी बातें शामिल भी कर दी हैं।

यहाँ हम अर्थशास्त्र और नीतिवाक्यामृतके ऐसे अवतरण देते हैं जिनसे दोनोंकी समानता प्रकट होती है:—

१—दुष्प्रणीतः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वानप्रस्थपरिव्राजकानपि कोपयति, किमङ्ग पुनर्गृहस्थान्। अप्रणीतो हि मात्स्यन्यायमुद्भावयति। बलीयानबलं ग्रसते दण्डधराभावे। —अर्थशास्त्र पृ० ९।

दुष्प्रणीतो हि दण्डः कामक्रोधाभ्यामज्ञानाद्वा सर्वजनविद्वेषं करोति। अप्रणीतो हि दण्डो मात्स्यन्यायमुद्भावयति। बलीयानबलं ग्रसते (इति मात्स्यन्यायः)। —नीतिवा० पृ० १०४–५।

२—ब्रह्मचर्यं चाषोडशाद्वर्षात्। अतो गोदानं दारकर्म च। —अर्थ० पृ० १०।

ब्रह्मचर्यमाषोडशाद्वर्षात्ततो गोदानपूर्वकं दारकर्म चास्य। —नी० १६७।

३—पुरोहितमुदितोदितकुलशीलं षडङ्गे वेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यां च अभिविनीतमापदां दैवमानुषीणां अथर्वाभिरुपायैश्च प्रतिकर्त्तारं कुर्वीत। —अर्थ० पृ० १५–१६।

पुरोहितमुदितकुलशीलं षडंगवेदे दैवे निमित्ते दण्डनीत्यामभिविनीतमापदां दैवीनां मानुषीणां च प्रतिकर्त्तारं कुर्वीत। —नीति० पृ० १५९।

४ परमर्मज्ञः प्रगल्भः छात्रः कापटिकः।—अर्थ पृ० १८।

परमर्मज्ञः प्रगल्भः छात्रः कापटिकः। – नी० पृ० १७३।

५—श्रूयते हि शुकसारिकाभिः मन्त्रो भिन्नः श्वभिरन्यैश्च तिर्यग्योनिभिः। तस्मान्मन्त्रोद्देशमनायुक्तो नोपगच्छेत्। —अर्थ० पृ० २६।

अनायुक्तो न मन्त्रकाले तिष्ठेत्। श्रूयते हि शुकशारिकाभ्यामन्यैश्च तिर्यग्भिर्मन्त्रभेदः कृतः। —नीति० पृ० ११८।

६—द्वादशवर्षा स्त्री प्राप्तव्यवहारा भवति। षोडशवर्षः पुमान्। —अर्थ० १५४।

द्वादशवर्षा स्त्री षोडशवर्षः पुमान् प्राप्तव्यवहारौ भवतः। —नीति० ३७३।

इस तरहके और भी अनेक अवतरण दिये जा सकते हैं।

यहाँपर पाठकोंको यह भी ध्यानमें रखना चाहिए कि चाणक्यने भी तो अपने पूर्ववर्ती विशालाक्ष, भारद्वाज, बृहस्पति आदिके ग्रन्थोंका संग्रह करके अपना ग्रन्थ लिखा है*। ऐसी दशामें यदि सोमदेवकी रचना अर्थशास्त्रसे मिलती जुलती हो, तो क्या आश्चर्य है। क्योंकि उन्होंने भी उन्हीं ग्रन्थोंका मन्थन करके अपना नीतिवाक्यामृत लिखा है। यह दूसरी बात है कि नीतिवाक्यामृतकी रचनाके समय ग्रन्थकर्ताके सामने अर्थशास्त्र भी उपस्थित था।

परन्तु पाठक इससे नीतिवाक्यामृतके महत्त्वको कम न समझ लें। ऐसे विषयोंके ग्रन्थोंका अधिकांश भाग संग्रहरूप ही होता है। क्योंकि उसमें उन सब तत्त्वोंका समावेश तो नितान्त आवश्यक ही होता है जो ग्रन्थकर्त्ताके पूर्वलेखकों द्वारा उस शास्त्रके सम्बन्धमें निश्चित हो चुकते हैं। उनके सिवाय जो नये अनुभव और नये तत्त्व उपलब्ध होते हैं उन्हें ही वह विशेषरूपसे अपने ग्रन्थमें लिपिबद्ध करता है। और हमारी समझमें नीतिवाक्यामृत ऐसी बातोंसे खाली नहीं है। ग्रन्थकर्त्ताकी स्वतंत्र प्रतिभा और मौलिकता उसमें जगह जगह प्रस्फुटित हो रही है।

---

* देखो पृष्ठ ५ की टिप्पणी 'पृथिव्या लाभे' आदि।

Aho ! Shrutgyanam

ग्रन्थकर्ताका परिचय ।

गुरुपरम्परा ।

जैसा कि पहले कहा जा चुका है नीतिवाक्यामृतके कर्त्ता श्रीसोमदेवसूरि हैं । वे देवसंघके आचार्य थे । दिगम्बर-सम्प्रदायके सुप्रसिद्ध चार संघोंमेंसे यह एक है । मंगराज कविके कथनानुसार यह संघ सुप्रसिद्ध तार्किक **भट्टाकलंकदेवके** बाद स्थापित हुआ था । अकलंकदेवका समय विक्रमकी ९ वीं शताब्दिका प्रथम पाद है । *

सोमदेवके गुरुका नाम **नेमिदेव** और दादागुरुका नाम **यशोदेव था** । यथाः—

श्रीमानस्ति स देवसंघतिलको देवो यशःपूर्वकः,
शिष्यस्तस्य बभूव सद्गुणनिधिः श्रीनेमिदेवाह्वयः ।
तस्याश्चर्यतपः स्थितेस्त्रिनवतेर्जेतुर्महावादिनां,
शिष्योऽभूदिह सोमदेव इति यस्तस्यैष काव्यक्रमः ॥ —यशस्तिलकचम्पू ।

नीतिवाक्यामृतकी गद्यप्रशस्तिसे भी यह मालूम होता है कि वे नेमिदेवके शिष्य थे । साथ ही उसमें यह भी लिखा है कि वे **महेन्द्रदेव** भट्टारकके अनुज थे । इन तीनों महात्माओं—**यशोदेव, नेमिदेव** और **महेन्द्रदेवके** सम्बन्धमें हमें और कोई भी बात मालूम नहीं है । न तो इनकी कोई रचना ही उपलब्ध है और न अन्य किसी ग्रन्थादिमें इनका कोई उल्लेख ही मिला है । इनके पूर्वके आचार्योंके विषयमें भी कुछ ज्ञात नहीं है । सोमदेवसूरिकी शिष्यपरम्परा भी अज्ञात है । यशस्तिलकके टीकाकार श्रीश्रुतसागरसूरिने एक जगह लिखा है कि वादिराज और वादीभसिंह, दोनों ही सोमदेवके शिष्य थे ×; परन्तु इसके लिए उन्होंने जो प्रमाण दिया है वह किस ग्रन्थका है, इसके जाननेका कोई साधन नहीं है । यशस्तिलककी रचना शकसंवत् ८८१ (विक्रम १०१६) में समाप्त हुई है और वादिराजने अपना पार्श्वनाथचरित शकसंवत् ९४७ (वि० १०८२) में पूर्ण किया है; अर्थात् दोनोंके बीचमें ६६ वर्षका अन्तर है । ऐसी दशामें उनका गुरु शिष्यका नाता होना दुर्घट है । इसके सिवाय वादिराजके गुरुका नाम मतिसागर था और वे द्रविड संघके आचार्य थे । अब रहे वादीभसिंह, सो उनके गुरुका नाम पुष्पषेण था और पुष्पषेण अकलंकदेवके गुरुभाई थे, इसलिए उनका समय सोमदेवसे बहुत पहले जा पड़ता है । ऐसी अवस्थामें वादिराज और वादीभसिंहको सोमदेवका शिष्य नहीं माना जा सकता । ग्रन्थकर्ताके गुरु बड़े भारी तार्किक थे । उन्होंने ९३ वादियोंको पराजित करके विजयकीर्ति प्राप्त की थी +।

इसी तरह महेन्द्रदेव भट्टारक भी दिग्विजयी विद्वान् थे । उनका ' वादीन्द्रकालानल ' उपपद ही इस बातकी घोषणा करता है ।

तार्किक सोमदेव ।

श्रीसोमदेवसूरि भी अपने गुरु और अनुजके सदृश बड़े भारी तार्किक विद्वान् थे । वे इस ग्रन्थकी प्रशस्तिमें कहते हैं:—

अल्पेऽनुग्रहधीः समे सुजनता मान्ये महानादरः, सिद्धान्तोऽयमुदात्तचित्रचरिते श्रीसोमदेवे मयि ।
यः स्पर्धेत तथापि दर्पदृढताप्रौढिप्रगाढाग्रह—स्तस्याखर्वितगर्वपर्वतपविर्मद्वाक्कृतान्तायते ॥

सारांश यह कि मैं छोटोंके साथ अनुग्रह, बराबरवालोंके साथ सुजनता और बड़ोंके साथ महान् आदरका बर्ताव करता हूँ । इस विषयमें मेरा चरित्र बहुत ही उदार है । परन्तु जो मुझे ऐंठ दिखाता है, उसके लिए, गर्वरूपी पर्वतको विध्वंस करनेवाले मेरे वज्र-वचन कालस्वरूप हो जाते हैं ।

---

* देखो जैनहितैषी भाग ११, अंक ७—८ ।

× "उक्तं च वादिराजेन महाकविना—.....स वादिराजोऽपि श्रीसोमदेवाचार्यस्य शिष्यः—**वादीभसिंहोऽपि मदीयशिष्यः श्रीवादिराजोऽपि मदीयशिष्यः**' इत्युक्तत्वाच्च ।"
—यशस्तिलकटीका आ० २, पृ० २६५ ।

+ यशस्तिलकके ऊपर उद्धृत हुए श्लोकमें उन महावादियोंकी संख्या—जिनको श्रीनेमिदेवने पराजित किया था—तिरानवे बतलाई है; परन्तु नीतिवाक्यामृतकी गद्यप्रशस्तिमें पचपन है । मालूम नहीं, इसका क्या कारण है ।

Aho ! Shrutgyanam

दर्पान्धबोधबुधसिन्धुरसिंहनादे, वादिद्विपोद्दलनदुर्धरवाग्विवादे।
श्रीसोमदेवमुनिपे वचनारसाले, वागीश्वरोऽपि पुरतोऽस्तित न वादकाले॥

भाव यह कि अभिमानी पण्डित गजोंके लिए सिंहके समान ललकारनेवाले और वादिगजोंको दलित करनेवाला दुर्धर विवाद करनेवाले श्रीसोमदेव मुनिके सामने, वादके समय वागीश्वर या देवगुरु बृहस्पति भी नहीं ठहर सकते हैं।

इसी तरहके और भी कई पद्य हैं जिनसे उनका प्रखर और प्रचण्ड तर्कपाण्डित्य प्रकट होता है।

यशस्तिलक चम्पूकी उत्थानिकामें कहा है:—

आजन्मकृदभ्यासाच्छुष्कात्तर्कात्तृणादिव ममास्याः।
मतिसुरभेरभवादिदं सूक्तपयः सुकृतिनां पुण्यैः॥ १७

अर्थात् मेरी जिस बुद्धिरूपी गौने जीवन भर तर्करूपी सूखा घास खाया, उसीसे अब यह काव्यरूपी दुग्ध उत्पन्न हो रहा है। इस उक्तिसे अच्छी तरह प्रकट होता है कि श्रीसोमदेवसूरिने अपने जीवनका बहुत बड़ा भाग तर्कशास्त्रके अभ्यासमें ही व्यतीत किया था। उनके स्याद्वादाचलसिंह, वादीभपंचानन और तार्किकचक्रवर्ती पद भी इसी बातके द्योतक हैं।

परन्तु वे केवल तार्किक ही नहीं थे—काव्य, व्याकरण, धर्मशास्त्र और राजनीति आदिके भी धुरंधर विद्वान् थे।

महाकवि सोमदेव।

उनका यशस्तिलकचम्पू महाकाव्य—जो निर्णयसागरकी काव्यमालामें प्रकाशित हो चुका है—इस बातका प्रत्यक्ष प्रमाण है कि वे महाकवि थे और काव्यकला पर भी उनका असाधारण अधिकार था। समूचे संस्कृत साहित्यमें यशस्तिलक एक अद्भुत काव्य है और कवित्वके साथ उसमें ज्ञानका विशाल खजाना संगृहीत है। उसका गद्य भी कादम्बरी तिलकमञ्जरी आदिकी टक्करका है। सुभाषितोंका तो उसे आकर ही कहना चाहिए। उसकी प्रशंसामें स्वयं ग्रन्थकर्त्ताने यत्रतत्र जो सुन्दर पद्य कहे हैं, वे सुनने योग्य हैं:—

असहायमनादर्शं रत्नं रत्नाकरादिव।
मत्तः काव्यमिदं जातं सतां हृदयमण्डनम्॥ १४ —प्रथम आश्वास।

समुद्रसे निकले हुए असहाय, अनादर्श और सज्जनोंके हृदयकी शोभा बढ़ानेवाले रत्नकी तरह मुझसे भी यह असहाय (मौलिक), अनादर्श (बेजोड़) और हृदयमण्डन काव्यरत्न उत्पन्न हुआ।

कर्णाञ्जलिपुटैः पातुं चेतः सूक्तामृते यदि।
श्रूयतां सोमदेवस्य नव्याः काव्योक्तियुक्तयः॥ २४६॥ —द्वितीय आ०।

यदि आपका चित्त कानोंकी अँजुलीसे सूक्तामृतका पान करना चाहता है, तो सोमदेवकी नई नई काव्योक्तियाँ सुनिए।

लोकवित्त्वे कवित्वे वा यदि चातुर्यचञ्चवः।
सोमदेवकवेः सूक्तिं समभ्यस्यन्तु साधवः॥ ५१३॥ —तृतीय आ०।

यदि सज्जनोंकी यह इच्छा हो कि वे लोकव्यवहार और कवित्वमें चातुर्य प्राप्त करें तो उन्हें सोमदेव कविकी सूक्तियोंका अभ्यास करना चाहिए।

मया वागर्थसंभारे भुक्ते सारस्वते रसे।
कवयोऽन्ये भविष्यन्ति नूनमुच्छिष्टभोजनाः॥ —चतुर्थ आ०, पृ० १६५।

मैं शब्द और अर्थपूर्ण सारे सारस्वत रस (साहित्य रस) का स्वाद ले चुका हूँ, अतएव अब जितने दूसरे कवि होंगे, वे निश्चयसे उच्छिष्टभोजी या जूठा खानेवाले होंगे—वे कोई नई बात न कह सकेंगे।

अरालकालव्यालेन ये लीढा साम्प्रतं तु ते।
शब्दाः श्रीसोमदेवेन प्रोत्थाप्यन्ते किमद्भुतम्॥ —पंचम आ०, पृ० २६६।

समयरूपी विकट सर्पने जिन शब्दोंको निगल लिया था, अतएव जो मृत हो गये थे, यदि उन्हें श्रीसोमदेवने उठा दिया, जिला दिया—तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं होना चाहिए। (इसमें 'सोमदेव' शब्द श्लिष्ट है। सोम चन्द्रवाची है और चन्द्रकी अमृत-किरणोंसे विषमूर्च्छित जीव सचेत हो जाते हैं।)

Aho ! Shrutgyanam

उद्धृत्य शास्त्रजलधेर्नितले निमग्नैः
पर्यागतैरिव चिरादभिधानरत्नैः ।
या सोमदेवविदुषा विहिता विभूषा
वाग्देवता वहतु सम्प्रति तामनर्घाम् ॥ —पं० आ०, पृ० २६६ ।

चिरकालसे शास्त्रसमुद्रके बिल्कुल नीचे डूबे हुए शब्द-रत्नोंका उद्धार करके सोमदेव पण्डितने जो यह बहुमूल्य आभूषण (काव्य) बनाया है, उसे श्रीसरस्वती देवी धारण करें ।

इन उक्तियोंसे इस बातका आभास मिलता है कि आचार्य सोमदेव किस श्रेणीके कवि थे और उनका उक्त महाकाव्य कितना महत्त्वपूर्ण है । पूर्वोक्त उक्तियोंमें अभिमानकी मात्रा विशेष रहने पर भी वे अनेक अंशोंमें सत्य जान पड़ती हैं । सचमुच ही यशस्तिलक शब्दरत्नोंका बड़ा भारी खजाना है और यदि माघकाव्यके समान कहा जाय कि इस काव्यको पढ़ लेने पर फिर कोई नया शब्द नहीं रह जाता, तो कुछ अत्युक्ति न होगी । इसी तरह इसके द्वारा सभी विषयोंकी व्युत्पत्ति हो सकती है । व्यवहारदक्षता बढ़ानेकी तो इसमें ढेर सामग्री है ।

महाकवि सोमदेवके वाक्कल्लोलपयोनिधि, कविराजकुंजर और गद्यपद्यविद्याधरचक्रवर्ती विशेषण, उनके श्रेष्ठकवित्वके ही परिचायक हैं ।

धर्माचार्य सोमदेव ।

यद्यपि अभीतक सोमदेवसूरिका कोई स्वतंत्र धार्मिक ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है; परन्तु यशस्तिलकके अन्तिम दो आश्वास—जिनमें उपासकाध्ययन या श्रावकोंके आचारका निरूपण किया गया है—इस बातके साक्षी हैं कि वे धर्मके कैसे मर्मज्ञ विद्वान् थे । स्वामी समन्तभद्रके रत्नकरण्डके बाद श्रावकोंका आचारशास्त्र ऐसी उत्तमता, स्वाधीनता और मार्मिकताके साथ इतने विस्तृतरूपमें आजतक किसी भी विद्वान्की कलमसे नहीं लिखा गया है । जो लोग यह समझते हैं कि धर्मग्रन्थ तो परम्परासे चले आये हुए ग्रन्थोंके अनुवादमात्र होते हैं—उनमें ग्रन्थकर्ता विशेष क्या कहेगा, उन्हें यह उपासकाध्ययन अवश्य पढ़ना चाहिए और देखना चाहिए कि धर्मशास्त्रोंमें भी मौलिकता और प्रतिभाके लिए कितना विस्तृत क्षेत्र है । खेद है कि जैनसमाजमें इस महत्त्वपूर्ण ग्रन्थके पठन पाठनका प्रचार बहुत ही कम है और अब तक इसका कोई हिन्दी अनुवाद भी नहीं हुआ है । नीतिवाक्यामृतकी प्रशस्तिमें लिखा है:—

सकलसमयतर्के नाकलंकोऽसि वादिन् न भवसि समयोक्तौ हंससिद्धान्तदेवः ।
न च वचनविलासे पूज्यपादोऽसि तत्त्वं वदसि कथमिदानीं सोमदेवेन सार्धम् ॥

अर्थात् हे वादी, न तो तू समस्तदर्शन शास्त्रों पर तर्क करनेके लिए अकलंकदेवके तुल्य है, न जैनसिद्धान्तको कहनेके लिए हंससिद्धान्तदेव है और न व्याकरणमें पूज्यपाद है, फिर इस समय सोमदेवके साथ किस बिरते पर बात करने चला है ? *

इस उक्तिसे स्पष्ट है कि सोमदेवसूरि तर्क और सिद्धान्तके समान व्याकरणशास्त्रके भी पण्डित थे ।

राजनीतिज्ञ सोमदेव ।

सोमदेवके राजनीतिज्ञ होनेका प्रमाण यह नीतिवाक्यामृत तो है ही, इसके सिवाय उनके यशस्तिलकमें भी यशोधर महाराजका चरित्रचित्रण करते समय राजनीतिकी बहुत ही विशद और विस्तृत चर्चा की गई है । पाठकोंको चाहिए कि वे इसके लिए यशस्तिलकका तृतीय आश्वास अवश्य पढ़ें ।

यह आश्वास राजनीतिके तत्त्वोंसे भरा हुआ है । इस विषयमें वह अद्वितीय है । वर्णन करनेकी शैली बड़ी ही सुन्दर है । कवित्वकी कमनीयता और सरसतासे राजनीतिकी नीरसता मालूम नहीं कहाँ चली गई है । नीतिवाक्यामृतके

* **अकलंकदेव**—अष्टशती, राजवार्तिक आदि ग्रन्थोंके रचियता । **हंससिद्धान्तदेव**—ये कोई सैद्धान्तिक आचार्य जान पड़ते हैं । इनका अब तक और कहीं कोई उल्लेख देखनेमें नहीं आया । **पूज्यपाद**—देवनन्दि, जैनेन्द्र व्याकरणके कर्ता ।

Aho ! Shrutgyanam

अनेक अंशोंका अभिप्राय उसमें किसी न किसी रूपमें अन्तर्निहित जान पड़ता है +।

जहाँ तक हम जानते हैं जैनविद्वानों और आचार्योंमें—दिगम्बर और श्वेताम्बर दोनोंमें—एक सोमदेवने ही 'राजनीतिशास्त्र' पर कलम उठाई है। अतएव जैनसाहित्यमें उनका नीतिवाक्यामृत अद्वितीय है। कमसे कम अब तक तो इस विषयका कोई दूसरा जैनग्रन्थ उपलब्ध नहीं हुआ है।

ग्रन्थ-रचना।

इस समय सोमदेवसूरिके केवल दो ही ग्रन्थ उपलब्ध हैं—**नीतिवाक्यामृत** और **यशस्तिलकचम्पू**। इनके सिवाय—जैसा कि नीतिवाक्यामृतकी प्रशस्तिसे मालूम होता है—तीन ग्रन्थ और भी हैं—१ **युक्तिचिन्तामणि**, २ **त्रिवर्गमहेन्द्रमातलिसंजल्प** और ३ **षण्णवतिप्रकरण**। परन्तु अभीतक ये कहीं प्राप्त नहीं हुए हैं। उक्त ग्रन्थोंमेंसे **युक्तिचिन्तामणि** तो अपने नामसे ही तर्कग्रन्थ मालूम होता है और दूसरा शायद नीतिविषयक होगा। महेन्द्र और उसके सारथी मातलिके संवादरूपमें उसमें त्रिवर्ग अर्थात् धर्म, अर्थ और कामकी चर्चा की गई होगी। तीसरेके नामसे सिवाय इसके कि उसमें ९६ प्रकरण या अध्याय हैं, विषयका कुछ भी अनुमान नहीं हो सकता है।

इन सब ग्रन्थोंमें नीतिवाक्यामृत ही सबसे पिछला ग्रन्थ है। यशोधरमहाराजचरित या यशस्तिलक इसके पहलेका है। क्योंकि नीतिवाक्यामृतमें उसका उल्लेख है। बहुत संभव है कि नीतिवाक्यामृतके बाद भी उन्होंने ग्रन्थरचना की हो और उक्त तीन ग्रन्थोंके समान वे भी किसी जगह दीमक या चूहोंके खाद्य बन रहे हों, या सर्वथा नष्ट ही हो चुके हों।

विशाल अध्ययन।

यशस्तिलक और नीतिवाक्यामृतके पढ़नेसे मालूम होता है कि सोमदेवसूरिका अध्ययन बहुत ही विशाल था। ऐसा जान पड़ता है कि उनके समयमें जितना साहित्य—न्याय, व्याकरण, काव्य, नीति, दर्शन आदि सम्बन्धी—उपलब्ध था, उस सबसे उनका परिचय था। केवल जैन ही नहीं, जैनेतर साहित्यसे भी वे अच्छी तरह परिचित थे। यशस्तिलकके चौथे आश्वासमें (पृ० ११३ में) उन्होंने लिखा है कि इन महाकवियोंके काव्योंमें नग्न क्षपणक या दिगम्बर साधुओंका उल्लेख क्यों आता है? उनकी इतनी अधिक प्रसिद्धि क्यों है?— **उर्व, भारवि, भवभूति, भर्तृहरि, भर्तृमेण्ठ, कण्ठ, गुणाढ्य, व्यास, भास,* बोस, कालिदास×, बाण+, मयूर, नारायण, कुमार, माघ और राजशेखर**।

इससे मालूम होता है कि वे पूर्वोक्त कवियोंके काव्योंसे अवश्य परिचित होंगे। प्रथम आश्वासके ९० वें पृष्ठमें उन्होंने **इन्द्र, चन्द्र, जैनेन्द्र, आपिशल** और **पाणिनि**के व्याकरणोंका जिकर किया है। **पूज्यपाद**

+ नीतिवाक्यामृत और यशस्तिलकके कुछ समानार्थक वचनोंका मिलान कीजिए:—

१—बुभुक्षाकालो भोजनकालः—नी० वा०, पृ० २५३।

चारायणो निशि तिमिः पुनरस्तकाले, मध्ये दिनस्य धिषणश्चरकः प्रभाते।
भुक्तिं जगाद नृपते मम चैष सर्गस्तस्याः स एव समयः क्षुधितो यदैव ॥३२८॥ —यशस्तिलक, आ० ३।

(पूर्वोक्त पद्यमें चारायण, तिमि, धिषण और चरक इन चार आचार्योंके मतोंका उल्लेख किया गया है।)

२—कोकवद्दिवाकामः निशि भुञ्जीत। चकोरवन्नक्तंकामः दिवापक्वम्।—नी० वा० पृ० २५७।

अन्ये त्विदमाहुः—

यः कोकवद्दिवाकामः स नक्तं भोक्तुमर्हति।
स भोक्ता वासरे यश्च रात्रौ रन्ता चकोरवत् ॥ ३३० ॥ —यशस्तिलक, आ० २

* **भास** महाकविका '**पेया सुरा प्रियतमामुखमीक्षणीयं**' आदि पद्य भी पाँचवें आश्वासमें (पृ० २५०) उद्धृत है। × रघुवंशका भी एक जगह (आश्वास ४, पृ० १९४) उल्लेख है। + बाण महाकविका एक जगह और भी (आ० ४, पृ० १०१) उल्लेख है और लिखा है कि उन्होंने शिकारकी निन्दा की है।

Aho ! Shrutgyanam

(जैनेन्द्रके कर्त्ता) और **पाणिनिका** उल्लेख और भी एक दो जगह हुआ है। **गुरु, शुक्र, विशालाक्ष, परीक्षित, पराशर, भीम, भीष्म, भारद्वाज** आदि नीतिशास्त्रप्रणेताओंका भी वे कई जगह स्मरण करते हैं। कौटिलीय **अर्थशास्त्रसे** तो वे अच्छी तरह परिचित हैं ही। हमारे एक पण्डित मित्रके कथनानुसार नीतिवाक्यामृतमें सौ सवा सौ के लगभग ऐसे शब्द हैं जिनका अर्थ वर्तमान कोशोंमें नहीं मिलता। अर्थशास्त्रका अध्येता ही उन्हें समझ सकता है। **अश्वविद्या, गजविद्या, रत्नपरीक्षा, कामशास्त्र, वैद्यक** आदि विद्याओंके आचार्योंका भी उन्होंने कई प्रसंगोंमें जिकर किया है। प्रजापतिप्रोक्त **चित्रकर्म**, वराहमिहिरकृत **प्रतिष्ठाकाण्ड, आदित्यमत, निमित्ताध्याय, महाभारत, रत्नपरीक्षा, पतंजलिका योगशास्त्र** और **वररुचि, व्यास, हरप्रबोध, कुमारिलकी** उक्तियोंके उद्धरण दिये हैं। सैद्धान्तवैशेषिक, तार्किक वैशेषिक, पाशुपत, कुलाचार्य, सांख्य, दशबलशासन, जैमिनीय, बार्हस्पत्य, वेदान्तवादि, काणाद, तथागत, कापिल, ब्रह्माद्वैतवादि, अवधूत आदि दर्शनोंके सिद्धान्तोंपर विचार किया है। इनके सिवाय **मतङ्ग, भृगु, भर्ग, भरत, गौतम, गर्ग, पिंगल, पुलह, पुलोम, पुलस्ति, पराशर, मरीचि, विरोचन, धूमध्वज, नीलपट, ग्राहिल**, आदि अनेक प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध आचार्योंका नामोल्लेख किया है। बहुतसे ऐतिहासिक दृष्टान्तोंका भी उल्लेख किया गया है। जैसे यवनदेश (यूनान?) में **मणिकुण्डला** रानीने अपने पुत्रके राज्यके लिए विषदूषित शराबके कुरलेसे **अजराजा**को, सूरसेन (मथुरा) में **वसन्तमति**ने विषमय आलतेसे रंगे हुए अधरोंसे **सुरतविलास** नामक राजाको, दशार्ण (मिलसा) में **वृकोदरी**ने विषलिप्त करधनीसे **मदनार्णव** राजाको, मगध देशमें **मदिराक्षी**ने तीखे दर्पणसे **मन्मथविनोद**को, पाण्ड्य देशमें **चण्डरसा** रानीने कमरमें छुपी हुई छुरीसे **मुण्डीर** नामक राजाको मार डाला *। इत्यादि। पौराणिक आख्यान भी बहुतसे आये हैं। जैसे प्रजापति ब्रह्माका चित्त अपनी लड़की पर चलायमान हो गया, वररुचि या कात्यायनने एक दासीपर रीझकर उसके कहनेसे मद्यका घड़ा उठाया, आदि ×। इन सब बातोंसे पाठक जान सकेंगे कि आचार्य सोमदेवका ज्ञान कितना विस्तृत और व्यापक था।

उदार विचारशीलता।

यशस्तिलकके प्रारंभके २० वें श्लोकमें सोमदेवसूरि कहते हैं:—

लोको युक्तिः कलाश्छन्दोऽलंकाराः समयागमाः।
सर्वसाधारणाः सद्भिस्तीर्थमार्ग इव स्मृताः॥

अर्थात् सज्जनोंका कथन है कि व्याकरण, प्रमाणशास्त्र (न्याय), कलायें, छन्दःशास्त्र, अलंकारशास्त्र और (आर्हत, जैमिनि, कपिल, चार्वाक, कणाद, बौद्धादिके) दर्शनशास्त्र तीर्थमार्गके समान सर्वसाधारण हैं। अर्थात् जिस तरह गंगादिके मार्ग पर ब्राह्मण भी चल सकते हैं और चाण्डाल भी, उसी तरह इनपर भी सबका अधिकार है। +

१—"पूज्यपाद इव शब्देतिह्येषु...पाणिपुत्र इव पदप्रयोगेषु" यश० आ० २, पृ० २३६। —२, ३, ४, ५, ६—"रोमपाद इव गजविद्यासु रैवत इव हयनयेषु शुक्रनाश इव रत्नपरीक्षासु, दत्तक इव कन्तुसिद्धान्तेषु"—आ० ४, पृ० २३६-२३७। 'दत्तक' कामशास्त्रके प्राचीन आचार्य हैं। वात्स्यायनने इनका उल्लेख किया है। 'चारायण' भी कामशास्त्रके आचार्य हैं। इनका मत यशस्तिलकके तीसरे आश्वासके ५०९ पृष्ठमें चरकके साथ प्रकट किया गया है।

७, २, ३, ४, ५—उक्त पाँचों ग्रन्थोंके उद्धरण यश० के चौथे आश्वासके पृ० ११२—१३ और ११९ में उद्धृत हैं। महाभारतका नाम नहीं है, परन्तु— **पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम्'** आदि श्लोक महाभारतसे ही उद्धृत किया गया है।

६—तदुक्तं रत्नपरीक्षायाम्—**'न केवलं'** आदि; आश्वास ५, पृ० २५६।

७—यशस्तिलक आ० ६, पृ० २७६—७७। ८—९—आ० ४, पृ० ९९। १०,११—आ० ५, पृ० २५१-५४।

१२—इन सब दर्शनोंका विचार पाँचवें आश्वासके पृ० २६९ से २७७ तक किया गया है।

१३—देखो आश्वास ५, पृ० २५०—५५ और २९९।

* यशस्तिलक आ० ४, पृ० १५३। इन्हीं आख्यानोंका उल्लेख नीतिवाक्यामृत (पृ० २३२) में भी किया गया है। आश्वास ३ पृ० ४३१ और ५५० में भी ऐसे ही कई ऐतिहासिक दृष्टान्त दिये गये हैं।

× यश० आ० ४ पृ० १३८—३९।

+ "लोको व्याकरणशास्त्रं, युक्तिः प्रमाणशास्त्रम्, ... समयागमाः जिनजैमिनिकपिलकणचरचार्वाकशाक्यानां सिद्धान्ताः। सर्वसाधारणाः सद्भिः कथिताः प्रतिपादिताः। क इव तीर्थमार्ग इव। यथा तीर्थमार्गे ब्राह्मणाश्चलन्ति, चाण्डाला अपि गच्छन्ति, नास्ति तत्र दोषः।"—श्रुतसागरी टीका।

Aho ! Shrutgyanam

इस उक्तिसे पाठक जान सकते हैं कि उनके विचार ज्ञानके सम्बन्धमें कितने उदार थे। उसे वे सर्वसाधारणकी चीज समझते थे और यही कारण है जो उन्होंने धर्माचार्य होकर भी अपने धर्मसे इतर धर्मके माननेवालोंके साहित्यका भी अच्छी तरहसे अध्ययन किया था, यही कारण है जो वे **पूज्यपाद** और **भट्ट अकलंकदेवके** साथ **पाणिनि** आदिका भी आदरके साथ उल्लेख करते हैं और यही कारण है जो उन्होंने अपना यह राजनीतिशास्त्र बीसों जैनेतर आचार्योंके विचारोंका सार खींचकर बनाया है। यह सच है कि उनका जैन सिद्धान्तों पर अचल विश्वास है और इसीलिए यशस्तिलकमें उन्होंने अन्य सिद्धान्तोंका खण्डन करके जैनसिद्धान्तकी उपादेयता प्रतिपादन की है; परन्तु इसके साथ ही वे इस सिद्धान्तके पक्के अनुयायी हैं कि '**युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः।**' उनकी यह नीति नहीं थी कि ज्ञानका मार्ग भी संकीर्ण कर दिया जाय और संसारके विशाल ज्ञान-भाण्डारका उपयोग करना छोड़ दिया जाय।

समय और स्थान।

नीतिवाक्यामृतके अन्तकी प्रशस्तिमें इस बातका कोई जिकर नहीं है कि वह कब और किस स्थानमें रचा गया था; परन्तु यशस्तिलक चम्पूके अन्तमें इन दोनों बातोंका उल्लेख है:—

"**शकनृपकालातीतसंवत्सरशतेष्वष्टस्वेकाशीत्यधिकेषु गतेषु अङ्कतः (८८१) सिद्धार्थसंवत्सरान्तर्गतचैत्रमासमदनत्रयोदश्यां पाण्ड्य-सिंहल-चोल-चेरमप्रभृतीन्महीपतीन्प्रसाध्य मेलपाटीप्रवर्धमानराज्यप्रभावे श्रीकृष्णराजदेवे सति तत्पादपद्मोपजीविनः समधिगतपञ्चमहाशब्दमहासामन्ताधिपतेश्चालुक्यकुलजन्मनः सामन्तचूडामणेः श्रीमदरिकेसरिणः प्रथमपुत्रस्य श्रीमद्वद्दगराजस्य लक्ष्मीप्रवर्धमानवसुधारायां गङ्गाधारायां विनिर्मापितमिदं काव्यमिति।**"

अर्थात् चैत्र सुदी १३, शकसंवत् ८८१ (विक्रम संवत् १०३६) को जिस समय **श्रीकृष्णराजदेव** पाण्ड्य सिंहल, चोल, चेर आदि राजाओं पर विजय प्राप्त करके मेलपाटी नामक राजधानीमें राज्य करते थे और उनके चरणकमलोपजीवी सामन्त **बद्दिग**—जो चालुक्यवंशीय **अरिकेसरी**के प्रथम पुत्र थे—गंगाधाराका शासन करते थे, यह काव्य समाप्त हुआ।

दक्षिणके इतिहाससे पता चलता है कि ये **कृष्णराजदेव** राष्ट्रकूट या राठौर वंशके महाराजा थे और इनका दूसरा नाम **अकालवर्ष** था। यह वही वंश है जिसमें भगवज्जिनसेनके परमभक्त महाराज **अमोघवर्ष** (प्रथम) उत्पन्न हुए थे। अमोघवर्षके पुत्र **अकालवर्ष** (द्वितीय कृष्ण) और अकालवर्षके **जगत्तुंग** हुए *। इन जगत्तुंगके दो पुत्रों—**इन्द्र** या नित्यवर्ष और **बद्दिग** या अमोघवर्ष (तृतीय) मेंसे—**अमोघवर्ष** तृतीयके पुत्र **कृष्णराजदेव** या तृतीय **कृष्ण** थे। इनके समयके शक संवत् ८६७, ८७३, ८७६, और ८८१ के चार शिलालेख मिले हैं, इससे इनका राज्यकाल कमसे कम ८६७ से ८८१ तक सुनिश्चित है। ये दक्षिणके सार्वभौमराजा थे और बड़े प्रतापी थे। इनके अधीन अनेक माण्डलिक या करद राज्य थे। कृष्णराजने—जैसा कि सोमदेवसूरिने लिखा है—सिंहल, चोल, पाण्ड्य और चेर राजाओंको युद्धमें पराजित किया था। इनके समयमें कनड़ी भाषाका सुप्रसिद्ध कवि **पोन्न** हुआ है जो जैन था और जिसने

---

१ **पाण्ड्य**=वर्तमानमें मद्रासका 'तिनेवली'। **सिंहल**=सिलोन या लंका। **चोल**=मद्रासका कारोमण्डल। **चेर**=केरल, वर्तमान त्रावणकोर। २ मुद्रित ग्रन्थमें 'मेल्याटी' पाठ है। ३ मुद्रित पुस्तकमें 'श्रीमद्वागराजप्रवर्धमान—' पाठ है।

* जगत्तुंग गद्दीपर नहीं बैठे। अकालवर्षके बाद जगत्तुंगके पुत्र तृतीय इन्द्रको गद्दी मिली। इन्द्रके दो पुत्र थे—अमोघवर्ष (द्वितीय) और गोविन्द (चतुर्थ)। इनमेंसे द्वितीय अमोघवर्ष पहले सिंहासनारूढ हुए; परन्तु कुछ ही समयके बाद गोविन्द चतुर्थने उन्हें गद्दीसे उतार दिया और आप राजा बन बैठे। गोविन्दके बाद उनके काका अर्थात् जगत्तुंगके दूसरे पुत्र अमोघवर्ष (तृतीय) गद्दीपर बैठे। अमोघवर्षके बाद ही कृष्णराजदेव सिंहासनासीन हुए। इन सबके विषयमें विस्तारसे जाननेके लिए डा० भाण्डरकरकृत 'हिस्ट्री आफ दी डेक्कन' या उसका मराठी अनुवाद पढिए।

Aho ! Shrutgyanam

शान्तिपुराण नामक श्रेष्ठ ग्रन्थकी रचना की है। महाराज कृष्णराज देवके दरबारसे इसे 'उभयभाषाकविचक्रवर्ती' की उपाधि मिली थी।

निजामके राज्यमें मलखेड़ नामका एक ग्राम है जिसका प्राचीन नाम 'मान्यखेट' है। यह मान्यखेट ही अमोघवर्ष आदि राष्ट्रकूट राजाओंकी राजधानी थी × और उस समय बहुत ही समृद्ध थी। संभव है कि सोमदेवने इसीको मेलपाटी या मिल्याटी लिखा हो। 'हिस्टरी आफ कनारी लिटरेचर' के लेखकने लिखा है कि पोन्न कविको उभयभाषाकविचक्रवर्तीकी उपाधि देनेवाले राष्ट्रकूट राजा कृष्णराजने मान्यखेटमें सन् ९३९ से ९६८ तक राज्य किया है। इससे भी मालूम होता है कि मान्यखेटका ही नाम मेलपाटी होगा; परंतु यदि यह मेलपाटी कोई दूसरा स्थान है तो समझना होगा कि कृष्णराज देवके समयमें मान्यखेटसे राजधानी उठकर उक्त दूसरे स्थानमें चली गई थी। इस बातका पता नहीं लगता कि मान्यखेटमें राष्ट्रकूटोंकी राजधानी कब तक रही।

राष्ट्रकूटोंके समयमें दक्षिणका चालुक्यवंश (सोलंकी) हतप्रभ हो गया था। क्योंकि इस वंशका सार्वभौमत्व राष्ट्रकूटोंने ही छीन लिया था। अतएव जब तक राष्ट्रकूट सार्वभौम रहे तब तक चालुक्य उनके आज्ञाकारी सामन्त या माण्डलिक राजा बनकर ही रहे। जान पड़ता है कि **अरिकेसरिका** पुत्र **बद्दिग** ऐसा ही एक सामन्तराजा था जिसकी गंगाधारा नामक राजधानीमें यशस्तिलककी रचना समाप्त हुई है।

चालुक्योंकी एक शाखा 'जोल' नामक प्रान्तपर राज्य करती थी जिसका एक भाग इस समयके धारवाड़ जिलेमें आता है और श्रीयुक्त आर. नरसिंहाचार्यके मतसे चालुक्य अरिकेसरीकी राजधानी 'पुलगेरी'में थी जो कि इस समय 'लक्ष्मेश्वर'के नामसे प्रसिद्ध है।

इस अरिकेसरीके ही समयमें कनड़ी भाषाका सर्वश्रेष्ठ कवि **पम्प** हो गया है जिसकी रचना पर मुग्ध होकर अरिकेसरीने धर्मपुर नामका एक ग्राम पारितोषिकमें दिया था। पम्प जैन था। उसके बनाये हुए दो ग्रन्थ ही इस समय उपलब्ध है—एक **आदिपुराण चम्पू** और दूसरा **भारत** या **विक्रमार्जुनविजय**। पिछले ग्रन्थमें उसनें अरिकेसरीकी वंशावली इस प्रकार दी है—**युद्धमल्ल - अरिकेसरी—नारसिंह-युद्धमल्ल - बद्दिग - युद्धमल्ल-नारसिंह और अरिकेसरी**। उक्त ग्रन्थ शक संवत ८६३ (वि० ९९८ में) समाप्त हुआ है, अर्थात् वह यशस्तिलकसे कोई १८ वर्ष पहले बन चुका था। इसकी रचनाके समय अरिकेसरी राज्य करता था, तब उसके १८ वर्षबाद—यशस्तिलककी रचनाके समय—उसका पुत्र राज्य करता होगा, यह सर्वथा ठीक जँचता है।

काव्यमाला द्वारा प्रकाशित यशस्तिलकमें अरिकेसरीके पुत्रका नाम '**श्रीमद्वागराज**' मुद्रित हुआ है; परन्तु हमारी समझमें वह अशुद्ध है। उसकी जगह '**श्रीमद्बद्दिगराज**' पाठ होना चाहिए। दानवीर सेठ माणिकचंदजीके सरस्वतीभंडारकी वि० सं० १४६४ की लिखी हुई प्रतिमें 'श्रीमद्वद्यगराजस्य' पाठ है और इससे हमें अपने कल्पना किये हुए पाठकी शुद्धतामें और भी अधिक विश्वास होता है। ऊपर जो हमने **पम्पक**वि-लिखित **अरिकेसरीकी** वंशावली दी है, उस पर पाठकोंको जरा बारीकीसे विचार करना चाहिए। उसमें **युद्धमल्ल** नामके तीन, **अरिकेसरी** नामके दो और **नारसिंह** नामके दो राजा है। अनेक राजवंशोंमें प्रायः यही परिपाटी देखी जाती है कि पितामह और पौत्र या प्रपितामह और प्रपौत्रके नाम एकसे रक्खे जाते थे, जैसा कि उक्त वंशावलीसे प्रकट होता है *। अतएव हमारा अनुमान है कि इस वंशावलीके अन्तिम राजा **अरिकेसरी** (पम्पके आश्रयदाता) के पुत्रका नाम **बद्दिग** × ही होगा जो कि लेखकोंके प्रमादसे 'वद्यग' या 'वाग' बन गया है।

× महाराजा अमोघवर्ष (प्रथम) के पहले शायद राष्ट्रकूटोंकी राजधानी मयूरखण्डी थी जो इस समय नासिक जिलेमें मोरखण्ड किलेके नामसे प्रसिद्ध है।

* दक्षिणके राष्ट्रकूटोंकी वंशावलीमें भी देखिए कि अमोघवर्ष नामके चार, कृष्ण या अकालवर्ष नामके तीन, गोविन्द नामके चार, इन्द्र नामके तीन और कर्क नामके तीन राजा लगभग २५० वर्षके बीचमें ही हुए हैं।

× श्रद्धेय पं० गौरीशंकर हीराचन्द ओझाने अपने 'सोलंकियोंके इतिहास' (प्रथम भाग) में लिखा है कि सोमदेवसूरीने अरिकेसरीके प्रथम पुत्रका नाम नहीं दिया है; परन्तु ऐसा उन्होंने यशस्तिलककी प्रशस्तिके अशुद्ध पाठके कारण समझ लिया है; वास्तवमे नाम दिया है और वह 'बद्दिग' ही है।

Aho ! Shrutgyanam

' गंगाधारा ' स्थान के विषयमें हम कुछ पता न लगा सके जो कि बद्दिगकी राजधानी थी और जहाँ यशस्तिलककी रचना समाप्त हुई है। संभवतः यह स्थान धारवाड़के ही आसपास कहीं होगा।

श्रीसोमदेवसूरिने नीतिवाक्यामृतकी रचना कब और कहाँ पर की थी, इस बातका विचार करते हुए हमारी दृष्टि उसकी संस्कृत टीकाके निम्नलिखित वाक्यों पर जाती है।

" अत्र तावदखिलभूपालमौलिलालितचरणयुगलेन रघुवंशावस्थापितपराक्रमपालितकस्य (कृतज्ञ) कर्णकुब्जेन महाराजश्रीमहेन्द्रदेवेन पूर्वाचार्यकृतार्थशास्त्रदुरवबोधग्रन्थगौरवखिन्नमानसेन सुबोधललितलघुनीतिवाक्यामृतरचनासु प्रवर्तितः सकलपारिषदत्वान्नीतिग्रन्थस्य नानादर्शनप्रतिबद्धश्रोतृणां तत्तदभीष्टश्रीकण्ठाच्युताविरंच्यर्हतां वाचनिकमनस्कृतिसूचनं तथा स्वगुरोः सोमदेवस्य च प्रणामपूर्वकं शास्त्रस्य तत्कर्तृत्वं ख्यापयितुं सकलसत्त्वकृताभयप्रदानं मुनिचन्द्राभिधानः क्षपणकव्रतधर्त्ता नीतिवाक्यामृतकर्त्ता निर्विघ्नसिद्धिकरं...श्लोकमेकं जगाद–" पृष्ठ २.

इसका अभिप्राय यह है कि कान्यकुब्जनरेश्वर महाराजा **महेन्द्रदेवने** पूर्वाचार्यकृत अर्थशास्त्र (कौटिलीय अर्थशास्त्र ?) की दुर्बोधता और गुरुतासे खिन्न होकर ग्रन्थकर्त्ताको इस सुबोध, सुन्दर और लघु नीतिवाक्यामृतकी रचना करनेमें प्रवृत्त किया।

कन्नौजके राजा **महेन्द्रपालदेवका** समय वि० संवत् ९६० से ९६४ तक निश्चित हुआ है। कर्पूरमंजरी और काव्यमीमांसा आदिके कर्त्ता सुप्रसिद्ध कवि **राजशेखर** इन्हीं महेन्द्रपालदेवके उपाध्याय थे *। परन्तु हम देखते हैं कि यशस्तिलक वि० संवत् १०१६ में समाप्त हुआ है और नीतिवाक्यामृत उससे भी पीछे बना है। क्योंकि नीतिवाक्यामृतकी प्रशस्तिमें ग्रन्थकर्त्ताने अपनेको यशोधरमहाराजचरित या यशस्तिलक महाकाव्यका कर्त्ता प्रकट किया है और इससे प्रकट होता है कि उक्त प्रशस्ति लिखते समय वे यशस्तिलकको समाप्त कर चुके थे। ऐसी अवस्थामें महेन्द्रपालदेवसे कमसे कम ५०–५१ वर्ष बाद नीतिवाक्यामृतका रचनाकाल ठहरता है। तब समझमें नहीं आता कि टीकाकारने सोमदेवको महेन्द्रपालदेवका सामायिक कैसे ठहराया है। आश्चर्य नहीं जो उन्होंने किसी सुनी सुनाई किंवदन्तीके आधारसे पूर्वोक्त बात लिख दी हो।

नीतिवाक्यामृतके टीकाकारका समय अज्ञात है; परंतु यह निश्चित है कि वे मूल ग्रन्थकर्तासे बहुत पीछे हुए हैं, क्योंकि और तो क्या वे उनके नामसे भी अच्छी तरह परिचित नहीं हैं। यदि ऐसा न होता तो मंगलाचरणके श्लोककी टीकामें जो ऊपर उद्धृत हो चुकी है, वे ग्रंथकर्ताका नाम ' **मुनिचन्द्र** ' और उनके गुरुका नाम ' **सोमदेव** ' न लिखते। इससे भी मालूम होता है कि उन्होंने ग्रन्थकर्त्ता और महेन्द्रदेवका समकालिकत्व किंवदन्तीके आधारसेही लिखा है।

सोमदेवसूरिने यशस्तिलकमें एक जगह जो प्राचीन महाकवियोंकी नामावली दी है, उसमें सबसे अन्तिम नाम **राजशेखर**का है ×। इससे मालूम होता है कि राजशेखरका नाम सोमदेवके समयमें प्रसिद्ध हो चुका था, अत एव राजशेखर उनसे अधिक नहीं तो ५० वर्ष पहले अवश्य हुए होंगे और महेन्द्रदेवके वे उपाध्याय थे। इससे भी नीतिवाक्यामृतका उनके समयमें या उनके कहनेसे बनना कम संभव जान पड़ता है।

और यदि कान्यकुब्जनरेशके कहनेसे सचमुच ही नीतिवाक्यामृत बनाया गया होता, तो इस बातका उल्लेख ग्रन्थकर्ता अवश्य करते; बल्कि महाराजा महेन्द्रपालदेव इसका उल्लेख करनेके लिए स्वयं उनसे आग्रह करते।

पहले बतलाया जा चुका है कि सोमदेवसूरि देवसंघके आचार्य थे और जहाँ तक हम जानते हैं यह संघ दक्षिणमें ही रहा है। अब भी उत्तरमें जो भट्टारकोंकी गद्दियाँ हैं, उनमेंसे कोई भी देवसंघकी नहीं है। यशस्तिलक भी दाक्षिणमें ही बना है और उसकी रचनासे भी अनुमान होता है कि उसके कर्ता दाक्षिणात्य हैं। ऐसी अवस्थामें उनका

---

* देखो नागरीप्रचारिणी पत्रिका (नवीन संस्करण), भाग २, अंक १ में स्वर्गीय पं० चन्द्रधर शर्मा गुलेरीका ' अवन्तिसुन्दरी ' शीर्षक नोट।

×" तथा––उर्व-भारवि-भवभूति-भर्तृहरि-भर्तृमेण्ठ-गुणाढ्य-व्यास-भास-वोस-कालिदास–बाण-मयूर-नारायण–कुमार-माघ-राजशेखरादिमहाकविकाव्येषु तत्र तत्रावसरे भरतप्रणीते काव्याध्याये सर्वजनप्रसिद्धेषु तेषु तेषूपाख्यानेषु च कथं तद्विषया महती प्रसिद्धिः। " ––यशस्तिलक आ० ४, पृ०११३।

Aho ! Shrutgyanam

निर्ग्रन्थ होकर भी कान्यकुब्जके राजाकी सभामें रहना और उसके कहनेसे नीतिवाक्यामृतकी रचना करना असंभव नहीं तो विलक्षण अवश्य जान पड़ता है।

मूलग्रन्थ और उसके कर्त्ताके विषयमें जितनी बातें मालूम हो सकीं उन्हें लिखकर अब हम टीका और टीकाकारका परिचय देनेकी ओर प्रवृत्त होते हैं:—

टीकाकार।

जिस एक प्रतिके आधारसे यह टीका मुद्रित हुई है, उसमें कहीं भी टीकाकारका नाम नहीं दिया है। संभव है कि टीकाकारकी भी कोई प्रशस्ति रही हो और वह लेखकोंके प्रमादसे छूट गई हो। परन्तु टीकाकारने ग्रन्थके आरंभमें जो मंगलाचरणका श्लोक लिखा है, उससे अनुमान होता है कि उनका नाम बहुत करके '**हरिबल**' होगा।

हरिं हरिबलं नत्वा हरिवर्णं हरिप्रभम्।
हरीड्यं च ब्रुवे टीका नीतिवाक्यामृतोपरि॥

यह श्लोक मूल नीतिवाक्यामृतके निम्नलिखित मंगलाचरणका बिल्कुल अनुकरण है:—

सोमं सोमसमाकारं सोमाभं सोमसंभवम्।
सोमदेवं मुनिं नत्वा नीतिवाक्यामृतं ब्रुवे॥

जब टीकाकारका मंगलाचरण मूलका अनुकरण है और मूलकारने अपने मंगलाचरणमें अपना नाम भी पर्यायान्तरसे व्यक्त किया है, तब बहुत संभव है कि टीकाकारने भी अपने मंगलाचरणमें अपना नाम व्यक्त करनेका प्रयत्न किया हो और ऐसा नाम उसमें **हरिबल** ही हो सकता है जिसके आगे मूलके सोमदेवके समान 'नत्वा' पद पड़ा हुआ है। यह भी संभव है कि हरिबल टीकाकारके गुरुका नाम हो और यह इसलिए कि सोमदेवको उन्होंने मूलग्रन्थकर्ताके गुरुका नाम समझा है। यद्यपि यह केवल अनुमान ही है, परन्तु यदि उनका या उनके गुरुका नाम **हरिबल** हो, तो इसमें कोई आश्चर्य नहीं है।

टीकाकारने मंगलाचरणमें हरि या वासुदेवको नमस्कार किया है। इससे मालूम होता है कि वे वैष्णव धर्मके उपासक होंगे।

वे कहाँके रहनेवाले थे और किस समयमें उन्होंने यह टीका लिखी है, इसके जाननेका कोई साधन नहीं है। परन्तु यह बात निःसंशय होकर कही जा सकती है कि वे बहुश्रुत विद्वान् थे और एक राजनीतिके ग्रन्थपर टीका लिखनेकी उनमें यथेष्ट योग्यता थी। इस विषयके उपलब्ध साहित्यका उनके पास काफी संग्रह था और टीकामें उसका पूरा पूरा उपयोग किया गया है। नीतिवाक्यामृतके अधिकांश वाक्योंकी टीकामें उस वाक्यसे मिलते जुलते अभिप्रायवाले उद्धरण देकर उन्होंने मूल अभिप्रायको स्पष्ट करनेका भरसक प्रयत्न किया है। विद्वान् पाठक समझ सकते हैं कि यह काम कितना कठिन है और इनके लिए उन्हें कितने ग्रन्थोंका अध्ययन करना पड़ा होगा; स्मरणशक्ति भी उनकी कितनी प्रखर होगी।

यह टीका पचासों ग्रन्थकारोंके उद्धरणोंसे भरी हुई है। इसमें किन किन कवियों, आचार्यों या ऋषियोंके श्लोक उद्धृत किये गये हैं, यह जाननेके लिए ग्रन्थके अन्तमें उनके नामोंकी और उनके पद्योंकी एक सूची वर्णानुक्रमसे लगा दी गई है, इसलिए यहाँ पर उन नामोंका पृथक् उल्लेख करनेकी आवश्यकता नहीं है। पाठक देखेंगे कि उसमें अनेक नाम बिल्कुल अपरिचित हैं और अनेक ऐसे हैं जिनके नाम तो प्रसिद्ध हैं; परन्तु रचनायें इस समय अनुपलब्ध हैं। इस दृष्टिसे यह टीका और भी बड़े महत्त्वकी है कि इससे राजनीति या सामान्यनीतिसम्बन्धी प्राचीन ग्रन्थकारोंकी रचनाके सम्बन्धमें अनेक नई नई बातें मालूम होंगी।

संशोधकके आक्षेप।

इस ग्रन्थकी प्रेसकापी और प्रूफ संशोधनका काम श्रीयुत पं० पन्नालालजी सोनीने किया है। आपने केवल अपने उत्तरदायित्व पर, मेरी अनुपस्थितिमें, कई टिप्पणियाँ ऐसी लगा दी हैं जिनसे टीकाकारके और उसकी टीकाके विषयमें एक बड़ा भारी भ्रम फैल सकता है अतएव यहाँ पर यह आवश्यक प्रतीत होता है कि उन टिप्पणियों पर भी एक नजर डाल ली जाय। सोनीजीकी टिप्पणियोंके आक्षेप दो प्रकारके हैं:—

Aho ! Shrutgyanam

१—टीकाकारने जो मनु, शुक्र और याज्ञवल्क्यके श्लोक उद्धृत किये हैं, वे मनुस्मृति, शुक्रनीति और याज्ञवल्क्यस्मृतिमें, नहीं है। यथा पृष्ठ १६५ की टिप्पणी—" **श्लोकोऽयं मनुस्मृतौ तु नास्ति। टीकाकर्त्रा स्वदौष्ट्येन ग्रन्थकर्तृपराभवाभिप्रायेण बहवः श्लोकाः स्वयं विरचय्य तत्र तत्र स्थलेषु विनिवेशिताः।**' अर्थात् यह श्लोक मनुस्मृतिमें तो नहीं है, टीकाकारने अपनी **दुष्टतावश** मूलकर्त्ताको नीचा दिखानेके अभिप्रायसे स्वयं ही बहुतसे श्लोक बनाकर जगह जगह घुसेड़ दिये हैं।

२—इस टीकाकारने—जो कि निश्चयपूर्वक अजैन है—बहुतसे सूत्र अपने मतके अनुसार स्वयं बनाकर जोड़ दिये हैं। यथा पृष्ठ ४९ की टिप्पणी—"**अस्य ग्रन्थस्य कर्त्ता कश्चिदजैनविद्वानस्तीति निश्चितं। अतस्तेन स्वमतानुसारेण बहूनि सूत्राणि विरचय्य संयोजितानि। तानि च तत्र तत्र निवेदयिष्यामः।**"

पहले आक्षेपके सम्बन्धमें हमारा निवेदन है कि सोनीजी वैदिक धर्मके साहित्य और उसके इतिहाससे सर्वथा अनभिज्ञ हैं; फिर भी उनके साहसकी प्रशंसा करनी चाहिए कि उन्होंने मनु या शुक्रके नामके किसी ग्रन्थके किसी एक संस्करणको देखकर ही अपनी अद्भुत राय दे डाली है। खेद है कि उन्हें एक प्राचीन विद्वानके विषयमें—केवल इतने कारणसे कि वह जैन नहीं है इतनी बड़ी एकतरफा डिक्री जारी कर देनेमें जरा भी झिझक नहीं हुई!

सोनीजीने सारी टीकामें मनुके नामके पाँच श्लोकोंपर, याज्ञवल्क्यके एक श्लोकपर, और शुक्रके दो श्लोकोंपर अपने नोट दिये हैं कि ये श्लोक उक्त आचार्योंके ग्रन्थोंमें नहीं हैं। सचमुच ही उपलब्ध मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति और शुक्रनीतिमें उद्धृत श्लोकोंका पता नहीं चलता। परन्तु जैसा कि सोनीजी समझते हैं, इसका कारण टीकाकारकी दुष्टता या मूलकर्ताको नीचा दिखानेकी प्रवृत्ति नहीं है।

सोनीजीको जानना चाहिए कि हिन्दुओंके धर्मशास्त्रोंमें समय समय पर बहुत कुछ परिवर्तन होते रहे हैं। अपने निर्माणसमयमें वे जिस रूपमें थे, इस समय उस रूपमें नहीं मिलते हैं। उनके संक्षिप्त संस्करण भी हुए हैं और प्राचीन ग्रन्थोंके नष्ट हो जानेसे उनके नामसे दूसरोंने भी उसी नामके ग्रन्थ बना दिये हैं। इसके सिवाय एक स्थानकी प्रतिके पाठोंसे दूसरे स्थानोंकी प्रतियोंके पाठ नहीं मिलते। इस विषयमें प्राचीन साहित्यके खोजियोंने बहुत कुछ छानबीन की है और इस विषय पर बहुत कुछ प्रकाश डाला है। कौटिलीय अर्थशास्त्रकी भूमिकामें उसके सुप्रसिद्ध सम्पादक पं० आर. शामशास्त्री लिखते हैं:—

" अतश्च चाणक्यकालिकं धर्मशास्त्रमधुनातनाद्याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रादन्यदेवासीदिति प्रतिभाति। एवमेव ये पुनर्मानव-बार्हस्पत्यौशनसा भिन्नाभिप्रायास्तत्र तत्र कौटिल्येन परामृष्टाः न तेऽधुनोपलभ्यमानेषु ततद्धर्मशास्त्रेषु दृश्यन्त इति कौटिल्यपरामृष्टानि तानि शास्त्राण्यन्यान्येवेति बाढं सुवचम्।"

अर्थात् इससे मालूम होता है कि चाणक्यके समयका याज्ञवल्क्य धर्मशास्त्र वर्तमान याज्ञवल्क्य शास्त्र (स्मृति) से कोई जुदा ही था। इसी तरह कौटिल्यने अपने अर्थशास्त्रमें जगह जगह बार्हस्पत्य, औशनस आदिसे जो अपने भिन्न अभिप्राय प्रकट किये हैं वे अभिप्राय इस समय मिलनेवाले उन धर्मशास्त्रोंमें नहीं दिखलाई देते। अतएव यह अच्छी तरह सिद्ध होता है कि कौटिल्यने जिन शास्त्रोंका उल्लेख किया है, वे इनके सिवाय दूसरे ही थे।

स्वर्गीय बाबू रमेशचन्द्र दत्तने अपने 'प्राचीन सभ्यताके इतिहास' में लिखा है कि प्राचीन धर्मसूत्रोंको सुधार कर उत्तरकालमें स्मृतियाँ बनाई गई हैं—जैसे कि मनु और याज्ञवल्क्यकी स्मृतियाँ। जो धर्मसूत्र खोये गये हैं उनमें एक मनुका सूत्र भी है जिससे कि पीछेके समयमें मनुस्मृति बनाई गई है। §

याज्ञवल्क्य स्मृतिके सुप्रसिद्ध टीकाकार विज्ञानेश्वर लिखते हैं:—" **याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चन प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतं धर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास, यथा मनुप्रोक्तं भृगुः।**' अर्थात् याज्ञवल्क्यके किसी शिष्यने याज्ञवल्क्यप्रणीत धर्मशास्त्रको संक्षिप्त करके कहा—जिस तरह कि भृगुने मनुप्रणीत धर्मशास्त्रको संक्षिप्त करके मनुस्मृति लिखी है। इससे मालूम होता है कि उक्त दोनों स्मृतियाँ, मनु और याज्ञवल्क्यके प्राचीन शास्त्रोंके उनके

§ रमेशबाबूने अपने इतिहासके चौथे भागमें इस समय मिलनेवाली पृथक् पृथक् बीसों स्मृतियों पर अपने विचार प्रकट किये हैं और उसमें बतलाया है कि अधिकांश स्मृतियाँ बहुत पीछेकी बनी हुई हैं और बहुतोंमें—जो प्राचीन भी हैं—बहुत पीछे तक नई नई बातें शामिल की जाती रही हैं।

Aho ! Shrutgyanam

शिष्यों या परम्पराशिष्यों द्वारा निर्मित किये हुए सार हैं और इस बातको तो सभी जानते हैं कि उपलब्ध मनुस्मृति भृगुप्रणीत है-स्वयं मनुप्रणीत नहीं।

बम्बईके गुजराती प्रेसके मालिकोंने कुल्लूकभट्टकी टीकाके साहित मनुस्मृतिका एक सुन्दर संस्करण प्रकाशित किया है। उसके परिशिष्टमें ३५५ श्लोक ऐसे दिये हैं जो वर्तमान मनुस्मृतिमें तो नहीं मिलते हैं; परन्तु हेमाद्रि, मिताक्षरा, पराशरमाधवीय, स्मृतिरत्नाकर, निर्णयसिन्धु आदि ग्रन्थोंमें मनु, वृद्धमनु और बृहन्मनुके नामसे 'उक्तंच' रूपमें उद्धृत किये हैं। इसके सिवाय सैकड़ों श्लोक क्षेपकरूपमें भी दिये हैं, जिनकी कुल्लूक भट्टने भी टीका नहीं की है।

हमारे जैनग्रन्थोंमें भी मनुके नामसे अनेक श्लोक उद्धृत किये गये हैं जो इस मनुस्मृतिमें नहीं है। उदाहरणार्थ स्वनामधन्य पं० **टोडरमलजी**ने अपने **मोक्षमार्गप्रकाशके** पाँचवें अधिकारमें मनुस्मृतिके तीन श्लोक दिये हैं, जो वर्तमान मनुस्मृतिमें नहीं हैं ×। इसी तरह '**द्विजवदनचपेट**' नामक दिगम्बर जैनग्रन्थमें भी मनुके नामसे ७ श्लोक उद्धृत हैं जिनमेंसे वर्तमान मनुस्मृतिमें केवल २ मिलते हैं, शेष ५ नहीं हैं।*

शुक्रनीति जो इस समय मिलती है उसके विषयमें तो विद्वानोंकी यह राय है कि वह बहुत पीछेकी बनी हुई है—पाँच छः सौ वर्षसे पहलेकी तो वह किसी तरह हो ही नहीं सकती। शुक्रका प्राचीन ग्रन्थ इससे कोई पृथक् ही था +। कौटिलीय अर्थशास्त्रमें लिखा है कि शुक्रके मतसे दण्डनीति एक ही राजविद्या है, इसीमें सब विद्यायें गर्भित हैं; परन्तु वर्तमान शुक्रनीतिका कर्त्ता चारों विद्याओंको राजविद्या मानता है—'**विद्याश्चतस्र एवेताः**' आदि (अ० १ श्लो० ५१)। अतएव इस शुक्रनीतिको शुक्रकी मानना भ्रम है।

इन सब बातों पर विचार करनेसे हम टीकाकार पर यह दोष नहीं लगा सकते कि उसने स्वयं ही श्लोक गढ़कर मनु आदिके नाम पर मढ़ दिये हैं। हम यह नहीं कहते कि वर्तमान मनुस्मृति उक्त टीकाकारके बादकी है, इस लिए उस समय यह न उपलब्ध होगी। क्योंकि टीकाकारसे भी पहले मूलकर्त्ता श्रीसोमदेवसूरिने भी मनुके बीसों श्लोक उद्धृत किये हैं और वे वर्तमान मनुस्मृतिमें मिलते हैं; अतएव टीकाकारके समयमें भी यह मनुस्मृति अवश्य होगी; परन्तु इसकी जो प्रति उन्हें उपलब्ध होगी, उसमें टीकोद्धृत श्लोकोंका रहना असंभव नहीं माना जा सकता। यह भी संभव है कि किसी दूसरे ग्रन्थकर्त्ताने इन श्लोकोंको मनुके नामसे उद्धृत किया हो और उस ग्रन्थके आधारसे टीकाकारने भी उद्धृत कर लिया हो। जैसे कि अभी मोक्षमार्गप्रकाशके या द्विजवदनचपेटके आधारसे उनमें उद्धृत किये हुए मनुस्मृतिके श्लोकोंको, कोई नया लेखक अपने ग्रन्थमें भी लिख दे।

याज्ञवल्क्यस्मृतिके श्लोकके विषयमें भी यही बात कही जा सकती है। अब रही शुक्रनीति, सो उसकी प्राचीनतामें तो बहुत ही संदेह है। वह तो इस टीकाकारसे भी पीछेकी रचना जान पड़ती है। इसके सिवाय शुक्रके नामसे तो टीकाकारने दो चार नहीं १७० के लगभग श्लोक उद्धृत किये हैं। तो क्या टीकाकारने वे सबके सब ही मूलकर्त्ताको नीचा दिखानेकी गरजसे गढ़ लिये होंगे? और मूलकर्त्ता तो इसमें अपनी कोई तौहीन ही नहीं समझते हैं। उन्होंने तो अपने यशस्तिलकमें न जाने कितने विद्वानोंके वाक्य और पद्य जगह जगह उद्धृत करके अपने विषयका प्रतिपादन किया है।

सोनीजीका दूसरा आक्षेप यह है कि टीकाकारने स्वयं ही बहुतसे सूत्र (वाक्य) गढ़कर मूलमें शामिल कर दिये हैं। विद्यावृद्धसमुद्देशके, नीचे लिखे २१ वें, २३ वें और २५ वें सूत्रोंको आप टीकाकर्त्ताका बतलाते हैं:—

१—" वैवाहिकः शालीनो जायावरोऽघोरो गृहस्थाः ॥ " २१

२—बालाखिल्य औदुम्बरी वैश्वानराः सद्यःप्रक्षल्यकश्चेति वानप्रस्थाः " ॥ २३

× देखो मोक्षमार्गप्रकाशका बम्बईका संस्करण, पृष्ठ० २०१।

* 'द्विजवदनचपेट' संस्कृत ग्रन्थ है, कोल्हापुरके श्रीयुत पं० कल्लाप्पा भरमाप्पा निटवेने 'जैनबोधक' में और स्वतंत्र पुस्तकाकार भी, अबसे कोई १२-१४ वर्ष पहले, मराठी टीकासहित प्रकाशित किया था।

× देखो गुजराती प्रेसकी शुक्रनीतिकी भूमिका।

Aho ! Shrutgyanam

३—" कुटीरकबहोदक -हंस-परमहंसा यतयः" ॥ २५

इसका कारण आपने यह बतलाया है कि मुद्रित पुस्तकमें और हस्तलिखित मूलपुस्तकमें ये सूत्र नहीं हैं। परन्तु इस कारणमें कोई तथ्य नहीं दिखलाई देता। क्योंकि—

१—जब तक दश पाँच हस्तलिखित प्रतियाँ प्रमाणमें पेश न की जावें, तब तक यह नहीं माना जा सकता कि मुद्रित और मूलपुस्तकमें जो पाठ नहीं है वे मूलकर्त्ताके नहीं हैं—ऊपरसे जोड़ दिये गये हैं। इस तरहके हीन अधिक पाठ जुदी जुदी प्रतियोंमें अकसर मिलते हैं।

२—मूलकर्त्ताने पहले वर्णोंके भेद बतलाकर फिर आश्रमोंके भेद बतलाये हैं—ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ और यति। फिर ब्रह्मचारियोंके उपकुर्वाण, नैष्ठिक, और क्रतुप्रद ये तीन भेद बतलाकर उनके लक्षण दिये हैं। इसके आगे गृहस्थ, वानप्रस्थ और यतियोंके लक्षण क्रमसे दिये हैं; तब यह स्वाभाविक और क्रमप्राप्त है कि ब्रह्मचारियोंके समान गृहस्थों, वानप्रस्थों और यतियोंके भी भेद बतलाये जायँ और वे ही उक्त तीन सूत्रोंमें बतलाये गये हैं। तब यह निश्चयपूर्वक कहा जा सकता है कि प्रकरणके अनुसार उक्त तीनों सूत्र अवश्य रहने चाहिए और मूलकर्त्ताने ही उन्हें रचा होगा। जिन प्रतियोंमें उक्त सूत्र नहीं हैं; उनमें उन्हें भूलसे ही छूटे हुए समझना चाहिए।

३—यदि इस कारणसे ये मूलकर्त्ताके नहीं हैं कि इनमें बतलाये हुए भेद जैनमतसम्मत नहीं हैं, तो हमारा प्रश्न है कि उपकुर्वाण, क्रतुप्रद आदि ब्रह्मचारियोंके भेद भी किसी जैनग्रन्थमें नहीं लिखे हैं, तब उनके सम्बन्धके जितने सूत्र हैं, उन्हें भी मूलकर्त्ताके नहीं मानने चाहिए। यदि सूत्रोंके मूलकर्त्ताकृत होनेकी यही कसौटी सोनीजी ठहरा देवें, तब तो इस ग्रन्थका आधेसे भी अधिक भाग टीकाकारकृत ठहर जायगा। क्योंकि इसमें सैकड़ों ही सूत्र ऐसे हैं जिनका जैनधर्मके साथ कुछ भी सम्बन्ध नहीं है और कोई भी विद्वान् उन्हें जैनसम्मत सिद्ध नहीं कर सकता।

४—जिसतरह टीकापुस्तकमें अनेक सूत्र अधिक हैं और जिन्हें सोनीजी टीकाकर्त्ताका गढ़न्त समझते हैं, उसी प्रकार मुद्रित और मूलपुस्तकमें भी कुछ सूत्र अधिक हैं (जो टीकापुस्तकमें नहीं हैं), तब उन्हें किसकी गढ़न्त समझना चाहिए? विद्यावृद्धसमुद्देशके ५९ वें सूत्रके आगे निम्नलिखित पाठ छूटा हुआ है जो मुद्रित और मूलपुस्तकमें मौजूद है:—

" सांख्यं योगो लोकायतं चान्वीक्षिकी। बौद्धार्हतोः श्रुतेः प्रतिपक्षत्वात् (नान्वीक्षिकीत्वं), प्रकृतिपुरुषज्ञो हि राजा सत्त्वमवलम्बते। रजः फलं चाफलं च परिहरति, तमोभिभवाभिभूयते।"

भला इन सूत्रोंको टीकाकारने क्यों छोड़ दिया? इसमें कही हुई बातें तो उसके प्रतिकूल नहीं थीं? और मुद्रित तथा मूलपुस्तक दोनों ही यदि जैनोंके लिए विशेष प्रामाणिक मानी जावें तो उनमें यह अधिक पाठ नहीं होना चाहिए था। क्योंकि इसमें वेदविरोधी होनेके कारण जैन और बौद्धदर्शनको आन्वीक्षिकीसे बाहर कर दिया है। और मुद्रित पुस्तकमें तो मूलकर्त्ताके मंगलाचरण तकका अभाव है। वास्तविक बात यह है कि न इसमें टीकाकारका दोष है और न मुद्रित करानेवालेका। जिसे जैसी प्रति मिली है उसने उसीके अनुसार टीका लिखी है और पाठ छपाया है। एक प्रतिसे दूसरी और दूसरीसे तीसरी इस तरह प्रतियाँ होते होते लेखकोंके प्रमादसे अकसर पाठ छूट जाते हैं और टिप्पण आदि मूलमें शामिल हो जाते हैं।

हम समझते हैं कि इन बातोंसे पाठकोंका यह भ्रम दूर हो जायगा कि टीकाकारने कुछ सूत्र स्वयं रचकर मूलमें जोड़ दिये हैं। यह केवल सोनीजीके मस्तककी उपज है और निस्सार है। खेद है कि हमें उनकी भ्रमपूर्ण टिप्पणियोंके कारण भूमिकाका इतना अधिक स्थान रोकना पड़ा।

एक विचारणीय प्रश्न।

इस आशासे अधिक बढ़ी हुई भूमिकाको समाप्त करनेके पहले हम अपने पाठकोंका ध्यान इस और विशेषरूपसे आकर्षित करना चाहते हैं कि वे इस ग्रन्थका जरा गहराईके साथ अध्ययन करें और देखें कि इसका जैनधर्मके साथ क्या सम्बन्ध है। हमारी समझमें तो इसका जैनधर्मसे बहुत ही कम मेल खाता है। राजनीति यदि धर्मनिरपेक्ष है, अर्थात् वह किसी विशेष धर्मका पक्ष नहीं करती, तो फिर इसका जिस प्रकार जैनधर्मसे कोई विशेष सम्बन्ध नहीं है

Aho ! Shrutgyanam

उसी प्रकार और धर्मोंसे भी नहीं रहना चाहिए था। परंतु हम देखते हैं कि इसका वर्णाचार और आश्रमाचारकी व्यवस्थाके लिए वैदिक साहित्यकी ओर बहुत अधिक झुकाव है। इस ग्रन्थके विद्यावृद्ध, आन्वीक्षिकी और त्रयी समुद्देशोंको अच्छी तरह पढ़नेसे पाठक हमारे अभिप्रायको अच्छी तरह समझ जावेंगे। जैनधर्मके मर्मज्ञ विद्वानोंको चाहिए कि वे इस प्रश्नका विचारपूर्वक समाधान करें कि एक जैनाचार्यकी कृतिमें आन्वीक्षिकी और त्रयीको इतनी अधिक प्रधानता क्यों दी गई है।

यशस्तिलकके नीचे लिखे पद्योंको भी इस प्रश्नका उत्तर सोचते समय सामने रख लेना चाहिए:—

द्वौ हि धर्मौ गृहस्थानां लौकिकः पारलौकिकः।
लोकाश्रयो भवेदाद्यः परस्यादागमाश्रयः॥
जातयो ऽनादयः सर्वास्तत्क्रियापि तथाविधा।
श्रुतिः शास्त्रान्तरं वास्तु प्रमाणं कात्र न क्षतिः॥
स्वजात्यैव विशुद्धानां वर्णानामिह रत्नवत्।
तत्क्रियाविनियोगाय जैनागमविधिः परम्॥
यद्भवभ्रान्तिनिर्मुक्तिहेतुर्धीस्तत्र दुर्लभा।
संसारव्यवहारे तु स्वतःसिद्धे वृथागमः॥
तथा च— सर्व एव हि जैनानां प्रमाणं लौकिको विधिः।
यत्र सम्यक्त्वहानिर्न यत्र न व्रतदूषणम्॥

कहीं श्रीसोमदेवसूरि वर्णाश्रमव्यवस्था और तत्सम्बन्धी वैदिक साहित्यको लौकिक धर्म तो नहीं समझते हैं? और इसी लिए तो यह नहीं कहते हैं कि यदि इस विषय में श्रुति (वेद) और शास्त्रान्तर (स्मृतियां) प्रमाण माने जायँ तो हमारी क्या हानि है? राजनीति भी तो लौकिक शास्त्र ही है।

हमको आशा है कि विद्वज्जन इस प्रश्नको ऐसा ही न पड़ा रहने देंगे।

मुद्रण-परिचय।

अबसे कोई २५ वर्ष पहले बम्बईकी मेसर्स गोपाल नारायण कम्पनीने इस ग्रन्थको एक संक्षिप्त व्याख्याके साथ प्रकाशित किया था और लगभग उसी समय विद्याविलासी बड़ोदानरेशने इसके मराठी और गुजराती अनुवाद प्रकाशित कराये थे। उक्त तीनों संस्करणोंको देखकर—जिन दिनों मैं स्वर्गीय स्याद्वादवारिधि पं० गोपालदासजीकी अधीनतामें जैनमित्रका सम्पादन करता था—मेरी इच्छा इसका हिन्दी अनुवाद करनेकी हुई और तदनुसार मैंने इसके कई समुद्देशोंका अनुवाद जैनमित्रमें प्रकाशित भी किया; परन्तु इसके आन्वीक्षिकी और त्रयी आदि समुद्देशोंका जैनधर्मके साथ कोई सामञ्जस्य न कर सकनेके कारण मैं अनुवादकार्यको अधूरा ही छोड़ कर इसकी संस्कृत टीकाकी खोज करने लगा।

तबसे, इतने दिनोंके बाद, यह टीका प्राप्त हुई और अब यह माणिकचन्द्रग्रन्थमालाके द्वारा प्रकाशित की जा रही है। खेद है कि इसके मध्यके २५-२६ पत्र गायब हैं और वे खोज करनेपर भी नहीं मिले। इसके सिवाय इसकी कोई दूसरी प्रति भी न मिल सकी और इस कारण इसका संशोधन जैसा चाहिए वैसा न कराया जा सका। दृष्टिदोष और अनवधानतासे भी बहुतसी अशुद्धियां रह गई हैं। फिर भी हमें आशा है कि मूलग्रन्थके समझनेमें इस टीकासे काफी सहायता मिलेगी और इस दृष्टिसे इस अपूर्ण और अशुद्धरूपमें भी इसका प्रकाशित करना सार्थक होगा।

हस्तलिखित प्रतिका इतिहास।

पहले जैनसमाजमें शास्त्रदान करनेकी प्रथा विशेषतासे प्रचलित थी। अनेक धनी मानी गृहस्थ ग्रन्थ लिखा लिखाकर जैनसाधुओं और विद्वानोंको दान किया करते थे और इस पुण्यकृत्यसे अपने ज्ञानावरणीय कर्मका निवारण करते थे। बहुतोंने तो इस कार्यके लिए लेखनशालायें ही खोल रक्खी थी जिनमें निरन्तर प्राचीन अवाचीन ग्रन्थोंकी प्रतियाँ होती रहती थीं। यही कारण है जो उस समय मुद्रणकला न रहने पर भी ग्रन्थोंका यथेष्ट प्रचार रहता था और ज्ञानका प्रकाश मन्द नहीं होने पाता था। स्त्रियोंका इस ओर और भी अधिक लक्ष्य था। हमने ऐसे पचासों हस्तलिखित ग्रन्थ देखे हैं जो धर्मप्राणा स्त्रियोंके द्वारा ही दान किये गये हैं।

Aho ! Shrutgyanam

इस शास्त्रदान प्रथाको उत्तेजित करनेके लिए उस समयके विद्वान् प्रायः प्रत्येक दान किये हुए ग्रन्थके अन्तमें दाताकी प्रशस्ति लिख दिया करते थे जिसमें उसका और उसके कुटुम्बका गुणकीर्तन रहा करता था। हमारे प्राचीन पुस्तक-भंडारोंके ग्रन्थोंमेंसे इस तरहकी हजारों प्रशस्तियाँ संग्रह की जा सकती हैं जिनसे इतिहास-सम्पादनके कार्यमें बहुत कुछ सहायता मिल सकती है।

नीतिवाक्यामृतटीकाकी वह प्रति भी जिसके आधारसे यह ग्रन्थ मुद्रित हुआ है इसी प्रकार एक धनी गृहस्थकी धर्मप्राणा स्त्रीके द्वारा दान की गई थी। ग्रन्थके अन्तमें जो प्रशस्ति दी हुई है, उससे मालूम होता है कि कार्तिक सुदी ५ विक्रमसंवत् १५४१ को, हिसार नगरके चन्द्रप्रभचैत्यालयमें, सुलतान बहलोल (लोदी) के राज्यकालमें, यह प्रति दान की गई थी।

नागपुर या नागौरके रहनेवाले खण्डेलवालवंशीय क्षेत्रपालगोत्रीय संघपति **कामा**की भार्या साध्वी **कमलश्री**ने हिसार निवासी पं० मेहा या मीहाको इसे भक्तिभावपूर्वक भेंट किया था।

कल्हु नामक संघपतिकी भार्याका नाम **राणी** था। उसके चार पुत्र थे—**हंपा, धीरा, कामा** और **सुरपति**। इनमेंसे तीसरे पुत्र संघपति कामाकी भार्या उक्त साध्वी कमलश्री थी जिसने ग्रन्थ दान किया था। कमलश्रीसे **भीषा** और **बच्छूक** नामके दो पुत्र थे। इनमेंसे भीषाकी भार्या **भिउंसिरि**के **गुरुदास** नामक पुत्र था जिसकी **गुणश्री** भार्याके गर्भसे **रणमल्ल** और **जट्ट** नामके दो पुत्र थे। दुसरे बच्छूककी भार्या **घउसिरि**के **राघवदास** पुत्र था जिसकी स्त्रीका नाम **सरस्वती** था। पाठक देखें कि यह परिवार कितना बड़ा और कितना दीर्घजीवी था। कमलश्रीके सामने उसके प्रपौत्र तक मौजूद थे।

पण्डित मेहा या मीहाका दूसरा नाम पं० मेधावी था। ये वही मेधावी हैं जिन्होंने **धर्मसंग्रहश्रावकाचार** नामका ग्रन्थ बनाया है और जो मुद्रित हो चुका है। पं० मीहा अपनी गुरुपरम्पराके विषयमें कहते हैं कि नन्दिसंघ, बलात्कारगण और सरस्वतीगच्छके भट्टारक **पद्मनन्दि**के शिष्य भ० **शुभचन्द्र** और उनके शिष्य भ० **जिनचन्द्र** मेरे गुरु थे। जिनचन्द्रके दो शिष्य और थे—एक रत्ननन्दि और दूसरे विमलकीर्ति।

यह पुस्तकदाताकी प्रशस्ति पं० मेधावीकी ही लिखी हुई मालूम होती है। उन्होंने **त्रैलोक्यप्रज्ञप्ति**, मूलाचारकी **वसुनन्दिवृत्ति** आदि ग्रन्थोंमें और भी कई बड़ी बड़ी प्रशस्तियाँ लिखी हैं। वसुनन्दि वृत्तिकी प्रशस्ति वि० सं० १५१६ की और त्रैलोक्यप्रज्ञप्ति की १५१९ की लिखी हुई है *। धर्मसंग्रहश्रावकाचार उन्होंने कार्तिक वदी ११ सं० १५४१ को समाप्त किया है। नीतिवाक्यामृतटीकाकी यह प्रशस्ति धर्मसंग्रहके समाप्त होनेके कोई आठ दिन बाद ही लिखी गई है।

धर्मसंग्रहमें पं० मेधावीने अपने पिताका नाम **उद्धरण**, माताका **भीषुही** और पुत्रका **जिनदास** लिखा है। वे अग्रवाल जातिके थे और अपने समयके एक प्रसिद्ध विद्वान् थे। उन्होंने दक्षिणके पुस्तकगच्छके आचार्य **श्रुतमुनिसे** अन्य कई विद्वानोंके साथ **अष्टसहस्री** (विद्यानन्दस्वामीकृत) पढ़ी थी। जान पड़ता है कि उस समय हिसारमें जैन विद्वानोंका अच्छा समूह था। भट्टारकोंकी गद्दी भी शायद वहाँ पर थी।

यह टीकापुस्तक हिसारसे आमेरके पुस्तक भंडारमें कब और कैसे पहुँची, इसका कोई पता नहीं है। आमेरके भंडारमेंसे सं० १९६४ में भट्टारक महेन्द्रकीर्ति द्वारा यह बाहर निकाली गई और उसके बाद जयपुर निवासी पं० इन्द्रलालजी शास्त्रीके प्रयत्नसे हमको इसकी प्राप्ति हुई। इसके लिए हम भट्टारकजी और शास्त्रीजी दोनोंके कृतज्ञ हैं।

इस प्रतिमें १३३ पत्र हैं और प्रत्येक पृष्ठमें प्रायः २० पंक्तियाँ हैं। प्रत्येक पत्रकी लम्बाई ११॥ इंच और चौड़ाई ५॥ इंचसे कुछ कम है। ५१ से ७५ तकके पृष्ठ मौजुद नहीं हैं।

बम्बई।
पौषशुक्ला तृतीया १९७९ वि०।

निवेदक—
नाथूराम प्रेमी।

* देखो जैनहितैषी भाग १५, अंक ३-४।

Aho ! Shrutgyanam

[नोटः—' भारतीय वाङ्मय ' का जर्मन भाषामें विस्तृत और परिपूर्ण इतिहास लिखनेवाले प्रसिद्ध जर्मन विद्वान् डॉ० विण्टरनित्स्, जो वर्तमानमें बङ्गीय साहित्य सम्राट् कवीन्द्र रवीन्द्रनाथ ठाकुर संस्थापित शांतिनिकेतनकी विश्व-भारती संस्थाको अपने ज्ञानका दान कर रहे हैं; उनके पास ' नीतिवाक्यामृत ' की १ प्रति अभिप्रायार्थ भेट की गई थी। इस भेटके स्वीकाररूपमें डॉ० महाशयने ग्रन्थमालाके मंत्री और इस प्रस्तावनाके लेखक श्रीयुत प्रेमीजीके पास जो एक पत्र भेजा है वह यहांपर मुद्रित किया जाता है। इससे, सोमदेवसूरिके नीतिवाक्यामृतके बारेमें डॉ० महाशयका कैसा अभिप्राय है वह थोडेमें ज्ञात हो जाता है। इस ग्रन्थके बारेमें, जैसा कि डॉ० महाशयने अपने इस पत्रमें सूचित किया है, विशेष उल्लेख, उन्होंने अपने भारतीय वाङ्मयके इतिहासके तीसरे भाग, (जो हालहीमें प्रकाशित हुआ है) पृ० ५०२७–५३० में किया है। —संपादक।

(Santiniketana, Birbhum, Bengal)
Srinagar (Kashmir) 25–4–23.

To Nathurama Premi, Mantri,
Manikachanda–Jaina Granthamala,
Bombay.

Dear Sir,

I beg to acknowledge the receipt of one copy of Nitivakyamritam Satikam, published in the Jaina Granthamala. As I have pointed out in the third volume of my 'History of Indian Literature,' the work is of the greatest importance both on account of its contents and especially as the date of its author is well known. Though quoting largely from the Kautilya Arthasastra, Somadeva is yet quite on original writer and treats his subject from a different point of view. The late Jainacharya Vijaya Dharma Suri had lent me a copy of the old edition of the book which is very rare. I often urged upon him the necessity of a new edition of this important work. I am very glad that the work is now accessible in such a handy and excelent edition, and I am very much obliged to you for sending me a copy.

It is a pity that the introduction is not in English or in Sanskrit, as few Europeans read the Vernacular.

Yours truly,
M. WINTERNITZ.

(शान्तिनिकेतन, बीरभूम बंगाल)
श्रीनगर (काश्मीर) ता. २५–४–२१

नाथूराम प्रेमी, मंत्री
माणिकचन्द्र जैन ग्रंथमाला मुंबई.

प्रिय महाशय,

आपकी जैन ग्रंथमालामें प्रकाशितक सटीक नीतिवाक्यामृतकी पुस्तक मुझे मिली। जैसा कि मैंने अपने ' भारतीय वाङ्मयका इतिहास ' नामक ग्रन्थके तीसरे भागमें लिखा है, यह ग्रन्थ, अन्दरके विषय और इसके कर्ताके समयकी दृष्टिसे बहुत महत्वका है। यद्यपि कौटिल्यके ग्रन्थका इसमें अनुसरण किया गया है तथापि सोमदेवसूरि स्वतंत्र लेखक हो कर विषय प्रतिपादनकी शैली उनकी निराली ही है। जैनाचार्य विजयधर्मसूरिने इस ग्रन्थकी अत्यंत दुर्लभ्य ऐसी एक प्रति मुझे दी थी और इस महत्त्वके ग्रन्थकी दूसरी आवृत्ति प्रकट करनी चाहिए ऐसा मैंने आग्रह भी उनसे किया था। अब इस ग्रन्थकी सुन्दर आकारमें उत्तम रीतीसे प्रकट की हुई इस आवृत्तिको देख कर मुझे आनंद होता है और आपने जो इसकी एक प्रति मुझे भेजी इस लिए मैं आपका बहुत ही उपकृत हूं।

इसकी प्रस्तावना इंग्रेजी या संस्कृतमें नहीं लिखी गई इस लिए मुझे खेद होता है, क्यों कि देशभाषा जानने वाला युरपियन क्वचित् ही होता है।

आपका,
एम्. विंटरनित्स्

Aho ! Shrutgyanam

कीर ग्रामनो जैन शिलालेख.

[पंजाब प्रांतना कांगडा जिल्लामां कीरग्राम करीने एक स्थान छे अने त्यां शिव-वैद्यनाथनुं प्राचीन अने प्रख्यात धाम छे. ए वैद्यनाथना मंदिरमां कोई जैन प्रतिमानुं पाषाणनुं सिंहासन क्यांएथी आवी गएलुं छे जेना उपर नीचे आपेलो लेख कोतरेलो छे. ए लेख एपिग्राफिआ इंडिकाना, १ ला भागना, ११८ पान उपर डॉ० जी. बुल्हरे संक्षिप्त विवेचन साथे प्रकट करेलो छे. ए विवेचन अने लेख आ प्रमाणे छे.— संपादक]

नीचे आपेलो लेख कांगडानां कीरग्राममां आवेला शिव-वैद्यनाथना देवालयमांथी मळी आवेलो छे. ए लेख जैन नागरी अक्षरोमां बे लीटिओमां लखेलो छ. आ लीटिओ महावीरनी प्रतिमानी बेठकनी त्रण बाजुए चार मोटा अने बे नाना भागमां व्हेंचाएली छे. लेख लगभग सारी स्थितिमां छे. एमां दोल्हण अने आल्हण नामना बे व्यापारिओए आ प्रतिमा बनाव्या विषे तथा देवभद्रसूरिए एनी प्रतिष्ठा कर्या विषे उल्लेख करेलो छे. वळी कीरग्राममां आ बंने भाईओए महावीरनुं एक मंदिर बंधाव्यानी नोंध पण एमां करेली छे. वर्तमानमां, कीरग्राममां कोई पण जूना जैन मंदिरनी हयाती जणाती नथी तेथी एम लागे छे के ए मंदिर नष्ट थई गयुं छे अने आ बेसणी कोईए त्यांथी उपाडी लावी शिवना देवालयमां मूकी दीधी छे. ए देवालयना अधिकारिओनी अजाणताने लीधे आ लेख सही सलामत रहेवा पाम्यो होय एम लागे छे.

मूर्ति अने मंदिर बनावनारा गुजराती होवा जोईए ; पंजाबी नहीं. प्रतिष्ठा करनार सूरि पण गुजरातना हता. कारण के दोल्हण अने आल्हण ब्रह्मक्षत्र गोत्र अगर ज्ञातिना हता के जे ज्ञाति गुजरातमां वधारे छे. १८८१ ना सेन्सस रीपोर्ट प्रमाणे पंजाबमां ते ज्ञाति जणाती नथी. सूरी देवभद्रनो गुजरात साथे संबंध तेमना गुरु अभयदेवना लीधे छे. आ अभयदेवने ' रुद्र पल्लीय ' कहेवामां आवे छे ; अने ते जिनवल्लभ सूरिनी शिष्यसंततिमांना हता. आ जिनवल्लभ ते खरतर गच्छनी पट्टावलीमां कहेला जे ४३ मां पट्टधर अने युगप्रधान पदधारी छे ते ज छे.[२] तेओ एक नवो संप्रदाय जेने अहीं ' संतान ' ना विशेषणथी उल्लेखेलो छे ते चलाव्या पछी वि. सं. ११६७ मां स्वर्गस्थ थया हता. तेमना पछी थएला आचार्य जिनदत्तना वखतमां खरतर गच्छनी रुद्रपल्लीय शाखानी स्थापना जिनशेखराचार्ये वि. सं. १२०४ मां करी हती. तेथी आ लेखमां जणावेला देवभद्रसूरि श्वेतांबर मतना खरतर गच्छनी एक शाखाना हता. जूनी परंपरा प्रमाणे खरतर गच्छनी स्थापना गुजरातना अणहिलवाड पाटणमां थई हती. लेखनी मिति ' संवत एटले वि. सं. १२९६ फाल्गुण वदि ५ ; रविवार ' ते डॉक्टर स्क्रेम (Dr. Schram) नी गणना प्रमाणे ई. स. १२४० नी १५ जान्यूआरी बराबर थाय छे. जनरल सर कनिंगहाम जेणे आ लेख प्रथम शोधी काढ्यो हतो तेमणे पोताना आर्कियोलॉजिकल रीपोर्ट्स् (पु. ५ पान १८३) मां ए लेखनी जे नकल आपी छे, ते अधूरी छे. कारण के तेमां 'क्षेत्रगोत्रो' थी 'पुत्राभ्यां' अने 'प्रति-

---

१अहीं आपेली लेखनी नकल पंजाब आर्किआलॉजिकल व्हर्से तरफथी मळेली एक सारी छाप उपरथी पाडेली छे.

२ जुओ-क्लॅट (klata) ई. एं., पु. ११, पा० २४८ अने २५४.

Aho ! Shrutgyanam

ष्ठितं ' थी ' संतानीय ' सूधीनी बे लीटिओ मूकी दीधेली छे. आने लीधे तेम ज केटलाक खोटा-पाठोने लीधे तेमनी नकल उपरथी भाषांतर करवुं केवळ अशक्य छे[3].

मूळ लेख

१. ओ० संवत् १२९६ वर्षे फाल्गुण वदि ५ रवौ कीरग्रामे ब्रह्मक्षत्र गोत्रोत्पन्न व्यव० मानू पुत्राभ्यां व्य० दोल्हण आल्हणाभ्यां स्वकारित श्रीमन्महावीर देव चैत्ये[4] ॥

२. श्रीमहावीर जिन मूल बिंबं आत्मश्रेयो [र्थं] कारितं । प्रतिष्ठितं च श्रीजिनवल्लभ सूरि-संतानीय रुद्रपल्लीय श्रीमदभयदेवसूरि शिष्यैः श्रीदेवभद्र सूरिभिः ॥[5]

भाषांतर

ॐ. (लौकिक)[6] वर्ष १२९६ ना फाल्गुण[7] वदि पंचमीने [दिवसे]—कीरग्राममां ब्रह्मक्षत्र ज्ञातिना व्यापारी मानूना बे पुत्रो व्यापारी दोल्हण अने आल्हणे पोते बंधावेला श्रीमन्महावीर देवना मन्दिरमां श्री महावीर जिननी मुख्य प्रतिमा,[8] पोताना कल्याणमाटे करावी. तेनी प्रतिष्ठा श्रीजिनवल्लभ सूरिना ' संतानीय ' रुद्रपल्लीय श्रीमत्सूरि अभयदेवना शिष्य श्रीसूरि देवभद्रे करी[9].

---

३. जनरल कनिंगहाम कहे छे के शिववैद्यनाथना देवालयना इतिहास साथे आ लेखनो कांई संबंध नथी.

४. पंक्ति १ ली—ओं वांचवुं; कीरग्रामे ना र तथा ग्र जोडेला छे ते भूल छे; ब्रह्म वांचवुं; ह्म नी उपर एक भूलथी करेल मात्र काढी नांखेल छे; कदाच 'मातृपुत्राभ्यां' खरो पाठ होय. कारण के त तथा न ओळखाय तेवा नथी. [पण ते बराबर नथी; ' मानू ' शब्द ज बराबर छे. कारण के तेनी पहेलां व्य०=व्यवहारी शब्द पडेलो छे जे मातृपुत्रा० पाठ लेतां निरर्थक अने असंबद्ध थई जाय छे—संपादक.]

५. पंक्ति २ जी—श्रेयोर्थं नो थ जतो रह्यो छे; संतानीय नो ता स्पष्ट नथी.

६. वर्षनुं भाषांतर लौकिक वर्षे करूं छुं, कारण के विक्रम संवत् पछी वर्षने बदले घणीवार लौकिक वर्ष वापरवामां आवे छे. पश्चिम तथा उत्तर पश्चिम हिंदुस्थानमां विक्रम संवत्ना वर्षोंने लौकिक वर्षो कहे छे. अने शक संवत्ने शास्त्रीय वर्षो कहे छे. कारण के ते ज्योतिष विगेरे विषयोमां आवे छे.

७. लेखमां जे फागुण लख्युं छे ते अर्ध प्राकृत अने अर्ध संस्कृत रूप छे.

८. मूल बिंब शब्दने भाषांतर कर्यो शिवाय ज हुं रहेवा दऊं छुं. तेनो खास अर्थ शो छे तेनी खबर नथी. हुं धारूं छुं के बीजी नानी मोटी प्रतिमाओथी तेने खास ओळखावा माटे तेनुं नाम आवुं पाडयुं हशे. एनो अर्थ कदाच ' मुख्य प्रतिमा ' थई शके. [ए ज अर्थ थाय छे. सं०]

९. प्रतिष्ठितं च ए संस्कृतना नियम प्रमाणे शुद्ध नथी. पण जैन पुस्तकोमां ए घणा ठेकाणे जोवामां आवे छे. खरी रीते प्रतिष्ठापितं च अगर प्रतिष्ठा कृता च एवो पाठ जोईए.

Aho ! Shrutgyanam

महाकवि पुष्पदन्त और उनका महापुराण।

[अपभ्रंश भाषा का एक महाकवि और महान् ग्रन्थ।]

(लेखक—श्रीयुत पं. नाथूरामजी प्रेमी।)

भारत में अनेक शताब्दियों तक जो आर्य भाषायें प्रचलित रही हैं, वे सब प्राकृत कहलाती हैं। प्राकृत शब्द का अर्थ है स्वाभाविक—कृत्रिमता के दोष से रहित और संस्कृत का अर्थ है संस्कार की हुई मार्जित भाषा। वैदिक सूक्त जिस सरल और प्रचलित भाषा में लिखे गये थे, उस भाषा को प्राकृत ही कहना चाहिए। इस आदि प्राकृत भाषा से जिन सब आर्य भाषाओं का विकास हुआ है, उनकी गणना दूसरी श्रेणी की प्राकृत में होती है। यह द्वितीय श्रेणी की प्राकृत अशोक के शिलालेखों में मिलती है। बौद्धशास्त्रों की प्रधान भाषा पाली भी इसी दूसरी श्रेणी की प्राकृतों में से है। इस समय प्राकृत कहने से पाली की अपेक्षा उन्नत भाषा का बोध होता है।

अशोक के समय की आर्य भाषा की दो प्रधान शाखायें थीं, एक पश्चिमी प्राकृत और दूसरी पूर्वीय प्राकृत। पश्चिमी प्राकृत को सौरसेनी या सूरसेन (मथुरा) की भाषा कहते थे और पूर्वीय को मागधी या मगध की भाषा। इन दोनों पूर्वीय और पश्चिमी भाषाओं के बीचों बीच एक और भाषा बोली जाती थी जो अर्ध मागधी के नाम से प्रसिद्ध थी। कहा जाता है कि भगवान् महावीर ने इसी भाषा के द्वारा अपने सिद्धांतों का प्रचार किया था। प्राचीन जैन ग्रन्थ इसी भाषा में लिखे गये थे। प्राचीन मराठी के साथ इस भाषा का बहुत ही निकट सम्बन्ध है। प्राचीन प्राकृत काव्य इसी प्राचीन मराठी में लिखे गये हैं।

उक्त दूसरी श्रेणी की प्राकृत भाषाओं के बाद की भाषा अपभ्रंश कहलाती है। जो दूसरी श्रेणी की प्राकृत का पिछला और विशेष विकसित रूप है। यों अपभ्रंश का साधारण अर्थ दूषित या विकृत होता है; परन्तु भाषा के सम्बन्ध में प्रयुक्त होने पर इस का अर्थ उन्नत या विकसित होता है। वर्तमान प्रचलित आर्य भाषायें जिन भाषाओं से निकली हैं, उनकी गणना अपभ्रंश में होती है। इन अपभ्रंश भाषाओं में भी एक समय अनेकानेक ग्रन्थ लिखे गये थे जिनमें से बहुत से इस समय भी मिलते हैं। जान पड़ता है, इन भाषाओं का साहित्य बहुत प्रौढ़ हो गया था और सर्वसाधारण में बहुत ही आदर की दृष्टि से देखा जाता था। इस साहित्य में हम उस समय की बोलचाल की भाषाओं की अस्पष्ट छाया पा सकते हैं। विक्रम की सातवीं शताब्दि तक के अपभ्रंश साहित्य का पता लगा है। इसके बाद जान पड़ता है कि इस भाषा का प्रचार नहीं रहा। अपभ्रंश के पहले की प्राकृत भाषाओं का प्रचार दसवीं शताब्दि के बाद नहीं रहा।

उक्त अपभ्रंश भाषाओं की गणना दूसरी श्रेणी की ही प्राकृत में की जाती है। उनके बाद आधुनिक भाषाओं का काल आता है जिन्हें हम तीसरी श्रेणी की प्राकृत में गिनते हैं। इन भाषाओं का निदर्शन हम तेरहवीं शताब्दि के लगभग पाते हैं। अतएव मोटे हिसाब से कहा जा सकता है कि दशवीं शताब्दि से आधुनिक आर्य भाषाओं का प्रचलन आरम्भ हुआ है और अपभ्रंश से ही इन सब का विकास हुआ है। संक्षेप में प्राकृत भाषाओं का यही इतिहास है।

Aho ! Shrutgyanam

इस लेख में हम जिस महाकवि का परिचय देना चाहते हैं, उसकी रचना इन्हीं अपभ्रंश भाषाओं में की एक भाषा में हुई है जिसे हम दक्षिण महाराष्ट्र की अपभ्रंश कह सकते हैं। दक्षिण की होने पर भी पाठक देखेंगे कि इसकी प्रकृति हमारी हिन्दी, गुजराती और राजस्थानी भाषाओं से कितनी मिलती जुलती हुई है।

हमें पुष्पदन्त से भी पहले के अपभ्रंश साहित्य के कुछ ग्रन्थ मिले हैं जिन का परिचय हम आगे के किसी अंक में देना चाहते हैं।

महाकवि पुष्पदन्त कहां के रहनेवाले थे, इसका पता नहीं लगता। उनके ग्रन्थों में जो कुछ लिखा है उसके अनुसार हम उन्हें सब से पहले मेलाड़ि नगर में जो संभवतः मान्यखेट का ही दूसरा नाम है, पाते हैं। वहां वे पृथ्वी पर भ्रमण करते हुए आ पहुंचते हैं और वहीं से उनके कवि-जीवन का प्रारम्भ होता है।

वे काश्यपगोत्रीय ब्राह्मण थे। उनके पिता का नाम केशव और माता का मुग्धादेवी था। एक जगह उन्होंने अपने पिता का नाम कन्हड़ लिखा है* जो केशव के ही पर्यायवाची शब्द कृष्ण का अपभ्रंश रूप है। 'खण्ड' यह शायद उनका प्रचलित नाम था जो उनके ग्रन्थों में जगह २ व्यवहृत हुआ है। अभिमानमेरु, काव्यरत्नाकर, कव्वीपसल्ल (काव्यपिशाच) या काव्यराक्षस, कविकुलतिलक, सरस्वतीनिलय आदि उनके उपनाम थे।

वे शरीर से कृश थे, कृष्णवर्ण थे, कुरूप थे परन्तु सदा प्रसन्नमुख रहते थे। उन्होंने आपको स्त्रीपुत्र हीन लिखा है; परन्तु संभव है यह उस समय की ही अवस्था का द्योतक हो जब वे मान्यखेटपुर में थे और अपने (उपलब्ध) ग्रन्थों की रचना कर रहे थे। इसके पहले जहां के वे रहनेवाले थे वहां शायद वे गृहस्थ रहे हों और विवाह आदि भी हुआ हो। यद्यपि अपने ग्रन्थों में उन्होंने अपना बहुत कुछ परिचय दिया है; परन्तु उससे यह नहीं मालूम होता है कि मान्यखेट में आने के पहले उनकी क्या अवस्था थी और न यही स्पष्ट होता है कि वास्तव में उन्होंने अपनी जन्मभूमि क्यों छोड़ी थी। केवल यही मालूम होता है कि दुष्टों ने उनको अपमानित किया था और उन्हीं से संत्रस्त होकर वे भटकते भटकते बड़े ही दुर्गम और लम्बे रास्ते को तय करके मान्यखेट तक आये थे। उनके हृदय पर कोई बड़ी ही गहरी ठेस लगी थी और इस से उन्हें सारी पृथ्वी दुर्जनों से ही भरी हुई दिखलाई देती थी। लोगों की इस दुर्जनता का और संसार की नीरसता का उन्होंने अपने ग्रन्थों की उत्थानिकाओं में बार बार और बहुत अधिक वर्णन किया है। अपने समय को भी उन्होंने खूब ही कोसा है, उसे कलिमलमलिन, निर्दय, निर्गुण, दुर्नीतिपूर्ण और विपरीत विशेषण दिये हैं और कहा है कि "जो जो दीसई सो सो दुज्जणु, णिप्फलु नीरसु णं सुक्कउ वणु।" अर्थात् जो जो दिखते हैं वे सब दुर्जन हैं, सूखे हुए वन के समान निष्फल और नीरस हैं।

ऐसा जान पड़ता है कि वे किसी राजा के द्वारा सताये हुए थे और उसी के कारण उन्हें अपनी जन्मभूमि छोड़नी पड़ी थी। इसी कारण उन्होंने कई जगह राजाओं पर गहरे कटाक्ष किये हैं। उनके भ्रकुटित नेत्रों और प्रभुवचनों को देखने सुनने की अपेक्षा मर जाना अच्छा बतलाया है। वे भरत मंत्री से कहते हैं कि—"वह लक्ष्मी किस काम की जिसने दुरते हुए चँवरों की हवा से सारे गुणों को उड़ा दिया है, अभिषेक के जल से सुजनता को धो डाला है, और जो विद्वानों से विरक्त रहती है। ×× इस समय लोग नीरस और निर्विशेष हो गये हैं, वे गुणीजनों से द्वेष करते हैं, इसी लिए मुझे इस वन की शरण लेनी पड़ी है।"

---

* गंधव्वेकण्हडणं दणेण आयइं भवाइं किय थिर मणेण।—यशोधरचरित्र।

Aho ! Shrutgyanam

जिस राजासे संत्रस्त होकर पुष्पदन्तकवि मान्यखेट में आये वह शायद वीरराव था। आदिपुराण के प्रभाचन्द्रकृत टिप्पण में इस शब्द पर 'शूद्रक' और 'कावीपति' टिप्पण दिया है और हमारी समझ में 'कांची' की जगह कावी लिपिकर्त्ता के दोष से लिख गया है ×। इस से मालूम होता है कि वीरराव कांची (काञ्जीवरम्) का राजा होगा और शूद्रक उसका नामान्तर होगा। यह संभवतः पल्लववंशका था। आदिपुराणकी उत्थानिका के 'णिय सिरि विसेस' और 'पइमण्णइ' आदि दो पद्यों का अभिप्राय अच्छी तरह स्पष्ट नहीं होता है, फिर भी ऐसा भास होता है कि पुष्पदन्त का उक्त वीरराव से पहले सम्बन्ध था और उस के सम्बन्ध में उस ने कुछ काव्य रचना भी की थी। शायद इसी कारण भरतमंत्री ने पुष्पदन्त से कहा है कि वीरराव का वर्णन करने से जो मिथ्यात्व भाव उत्पन्न हुआ है, उस के प्रायश्चित्तस्वरूप यदि तुम आदिनाथ के चरित की रचना करो तो तुम्हारा परलोक सुधर जाय *। जान पड़ता है कि वीरराव कोई दुष्ट और जैनधर्म का द्वेषी राजा था।

पुष्पदन्त भ्रमण करते करते मान्यखेट के बाहर किसी उद्यान में पड़े हुए थे। वहां अम्मइया और इन्द्रराज नामक दो पुरुषों ने आकर उनसे कहा कि आप इस निर्जन स्थान में क्यों पड़े हुए हैं, पास ही यह बड़ा नगर है वहां चलिए। वहां शुभतुंगराजा के महामात्य भरत बड़े विद्याप्रेमी और कवियों के लिए कामधेनु हैं। भरत की लोकोत्तर प्रशंसा सुन कर पुष्पदन्त नगर में गये। वहां भरतमंत्री ने उनका बहुत ही सत्कार किया और उन्हें अपने पास रक्खा। कुछ दिनों के बाद भरत ने उन से काव्यरचना करने के लिए कहा। इस पर कवि ने कहा कि यह समय बहुत बुरा है। संसार दुर्जनों से भरा हुआ है। जहां तहां छिद्रान्वेषी ही दिखलाई देते हैं। प्रवरसेन के सेतुबन्ध जैसे उत्कृष्ट काव्य की भी जब लोग निन्दा करते हैं, तब मुझे इस कार्य में कीर्ति कैसे मिलेगी? इस पर भरत ने कहा कि दुर्जनों का तो यह स्वभाव ही है, उल्लू को सूर्य भी अच्छा नहीं लगता। उनकी आप को परवा न करनी चाहिए। इस के उत्तर में कवि ने अपनी लघुता प्रकट की और कहा कि मैं दर्शन, व्याकरण, काव्य, छन्दशास्त्र आदि के ज्ञान से कोरा हूं, ऐसी दशा में मुझ से महापुराण की रचना कैसे होगी, यह तो समुद्र को एक कूंडे में भरने जैसा अशक्य कार्य है, फिर भी आप के आग्रह से और जिन भक्ति वश मैं इस की रचना में प्रवृत्त होता हूं, मधुकर जैसा क्षुद्र प्राणी भी विशाल आकाश में भ्रमण कर सकता है।

उक्त सब बातें आदिपुराण की उत्थानिका से ली गई हैं। इस के बाद उत्तरपुराण का प्रारंभ होता है। उस समय कविराज का चित्त उद्विग्न हो उठा। रचना से उन का जी उचट गया। तब एक दिन सरस्वती देवी ने उन्हें स्वप्न में दर्शन दिया और कहा कि अरिहंत भगवान् को नमस्कार करो। यह सुनते ही कविराज जाग उठे। उन्हों ने चारों ओर देखा; परन्तु कहीं कोई भी दिखलाई न दिया। बड़ा आश्चर्य हुआ। इस के बाद भरतमंत्री उन से मिले। उन्हों ने कहा कि, क्या आप सचमुच ही पागल हो गये हैं? आप का मुख उतरा हुआ है, चित्त ठिकाने नहीं है। ग्रन्थरचना क्यों नहीं करते? क्या मुझसे आप का कोई अपराध बन पड़ा? क्या बात है। मैं हाथ जोड़ कर प्रार्थना करता हूँ। मैं आपका चाहा हुआ सब कुछ देने के लिए तैयार हूँ। यह जीवन अस्थिर और असार है। जब आप को सरस्वती कामधेनु सिद्ध है, तब आप उसका नवरसरूप दूध क्यों नहीं दोहते? इस पर कविराज ने फिर वही समय

× पुरानी लिपि में 'व' और 'च' लगभग एक से लिखे जाते हैं और इस कारण पीछे के लेखकों ने इन दोनों के भेद को अच्छी तरह न समझने के कारण अकसर 'च' को 'व' लिखा है।

* पइं मण्णिउं वण्णिउं वीर राउ, उप्पण्णउं जो मिच्छत्त भाउ।
पच्छित्तु तासु जइ करहि अज्ज, ता घडइ तुज्झ परलोयकज्जु॥

Aho ! Shrutgyanam

की और दुर्जनों की शिकायत की और कहा कि इस कारण मुझ से एक पद भी नहीं लिखा जाता है। अन्त में उन्हों ने कहा कि फिर भी मैं तुम्हारी प्रार्थना को नहीं टाल सकता। तुम मेरे मित्र हो और शालिवाहन तथा श्रीहर्ष से भी बढ़कर विद्वानों का आदर करनेवाले हो। तुमने मुझे सदा प्रसन्न रक्खा है। परन्तु जो यह कहा कि मैं सब कुछ देने के लिए तैयार हूँ, सो मैं तुम से अकृत्रिम धर्मानुराग के सिवाय और कुछ भी नहीं चाहता हूँ। धन को मैं तिनके के समान गिनता हूँ। मेरा कवित्व केवल जिनचरणों की भक्ति से ही प्रस्फुटित होता है—जीविका की मुझे जरा भी परवा नहीं है। ये सब बातें कविने उत्तरपुराणकी उत्थानिका में प्रकट की हैं।

पुष्पदन्त दिगम्बर जैन सम्प्रदाय के अनुयायी थे; परन्तु वे अपने किसी गुरु का कहीं कोई उल्लेख नहीं करते हैं। इसका कारण यही हो सकता है कि वे गृहत्यागी साधु नहीं थे। यह भी संभव है कि पहले वे वेदानुयायी रहे हों और पीछे किसी कारण से जैनधर्म पर उनकी श्रद्धा हो गई हो, अथवा भरतमंत्री के संसर्गसे ही वे जैनधर्म के उपासक बन गये हों, किसी जैन साधु या मुनिसे उनका परिचय न हुआ हो। उन्होंने अपने को जगह जगह जिनपदभक्त, धर्मासक्त, व्रतसंयुक्त (व्रतीश्रावक) और विगलितशंक (शंका रहित सम्यग्दृष्टी) आदि विशेषण दिये हैं, इस लिए उनके दृढ़ जैन होने में कोई सन्देह नहीं हो सकता। अपने ग्रन्थों में जैनधर्म के तत्त्वों का भी उन्होंने बड़ी योग्यतासे प्रतिपादन किया है।

पुष्पदन्त का स्वभाव एक विचित्र ही प्रकार का मालूम होता है। उनका 'अभिमानमेरु' नाम उनके स्वभाव को और भी विशेषता से स्पष्ट करता है। 'मान' के सिवाय वे और किसी चीज के भूखे नहीं जान पड़ते। एक बड़े भारी राजा के वैभवशाली मन्त्री का आश्रय पाकर भी वे धन वैभव से अलिप्त ही रहे जान पड़ते हैं। महापुराण के अन्त में उन्होंने अपने लिये जो विशेषण दिये हैं, वे ध्यान देने योग्य हैं—शून्यभवन और देवकुलिकाओं में रहनेवाले, बिना घर-द्वार के, स्त्री-पुत्र रहित, नदी वापी और तालाबों में स्नान करनेवाले, फटे कपड़े और वल्कल पहिननेवाले, धूलिधूसरित, जमीन पर सोनेवाले तथा अपने हाथों को ही ओढ़ना बनानेवाले, और समाधि मरण की आकांक्षा रखनेवाले। ये विशेषण इस अकिञ्चन महाकवि के चित्र को आँखों के सामने खड़ा कर देते हैं।

सचमुच ही पुष्पदन्त अद्भुत कवि थे। वे अपने हृदय के आवेगों को रोक नहीं सकते हैं। वे जिसे हृदय से चाहते हैं उसकी प्रशंसा के पुल बांध देते हैं और जिससे घृणा करते हैं उस की निन्दा करने में भी कुछ उठा नहीं रखते। अपनी प्रशंसा करने में भी उनकी कविता क, प्रवाह स्वच्छन्द गति से प्रवाहित हुआ है। इस प्रशंसा के औचित्य अनौचित्य का विचार भी उनका स्वेच्छाचारी कविहृदय नहीं कर सका है। जो खोलकर उन्होंने अपनी प्रशंसा की है। संभव है, इस समय की दृष्टि से वह ठीक मालूम न हो; परन्तु उन की सरस और सुन्दर रचना को देखते हुए तो उस में कोई अत्युक्ति नहीं जान पड़ती।

पुष्पदन्तने अपना आदिपुराण सिद्धार्थसंवत्सर में लिखना शुरू किया था जिस समय तुडिगु नाम के राजा राज्य करते थे और उन्होंने किसी चोल राजा का मस्तक काटा था। इस 'तुडिगु' शब्द पर इस ग्रन्थ की प्रायः सभी प्रतियों में 'कृष्णराजः' टिप्पणी दी हुई है। इसी ग्रन्थ में उक्त राजा का एक जगह 'शुभतुंगदेव' और दूसरी जगह 'भैरवनरेन्द्र' नाम से उल्लेख किया गया है और दोनों जगह उक्त नामों पर टिप्पणी दे कर 'कृष्णराजः' लिखा है। इसी तरह यशोधर चरित्र में 'वल्लभनरेन्द्र' नाम से उल्लेख किया है और वहां भी टिप्पणी में 'कृष्णराजः' लिखा है। अर्थात् तुडिगु, शुभतुंगदेव, भैरवनरेन्द्र, वल्लभनरेन्द्र और कृष्णराज ये पाँचों एक ही

Aho ! Shrutgyanam

राजा के नाम हैं और इन्हीं के समय में पुष्पदन्तने अपने ग्रन्थों की रचना की है। एक जगह तुडिग को 'भुवनैकराम' विशेषण दिया है, जो कि उसकी एक विरुद थी। इसके सिवाय उसे 'राजाधिराज' लिखा है। आदिपुराण के २७ वें परिच्छेद के प्रारंभ में भरतमन्त्री की प्रशंसा करते हुए उसे 'भारत' (महाभारत) की उपमा दी है:—"गुरु धर्मोद्भवपावनमभिनन्दित-कृष्णार्जुनगुणोपेतं। भीमपराक्रमसारं भारतमिव भरत तव चरितम्॥" इसका 'अभिनन्दित कृष्णार्जुनगुणोपेतम्' विशेषण निश्चय से कृष्णराज को लक्ष्य करके ही लिखा गया है।

उत्तरपुराण के अन्त में ग्रन्थ के समाप्त होने का समय संवत् ६०६, आसाढ़ सुदी १०, क्रोधनसंवत्सर लिखा है। क्रोधनसंवत्सर से ६ वर्ष पहले सिद्धार्थसंवत्सर आता है, अतः आदिपुराण की रचना का समय संवत् ६०० होना चाहिए। दक्षिण में शक संवत् का ही प्रचार अधिक रहा है, अतएव उक्त ६०० और ६०६ को शक संवत् ही मानना चाहिए।

उत्तरपुराण की प्रशस्ति से मालूम होता है कि उक्त ग्रन्थ मान्यखेट नगर में बनाया गया था, जो इस समय मालखेड नाम से प्रसिद्ध है और निजाम के राज्य में है। उत्तरपुराण के ५० वें परिच्छेद के प्रारंभ में लिखा है:—

दीनानाथधनं सदाबहुजनं प्रोत्फुल्लवल्लीवनम्,
मान्याखेटपुरं पुरंदरपुरीलीलाहरं सुन्दरम्।
धारानाथनरेन्द्रकोपशिखिना दग्धं विदग्धप्रियम्,
क्केदानीं वसतिं करिष्यति पुनः श्री पुष्पदन्तः कविः॥

इससे मालूम होता है, शक संवत् ६०० और ६०६ के बीच में किसी समय धारानगरी के किसी राजा ने इस बड़े भारी वैभवशाली नगर को बरबाद किया था।

पुष्पदन्तने अपना महापुराण पूर्वोक्त शुभतुंग या कृष्णराज के महामात्य भरत के आग्रह से और यशोधर चरित भरतमंत्री के पुत्र णण्ण या णण्णराज के लिए कर्णाभरणस्वरूप बनाया है। णण्ण भी अपने पिता के सदृश वल्लभनरेन्द्र या कृष्णराज का महामात्य हो गया था। भरत और णण्ण की पुष्पदन्तने बहुत ही प्रशंसा की है और उन के लोकोत्तर गुणों का वर्णन किया है। महापुराण के सब मिलाकर १०२ परिच्छेद हैं, जिन में से कोई ४० परिच्छेदों के प्रारंभ में पुष्पदन्त ने भरतमंत्री की प्रशंसा के सूचक सुन्दर संस्कृत पद्य दिये हैं जिन्हें हमने इस लेख के अन्त में उद्धृत कर दिया है। उन्हें पढ़ने से पाठकों को भरत की महिमा का बहुत कुछ परिचय हो जायगा। इसी तरह यशोधर चरित के चार परिच्छेदों में णण्णराज की प्रशंसा के जो पद्य हैं, वे भी उद्धृत कर दिये गये हैं।

उक्त प्रशस्ति-पद्यों के सिवाय पुष्पदन्तने आदि और उत्तरपुराण की उत्थानिकाओं में भरत-मंत्री को निःशेष कलाविज्ञानकुशल, प्राकृतकविकाव्यरसावलुब्ध, अमत्सर, सत्यप्रतिज्ञ, योद्धा परस्त्रीपराङ्मुख, त्यागभोगभावोद्गमशक्तियुक्त, कविकल्पवृक्ष आदि अनेक विशेषण दिये हैं।

यशोधरचरित में भरत के पुत्र नन्न का गोत्र कौण्डिण्य बतलाया है। अतः संभवतः ये ब्राह्मण ही होंगे; परन्तु जैनधर्म के प्रगाढ़ भक्त थे। भरत के पिता का नाम ऐयण या अण्णय्या और माता का श्रीदेवी था। उन के सात पुत्र थे—१ देवल्ल, २ भोगल्ल, ३ णण्ण, ४ सोहण, ५ गुणवर्म, ६ दंगइया, और ७ संतइया। इन में तीसरा पुत्र णण्ण था, और भरत के बाद, इसी ने महामात्य या प्रधान-मंत्री के पद को सुशोभित किया था। आदिपुराण के ३४ वें परिच्छेद के प्रारंभ में नीचे लिखा हुआ एक संस्कृत पद्य दिया है:—

Aho ! Shrutgyanam

तीव्रापद्दिवसेषु बन्धुरहितेनैकेन तेजस्विना
सन्तानक्रमतो गतापि हि रमाऽऽकृष्टा प्रभोः सेवया ।
यस्याचारपदं वदन्ति कवयः सौजन्यसत्यास्पदं
सोऽयं श्रीभरतो जयत्यनुपमः काले कलौ साम्प्रतम् ॥

अर्थात् बड़ी ही विपत्ति के दिनों में जिस अकेले और बन्धुरहित तेजस्वी ने सन्तानक्रम से चली गई हुई भी लक्ष्मी को अपने प्रभु की सेवा से फिर आकृष्ट कर ली और कविगण जिस के चरित्र को सौजन्य और सत्य का स्थान बतलाते हैं, वह भरत इस कलिकाल में अपनी जोड़ नहीं रखता।

इससे जान पड़ता है कि भरत के पूर्वजों के हाथ से उक्त मंत्रीपद चला गया था और उसे भरत ने ही अपनी योग्यता से फिर से प्राप्त किया था। अपनी पूर्वावस्था में उन्होंने बड़ी विपत्ति भोगी थी और उस समय उन का कोई बन्धु या सहायक नहीं था।

यशोधरचरित की रचना महापुराण के कितने समय बाद हुई, इस के जानने का कोई साधन नहीं है। यशोधरचरित में समय सम्बन्धी कोई उल्लेख नहीं है; परन्तु यह निश्चय है कि उस समय राजसिंहासन को वल्लभनरेन्द्र या कृष्णराज ही सुशोभित करते थे। हाँ, मंत्री का पद भरत के पुत्र णण्ण को मिल गया था। णण्ण के उस समय कई पुत्र भी मौजूद थे जिन को यशोधरचरित्र के दूसरे परिच्छेद के प्रारंभ में आशीर्वाद दिया गया है। मालूम नहीं उस समय भरत जीते थे या नहीं। महापुराण जिस समय बनाया गया है उस समय पुष्पदन्त—भरत के ही घर रहते थे—" देवीसुअ सुदणिहि तेण हउं णिलए तुहारए अच्छमि।" ६७ वें परिच्छेद के प्रारंभ में कहा है:—

इह पठितमुदारं वाचकैर्गीयमानं इह लिखितमजस्रं लेखकैश्चारुकाव्यम् ।
गतवति कविमित्रे मित्रतां पुष्पदन्ते भरत तव गृहेऽस्मिन्भाति विद्याविनोदः ॥

इस से भी आभास मिलता है कि कविराज भरत के ही गृह में रहते थे और उन का काव्य वहीं पढ़ा, गाया और लिखा जाता था।

इस के बाद यशोधरचरित जब लिखा गया है, तब वे णण्ण के ही घर रहते थे—" णण्णहु मंदिरणिवसंतु संतु, आहिमाणमेरु कविपुप्फयंतु।" परन्तु इसी ग्रन्थ के अन्त में लिखा है कि गन्धर्व (नगर ?) में कन्हड़ (केशव) के पुत्र ने पूर्वभवों का वर्णन स्थिर मन होकर किया—" गंधव्वें कण्हडणंदणेण " इत्यादि। तब क्या यह गन्धर्व नगर कोई दूसरा स्थान है ? संभव है, यह मान्यखेटका ही दूसरा नाम हो अथवा कोई दूसरा स्थान हो जहाँ कुछ समय टिककर कविने ग्रन्थ का उक्त अंश लिखा हो। यह भी संभव है कि णण्ण के महल का ही नाम गन्धर्व या गन्धर्वभवन हो।

यशोधरचरित जिस समय समाप्त हुआ है उस समय कोई बड़ा भारी दुर्भिक्ष पड़ा था जिस का वर्णन कविने इन शब्दों में किया है—' जगह जगह मनुष्यों की खोपड़ियां और ठठरियां पड़ी थीं, रंक ही रंक दिखलाई पड़ते थे। बड़ा भारी दुष्काल था। ऐसे समय में भी णण्णने मुझे रहने को अच्छा स्थान, खाने को सरस आहार, पहिनने को स्वच्छ वस्त्र देकर उपकृत किया।" जान पड़ता है यह घटना उस समय की होगी जब धारानरेशने मान्यखेट को लूट कर बरबाद कर दिया था। ऐसी सैनिक लूटों के बाद अक्सर दुर्भिक्ष पड़ा करते हैं।

महापुराण में कविने नीचे लिखे ग्रन्थकारों और ग्रन्थों का उल्लेख किया है। कवि के समय निरूपण में इन नामों से बहुत सहायता मिल सकती है—

Aho ! Shrutgyanam

१ अकलंक, २ कपिल, ३ कण अर या कणाद, ४ द्विज (ब्राह्मण), ५ सुगत (बौद्ध), ६ पुरन्दर (चार्वाक), ७ दन्तिल, ८ विशाख, ९ लुद्धाचार्य, १० भरत (नाट्य शास्त्र कर्त्ता), ११ पतंजलि (व्याकरण भाष्यकार), १२ इतिहासपुराण, १३ व्यास, १४ कालिदास, १५ चतुर्मुख स्वयंभू, १६ श्रीहर्ष, १७ द्रोण, १८ कवि ईशान बाण, १९ धवल जय धवल सिद्धान्त, २० रुद्रट, २१ न्यासकार, और २२ जसचिन्ह (प्राकृत लक्षण कर्त्ता), २३ जिनसेन, २४ वीरसेन।

यशोधर चरित के अन्त में केवल एक ही ग्रन्थकार कवि 'वच्छराय' (वत्सराज) का उल्लेख किया गया है जिस के कथासूत्र के आधार पर उक्त चरित की रचना की गई है—"महु दोसु ण दिज्जइ पुव्वे कइइ कइवच्छराय तं सुत्तु लइइ।" यह तो कहने की आवश्यकता नहीं कि ये वच्छराय कोई जैनकवि ही थे। क्योंकि यशोधर की कथा जैनसाहित्य की ही चीज है।

उत्तरपुराण के अन्त में महावीर भगवान् के निर्वाण के बाद की गुरुपरम्परा दी गई है। उसमें लोहाचार्य तक की परम्परा त्रिलोकप्रज्ञप्ति, जंबूद्वीपप्रज्ञप्ति, गुणभद्रकृत उत्तरपुराण, इन्द्रनन्दिकृत श्रुतावतार के ही समान है। जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति में जहां जसबाहु नाम है, वहां इसमें भद्रबाहु है। एक बडा भारी अन्तर यह है कि इसमें गोवर्धन के बाद भद्रबाहु का नाम ही नहीं है, साथ उसके बदले कोई दूसरा नाम भी नहीं दिया है। इतिहासज्ञों के लिए यह बात खास ध्यान देने योग्य है। सब के बाद इसमें जिनसेन और वीरसेन का नाम दिया हुआ है, जो आचारांग के एकदेश के ज्ञाता थे। जान पड़ता है ये जिनसेन संस्कृत आदिपुराण के कर्त्ता से भिन्न हैं।

आदिपुराण (पुष्पदन्तकृत) के पांचवे परिच्छेद में नीचे लिखे देशों के नाम दिये हैं जिन्हें भगवान् ऋषभदेव ने बसाया था—

पल्लव, सैन्धव (सिन्ध), कोंकण, कौशल, टक्क, आभीर, कीर, खस, केरल, अंग, कलिंग, बंग, जालंधर, वत्स, यवन, कुरु, गुर्जर, बर्बर, द्रविड, गौड, कर्णाट, वराडिव (वैराट?), पारस, पारियात्र, पुन्नाट, सूर, सोरठ, विदेह, लाड, कोंग, वेंगि, मालव, पांचाल, मगध, भट्ट, भोट (भूटान), नेपाल, ओण्ड्र, पौण्ड्र, हरि, कुरु, मंगाल।

पुष्पदन्त के बनाये हुए दो ग्रन्थ हमें प्राप्त हुए हैं, एक तिसट्ठिमहापुरिसगुणालंकार जिस का दूसरा नाम महापुराण है और जिसके आदिपुराण और उत्तरपुराण ये दो भाग हैं। इसकी श्लोकसंख्या १३ हजार के लगभग है और इसमें सब मिलाकर १०२ परिच्छेद हैं। आदिपुराण में प्रथम तीर्थंकर आदिनाथ का और उत्तरपुराण में शेष २३ तीर्थंकरों का और अन्य शलाकापुरुषों का चरित्र है। उत्तरपुराण में पद्मपुराण और हरिवंशपुराण भी शामिल हैं और ये पृथक् रूप में भी अनेक पुस्तकभण्डारों में मिलते हैं। पुष्पदन्त का दूसरा ग्रन्थ यशोधर चरित है जिस के चार परिच्छेद हैं और छोटा है। इसमें यशोधर नामक राजा का चरित्र वर्णित है जो कोई पुराण पुरुष था।

उक्त दो ग्रन्थों के सिवाय नागकुमार चरित नाम का एक ग्रन्थ है जो कारंजा (बरार) के पुस्तकभण्डार में है और जिस के प्राप्त करने के लिए हम प्रयत्न कर रहे हैं।

---

१ यह एक जैन कवि है। इस के बनाये हुए दो ग्रन्थ हमें प्राप्त हुए हैं—'पउमचरिय' या रामायण जिसके पिछले कुछ सर्ग उस के पुत्र त्रिभुवन स्वयंभुदेवने पूर्ण किए हैं और दूसरा हरिवंशपुराण जिस का उद्धार विक्रम की १६ वीं शताब्दि के एक दूसरे विद्वान्ने किया है। शायद इसका अधिकांश नष्ट हो गया था। ये दोनों ग्रन्थ अपभ्रंश भाषा में ही हैं। इनका विस्तृत परिचय शीघ्र ही दिया जायगा।

Aho ! Shrutgyanam

हमें सब से पहले बंबई के सुप्रसिद्ध सेठ सुखानन्दजी की कृपा से पुष्पदन्त का आदिपुराण देखने को मिला और उसी को देखकर हमें इस कवि का परिचय लिखने का उत्साह हुआ। सेठजी इस ग्रन्थ को फतेहपुर (जयपुर) के सरस्वतीभण्डार से लाये थे। उक्त सरस्वतीभण्डार का यह ८६ वें नम्बर का ग्रन्थ है और बहुत ही शुद्ध है। उसमें कहीं कहीं टिप्पणी भी दी है, वि० संवत् १५२८ का लिखा हुआ है उसमें प्रति करानेवाले की एक विस्तृत प्रशस्ति दी हुई है जो उपयोगी समझ कर इस लेख के परिशिष्ट में दे दी गई है।

इस ग्रन्थ की दो प्रतियां हमें पूने के भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टिटयूट में मिलीं जिनमें से एक वि० सं० १९२५ की लिखी हुई है* और दूसरी वि० सं० १८८३ की लिखी हुई है×। इस ग्रन्थ का एक टिप्पण भी हमें उक्त संस्था में मिला जो प्रभाचन्द्र कृत है और जिसकी श्लोकसंख्या १९५० है*। इसमें प्रति लिखने का और टिप्पणकार का समय आदि नहीं दिया है।

इसके बाद उक्त इन्स्टि० में हमें उत्तरपुराण की भी एक शुद्धप्रति मिल गई जो बहुत ही शुद्ध है और सं० १६३० की लिखी हुई है। इस पर यत्र तत्र टिप्पणियां भी दी हुई हैं×।

यशोधर चरित की एक प्रति हमें बंबई के तेरहपन्थी मन्दिर के पुस्तकभण्डार से प्राप्त हुई जो बहुत ही पुरानी है अर्थात् १३९० की लिखी हुई है और प्रायः शुद्ध है, और दूसरी भाण्डारकर इन्स्टि० से, जो वि० संवत् १६१५ की लिखी हुई है†।

इस इन्स्टिटयूट में हरिवंशपुराण की भी एक बहुत ही शुद्ध, टिप्पणयुक्त, और प्राचीन प्रति है, मिलान करने से मालूम हुआ कि यह उत्तरपुराण का ही एक अंश है।÷

पुष्पदन्त के ग्रन्थ पूर्वकाल में बहुत प्रसिद्ध रहे हैं और इस कारण उनकी प्रतियां अनेक भण्डारों में मिलती हैं। उन पर टिप्पणपंजिकायें और टिप्पणग्रन्थ भी लिखे गये हैं और तलाश करने से अब भी प्राप्त हो सकते हैं। जयपुर के पाटोदी के मन्दिर में उत्तरपुराण का एक टिप्पण ग्रन्थ है जिसके कर्त्ता श्रीचन्द्र (?) मुनि मालूम होते हैं और जो विक्रम संवत् १०८०में भोजदेव के राज्य में बनाया गया है।० जयपुर के बाबा दुलीचन्दजी के भण्डार में पुष्पदन्त के प्रायः सभी ग्रन्थों की पंजिकायें हैं; आगरे के मोतीकटरे के मन्दिर मे उत्तरपुराण की पंजिका है। प्रयत्न करने पर भी हम इन्हें प्राप्त नहीं कर सके।

इस समय हम पुष्पदन्त के नागकुमार चरित और उनके ग्रन्थों की पंजिकाओं को प्राप्त करने का प्रयत्न कर रहे हैं। उनके मिल जाने पर आगामी अंक में पुष्पदन्त का समय निर्णय किया जायगा और उनके ग्रन्थों में जिन जिन व्यक्तियों का उल्लेख हुआ है उन सब के समय पर विचार करके निश्चित किया जायगा कि वास्तव में पुष्पदन्त के ग्रन्थ कब बने हैं।

आगामी अंक में पुष्पदन्त की भाषा और उनके कवित्व की भी आलोचना करने का विचार है।

परिशिष्ट में पुष्पदन्त के ग्रन्थों के वे सब अंश दे दिये गये हैं जो महत्वपूर्ण हैं और जिनके आधार से यह लेख लिखा गया है। आधिक प्रयोजनीय अंशों का अनुवाद भी टिप्पणी में दे दिया है।

इस लेख के तैयार करने में श्रीमान् मुनिमहोदय जिनविजयजी से बहुत अधिक सहायता मिली है। इसकी बहुत कुछ सामग्री भी उन्हीं की कृपा से प्राप्त हुई है, अतएव मैं उनका बहुत ही कृतज्ञ हूं।

---

* नं. ११३९ आफ १८९१-९५। × नं. १०५० आफ १८८७-९१।

* नं. ५६३ आफ १८७५-७६। × नं ११०६ आफ १८८४-८७। † नं. ११६३ आफ १८९१-९५। ÷ ११३५ आफ १८८४-८७। ० देखो जैनमित्र, गुरुवार, आश्विन सुदी ५ वीर सं. २४४७ में श्रीयुत पं. पन्नालालजी बाकलीवाल का "सं. वि. १०८० के प्रभाचन्द्र" शीर्षक लेख।

Aho ! Shrutgyanam

परिशिष्ट नं० १

(आदिपुराण के प्रारंभ का कुछ अंश ।)

ओं नमो वीतरागाय ।

सिद्धिवहूमणरंजणु परमनिरंजणु भुअणकमलसरणेसरु ।
पणवेवि विग्घविणासणु निरुवमसासणु रिसहणाहपरमेसरु ॥ ध्रुवकम् ॥

× × ×

तं कहमि पुराणु पसिद्धणामु, सिद्धत्थवरिसे भुवणाहिरामु ।
उवद्धज्जूडु भूभंगभीसु, तोडेप्पिणु चोडहो तणउं सीसु ॥ १ ॥
भुवणेक्करामुं रायाहिराउ, जहिं अच्छइ तुडिगुं महाणुभाउ ।
तं (वं?) दीण दिण्ण घणकणयपयरु, महिपरिभमंत मेवाडिणयरु ॥ २ ॥
अवहेरिय खलयणु गुणमहंतु, दियहेहिं पराइउ पुप्फयंतु ।
दुग्गमदीहरपंथेणरीणुं, णव इंदु जेम देहेण खीणु ॥ ३ ॥
तरुकुसुमरेणुरंजियसमीर, मायंदगुंछ गुंदलियकीर ।
णंदणवणे किर वोसमइ जाम, तहिं विण्णि पुरिस संपत्त ताम ॥ ४ ॥
पणवेप्पिणु तेहिं पवुत्त एव, भो खण्डँ गलिय पावावलेव ।
परिभमिरभमररवगुमुगुमंत, किं किर णिवसहि णिज्जणवणंत ॥ ५ ॥
करिसरवबहिरिय दिग्वकवाले, पइसरहि ण किं पुरवरविसाले ।
तं सुणेवि भणइं अहिमाणमेरु, वरि खज्जउ गिरकंदरकसेरु ॥ ६ ॥
णउ दुज्जणभउंहा वंकियाइं, दीसंतु कलुसभावंकियाइं ॥

घत्ता ।

वरु णरवरु धवलाच्छिहे, होउ मकुच्छिहे, मरउ सोणिमुहणिग्गमे ।
खलकुच्छियपहुवयणइं, भिउडियणयणइं, म णिहालउ सूरुग्गमे ॥ ७ ॥
चमराणिलउड्डावियगुणाएं, अहिसेयधोयसुयणत्तणाएं ।

भावार्थ—इस प्रसिद्ध पुराणको मैं सिद्धार्थ संवत्सर में कहता हूं जब राजाधिराज भुवनैकराम तुडिगुने चोड राजा का सुन्दर जटायुक्त और भ्रकुटि भंगिसे भीषण मस्तक काटा ॥ १ ॥ उन्हों ने दीन दुखियों को प्रचुर धन दिया । इसी समय पृथ्वी पर भ्रमण करते हुए और खलजनों द्वारा अपमानित हुए पुष्पदन्त कवि मेवाडि या मेलाटी नगरी में आये । दुर्गम और लम्बा रास्ता तय करते करते उनका शरीर नवीन चन्द्रमा के समान क्षीण हो गया था । २–३ ॥ वे नन्दन वन नामक उद्यान में विश्राम ले रहे थे जहां का वायु पुष्पों के पराग से महक रहा था और आम्रवृक्षों पर शुकों के झुण्ड क्रीड़ा कर रहे थे । इतने में ही वहां दो पुरुष पहुंचे ॥ ४ ॥ उन्होंने प्रणाम करके कहा कि हे निष्पाप खंडकवि, आप इस निर्जन वन में जो भ्रमरों के गुंजार से गूंज रहा है क्यों ठहरे हैं ? हाथियों के शब्दों से दिशाओं को बधिर करनेवाले इस विशाल नगर में क्यों नहीं चलते ? यह सुन कर अभिमानमेरु पुष्पदन्तने कहा कि गिरिकन्दराओं के जंगली फल खा लेना अच्छा, परन्तु दुर्जनों की कलुषित टेढी भोंहें देखना अच्छा नहीं ॥ ५–६ ॥ उज्ज्वल नेत्रोंवाली माता की कूंख से जन्म लेते ही मर जाना अच्छा परन्तु प्रभु के दुष्ट वचन और भ्रकुटित नयन सवेरे सवेरे देखना अच्छा नहीं ॥ ७ ॥
वह लक्ष्मी किस मतलब की जिसने डुलते हुए चँवरों की हवा से सारे गुणों को उड़ा दिया हो, अभिषेक के जल

---

१ सिद्धार्थ संवत्सरे । २ विरुद्धः । ३ कृष्णराजः । ४ दुर्गमदीर्घतराकाशमार्गेणागतः । ५ मन्दतेजः । ६ मिलित ७ पुष्पदन्तः । ८ हस्तिशब्दात् । ९ दिक्चक्रवलये ।

Aho ! Shrutgyanam

अविवेयपं दप्पुत्तालियापं, मोहंधयापं मारणसीलयापं ॥ ८ ॥
सत्तंगरज्जभरभारियापं, पिउपुत्तरमणरसयारियापं ।
विससहजम्मपं जडरत्तियापं, किं लच्छिए विउसविरत्तियापं ॥ ९ ॥
संपइ जणु णीरसु णिव्विसेसु, गुणवंतउ जहिं सुरगुरुवि देसु ।
तहिं अम्हहं लइ काणणु जे सरणु, अहिमाणें सहुं वरि होउ मरणु ॥ १० ॥
अम्मइय इंदराएहिं तेहिं, आयण्णिय तं पहसिय मुहेहिं ।
गुरुविणयपणयपणवियसिरेहिं, पडिवयणु दिण्णु णायरणरेहिं ॥ ११ ॥

घत्ता ।

जणमणतिमिरोसारण, मयतरुवारण, णियकुलगयणदिवायर ।
भो भो केसवतणुरुह, णवसररुहमुह, कव्वरयणरयणायर ॥ १२ ॥
बंभंडमंडवारूढकित्ति, अणवरय रइय जिणणाहभत्ति ।
सुहतुंगदेवकमकमलभसलु, णीसेसकलाविण्णाणकुसलु ॥ १३ ॥
पाययकइकव्व रसावलुद्धु, संपीय सरासइसुराहिदुद्धु ।
कमलच्छु अमच्छरु सच्चसंधु, रणभरधुरधरणुग्घट्टखंधु ॥ १४ ॥
सविलासविलासिणिहियय थेणु, सुपसिद्ध महाकइकामधेणु ।
काणीणदीणपरिपूरियासु, जसपसरपसाहियदसदिसासु ॥ १५ ॥
पररमणिपरम्मुह सुद्धसीलु, उण्णयमइ सुयणुद्धरणलीलु ।
गुरुयणपयपणवियउत्तमंगु, सिरिदेविअंबगब्भुब्भवंगु ॥ १६ ॥
अण्णइयतणउं तणुरुहु पसत्थु, हत्थिवदाणोल्लियदीहहत्थु ।
महमत्तवं सधयवडु गहीरु, लक्खणलक्खंकिय वरसरीरु ॥ १७ ॥

से सुजनता को धो डाला हो, अविवेक से दर्प को बढ़ाया हो, जो मोहसे अन्धी हो, मारणशील हो, सप्तांग राज्य के भार से लदी हुई हो, पिता और पुत्र दोनों में रमण करनेवाली (घृणितव्याभिचारिणी) हो, विषके साथ जिसका जन्म हुआ हो, जो जड़ (या जल) में रक्त हो, और जो विद्वानों से विरक्त रहती हो ॥ ८-९ ॥

इस समय लोग नीरस और विशेषताराहित हो गये हैं। अब तो गुणवन्त बृहस्पति का भी द्वेष किया जाता है। इसी लिए मैंने इस वन का शरण लिया है। मैंने सोचा है कि इस तरह अभिमान के साथ मर जाना भी अच्छा है ॥१०॥

कवि के ये वचन सुनकर उन दो आगत नागरिकोंने—**अम्मइय** (?) और **इन्द्रराजने**—प्रसन्न मुख से और बड़े विनय से मस्तक झुकाकर कहा—" हे मनुष्यों के हृदयान्धकार को दूर करनेवाले, नवीन कमलसदृश मुखवाले, मद-रहित, अपने कुलरूपी आकाश के चन्द्रमा, काव्यरत्नरत्नाकर, और केशव के पुत्र पुष्पदन्तजी, क्या आपने भरत (मंत्री) का नाम नहीं सुना ? जिस की कीर्ति ब्रम्हाण्डरूपमण्डपपर आरूढ हो रही है, जो निरन्तर जिन भगवान की भक्ति में अनुरक्त रहता है, शुभतुंगदेव (राजा और इस नाम का मन्दिर) के चरणकमलों का भ्रमर है, सारी कला और विद्याओं में कुशल है, प्राकृत कवियों के काव्यरसपर लुब्ध रहता है और जिसने सरस्वतीरूप सुरभि का खूब दूध पिया है, लक्ष्मी जिसे चाहती है, जो मत्सर रहित है, सत्यप्रतिज्ञ है, युद्धों के बोझे को ढोते ढोते जिस के कन्धे घिस गये हैं, जो विला-सवती सुन्दरियों के हृदय का चुरानेवाला है, बड़े बड़ प्रासिद्ध महाकवियों के लिए कामधेनु है, दीन दुखियाओं की आशाओं को पूरा करनेवाला है, जिस के यश ने दशों दिशाओं को जीत लिया है, जो पराक्रियों की ओर कभी नजर नहीं उठाता, शुद्ध शीलयुक्त है, जिस की मति उन्नत है, लीला मात्र से जो सुजनों का उद्धार कर देता है, गुरुजनों के चरणोंपर जिस का मस्तक सदैव झुका रहता है, जो श्रीदेवी माता और अण्णय पिता का पुत्र है, जिस के हाथ हाथी के समान दान (या मदजल) से आर्द्र रहते हैं, जो महामात्यवंशका ध्वजपट है, गंभीर है, जिस का शरीर शुभ लक्षणों से युक्त है और जो दुर्व्यसनरूपी सिंहों के लिए जो अष्टापद के समान है ॥ ११-१७ ॥ आइए, उसके नेत्रों

Aho ! Shrutgyanam

दुव्वसण सीहसंघायसरहु, णवि याणहि किं णामेण भरहु ।

घत्ता ।

आउ जाहुंतहो मंदिरु णयणाणंदिरु सुकइकइत्तणु जाणइं ।
सो गुणगणतत्तिल्लउ तिहुअणिभल्लउ णिच्छउ पइं सम्माणइं ॥ १८ ॥
जो विहिणा णिम्मिउं कव्वपिंडु, तं णिसुणेवि सो संचलिउ खंडु ।
आवंतु दिट्ठु भरहेण केम, वाईसरिसरिकल्लोलु जेम ॥ १९ ॥
पुणु तासु तेण विरइउ पहाणु, घरु आयहो अब्भागयविहाणु ।
संभासणु पियवयणेहिं रम्मु, णिम्मुक्कडंभु णं परमधम्मु ॥ २० ॥
तुहुं आयउ णं गुणमणि णिहाणु, तुहुं आयउ णं पंकयहो भाणु ।
पुणु एम भणेप्पिणु मणहराइं, पहखीणरीणतणु सुहयराइं ॥ २१ ॥
वर ण्हाणविलेवणभूसणाइं, दिण्णइं देवंगइणिवसणाइं ।
अच्छंत रसालइं भोयणाइं, गलियाइं जाम कइवय दिणाइं ॥ २२ ॥
देवीसुएण कइ भणिउं ताम, भो पुप्फयंत ससिलिहियणाम ।
णियसिरिविसेसणिज्जियसुरिंदु, गिरिधीरु वीरु भइरव णरिंदु ॥ २३ ॥
पइ मणिणउं वण्णिउं वीरराउ, उप्पण्णउं जो मिच्छत्तभाउ ।
पच्छित्तु तासु जइ करहि अज्ज, ता घडइ तुज्झु परलोयकज्जु ॥ २४ ॥
तुहुं देउ कोवि भव्वयणबंधु, पुरुएवचरियभारस्स खंधु ।
अब्भत्थिओसि देदेहि तेम, णिव्विग्घें लहु णिव्वहइ जेम ॥ २५ ॥

घत्ता ।

अइललियपं गंभीरएं सालंकारएं वायएं ता किं किज्जइ ।
जइ कुसुमसरवियारउ अरुहु भडारउ सब्भावें ण थुणिज्जइ ॥ २६ ॥

को आनन्द देनेवाले मन्दिर में चालिए । वह सुकवियों के कवित्वका मर्मज्ञ है, गुणगणों से तृप्त है और तीनों भुवनों के लिए भला है, वह निश्चय से आप का सम्मान करेगा ॥ १८ ॥

यह सुन कर वह खण्ड कवि—जिस के शरीर को मानों विधाताने काव्य का मूर्तिमान पिण्ड ही बनाया है—उस ओर को चल दिया । उस समय भरत मंत्रीने उस को इस तरह आते देखा जिस तरह सरस्वतीरूपी सरिता की एक तरंग ही आ रही है ॥ १९ ॥ तब उस ने अभ्यागत विधान के अनुसार उस का सब प्रकार से अतिथिसत्कार किया और बहुत ही प्रिय, दंभरहित धर्मवचनों से संभाषण किया ॥ २० ॥ कहा—हे गुणमणिनिधान, आप भले पधारे, कमल के लिए जैसे सूर्य प्रसन्नताका कारण है, उसी तरह आप मेरे लिए हैं । ऐसा कहकर उस के मार्ग श्रम से क्षीण हुए शरीर को सुख देनेवाले मनोहर स्नान, विलेपन और आभूषणों से उस का सत्कार किया और देवों के निवास करने योग्य स्थान में ठहराया । इसके बाद अत्यन्त रसाल भोजन से उसे तृप्त किया । इस तरह कुछ दिन बीत गये ॥ २१–२२ ॥ देवी सुत (भरत) ने कहा—हे श्लाघनीय नामधारी पुष्पदन्त, भैरव नरेन्द्र (कृष्णराज) अपने वैभव से सुरेन्द्र को भी जीतनेवाले और पर्वत के समान धीर वीर हैं ॥ २३ ॥ तुमने कांची नरेश वीरराज शूद्रक (?) का वर्णन किया है, और उसे माना है अतः इस से जो मिथ्यात्वभाव उत्पन्न हुआ है उस का यदि तुम आज प्रायश्चित्त कर डालो तो इस से तुम्हारा परलोक का कार्य बन जाय ॥ २४ ॥ भव्यजनों के लिए बन्धुतुल्य तुम्हें पुरुदेव (आदिनाथ) चरित्र की रचना करनी चाहिए । मैं तुम्हारी अभ्यर्थना करता हूं । इस काव्यरचना से तुम निर्विघ्नता पूर्वक निर्वृति प्राप्त करोगे ॥ २५ ॥ वह अतिशय ललित, गंभीर और अलंकारयुक्त रचना भी किस काम की जिस में कामबाणों को व्यर्थ करनेवाले अर्हत् भटारक की सद्भावपूर्वक स्तुति न की गई हो ? ॥ २६ ॥

---

१ भइरव—कृष्णराजः ।

Aho ! Shrutgyanam

सियदंतपंतिधवलीकयासु, ता जंपइ वरवायाविलासु ।
भो देवीणंदण जयसिरीह, किं किज्जइ कव्वु सुपुरिससीह ॥ २७ ॥
गोवज्जिएहिं णं घणदिणेहिं, सुरवरचावेहिं वणिग्गुणेहिं ।
मइलियचित्तेहिं णं जरघरेहिं, छिद्दण्णेसिहिं णं विसहरेहिं ॥ २८ ॥
जडवाइएहिं णं गयरसेहिं, दोसायरेहिं णं रक्खसेहिं ।
आचक्खिय परपुट्ठीपलेहिं, वर कइ णिंदिज्जइ हयखलेहिं ॥ २९ ॥
जो वालु बुद्धु संतोसहेउ,रामाहिरामु लक्खणसमेउ ।
जो सुम्मइं कईवइ विहियसेउ, तासु वि दुज्जणु किं परे म होउ ॥ ३० ॥

घत्ता ।

णउ मज्झु बुद्धिपरिग्गहु, णउ सुयसंगहु, णउ कासुवि केरउ बलु ।
भणु किह करमि कइत्तणु, ण लहमि कित्तणु, जगु जे पिसुणसयसंकुलु ॥ ३१ ॥
तं णिसुणेवि भरहें वुत्तु ताव, भो कइकुलतिलय विमुक्कताव ।
सिमिसिमिसिमंतकिमि भरियरंधु, मेल्लेवि कलेवरु कुणिमगंधु ॥ ३२ ॥
वयगयविवेउ मसिकसणकाउ, सुंदरपएसे किं रमइं काउ ।
णिक्कारणु दारुणु बद्धरोसु, दुज्जणु ससहावें लेइ दोसु ॥ ३३ ॥
हयतिमिरणिवरु वरकरणिहाणु, ण सुहाइ उलूयहो उइउ भाणु ।
जइ ता किं सो मंडियसराहं, णउ रुच्चइ वियसियसिरिहराहं ॥ ३४ ॥
को गणइं पिसुणु अविसहियतेउ, भुक्कउ छणयंदहो सारमेउ ।
जिण चलणकमल भत्तिल्लएण, ता जंपिउ कव्वपिसल्लएण ॥ ३५ ॥

घत्ता ।

णउ हउं होमि वियक्खणु, ण मुणमि लक्खणु, छंदु देसि णवि याणमि ।

तब उस वाणी विलास कवि ने अपनी श्वेत दन्तावली से दिशाओं को उज्ज्वल करते कहा—हे देवीनन्दन (भरत) हे सुपुरुषसिंह, मैं काव्य क्या करूं ? श्रेष्ठ कवियों की खलजन निन्दा करते हैं । वे मेघों से घिरे हुए दिन के समान गोव-र्जित (प्रकाशरहित और वाणीरहित), इन्द्रधनुष के समान निर्गुण, जीर्ण गृह के समान मालिनचित्त (चित्र), सर्प के समान छिद्रान्वेषी, गत रस के समान जड़वादी, राक्षसों के समान दोषायर (दोषाचर और दोषाकर) और पीठ पीछे निन्दा करनेवाले होते हैं । कविपति प्रवरसेन के सेतुबन्ध (काव्य) की भी जब इन दुर्जनों ने निन्दा की तब फिर औरों की तो बातही क्या है ? ॥ २९–३० ॥

फिर न तो मुझ में बुद्धि है, न शास्त्रज्ञान है और न और किसी का बल है, तब बतलाइए कि मैं कैसे काव्य-रचना करूं ? मुझे इस कार्य में यश कैसे मिलेगा ? यह संसार दुर्जनों से भरा हुआ है ॥ ३१ ॥

यह सुनकर भरत ने कहा—हे कविकुलतिलक और हे विमुक्ततापं, जिस में कीड़े बिलबिला रहे हैं और बहुत ही घृणित दुर्गन्ध निकल रही है, ऐसी लाशको छोड़ कर विवेकरहित काले कौए क्या और किसी सुन्दर स्थान में क्रीड़ा कर सकते हैं । अकारण ही अतिशय रुष्ट रहनेवाले दुर्जन स्वभाव से ही दोषों को ग्रहण करते हैं ॥ ३२–३३ ॥ उल्लु-ओं को यदि अन्धकार का नाश करनेवाला और तेजस्वी किरणोंवाला ऊगा हुआ सूर्य नहीं सुहाता तो क्या सरोवरों की शोभा बढानेवाले विकसित कमलों को भी न सुहायेगा ? ॥ ३४ ॥ इन खलजनों की परवा कौन करता है ? हाथी के पीछे कुत्ते भौंकते ही रहते हैं ।

यह सुनकर जिन भगवान के चरणकमलों की भक्ति में लीन रहनेवाले काव्यराक्षस (पुष्पदन्त) ने कहा ॥ ३५ ॥ आप का यह कथन ठीक है, परन्तु न तो मैं विचक्षण हूं और न व्याकरण, छन्द आदि जानता

---

१ परपुष्टिमांसैः परोक्षवादैश्च । २ बाला अंगदादयः; वृद्धा जांबवदादयः अन्यत्र श्रुतहीनाः श्रुताढ्याश्च । ३ हनुमान । ४ कृतसमुद्रबंधः अन्यत्र कृतसेतुबंध नाम काव्यं । ५ पद्मानां । ६ काव्यराक्षसेन । ७ कुक्कुरः ।

Aho ! Shrutgyanam

जा विरइय जयवंदहिं आसिमुणिंदहिं सा कह केम समाणमि ॥ ३६ ॥
अकलंक कविल[८] कणयर मयाइं, दिय सुगय पुरंदर णय सयाइं ।
दन्तिलविसाहि लुद्धारियाइं, णउ णायइं भरह वियारियाइं ॥ ३७ ॥
णउ पीयइ पायंजलिजलाइं, अइहासपुराणइं णिम्मलाइं ।
भावाहिउ भारह-भासि वासु, कोहलु कोमलगिरु कालिदासु ॥ ३८ ॥
चउमुहु सयंभु सिरिहरिसु दोणु, णालोइउ कइ ईसाणु वाणु ।
णउ धाउ ण लिंगु ण गुणसमासु, णउ कम्मु करणु किरिया विसेसु ॥ ३९ ॥
णउ संधि ण कारउ पयसमत्ति, णउ जाणिय महं पक्कवि विहत्ति ।
णउ वुज्झिउ आयम सद्धधामु, सिद्धंतु धवल जयधवल णामु ॥ ४० ॥
पडुरुद्दडु जड णिरणासयारु, परियच्छिउ णालंकारसारु ।
पिंगल पत्थारु समुद्दे पडिउ, ण कयाइ महारइ चित्ते चडिउ ॥ ४१ ॥
जसइंधु सिंधु कल्लोलसित्तु, ण कलाकोसले हियवउ णिहित्तु ।
हउं वप्प निरक्खरु कुक्खिमुक्खु, णरवेसें हिंडमि चम्मरुक्खु ॥ ४२ ॥
अइ दुग्गमु होइ महापुराणु, कुंडएण मवइं को जलणिहाणु ।
अमरासुरगुरुयणमणहरेहिं, जं आसि कयउ मुणिगणहरेहिं ॥ ४३ ॥
तं हउं कहमि भत्तीभरेण, किं णहे ण भमिज्जइ मंदअरेण ।
पहु विणउ पयासिउ सज्जणाहं, मुहे मसि कुच्चउ कउ दुज्जणाहं ॥ ४४ ॥

हूं, ऐसी दशा में जिस चरित को बड़े बड़े जगद्वन्द्य मुनियों ने रचा है उसे मैं कैसे बना सकूंगा ? ॥ ३६ ॥ मैं अकलंक (जैन दार्शनिक), कपिल (सांख्यकार), कणचर (कणाद) के मतों का ज्ञाता नहीं हूं, दिय (ब्राह्मण), सुगत (बौद्ध), पुरन्दर (चार्वाक), आदि सैकडों नयों को, दन्तिल, विशाख,लुब्ध (प्राकृतलक्षणकर्त्ता) आदि को नहीं जानता । भरत के नाट्यशास्त्र से मैं परिचित नहीं ॥ ३७ ॥ पतंजलि (भाष्यकार) के और इतिहास पुराणों के निर्मल जल को मैंने पिया नहीं, भावों के अधिकारी भारतभाषी व्यास, कोमलवाणीवाले कालिदास, चतुर्मुख स्वयंभु कवि, श्रीहर्ष, द्रोण, कवीश्वर बाण का अवलोकन नहीं किया । धातु, लिंग, गुण, समास, कर्म, करण, क्रिया-विशेषण, सन्धि, पदसमास, विभक्ति इन सब में से मैं कुछ भी नहीं जानता । आगम शब्दों के स्थानभूत धवल और जयधवल सिद्धान्त भी मैंने नहीं पढ़े ॥ ३८–४० ॥ चतुर रुद्रट का अलंकार शास्त्र भी मुझे परिज्ञात नहीं, पिंगल प्रस्तार आदि भी कभी मेरे चित्तपर नहीं चढ़े ॥ ४१ ॥ यशः चिन्हकवि के काव्यसिन्धु की कल्लोलों से मैं कभी सिक्त नहीं हुआ । कलाकौशल से भी मैं कोरा हूं । इस तरह मैं बेचारा निरक्षर मूर्ख हूं, मनुष्य के वेष में पशु के तुल्य घूमता फिरता हूं ॥ ४२ ॥ महापुराण बहुत ही दुर्गम है । समुद्र कहीं एक कुंडे में भरा जा सकता है ? फिर भी जिसे सुर असुरों के मनको हरनेवाले मुनि गणधरों ने कहा था, उसे अब मैं भक्ति भाववश करता हूं । भौंरा छोटा होनेपर भी क्या विशाल आकाश में भ्रमण नहीं करता है ? अब मैं सज्जनों से यही विनती करता हूं कि आप दुर्जनों के मुँह पर स्याही की कूँची फेर दें ॥ ४४ ॥

---

८ सांख्यमते मूलकारः । ९ वैशेषिकमते मूलकारः । १० चार्वाकमते ग्रन्थकारः । ११ पाणिनिव्याकरणभाष्यं (पतंजलि) । १२ एकपुरुषाश्रित कथा । १३ भारतभाषी व्यास । १४ श्रीहर्ष । १५ कवि ईशानः वाणः । १६ परिज्ञातः । १७ प्राकृत लक्षण कर्त्ता ।

Aho ! Shrutgyanam

परिशिष्ट नं० २

(उत्तर पुराण के मंगलाचरण के बाद का अंश ।)

मणे जाएण किं पि असणोज्जे, कइवयइ दिअहें केण विकज्जें ।
णिव्विण्णउ ट्ठिउ जाम महाकइ, ता सिवणंतरि पत्त सरासइ[1] ॥ १ ॥
भणइं भडारी सुहयरुओहं[2], पणवइ अरुहं सुहयरुमेहं[3] ।
इय णिसुणेवि विउद्धउ कइवरु, सयलकलायरुं[4] णं छुण ससहरु ॥ २ ॥
दिसउ णिहालइ किं पि ण पेच्छइ, जा विंभियमइ णियघरे अच्छइ ।
ताम पैराइएण[5] णयवंतें, मउलिय, करयलेण पणवंतें ॥ ३ ॥
दस दिस पसरिय जसतरुकंदें[6], वरमहमत्तवंसणहचंदें[7] ।
छुणससिमंडल सण्णिह वयणें, णव कुवलयदलदीहरणयणें ॥ ४ ॥

घत्ता ।

खल संकुले काले कुसीलमइ विणउ करेप्पिणु[8] संवरिय[9] ।
वच्चंति विसुण्णसुण्णवहे जेणसरासइ उद्धरिय ॥ ५ ॥
ईयणु[10] देवियव्वतणुजाएं, जयदुंदुहिसरगहिरणिणाएं ।
जिणवरसमयणिहेलणखंभें[11], दुत्थियमित्तें ववगयडंभें ॥ ६ ॥
परउवयारुहारणिव्वहणें[12], विउसविहुर सयभय णिम्महणें[13] ।
ते ओहामिय पवरक्खरेहें, तेण विगंटवें[14] भव्वें भरहें ॥ ७ ॥
वोल्लाविउ कइ कव्वपिसल्लउ, किं तुहुं सच्चउ वप्पगहिल्लउ[15] ।
किं दीसहि विच्छायउ दुम्मणु, गंथकरणें किं ण करहि णियमणु ॥ ८ ॥
किं किउ काइं वि मइं अवरोहिउ, अवरु कोवि किं वि रेसुम्माहउ[16] ।

कुछ दिनों के बाद मन में कुछ बुरा मालूम हुआ । जब महाकवि निर्विण्ण हो उठा तब सरस्वती देवी ने स्वप्न में दर्शन दिया ॥ १ ॥ भट्टारिका सरस्वती बोली कि पुण्यवृक्ष के लिए मेघतुल्य और जन्ममरणरूप रोगों के नाशक अरहंत भगवान को प्रणाम करो । यह सुनकर तत्काल ही सकलकलाओं के आकर कविवर जाग उठे और चारों ओर देखने लगे परन्तु कुछ भी दिखलाई नहीं दिया । उन्हें बडा विस्मय हुआ । वे अपने घर ही थे कि इतने में नयवन्त भरत मंत्री प्रणाम करते हुए वहां आये, जिन का यश दशोंदिशाओं में फैल रहा है, जो श्रेष्ठ महामात्यवंशरूप आकाश के चन्द्रमा है, जिन का मुख चन्द्रमण्डल के समान और नेत्र नवीन कमलदलों के समान हैं, ॥ २–४ ॥ जिन्हों ने इस खलजन संकुल काल में विनय करके शून्यपथ में जाती हुई सरस्वती को रोक रक्खा और उस का उद्धार किया ॥ ५ ॥ जो ऐयण पिता और देवी माता के पुत्र हैं, जो जिनशासनरूप महल के खंभ हैं, दुस्थितों के मित्र हैं, दंभरहित हैं, परोपकार के भार को उठानेवाले हैं, विद्वानों को कष्ट पहुँचानेवाले सैकडों भयों को दूर करनेवाले हैं, तेज के धाम हैं, गर्वरहित हैं और भव्य हैं ॥ ६–७ ॥ उन्हों ने काव्यराक्षस पुष्पदन्त से कहा कि भैया, क्या तुम सचमुच ही पागल हो गये हो ? तुम उन्मना और छायाहीनसे क्यों दिखते हो ? ग्रन्थरचना करने में तुम्हारा मन क्यों नहीं लगता ? ॥ ८ ॥ क्या मुझ से तुम्हारा

---

१ सरस्वती । २ सुष्ठु हतो रुजां रोगाणामोघः संघातो येन स तं । ३ पुण्यतरुमेघं । ४ गतनिद्रो जागरितः । ५आकार । ६ पश्यति । ७ भरतमंत्रिणेति सम्बन्धः श्रीपुष्पदन्तः आलापितः । ८ वन्दो मेघः । ९ महामात्र-महत्तर । १० चन्द्रेण ११ संवृता रक्षिता: सरस्वती । १२ एयण पिता देवी माता तयोः पुत्रेण भरतेन । १३ प्रासाद । १४ मयि पुष्पदन्ते उपकार-भावनिर्वाहकेन । १५ निर्मथकेन । १६ स्थेन विमानेन । १७ गर्व रहितेन । १८ कोमलालापे । १९ अपराधः । २० अन्यकाव्यकरणवांछः किं त्वं ।

Aho ! Shrutgyanam

भणु भणु भणियउं सयलु पडिच्छमि[21], इउ कयपंजलियरु ओहच्छमि[22] ॥ ११ ॥

घत्ता ।

अथिरेण असारें जीविएण, किं अप्पउ सम्मोहहिं ।
तुहु सिद्धें[23] हें वाणीधेणुअहें, णवरसखीरु ण दोहहिं ॥ १० ॥
तं णिसुणेप्पिणु दर विहसंतें मित्तमुहारविंदु जोयंतें ।
कसणसरीरें[1] सुद्धकुरूवें, मुद्धादेविगब्भि संभूवें[2] ॥ ११ ॥
कासव गोत्तें केसव पुत्तें, कइकुलतिलएं सरसयाणिलएं[3] ।
उत्तमसत्तें[4], जिणपयभत्तें ॥ १२ ॥ (?)
पुप्फयंत कइणा पडिउत्तउ, भो भो भरह णिसुणि णित्तक्खुत्त[5] ।
कलिमलमलिणु कालु विवरेरउं[6], णिग्घिणु णिग्गुणु दुण्णयगारउ ॥ १३ ॥
जो जो दीसइ सो सो दुज्जणु, णिप्फलु णीरसु णं सुक्कउ वणु[7] ।
राउ राउ णं संझहें केरउ[8], अत्थे पयट्टइ मणु ण महारउ ।
उव्वेउ जे वित्थरइ णिरारिउ, एकु वि पैंडु विरएवउ भारिउ[9] ॥ १४ ॥

घत्ता ।

दोसेण[10] होउ तं णउ भणमि चोज्ज अवरुमणे थक्कउ ।
जगुएउ चडाविउ चोउजिहि तिहि गुणेण सहवंकउ[11] ॥
जयवि तो वि जिणगुणगणु वण्णमि, किं हं पइं अब्भत्थिउ अवगण्णमि[12] ।

कोई अपराध बन पडा है अथवा और किसी रस का उमाह हुआ है अर्थात् कोई दूसरा काव्य बनाने की इच्छा हुई है ? बोलो, बोलो, मैं हाथ जोड कर तुम्हारे सामने खडा हूँ, तुम जो कुछ कहोगे मैं सब कुछ देने के लिए तैयार हूं ॥ ९ ॥

इस अस्थिर और असार जीवन से तुम क्यों आप को सम्मोहित कर रहे हो ? तुम्हें वाणीरूप कामधेनु सिद्ध हो गई है, उस से तुम नवरसरूप दूध क्यों नहीं दोहते ? ॥ १० ॥

यह सुनकर मुसकराते हुए और अपने मित्र के मुखकमल की, ओर निहारते हुए कृशशरीर, अतिशय कुरूप, मुग्धादेवी और केशव ब्राह्मण के पुत्र, काश्यपगोत्रीय, कविकुलतिलक, सरस्वतीनिलय, दृढव्रत और जिनपदभक्त पुष्पदन्त कवि ने प्रत्युत्तर दिया कि, हे भरत, यह निश्चय है कि इस कलिमलमलिन, निर्दय, निर्गुण और दुर्नीतिपूर्ण विपरीत काल में जो जो दिखते हैं सो सब दुर्जन हैं, सब सूखे हुए वन के समान निष्फल और नीरस हैं। राजा लोग सन्ध्याकाल की लालिमा के सदृश हैं। इस लिए मेरा मन अर्थ में अर्थात् काव्य रचना में प्रवृत्त नहीं होता है। इस समय मुझे जो उद्वेग हो गया है, उस से एक पद बनाना भी मेरे लिए भारी हो गया है ॥ ११–१४ ॥

यह जगत यदि दोष से वक्र होता तो मेरे मन में आश्चर्य नहीं होता किन्तु यह तो चढ़ाये हुए चाप (धनुष) सदृश गुण से भी वक्र होता है (धनुष की डोरी ' गुण ' कहलाती है। धनुष गुण या डोरी चढ़ा ने से टेढा होता है) ॥ १५ ॥

यद्यपि जगत की यह दशा है तो भी मैं जिन गुणवर्णन करूंगा। तुम मेरी अभ्यर्थना करते हो, तब मैं तुम्हारी अवगणना कैसे कर सकता हूं ? तुम त्याग भोग और भावोद्गम शक्ति से और निरन्तर की जानेवाली कविमैत्री से

---

२१ सर्वं प्रतीच्छामि । २२ एष तिष्ठामि । २३ तव सिद्धायाः ।

१ भरतस्य । २ सुष्ठु कुरूपेण । ३ मुग्धादेवी । ४ वाणीनिलयेन मन्दिरेण । ५ सत्वेन दृढव्रतेन । ६ निक्षिप्तं । ७ विपरीतः । ८ शुष्कवनमिव जनः । ९ राजा सन्ध्यारागसदृशः । १० शब्दार्थे न प्रवर्तते । ११ एकमपि पदं रचितुं भारो महान् । १२ दोषेण सह जगत् चेत् वक्रं भवति तदाश्चर्यं न, किन्तु गुणेनापि सह वक्रं तदाश्चर्यमाश्चित्ते । १३ चापः ।

Aho ! Shrutgyanam

चायें भोय भाउग्गमसत्तिए, पइं अणवरय रइय कइभित्तिए ॥ १६ ॥
राउ सालिवाहणु वि विसेसिउ, पइं णियजसु भुवणयले पयासिउ ।
कालिदासु जें खंधें णीयउ, तहो सिरिहरिसहो तुहुं जगि बीयउं ॥ १७ ॥
तुहुं कइकामधेणु कइवच्छलु, तुहुं कइकप्परुक्खु ढोइयफलु ।
तुहु कइ सुरवरकीलागिरिवरु, तुहुं कइ रायहंसमाणससरु ॥ १८ ॥
मंदु मयालसु मयणुम्मत्तउ, लोउ असेसुवि तिट्ठए भुत्तउ ।
केण वि कव्वपिसल्लउ भणिओ, केण वि यट्टु भणेवि अवगणिउ ॥
णिच्चमेव सब्भाव पउंजिउं, पइं पुणु विणउ करे वि हउं रंजिउं ॥ १९ ॥

घत्ता ।

धणु तणुसमु मण्णु ण तं गहणु णेहु णिकारिमु इच्छमि ।
देवीसुअ सुदणिहि तेण हउं णिलए तुहारए अच्छमि ॥ २० ॥
महु समयागमे जायें ललियहें, बोल्लइ कोइल अंबयकलियहें ।
काणणे चंचरीउ रुणुरुंटइ, कीरु किएण हरिसेण विसट्टइ ॥ २१ ॥
मज्झु कइत्तणु जिणपयभत्तिहें, पसरइ णउ णियजीवियवित्तिहें ।
विमलगुणाहरणंकियदेहउ, एह भरह णिसुणइ पइं जेहउं ॥ २२ ॥
कमलगंधु घिप्पइ सारंगें, णउ साल्लूरें णीसारंगें ।
गमणलील जा कयसारंगें सा किं णासिज्जइ सारंगे ॥ २३ ॥
वड्ढियसज्जण दूसणवसणें, सुकइ कित्ति किं हम्मइ पिसुणें ।
कहमि कव्वु वम्महसंहारणु, अजियपुराणु भवण्णवतारणु ॥ २४ ॥

शालिवाहन राजा से भी बढ़ गये हो और अपने यश को तुमने पृथ्वीतलपर प्रकाशित कर दिया है। इस समय जगत में तुम दूसरे श्रीहर्ष हो जिसने कविकालिदास को अपने कन्धे पर चढ़ा लिया था। ६- ७ ॥ तुम कविकामधेनु, कविवत्सल, कविकल्पवृक्ष, कविनन्दनवन और कविराजहंस समान सरोवर हो ॥१८॥ ये सारे लोग मूर्ख, मदालस, और मदोन्मत्त बनें रहें, (इन से मुझे कुछ प्रयोजन नहीं)। किसी ने मुझे काव्यराक्षस कह कर माना और किसी ने ठूँठ कह कर मेरी अवमानना की। परन्तु तुमने सदा ही सद्भावों का प्रयोग करके और विनय करके मुझे प्रसन्न रक्खा है ॥ १९ ॥

मैं धन को तिन के के समान गिनता हूं और उसे नहीं चाहता हूं। हे देवीसुत श्रुतनिधि भरत, मैं अकारण प्रेम का भूखा हूं और इसी से तुम्हारे महल में रहता हूं ॥ २० ॥

वसन्त का आगमन होनेपर जब आमों में सुन्दर मौर आते हैं तब कोयल बोलती है और बगीचों में भौरें गुंजारव करते हैं, ऐसे समय में क्या तोते भी हर्ष से नहीं बोलने लगते हैं ? ॥ २१ ॥ जिन भगवान के चरणों की भक्ति से ही मेरी कविता स्फुरायमान होती है अपने जीवित की वृत्ति से या जीविकानिर्वाह के खयाल से नहीं। हे विमलगुणाभरणांकित हे भरत, अब मेरी यह रचना सुन ॥ २२ ॥ कमलों की सुगन्ध भ्रमरगण ग्रहण करते हैं, निःसार शरीर मेंढ़क नहीं। हाथी या हंस जिस चाल से चलते हैं, उस से क्या हरिण चल सकते हैं? इसी तरह से जिन्हें सज्जनों को दोष लगाने की आदत पड गई है, ऐसे दुर्जन क्या सुकवियों की कीर्ति को मिटा सकते हैं ? अब मैं मन्मथसंहारक और भवसमुद्रतारक अजितपुराण नामक काव्य को कहता हूं।

---

१४ त्यागः । १५ स्कन्धे धृतो येन श्रीहर्षेण । १६ तेन सदृशो महान् त्वं । १७ मूर्खो लोकः । १८ सद्भाव । १९ अकृत्रिम धर्मानुरागं ।

१ वसन्तसमागमे । २ जातायाः सहकारकलिकायाः । ३ आम्र कलिकानिमित्तं । ४ गृह्यते । ५ भ्रमरेण । ६ भेकेन । ७ निःसारांगेण निकृष्ट शरीरेण । ८ हस्तिना हंसेन वा । ९ मृगेण । १० हन्यते । ११ कथयामि । १२ मन्मथ ।

Aho ! Shrutgyanam

परिशिष्ट नं० ३

(उत्तरपुराण के अन्त का कुछ अंश ।)

णिव्वुए वीरे गलियमयरायउ इंदभूइ गणि केवलि जायउ ।
सो विउलइरिहे गउ णिव्वाणहो कम्मविमुक्कओ सासयठाणहो ॥ १ ॥
तहिं वासरे उप्पण्णउ केवलु मुणि हे सुधम्महो पक्खालियमलु ।
तं णिव्वाणए जंबू णामहो पंचमु दिव्वणाणु हयकामहो ॥ २ ॥
णंदि मुणंदिमित्तु अवरुवि मुणि, गोवद्धणु चउत्थु जलहरसुणि ।
ए पच्छए समत्थ सुयपारय णिरासियमिच्छामयभवणीरय ॥ ३ ॥
पुणु वि विसहु जइ पोट्ठिलु खत्तिउ जयणाउ वि सिद्धत्थुह यत्तिउ ।
दिट्ठिसेणंकउ विजउ बुद्धिल्लउ, गंगु धम्मसेणु वि णीसल्लउ ॥ ४ ॥
पुणु णक्खत्तउ पुणु जसवालउ, पंडु णामु धुवसेणु गुणालउ ।

घत्ता ।

अणु कंसउ अप्पउ जिणे वि थिउ पुणु सुहद्दु जणसुहयरु ।
जसभद्दु अखुद्दु अमंदमइ णाणें णावइ गणहरु ॥ ५ ॥
भद्दबाहु लोहंकु भडारउ आयारांगधारि जससारउ ।
एयहिं सव्वु सत्थु मणे माणिउ, सेसहिं एक्कु देसु परियाणिउं ॥ ६ ॥
जिणसेणेण वीरसेणेण वि जिणसासणु सेविउ मयगिरिपवि ।
पुव्वयाले णिसुणिउं सइं भरहें, रायं रिवु-वहुदावियविरहें ॥ ७ ॥

× × ×

एवं रायपरिवाडिए णिसुणिउं, धम्मु महामुणिणाहहिं पिसुणिउ ।
सेणियराउ धम्म सोयारहं, पच्छिल्लउ वज्जियभयभारहं ॥ ८ ॥
ताहमि पच्छए बहुरसणडिए, भरहें कारावि पद्धडियए ।
पढवि सुणेवि आयण्णेवि हयकले, पयडिउ मम्मारणं इय माहियले ॥ ९ ॥
कम्मक्खयकारणु गणे दिट्ठउं, एम महापुराणु मइं सिट्ठउं ।
एत्थु जिणिंद मग्गे ओणाहिउ, बुद्धिविहीणें जं मइं साहिउ ॥ १० ॥
तं महो खमहो तिलोयहो सारी, अरुहुग्गय सुअपवि भडारी ।
चउवीस वि महुं कलुस खयंकर, देंतु समाहि बोहि तित्थंकर ॥ ११ ॥

घत्ता ।

दुहुं छिंदउ णंदउ भुयणयले णिरुवम कण्णरसायणु ।
आयण्णउ मण्णउ ताम जणु जाम चंदु तारायणु ॥ १२ ॥
वरिसउ मेहजालु वसुहारहिं, महि पिज्जउ बहु धण्णपयारहिं ।
णंदउ सासणु वीर जिणेसहो, सेणिउ णिग्गउ णरयणिवासहो ॥ १३ ॥
लग्गउ पुहवणारंभहो सुरवइ, णंदउ पय सुहुं णंदउ णरवइ ।
णंदउ देसु सुहिक्खु वियंभउ, जणु मिच्छत्तु दुचित्तु णिसुंभउ ॥ १४ ॥

दुःखों का नाश हो और यह कर्णरसायन काव्य पृथ्वीतल पर विस्तार लाभ करे । जब तक चन्द्रमा और तारे हैं, तब तक लोग इसे सुनें और इसका आदर करें ॥ १२ ॥

पृथ्वी पर मेघ खूब बरसें और तरह तरह के धान्य पकें, वीरभगवान का शासन बढ़े, राजा श्रेणिक नरक निवास से बाहर निकले और (तीर्थंकर होने पर) इन्द्र उस का जन्माभिषेक करें । प्रजा का सुख बढ़े और राजा आनन्दित हो । देश में सुभिक्ष (सुकाल) हो और लोगों का मिथ्यात्व भाव नष्ट हो ॥ १३–१४ ॥ अंगांकृत

Aho ! Shrutgyanam

पडिवण्णए पडिपालणए सूरहो, होउ संति भरहहो गिरिधीरहो।
होउ संति बहु गुणगुणवंतहं, संतहं दयवंतहं भयवंतहं ॥ १५ ॥
होउ संति बहु गुणहि महल्लहो, तासु जे पुत्तहो सिरि देवल्लहो।
एउं महापुराणु रयणुज्जले, जे पयडेवउ सयले धरायले ॥ १६ ॥
चउविह दाणुज्जय कयचित्तहो, भरह परमसब्भाव सुमित्तहो।
भोगल्लहो जयजसविच्छुरियहो, होउ संति णिरु णिरुवमचरियहो ॥ १७ ॥
होउ संति णण्णहो गुणवंतहो, कुलवच्छल सामत्थ महंतहो।
णिच्चमेव पालियजिणधम्महं, होउ संति सोहण गुणवम्महं ॥ १८ ॥
होउ संति सुअणहो दंगइयहो, होउ संति संतहो संतइयहो।
जिणपयपणमण वियलियगव्वहं, होउ संति णीसेसहं भव्वहं ॥ १९ ॥

घत्ता।

इय दिव्वहो कव्वहो तणउं फलु लहुं जिणणाहु-पयच्छउ।
सिरि भरहहो अरुहहो जहिं गमणु पुप्फयंतु तहिं गच्छउ ॥ २० ॥
सिद्धिविलासिणि मणहरदूयं, मुद्धाएवी तणुसंभूयं।
णिद्धणसधणलोयसमचित्तें, सव्वजीवणिक्कारणमित्तें ॥ २१ ॥
सद्दसलिल परिवड्ढियसोत्तें, केसवपुत्तें कासवगुत्तें।
विमल सरासइ जणियविलासें, सुण्णभवण-देवउलणिवासें ॥ २२ ॥
कलिमल पवल पडल परिचत्तें, णिग्घरेण णिप्पुत्तकलत्तें।
णइवावीतलाय सरण्हाणें, जर चीवरवक्कल परिहाणें ॥ २३ ॥
धीरें धूलीधूसरियंगें, दूरयरुज्झिय दुज्जणसंगें।
महि सयणयलें करयंगुरणें, भग्गिय पंडियपंडियमरणें ॥ २४ ॥
मण्णखेडपुरघरे णिवसंतें, मणे अरहंतु देउ झायंतें।
भरहमण्णणिजें णयणिलयं, कव्वपबंधजणियजणपुलयं ॥ २५ ॥
पुप्फयंतकयणा धुयपंकें, जइ अहिमाणमेरुणामकें।

पालन में शूर और पर्वत के समान धीर भरत (मंत्री) को शान्ति प्राप्त हो। गुणवन्त, दयावन्त, ज्ञानवन्त सज्जनों को शान्ति प्राप्त हो ॥ १५ ॥ उस के (भरत के ?) पुत्र अतिशय गुणवन्त श्री **देवल्ल** को शान्ति मिले जिस ने कि इस महापुराण को रत्नोज्ज्वल धरातल पर फैलाया और जिस का चित्त चारों प्रकार के दान करने में उद्यत रहता है तथा जो भरत के लिए परम सद्भावयुक्त मित्र के तुल्य है। जिस का यश संसार में फैल रहा है और जिस का चरित्र उपमा-रहित है, उस **भोगल्ल** को शान्ति प्राप्त हो ॥ १६–१७ ॥ कुलवत्सल, समर्थ, गुणवन्त और महन्त **णण्ण** को शान्ति प्राप्त हो। निरन्तर जैन धर्म का पालन करनेवाले **सोहण** और **गुणवर्म** को शान्ति मिले ॥ १८ ॥ सुजन **दंगइय** और सन्त **संतइय** को शान्ति प्राप्त हो। जिनभगवान के चरणों में मस्तक झुकानेवाले और गर्वरहित अन्य सब भव्यजनों को भी शान्ति मिले ॥ १९ ॥

इस दिव्य काव्य की रचना का फल जिननाथ की कृपा से मैं यह चाहता हूं कि श्री भरत और अर्हंत का गमन जहां हो पुष्पदन्त भी वहीं जावे ॥ २० ॥ सिद्धिरूपी विलासिनी के मनोहर दूत, मुग्धादेवी के पुत्र, निर्धनों और सधनों को बराबर समझनेवाले, सर्वजीवों के निष्कारण मित्र, शब्द सलिल से बढा है काव्य स्रोत जिन का, केशवके पुत्र, काश्यप गोत्रीय, विमल सरस्वती से उत्पन्न विलासोंवाले, शून्य भवन और देव कुलों में रहनेवाले, कलिकाल के मत के प्रबल पटलों से रहित, बिना घरद्वार के, पुत्रकलत्रहीन, नदी, वापिका और सरोवर में स्नान करनेवाले, फटे कपडे और वल्कल पहननेवाले, धूलिधूसरित अंग, दुर्जनों के संग से दूर रहनेवाले, जमीन पर सोनेवाले, अपने हाथों को ही ओढनेवाले, पाण्डितपाण्डितमरण की प्रतीक्षा करनेवाले, मान्यखेट पुर में निवास करनेवाले, मन में अरहन्त देवका ध्यान करनेवाले, भरतमंत्रीद्वारा सम्मानित, नीति के निलय, अपने काव्यरचनासे लोगों को पुलकित करनेवाले, पापरूप कीचड़ जिन क

Aho ! Shrutgyanam

कयउं कव्वु भत्तिए परमत्थें, छुसय छुडोत्तर कयसामत्थें ॥ २६ ॥
कोहण संवच्छरे आसाढए, दहमए दियहे चंदरुइरूढए ॥

घत्ता ।

सिरि अरुहहो भरहहो बहुगुणहो कइकुलतिलएं भासिउ ।
सुपहाणु पुराणु तिसट्ठिहिमि पुरिसहं चरिउ समासिउ ॥ २७ ॥

इय महापुराणे तिसट्ठिमहापुरिसगुणालंकारे महाभव्वभरहाणुमण्णिए महाकइपुप्फयंत विरइए महाकव्वे दुइत्तरसइमो परिच्छेओ समत्तो ॥ १०२ ॥

(प्राचीन पत्र) संवत् १६३० वर्षे भाद्रपदमासे शुक्लपक्षे पूर्णिमातिथौ कविवासरे उत्तरा भाद्रपद नक्षत्रे नेमिनाथचैत्यालये श्रीमूलसंघे बलात्कारगणे सरस्वतीगच्छे श्रीकुंदकुंदाचार्यान्वये भ० श्रीपद्मनंदिदेवास्तत्पट्टे भ० श्रीशु [भचन्द्रदेवास्त] त्पट्टे भ० श्रीजिनचन्द्रदेवास्तत्पट्टे भ० श्रीप्रभाचन्द्रदेवास्तात्सिष्य मं० श्रीध.....स्तत्सिष्य मं० श्री ललितकीर्ति देवास्तत्शिष्य मं० श्री चंद्रकीर्ति देवास्तद.....(खंडेल) वालान्वये सावडा गोत्रे सा० धेल्हा तद्भार्या धिल्हसरिस्तत्पुत्रौ द्वौ प्र० सा.....छायलदे तत्पुत्रः सा० वीरम तद्भार्या वीरमदे तत्पुत्रः सा० नाथू तद्भार्या.....तीय जिनपूजापुरंदर सा० श्री धणराज तद्भार्ये द्वे प्र० सती सीताक.....

परिशिष्ट नं० ४

(महापुराण के परिच्छेदों के प्रारंभिक पद्य)

१ आदित्योदयपर्वताद्गुरुतराच्चन्द्रार्कचूडामणे-
राहेमाचलतः कुशेशनिलयादासेतुबन्धाद्दृढात् ।
आपातालतलादहीन्द्रभवनादास्वर्गमार्गं गता
कीर्तिर्यस्य न वेत्ति भद्र भरतस्याभाति खण्डस्य च ॥

२ बलिजीमूतदधीचिषु सर्वेषु स्वर्गतामुपगतेषु ।
संप्रत्यनन्यगतिकस्त्यागगुणो भरतमावसति ॥

४ आश्रयवसेन भवति प्रायः सर्वस्य वस्तुनोऽतिशयः ।
भरताश्रयेण संप्रति पश्य गुणा मुख्यतां प्राप्ताः ॥

५ भ्रूलीलां त्यज मुंच संगतकुचद्वंद्वादिगर्वाक्षमा,
मा त्वं दर्शय चारुमध्यलतिकां तन्वंगि कामाहता ।
मुग्धे श्रीमदनिंद्यखंडसुकवेर्बंधुर्गुणैरुद्धतः
स्वप्नेप्येष परांगनां न भरतः शौचांबुधेर्वांछति ॥

६ श्रीर्वाग्देव्यै कुप्यति वाग्देवी द्वेष्टि संततं लक्ष्म्यै ।
भरतमनुगम्य सांप्रतमनयोरात्यंतिकं प्रेम ॥

७ हंहो भद्र प्रचंडावनिपतिभवने त्यागसंख्यातकर्त्ता
कोयं श्यामप्रधानं प्रवरकरिकराकारबाहुः प्रसन्नः ।
धन्यः प्रालेयपिण्डोपमधवलयशो धौतधात्रीतलांतः-
ख्यातो बन्धुः कवीनां भरत इति कथं पांथ जानासि नो त्वं ॥

धो गया है और अभिमानमेरु जिन का चिन्ह या उपनाम है, उन पुष्पदन्त कवि ने यह काव्य भक्ति के वश हो कर ६०६ के क्रोधन नामक संवत्सर में आसाढ के दशवें दिन सोमवार को बनाया ॥ २५-२६ ॥ कविकुलातिलक नें पुराणप्रसिद्ध त्रेसष्ट पुरुषों का चरित संक्षेप से वर्णन किया ॥ २७ ॥

Aho ! Shrutgyanam

८ मातर्वसुंधरि कुतूहलिनो ममैतदापृच्छतः कथय सत्यमपास्य साध्यं ।
त्यागी गुणी प्रियतमः सुभगोऽभिमानी किं वास्ति नास्ति सदृशो भरतार्यतुल्यः ॥

९ एको दिव्यकथाविचारचतुरः श्रोता बुधोऽन्यः प्रिय
एकः काव्यपदार्थसंगतमतिश्चान्यः परार्थोद्यतः ।
एकः सत्कविरन्य एक महतामाधारभूतो बुधा
द्वावेतौ सखि पुष्पदन्त-भरतौ भद्रे भुवो भूषणौ ॥

१० जेगं हम्मं रम्मं दीवओ चंदबिंबं धरत्ती पल्लंको दो वि हत्था सुवत्थं ।
पिया णिद्दा णिच्चं कव्वकीलाविणोओ अदीणत्तं वित्तं ईसरो पुप्फवंतो ॥

११ सूर्यात्तेज गभीरिमा जलनिधेः स्थैर्यं सुराद्रेर्विधोः
सौम्यत्वं कुसुमायुधात्तु सुभगं त्यागं बलेः संभ्रमात् ।
एकीकृत्य विनिर्मितोऽतिचतुरो धात्रा सखे सांप्रतं
भरतार्यो गुणवान् सुलब्धयशसः खण्डः कथंचिन्नभः ॥

१४ केलासुब्भासिकंदा धवलदिसिगओगिण्णदंतांकुरोहा,
सेसाही बद्धमूला जलहिजलसमुब्भूयडिंडीरवत्ता ।
बंभंडे विथरंती अमयरसमयं चंदबिंबं फलंती,
फुल्लंती तारओहं जयइ णवलया तुज्झ भरहेसकित्ती ॥

१५ त्यागो यस्य करोति याचकमनस्तृष्णांकुरोच्छेदनं,
कीर्तिर्यस्य मनीषिणां वितनुते रोमांचचर्चां वपुः ।
सौजन्यं सुजनेषु यस्य कुरुते प्रेमांतरां निर्वृतिं,
श्लाघ्योऽसौ भरतः प्रभुर्बत भवेऽत्कार्मिर्गिरां सूक्तिभिः ॥

१६ प्रतिगृहमटति यथेष्टं वंदिजनैः स्वैरसंगमावसति ।
भरतस्य वल्लभाऽसौ कीर्तिस्तदपीह चित्रतरं ॥

१७ वलिभंगकंपिततनु भरतयशः सकलपाण्डुरितकेशम् ।
अत्यंतवृद्धिगतमपि भुवनं बंभ्रमति तच्चित्रम् ॥

१८ शशधरबिंबाद्वात्कान्तिस्तेजस्तपनाद्गभीरतामुदधेः ।
इति गुणसमुच्चयेन प्रायो भरतः कृतो विधिना ॥

१९ श्यामरुचिनयनसुभगं लावण्यप्रायमंगमादाय ।
भरतच्छलेन संप्रति कामः कामाकृतिमुपेतः ॥

२१ यस्य जनप्रसिद्धमत्सरभरमनघमपास्य चारुणि,
प्रतिहतपक्षपातदानश्रीरुरसि सदा विराजते ।
वसति सरस्वती च सानन्दमनाविलवदनपंकजे,
स जयति जयतु जगति भरहेश्वर सुखमयममलमंगलः ॥

२२ मदकरदलितकुम्भमुक्ताफलकरभरभासुरानना,
मृगपतिनादरेण यस्योऽद्धृतमनघमनर्घमासनम् ।
निर्मलतरपवित्रभूषणगणभूषितवपुरदारुणा,
भारतमल्ल सास्तु देवी तव बहुविधमंबिका मुदे ॥

२३ अंगुलिदलकलापमसमद्युति नखनिकुरंबकर्णिकं

---

१ यही पद्य ५० वें परिच्छेद के प्रारंभ में भी दिया है । २ यह पद्य ९५ वें परिच्छेद के प्रारंभ में भी है । ३ यह १०२ वें परिच्छेद में भी है । ४ यह ३९ वें परि० में भी है

Aho ! Shrutgyanam

सुरपतिमुकुटकोटिमाणिक्यमधुव्रतचक्रचुंबितम् ।
विलसदणुप्रतापनिर्मलजलजन्मविलासकोमलं
घटयतु मंगलानि भरतेश्वर तव जिनपादपंकजम् ॥
२४ हिमगिरिशिखरनिकरपरिपंडुरधवलियगगनमण्डलं
पुलकमिवातनोति केतकतरुवरतरुकुसमसंकटे ।
विकसितपणिफणासु सुरसरितामणिरुचिगतमधः-
क्षितेरिदमतिचित्रकारि भरतेश्वर जगतस्तावकं यशः ॥
२५ उन्नतातिमनुमात्रपात्रता भाति भद्र भरतस्य भूतले ।
काव्यकीर्तिघंटारवो गृहे यस्य पुष्पदंतो दिशागजः ॥
२६ घनधवलताश्रयाणामचलस्थितिकराणां मुहुर्भ्रमताम् ।
गणनैव नास्ति लोके भरतगुणानामरीणां च ॥
२७ गुरुधर्मोद्भवपाघनमभिनंदितकृष्णार्जुनगुणोपेतम् ।
भीमपरामक्रसारं भारतमिव भरत तव चरितं ॥
२८ मुखमलिनोदरसद्मनि गुणहृतहृदये सदैव यद्वसति ।
चित्रमिदमत्र भरते शुक्लापि सरस्वती रक्ता ॥
२९ तंत्रीवाद्यैरनिद्यैर्वरकविरचितैर्गद्यपद्यैरनेकैः,
कांतं कुंदावदातं दिशि दिशि च यशो यस्य गीतं सुरौघैः ।
काले तृष्णाकराले कलिमलकलिलेप्यद्य विद्याविनोदो
सोयं संसारसारः प्रियसखि भरतो भाति भूमण्डलेऽस्मिन् ॥
३ बंभंडाहंडलखोणिमंडलुच्छलियकित्तिपसरस्स ।
खंडस्स समं समसीसियाए कइणो ण लज्जंति ॥
३३ विनयांकुरसातवाहनादौ नृपचक्रे दिवमीयुषि क्रमेण ।
भरत तव योग्यसज्जनानामुपकारो भवति प्रसक्त एवं ॥
३४ तीव्रापद्दिवसेषु बन्धुरहितेनैकेन तेजस्विना
सन्तानक्रमतो गतापि हि रमाकृष्टा प्रभोः सेवया ।
यस्याचारपदं वदंति कवयः सौजन्यसत्यास्पदं
सोऽयं श्रीभरतो जयत्यनुपमः काले कलौ सांप्रतम् ॥
३५ इति भरतस्य जिनेश्वरसामायिकशिरोमणेर्गुणान्वक्तुम् ।
मातुं च वार्द्धितोयं चुलुकैः कस्यास्ति सामर्थ्यम् ॥
५६ अत्र प्राकृतलक्षणानि सकला नीतिः स्थितिश्छन्दसा-
मर्थालंकृतयो रसाश्च विविधास्तत्त्वार्थनिर्णीतयः ।
किंचान्यद्यदिहास्ति जैनचरिते नान्यत्र तद्विद्यते
देवे तौ भरतेश-पुष्पदसनौ सिद्धं ययोरीदृशम् ॥
६३ बन्धुः सौजन्यवार्द्धेः कविखलधिषणाध्वांतविध्वंसभानुः
प्रौढालंकारसारामलतनुविभवा भारती यस्य नित्यम् ।
वक्त्रांभोजानुरागक्रमनिहितपदा राजहंसीव भाति
प्रोद्यद्गंभीरभावा स जयति भरते धार्मिके पुष्पदन्तः ॥
६४ आखंडोडुमरारुचंडमरुकं चंडीशमाश्रित्य यः
कुर्वन्काममकांडतांडवविधिं डिंडीरपिंडच्छविः ।
हंसाडंबरमुंडमंडललसद्भागीरथीनायकं

---

१ यही पद्य २७ वें परिच्छेद में भी दिया है । २ यही पद्य ८८ वें परिच्छेद में भी है । ३ यही पद्य ४० वें परिच्छेद में भी है । ४ पूने की प्रति में यह पद्य तेरहवें परिच्छेद में भी लिखा है ।

Aho ! Shrutgyanam

वांछन्नित्थमहं कुतूहलवती खंडस्य कीर्तिः कृतेः।
६५ आजन्मं कवितारसैकधिषणा सौभाग्यभाजो गिरां
दृश्यन्ते कवयो विशालसकलग्रन्थानुगा बोधतः।
किंतु प्रौढनिरूढगूढमतिना श्रीपुष्पदंतेन मोः
साम्यं बिभ्रति नैव जातु कविना शीघ्रं त्वतः प्राकृतेः॥
६६ यस्येह कुंदामलचन्द्ररोचिः समानकीर्तिः ककुभां मुखानि।
प्रसाधयंती ननु बंभ्रमीति जयत्वसौ श्रीभरतो नितान्तम्॥
पीयूषसूतिकिरणा हरहासहारकुंदप्रसूनसुरतीरिरिणिशक्रनागाः।
क्षीरोदशेषबलसत्तमहंस चैव किं खंडकाव्यधवला भरतस्तु यूयम्॥
६७ इह पठितमुदारं वाचकैर्गीयमानं इह लिखितमजस्रं लेखकैश्चारुकाव्यम्।
गतवति कविमित्रे मित्रतां पुष्पदन्ते भरत तव गृहेस्मिन्भाति विद्याविनोदः॥
६८ चंचच्चंद्रमरीचिचंचुरचुरौचातुर्यचक्रोचिंता
चंचंती विचटच्चमत्कृतिकविः प्रोद्दामकाव्यक्रियाम्।
अर्चंती त्रिजगत्सुकोमलतया बांधुर्यधुर्यैर्रसैः
खण्डस्यैव महाकवेः सभरतान्नित्यं कृतिः शोभते॥
८० लोके दुर्जनसंकुले हतकुले तृष्णावसे नीरसे
सालंकारवचोविचारचतुरे लालित्यलीलाधरे।
भद्रे देवि सरस्वति प्रियतमे काले कलौ सांप्रतं
कं यास्यस्यभिमानरत्ननिलयं श्रीपुष्पदंतं विना॥

परिशिष्ट नं० ५

(यशोधरचरित के कुछ अंश।)

तिहुयणसिरिकंतहो अइसयवंतहो अरहंतो धम्महहो।
पणविवि परमेट्ठिहिं पविमलदिट्ठिहिं चरणजुयलु णयसयमहहो॥ ध्रुवकम्।
कुंडिल्लगुत्तणहदिणयरासु, वल्लहनरिंदघरमहयरासु।
णयणहु मंदिरणिवसंतु संतु, अहिमाणमेरु कइ पुप्फयंतु॥
चिंतइ हो वण नारीकहाप, पज्जत्तउ कय दुक्खयपहाप।
कय धम्मणिवद्धी कावि कहवि, कहियाइं जाइ सिव सोक्खलहमि॥
× × ×
अग्गइ कइराउ पुप्फयंत सरसइणिलओ।
देवियइं सरूओ वण्णइ कइयणकुलतिलओ॥[९]
× × ×

इय जसहरमहारायचरिए महामहल्ल णण्णकण्णाहरणे महाकइ पुप्फयंतविरइए महाकव्वे जसहररायपडबंधो नाम पढमो परिच्छेओ सम्मत्तो॥ १॥

नित्यं यो हि पदारविन्दयुगलं भक्त्या नमत्यर्हता-
मर्थं चिंतयति त्रिवर्गकुशलो जैनश्रुतानां भृशम्।
साधुभ्यश्च चतुर्विधं चतुरधीर्दानं ददाति त्रिधा
स श्रीमानिह भूतले सह सुतैर्नन्नाभिधो नंदतात्॥
× × ×

---

१ शोभमान। २ चपल। ३ चौर्य। ४ समूह। ५ शोभमाना। ६ विद्युतत् चमत्कृत्या कवयो यया। ७ अच्छंती ८ मनोहरता। ९ यह पद्य बम्बई की प्रति में नहीं है।

Aho ! Shrutgyanam

नक्षत्राधीशरोचिःप्रचयशुचिरुदामकीर्त्या निकेतो,
निर्णीताशेषशास्त्रस्त्रिदशपतिनुताशेषविद्वत्पादभक्तः।
भ्राता भव्यप्रजानां सततमिह भवाम्भोधिसंसारभीरु-
र्भीतिघ्नो निर्जिताक्षः प्रणयविनयताक्षंदताक्षनन्ननामा ॥[1]

× × ×

आश्रान्तदानपरितोषितवन्द्यवृन्दो दारिद्ररौद्रकरिकुंभविभेददक्षः।
श्रीपुष्पदन्तकविकाव्यरसाभितृप्तः श्रीमान्सदा जगति नंदतु नन्ननामा ॥[2]

× ×

गंधव्वें कण्हडणंदणेण आयइं भवाइं किय थिरमणेण।
मइ दोसु ण दिज्जइ पुव्वें कइउ कइवच्छराय तं सुत्तु लहई ॥[3]

× ×

पावनिसुंभणि मुहावंभणि, उअरुप्पर्णि सामलवर्णि।
कासवगुत्ति केसवपुत्ति, जिणपयभत्ति धम्मासत्ति ॥
वयसंजुत्तं उत्तमसत्तं, वियलियसंकं अट्ठिमाणेकं।
पहसियतुंडं कयणा खंडं, रंजियबुहसह कयजसहरकह ॥
जो आयण्णइ चंगउ मण्णइ, लिहइ लिहावइ पढइ पढावइ।
जो मणसावइ सो नर पावइ, विहुणियघणरय सासयसंपय ॥
जणवयनीरसि दुरियमलीमसि, कयनिंदायरि दूसहि दुक्खरि।
पडियकवालए नरकंकालए, बहुरंकालए अइदुक्कालए ॥
पवरागारिं सरसाहारिं, सन्हइ चेलइ वरतंबोलइ।
मइ उवयारिउ पुण्णिएरिउ, गुणभत्तिल्लउ णण्णमहल्लउ ॥
होउ चिराउसु वरिसउ पाउसु, तिप्पउ मेइणि धणकणदाइणि।
विलसउ गोविणि णच्चउ कामिणि, घुम्मउ मद्दलु पसरउ मंगलु ॥
सत्ति वियंभउ दुक्ख निसुंभउ, धम्मुच्छाहिं सहुनरनाहिं।
सुह नंदउ पय जय परमप्पय, जय जय जिणवर जय भवभयहर ॥
विमलु सुकेवलणाणसमुज्जलु, मइ उप्पज्जउ इच्छिउ दिज्जउ।
मइ अमुणंतइ कव्वु कुणंतइ, जं हीणाहिउ काइवि साहिउ ॥

घत्ता—तं माइ महासइ देवि सरासइ निहयसयलसंदेह दुह।
मइ खमहु भडारी तिहुयणसारी पुप्फयंत जिणवयणरुह ॥ २३ ॥

इयजसहरमहारायचरिए.....चउत्थो परिच्छेओ सम्मत्तो ॥ छ ॥ मंगलमस्तु। संवत् १३९० वर्षे आषाढ सुदि १३ शनौ अद्येह श्रीमहाराजाधिराज श्रीसुरत्राण महमदराज्ये दुर्गमंडप पडिगनायागे वगडी नामनि प्राग्वाटवंशीय सा० भावडसंताने सा० मल्हौ पुत्र रामा भ्रातृ देल्हाकेन द्वाभ्यां जसोधरपुस्तिका लेखिता। सा चिरं नंदतु ॥ छ ॥ शुभमस्तु ॥

परिशिष्ट नं० ६

(आदिपुराण की प्रति लिखानेवाले की प्रशस्ति।)

पणविवि रिसहेसरु विणिहयपणसरु लोयालोय पयासणु।
वरमुत्तिरमणवरु जम्ममरणहरु कम्ममहारि विणासणु ॥
मयनयणवाणससहरमिपसु संवच्छरेसु पच्छइ गपसु।
विक्कमरायहो सुहसेयपक्ख णवमी बुहवारे सचित्तरिक्ख ॥
गोवेगिरीणयरि णिउ डुंगरिंदु, हुउ पयपाडियसामंतविंदु।

---

१ यह पद्य तीसरे परिच्छेद के प्रारंभ में है। २ यह पद्य चौथे परिच्छेद के प्रारंभ का है, परन्तु बम्बई और पूने की दोनों प्रतियों में नहीं है। छपी हुई भाषावली प्रति में है। ३ यह पद्य बम्बई की प्रति में नहीं है।

४ मद–नयन–बाण–शशधर मितेसु, अर्थात् वि० संवत् १५२१। ५ ग्वालियर–गोपाचल। ६ डूंगर सिंहराजा।

Aho ! Shrutgyanam

तहो सुउ सकित्तिधवलियदियंतु सिरीकित्ति सिंहु णिवलच्छिकंतु ॥
सिरिकइसंगमंडणु मुणिंदु, गुणकित्ति जँईसरु जए अणिंदु ।
जसकित्ति कित्ति मंडिय तिलोउ तहो सीसु मलयकित्ति जिअसोउ ॥
गुणभद्दु भद्दु तहो पट्टि सूरि जें जिणवयणामिउ रसिउ भूरि ।
सिरि जइसवाल-कुलणहु ससंकु, सिरि उल्हासाहु सया असंकु ॥
तहो जाया गयसिरि णामधेय, तहि सुअ हंसराजु दया अमेय ।
उल्हा चउधरियहु णारि अरणु, भावसिरि णाम णियगुणपसरणु ॥
तहें पुत्त चयारि हयारिमल्ल, सिरि पउमसिंहु जिट्ठउ अतुल्ल ।
लच्छीहरुमाणिकु मणिसमाणु, धेना रायालयदीवमाणु ॥

घत्ता—सिरि हंसराय चउधरिय घरे विजसिरि भज्जा महिया ।
तहे सुय गुणसायर सुहपउरेसर परिमियमयगणरहिया ॥
तहि लल्ला रयणु सुबुद्धिधामु, मयणुजि वीरू मंडेहिहाणु ।
सिरि पउमसिंह भज्जा सुपुज्ज, वीराणामें वरगुणसमुज्ज ॥
तहें सुउ सोनिग णामेण धीरु, सूआ घरिणि एसहु जणि अभीरु ।
वीई वल्लहलडहंगवग्ग, वीधो हिहाण सयदलकरग्ग ।
अरणाजि घरिणी मीया आहिक्ख, सिरि पउमसिंह घरे लीलसिक्ख ।
तहें चारिपुत्त हियपियरचित्त सिरि चित्त वालू डालू विचित्त ॥
तीयउ कुलदीवउ सो पयच्छु, तह मयणवालु चउथउ पसत्थु ।
माणिक माणिणिणं कामभल्लि, लखणसिरि णाम णारी मतल्लि ॥
धेणा घरिणिउ णं कामअत्थु, संगहिउ जाहिं जिणधम्मवत्थु ।
मयणाभज्जो यति भाइ भीय णामेण सया सीलेण सीय ॥
लल्ला पिय मणसिरि पढम अरणु, पट्टो मंगाभिक्खो सुवण्णु ।
सुअ रामचंद्र कुलकमलनंदु, नंदउ चिरु इहु णं वीयचंदु ।
नंदा पूना वे भज्जजुत्तु, चिरु जीवउ वीरू कमलवत्तु ॥
एयाहं मझि सिरि पोमसिंह, जिण सासणणंदणवणसुसिंहु ।
विज्जुलचंचलु लच्छी सहाउ, आलोइवि हुउ जिणधम्मभाउ ॥
जिण गंथु लिहावित लक्खु पक्कु, सावयलक्खाहारातिरिक्कु ।
मुणि भोयणु भुंजाविय सहासु, चउवीस जिणालउ किउ सुभासु ॥
धेना चउधारेय निमित्तु दव्वु, तेणज्जिउ लाहविजें अउव्व ।
पुरुएवजिणायदणु जि विचित्तु, ससिहरु सुपाडिहेरट्ठजुत्तु ॥
णिम्मविउ भवबुहि जाणवत्तु, रयणत्तयजुयजुयपासजुत्त ।
कारेय पइट्ठ जिणसमइ दिट्ठ, अवलोइवि सयल सचित्तिहिट्ठ ॥

घत्ता—णंदउ सिरिहंसराउ सुहउ, णंदउ पउमसिंहु ससुउ ।
णंदउ परिवारु लच्छिकलिउ, णंदउ लोउ गुणोह जुउ ॥
आयासस्स जिणस्स य जिह अंतं कोवि लहइ न गुणस्स ।
सिरि पोमसिंह तिह ते को पारइ गुणणिहाणस्स ॥ १
सिरि पउमसिंह पउमं इह लोए जइ ण होंतु ता पउमा ।
कीला कत्थ करंती सुदाणपूया विणोएहिं ॥ २ ॥

---

४ कीर्तिसिंह, डूंगरसिंह का पुत्र । ५ गुणकीर्ति यतीश्वर । ६ यशः कीर्ति । ७ मलयकीर्ति—यशः कीर्ति के शिष्य ।
८ जिनवचनामृतरासिक । ९ गयसिरि जाया—गजश्री नामकी भार्या । १० ज्येष्ठ—जेठा ।

Aho ! Shrutgyanam

प्रो. ल्युमन अने आवश्यक सूत्र

जर्मनीना प्रसिद्ध प्रोफेसर ल्युमन जैन आगमोना घणा ऊंडा अभ्यासी छे. लगभग अर्धा सैका जेटला लांबा समयथी तेओ जैन साहित्यनुं अवगाहन करता आव्या छे अने अनेक जैन सूत्रो-ग्रन्थोना मूळ, निर्युक्ति, भाष्य, टीका, टिप्पणी आदिने अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतिए संशोधित-अनुवादित करी तेमणे प्रकाशमां आण्या छे. ए बधामां आवश्यकसूत्र अने तेने लगता साहित्य उपर जे तेमणे अथाग परिश्रम उठाव्यो छे अने ते विषयमां जे निबन्धो आदि लख्या छे ते तो खरेखर तेमनी जैन साहित्य विषयक सूक्ष्म-प्रवीणतानी आश्चर्य-कारक साक्षी आपे छे.

जर्मनीना लीप्झीक शहेरमाथी प्रकट थती ओरिएन्टल सोसायटीनी ग्रन्थमाळा (Abhandlungen fur die Kunde des Morgenlandes) मां आवश्यक-कथा (Die Avashyaka Erzahlungen) नामे एक ग्रन्थ छपाववानी तेमणे सुरुआत करी हती, जेमां आवश्यक सूत्रनी चूर्णि अने टीकामां आवती बधी कथाओ मूळ रूपे आपी, जुदी जुदी प्रतोमां मळी आवतां तेमनां पाठान्तरो तथा बीजा बीजा ग्रन्थोमां मळी आवतां रूपान्तरोनी घणी विस्तृत रूपरेखा आलेखवानी तेमनी इच्छा हती. परंतु, ते माटे जोइतां बधां साधनो-भाष्य, चूर्णि, टीका आदिनी जुदी जुदी प्रतो विगेरे-न मळी शकवाथी, पचासेक पानां छापी तेमने ए कार्य बन्ध करवुं पडयुं हतुं. ते दरम्यान सने १८९४ मां जिनेवा (Geneve) मां भराएली इन्टर नेशनल ओरिएन्टल कोंग्रेसमां वांचवा माटे आवश्यकसूत्र साहित्य उपर जर्मन भाषामां एक विस्तृत निबंध तेमणे तैयार कर्यो हतो जेमां आवश्यक सूत्रने लगतुं जेटलुं साहित्य मळी आवे छे तेनुं अतिसूक्ष्मरीते विवेचन कर्युं हतुं. ए निबन्ध (Uebersicht uber die Avashyaka-Litteratur) ना नामे तेमणे स्वतंत्ररीते प्रकट कर्यो छे; जेना डेमी साइझना आखा कागळ जेवडा ५० उपर पानां छे. एमां प्रथम श्वेतांबर अने दिगंबर बंने जैन संप्रदायोमां आवश्यकने शुं स्थान छे ते बताव्युं छे; अने पछी आवश्यक सूत्रनी भद्रबाहुकृत निर्युक्तिमां आवता बधा विषयोनो बहु खूबी भरेलो सार आप्यो छे. ए सारमां साथे साथे निर्युक्तिमां आवता विषयोने बीजां बीजां सूत्रो अने भाष्यो विगेरेमां आवता तेज विषयो साथे, कोष्टको करी करी गाथाओवार सरखाव्या छे. आवश्यकचूर्णि अने हरिभद्रकृत टीकामां परस्पर जे जे विशेष छे ते सघळा मूळ पाठो साथे समजाव्या छे. पछी जिनभद्र क्षमाश्रमणकृत विशेषावश्यक भाष्यनुं लंबाणथी विवेचन कर्युं छे. एमां पण पहेलां, विशेषावश्यक ए शुं छे, तेनी टीका विगेरे कोणे करेली छे, ए बताव्युं छे; अने त्यार बाद निर्युक्तिनी गाथाओने भाष्यना विवरण साथे विषयवार समजावी छे. अने ए उपरांत पछी आखा भाष्यनो सार आप्यो छे. एटलुं करीने पण ए-जर्मनदेशीय गीतार्थने संतोष न थयो तेथी ए निबन्धनी एक जूदी पूर्ति करी छे, जेमां विशेषावश्यक भाष्यनी शीलांकाचार्यकृत प्राचीन अने दुर्लभ्य टीकामां जे जे विशेष विशेष उल्लेखो छे ते बधा मूळरूपे गाथावार छपावी दीधा छे अने छेवटे ए टीकानी सौथी जूनी ताडपत्रनी प्रति जे हालमां पूनाना भांडारकर

Aho ! Shrutgyanam

ओरिएन्टल रीसर्च इन्स्टीट्युटमां सुरक्षित छ, तेना अतिजीर्ण शीर्णथएलां केटलांए पानाना फोटोग्राफस् आप्या छे.[1]

प्रो० ल्युमनना अथाग परिश्रम भरेला ए आखा निबन्धनो अविकल गुजराती अनुवाद करावबानो अमारो विचार चाली रह्यो छे पण कमनसीबे हजी अमने ए निबन्धनी पूरी नकल मळी नथी. पूनाना भांडारकर ओ० री० इन्स्टीट्यूटमांना सर भांडारकरना पुस्तकसंग्रहमांथी फक्त एना केटलाक प्रुफसीटस् ज अमने जोवा मळ्या छे, जे प्रो०ल्यूमने डॉ०भांडारकरने, ए निबन्ध छपाती वखते, पूनानी प्रतो साथे सरखावी जोवा माटे मोकल्या होय एम देखाय छे. ए संबन्धमां खुद प्रो० ल्युमनसाथे ज अमारो पत्रव्यवहार चाले छे जेनो सविस्तर खुलासो मळतां भाषांतरनी व्यवस्था करवामां आवशे. ते दरम्यान, जैन साहित्य संशोधकना वाचकोने ए अमूल्य निबन्धनो कांइक परिचय थाय तेटला माटे मजकुर प्रोफेसरे ए निबन्धमां आवश्यक निर्युक्ति अने विशेषावश्यक भाष्यमां आवता गणधरवाद नामे विषयना उपर जे एक प्रकरण लख्युं छे तेनो अनुवाद आपीए छीए. ए अनुवाद कार्यमां , मि. आर. डी. वाडेकर, बी. ए. नामना सज्जने जर्मन भाषा समजाववा माटे जे सहायता अपी छे तेनी आभार साथे अमारे अहीं खास नोंध लेवी जोईए.

भारत जैन विद्यालय; पूना
वैशाख; संवत् १९७९ } —मुनि जिन विजय
—केशवलाल, प्रे. मोदी.

विशेषावश्यकभाष्य अने तेनी टीकामां मळी आवतां वैदिक अने दार्शनिक अवतरणो.

आवश्यक निर्युक्तिना छठ्ठा भागनी १ थी ६४ मी सुधीनी गाथाओमां गणधरवाद नामे विषय आवेलो छे. एमां केवी रीते महावीरे ११ ब्राह्मणोना तत्त्वज्ञान विषयक संशयो दूर करी, शिष्यो साथे तेमने पोताना शिष्यो बनाव्या एनुं टूंकुं अने एक ज प्रकारनुं वर्णन आपेलुं छे. ए अग्यारे ब्राह्मणो महावीरना मुख्य शिष्य होई गणधरो कहेवाय छे. शरुआतमां २ थी ७ सुधी गाथामां संक्षेपमां गणधरोनो टूंक परिचय अने संशयात्मक विषयनी नोंध आपी छे अने पछी ८ थी ६४ सुधी गाथामां तेनो ज विस्तार आपेलो छे. गाथावार हकीकत आ प्रमाणेः—

२. उन्नत अने विशालकुळमां उत्पन्न थएला अग्यारे ब्राह्मण पावानामक स्थानमां सोमिल ब्राह्मणे आरंभेला यज्ञपाटकमां आवेला हता.

३—४. तेमनां नाम—

१ इन्द्रभूइ	६ मण्डिय	८ अकंपिय
२ अग्गिभूइ	७ मोरियपुत्त	९ अयलभाय
३ वाउभूइ		१० मेयज्ज
४ वियत्त		११ पहास
५ सुहम्म		

५. आ अग्यारेमांथी फक्त एक सुधर्म (५मा गणधर) नीज शिष्य परंपरा आगळ चाली. बाकीना कोईनो शिष्य समुदाय रह्यो नहीं.

---

१ ए आखा पुस्तकना अमे पण फोटोग्राफस् पडाव्या छे. खरेखर ए प्रति एक दर्शनीय प्रति छे अने एना ए फोटोग्राफसूनी नकल दरेक पुस्तक भंडारमां मुकवामां आवे एवी आमारी खास भलामण छे.

Aho ! Shrutgyanam

६ ठ्ठी गाथामां क्रमथी ए अग्यारेना मनमां जे जे बाबतनो संशय हतो तेनी नोंध छे अने ते आ प्रमाणे छे —

जीवे[1] कम्मे[2] तज्जीव[3] भूय[4] तारिसय[5] बन्ध-मोक्खे[6] य ।
देवा[7] नेरइया[8] वा पुण्णे[9] परलोग[10] निव्वाणे[11] ॥ ६ (५९६)

७. पहेला पांचे गणधरोने ५००-५०० शिष्यो हता; ६-७ ने ३५०-३५० अने छेल्ला ४ ने ३००-३०० शिष्यो हता.

महावीर दरेकने नाम गोत्र पूर्वक बोलावे छे अने पछी तेना मनना संशयनुं नाम लई, 'तुं वेदना पदोनो अर्थ जाणतो नथी, तेनो अर्थ आ प्रमाणे छे' एम एक ज प्रकारनो जवाब आपे छे. गाथावार गणधरोनो उल्लेख आ प्रमाणे —

१७.	पहेलो	गणधर,	जीव विषयक	संशय.
२५.	बीजो	,,	कर्म विषयक	,,
३१.	त्रीजो	,,	तज्जीव तच्छरीर वि०	,,
३५.	चोथो	,,	पञ्च भूत वि०	,,
३९.	पांचमो	,,	सदृशोत्पत्ति वि०	,,
४३.	छठ्ठो	,,	बन्ध मोक्ष वि०	,,
४७.	सातमो	,,	देवसृष्टि वि०	,,
५१.	आठमो	,,	नरकसृष्टि वि०	,,
५५.	नवमो	,,	पुण्य विषयक	,,
५९.	दशमो	,,	परलोक वि०	,,
६३.	अग्यारमो	,,	निर्वाण वि०	,,

आ अग्यारे गणधरोना मनना संशयनो महावीरे जे खुलासो कर्यो हतो तेनो उल्लेख मूळ निर्युक्तिमां करवामां आव्यो नथी. निन्हवोनी हकीकतनो पेठे ज ए हकीकत पण निर्णय वगर ज आपवामां आवेली छे. चूर्णिमां फक्त पहेला गणधरना संशयनो खुलासो करवानो थोडोक प्रयत्न करवामां आव्यो छे. पण जिनभद्र आ बाबतनो घणो उत्तम विस्तार करे छे. ए विषय माटे तेमणे ४०० उपरांत गाथाओ लखी छे अने तेना विवरणमां घणी विशेष वातो आपी छे. हरिभद्रसूरि आ विवरणमांथी घणांक अवतरणो पोतानी टीकामां ले छे अने ए ज अवतरणो विशेषावश्यक भाष्यमांना गणधरवादनी टीकाओना आधारभूत बने छे. वळी हरिभद्रनी टीका उपरथी किञ्चिद्गणधरवाद नामनो पण एक ग्रन्थ लखायो छे, जेमां केटलोक वधारे विस्तार करवामां आवेलो होई वेदनां घणां खरां अवतरणो उपरांत छठ्ठी अने ते पछी आवती गाथामांनी हकीकतनुं पण निरूपण करेलुं छे. आनी श्लोक संख्या लगभग २५० जेटली छे अने पूनाना पुस्तकभंडारमां नं० १६; २९१ वाळी प्रतना २० थी २३ मा सुधीना पानाओमां ए लखेलो छे. दशवैकालिकनी लघुवृत्तिमां पण संक्षेपथी आ विषय चर्चेलो छे.

आ विषयने लगता जे केटलांक वैदिक अने दार्शनिक अवतरणो जिनभद्र आपे छे अने तेमनो जे अर्थ जैन मतानुसार करे छे ते जाणवां जेवां छे. आमांनां घणां खरां अवतरणो तो तेमणे फक्त

Aho ! Shrutgyanam

पोतानी टीकामां ज आपेलां छे; पण ते स्वोपज्ञ टीका उपलब्ध नथी; तेथी हरिभद्र, शीलांक अने हेमचन्द्र–के जेमणे ए स्वोपज्ञ टीकानो पोतानी टीकाओमां उपयोग कर्यो छे–तेमणे ए अवतरणो लीधेलां होवाथी आपणे ए टीकाओमांथी ज ते लेवानां छे. भाष्यना मूळमां ज जे अवतरणो आपेलां छे ते खास काळा अक्षरोमां आपवामां आव्यां छे. बाकीनां कया टीकाकारे कयां अवतरणो लीधां छे ते जुदी जुदी रीते बतावववामां आव्यां छे. ए अवतरणो कया ग्रन्थोमांथी लेवामां आवेलां छे तेनो कांई उल्लेख टीकाकारो करता नथी. तेथी जेकबना उपनिषद्वाक्यकोष अने बीजां तेवां वेदसंबंधी पुस्तको उपरथी घणांकनां स्थळो खोळी काढवानो प्रयत्न कर्यो छे. ए तो चोक्कस छे के जे अवतरणो जिनभद्रे लीधां छे ते घणां प्रमाणभूत छे अने तेमना वखतना ब्राह्मणो वादविवादमां ए वाक्योनी खूब चर्चा करता होवा जोईए. ब्राह्मणोनां दर्शनशास्त्रोमां परस्पर विरुद्ध विचार दर्शावनारां ए वाक्यो उपरथी दरेक गणधरनो संशय उभो करवामां आव्यो छे. प्रसिद्ध उपनिषदोना मूळ पाठो साथे सरखावतां ए वाक्योमां जे केटलीक भूलो नजरे पडे छे तेनुं कारण बिनकाळजीपूर्वक एओनो उपयोग करवामां आवेलो होवुं जोईए.

×२, ५ (१५५३).

*(यदाहुर्नास्तिकाः)[४]

†१[३] एतावानेव पुरुषो[५]ऽयं यावानिन्द्रियगोचरः ।
भद्रे, वृकपदं पश्य यद् वदन्ति बहुश्रुताः[६] ॥ *

I पिब खाद च साधु शोभने यदतीतं वरगात्रि तन्न ते ।
न हि भीरु गतं निवर्तते, समुदयमात्रमिदं कलेवरम् ॥ *

(भट्टोऽप्याह)

× आ अंक ते प्रो० ल्युमने पोताना मूळ निबन्धमां विशेषावश्यकभाष्यना जे ५ विभागो पाडया छे तेना सूचक छे. एमां पहलो अंक प्रकरणने अने बीजो गाथानंबरने सूचवे छे. आ पछी जे कौंसमां आंकडा आपेल छे ते काशीनी यशोविजय जैनग्रन्थमाळामां प्रकट थएल सटीक विशेषावश्यकभाष्यमांनी चालू गाथासंख्या सूचवे छे. मुद्रित ग्रंथमां १५४८ मी गाथा ज्यां पूरी थाय छे त्यां उक्त प्रो० ना वर्गीकरण प्रमाणे प्रथम विभाग पूरो थाय छे अने १५४९ मी गाथाथी बीजो विभाग शरू थाय छे ते २०२४ मी गाथाए पूरो थाय छे . ए विभागमां गणधरवाद नामनो विषय आवे छे अने तेनी कुल ४७६ गाथा छे.

*–( ) आवा गोळ कौंसमां आपेला पाठो आवश्यकसूत्रनी हारिभद्री टीकामां आपवामां आवेला नथी; तेम ज [ ] आवा चोखुणा कौंसमां आपेला पाठो विशेषावश्यक भाष्यनी शीलांकाचार्यकृत टीकामां आपेला नथी; एम समजवुं.

† आ अंको आवश्यकनी हारिभद्री टीकामां दरेक गणधरना माटे जे शंका-समाधानात्मक अवतरणो आपवामां आवेलां छे तेनो क्रमनिर्देश सूचवे छे. एमांनो मोटो अक्षर ए गणधरनी संख्या बतावे छे अने तेनी आगळ जे नानो अक्षर छे ते अवतरणनी संख्या जणावे छे.

I आ चिन्हवाळां अवतरणो फक्त आवश्यक चूर्णिमां ज मळी आवे छे.

* आ बन्ने श्लोको हरिभद्रकृत षड्दर्शनसमुच्चयना छेवटना लोकायत प्रकरणमां, श्लोक ८१–८२, छे (मुद्रित पृ० ३०१, ३०४, कलकत्ता) त्यां बीजा श्लोकनो प्रथम पाद ' पिब खाद च चारुलोचने ' आ प्रमाणे छे.

२. शीलांकाचार्यनी टीकामां 'यथाहुः' पाठ छे. ३. शी. टी. 'एके.' ४. चूर्णिमां 'एके आहुः' एटलो ज पाठ छे.

५. विशेषावश्यकनी हेमचंद्रकृत टीकानी केटलीक प्रतोमां आना ठेकाणे ' लोकोऽयं ' पाठ छे.६ चू० शी० ह. हे० नी केटलीक प्रतोमां ' वदन्त्यबहुश्रुताः ' पण पाठ छे.

Aho ! Shrutgyanam

१।३।१०।१ **विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य सञ्ज्ञास्ति ।**

– बृहदारण्यकोपनिषद् २, ४, १२.–आगळ गाथा ३९अने १३७, नी टीकामां, (मुद्रित पृष्ठ ६८० तथा ७२० मां) पण आ अवतरण आवे छे. तथा भाष्यना मूळमां, गाथा ४०[२], ४१[४], ४२[१] (मु० पृ० ६८१) मां आ अवतरण अनुवादित छे. [१]

१४ (सुगतस्त्वाह) [७]

न रूपं भिक्षवः पुद्गल इति [आदि] ❀

अन्ये त्वाहुः

I वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराण्यपराणि जहाति गृह्णाति च पार्थ जीवः ॥[८]

[(तथा च वेदः)]

६२ **न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरास्ति, अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः ।**

—छान्दोग्योपनिषद् ८,१२,१.—आगळ (गाथा) ४३.१०३. २५६. ३१३ नी टीकामां (मुद्रित पृष्ठ ६८२. ७०६. ७५९. ७७७ मां) पण आ अवतरण उध्दृत छे. तथा भाष्य–मूळ गाथा ३१३१ = ४६७१ (मु. पृ. ७७७. ८३१) मां आ अवतरण अनुवादित छे.

([तथा] अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः)

मैत्र्युपनिषद् ६,३६.–आगळ गाथा ४३.९५. २५२. ३३४. (मु. पृ. ६८२. ७०२. ७५८. ७८४) नी टीकामां पुनः उध्दृत. मूळ गाथा ९२[२]= १३६[२]= ३९९[२] =४२२[२]; (मु. पृ. ७००. ७२०. ८०७. ८१४) मां अनुवादित. गाथा ३३४. (मु. पृ. ७८४) मां सूचित । सरखावो–हरिभद्रनी आवश्यकवृत्तिमां चैत्यवन्दनवृत्ति आव०५. ११; तथा शास्त्रवार्तासमुच्चय ६०५, वळी ए छेल्ला ग्रन्थना १५७ मा श्लोकमां आना जेवुं ज एक अवतरण छे जे तैत्तिरीयसंहिताना २ जानी आदिमां छे.

([कपिलागमे तु प्रतिपाद्यते]
१५ अस्ति पुरुषः) अकर्ता निर्गुणो भोक्ता[९] (चिद्रूपः)

---

७. आना ठेकाणे ह० मां ' तथा ' पाठ छे. ८. भगवद्गीता २, २२ (महाभारत ६, ९००) मां उत्तरार्द्ध आ प्रमाणे छे:—

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥

– चूर्णिमां एक बीजुं वधारे नीचे प्रमाणेनुं अवतरण छे:—

काया अन्नो मुत्तो निच्चो कत्ता तहेव भोत्ता य ।
तणुमेत्तो गुणवन्तो उड्ढ–गई वण्णिओ जीवो ॥

सरखावो–दशवैकालिक निर्युक्ति गाथा २२७ अने ते पछीनी. (मु. पृ० १२१)

९ सूत्रकृतांग १, १,१–१४ नी टीकामां शीलांकाचार्य ' तथा चोक्तं ' करीने आ अवतरण नीचे प्रमाणे आपे छे:—

Aho ! Shrutgyanam

१७ [नीलविज्ञानं मे उत्पन्नमार्सात्] सरखावो—सर्वदर्शनसंग्रह पृ. १९,७-१०

(एक एव हि भूतात्मा भूते भूते प्रतिष्ठितः ।
२,१३(१५८०). एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥[१०]

—ब्रह्मबिन्दु-उपनिषत् १२. यशस्तिलक चम्पू, आश्वास ६, कल्प १. (पृ.२७३ निर्णयसागर)

यथाविशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः ।
सङ्कीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरभिमन्यते ॥
तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया ।
कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रकाशते ॥
"ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥"
—भगवद्गीता १५–१; (महाभारत ६–१३८३.)

२,१९,१ पुरुष एवेदं ग्निं ‡ सर्वं यद् भूतं यच्च भाव्यं ।[११]
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥
—वाजसनेयी संहिता ३१, २.; श्वेताश्वतरोपनिषद् ३–१५.

अकर्ता निर्गुणो भोक्ता आत्मा सांख्यनिदर्शने ।

स्याद्वादमञ्जरी, श्लोक १५ मां मल्लिषेण आखो श्लोक आ प्रमाणे आपे छेः—

अमूर्तश्चेतनो भोगी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।
अकर्ता निर्गुणः सूक्ष्म आत्मा कापिलदर्शने ॥ (बनारस, यशोविजय जैन ग्रन्थमाला, पृ. ११३

षड्दर्शनसमुच्चयनी टीकामां गुणरत्न पण आ श्लोक उध्दृत करे छे. (जुओ कलकत्ता आवृत्ति, पृ. १०५) वळी सरखावो—षड्दर्शनसमुच्चय, मूळ श्लोक ४१.

१० ब्रह्मबिन्दूपनिषद् (आनन्दाश्रम मुद्रित, पृ. ३३८) मां बीजो पाद ' भूते भूते व्यवस्थितः ' आ प्रमाणे छे, अने यशस्तिलक चम्पू (निर्णयसागर–मुद्रित, पृ. २७३–उत्तर भाग) मां बीजा अने त्रीजा पादनो पाठ–' देहे देहे व्यवस्थितः । एकधानेकधा चापि—' आ प्रमाणे छे. वळी, शीलांकाचार्यनी आचारांगसूत्र टीका (आगमोदय समिति मुद्रित, पृ. १८) अने सूत्रकृतांग सूत्र टीका (आ. स. मु. पृ. १९) मां पण आ श्लोक उध्दृत छे.

११. उपनिषद्मां ' भव्यं ' पाठ उपलब्ध थाय छे.

‡ प्रो. ल्यूमन आ शब्द उपर एक नोंधे प्रमाणेनी खास नोंध करे छेः " केटलाक प्रसिद्ध उपनिषदोमांथी जैन विद्वानोए लीधेलां आ अवतरणो सैकाओ सुधी बहु ध्यान खेंचाया वगर ज लखातां आवतां हतां अने तेथी जैनोए करेली तेमनी नोंधमां स्वभाविकरीते ज केटलीक भूलो थएली छे. उदाहरण तरीके– २[१] मानुं ग्निं तथा ७[२] नुं अवतरण. "—आमांना प्रथम ग्निं शब्द ऊपरनी नोटमां ते लखे छे के—" वर्तमानमां वैदिक वाङ्मयना हस्तलिखित ग्रन्थोमां अनुस्वार माटे जे चिन्ह वपराय छे, ते ८ मा सैका अगर तेनी पहेलां ग्निं अक्षर जेवुं देखातुं हशे अने तेथी वैदिक चिन्हथी अजाण एवा जैन ग्रन्थकारोए तेने एक खास शब्द मानी लीधेलो लागे छे. अने तेथी तेमणे ' पुरुष एवेदं सर्वं ' ए असल वाक्यमां ग्निं शब्द वधारी 'इद' ना 'द' उपर बीजो अनुस्वार चढावी दीधो होय एम जणाय छे. " —प्रो. ल्युमननी आ नोंध अमने जरा विचारणीय लागे छे. लिपिभेदना ज्ञानना अभावे एवी भूलो थवी जो के घणी संभवित मात्र ज नथी पण सुज्ञात छे. दाखला तरीके जैन लिपिमां ' ग्ग ' अक्षरने

Aho ! Shrutgyanam

२२ यदेजति यन्नैजति यद्दूरे यद्वान्तिके ।
यदन्तरस्य सर्वस्य यदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥[१२]
—वाजसनेयी संहिता ४०, ५.

२,५० (१५९८). १६ [तथा] श्रुतौ [अपि] उक्तं–

अस्तमिते आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुषः ? 'आत्मज्योतिः सम्राडि'ति होवाच ।

—बृ. आ. उप. ४, ३, ६; आमांना केटलांक वाक्यो ए ज उपनिषद्ना ४, ३, २ मां पण आवे छे. भाष्यनी मूळ गाथा २, ५० मां पण आ अवतरण अनुवादित छे.

२,९५ (१६४३). (स सर्वविद् यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ।
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा सुप्रतिष्ठितः ॥[१३]
—मुण्डकोपनिषद्, २, २,७. पूर्वार्ध.

तमक्षरं वेदयतेऽथ यस्तु स सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वमेवाविवेश ॥ [१४]
—प्रश्नोपनिषद्, ४, ११. उत्तरार्ध.

एकया पूर्णाहुत्या सर्वान् कामानवाप्नोति । [१५]
—सरखावो, तै० ब्रा० ३, ८, १०, ५.

बदले घणा भागे जूना लहिआओ 'प्र' आवा रूपमां लखता. ए रूपने बराबर न समजवाथी प्रो. वेबरे बर्लिन लाईब्रेरीना म्येनुस्क्रिप्टस् केटलॉगमां 'समुग्गय' जेवी शब्दोनी रोमन जोडणी 'Samugrya' आवी खोटी करी घणो घोटाळो उभो कर्यो छे. एवी ज रीते बीजा विद्वानोना हाथे पण भ्रम थई शके ते स्पष्ट छे. पण अमने अहिं बीजी रीते ए नोंध विचारणीय लागे छे; अने ते ए छे के आवश्यकटीका कर्ता हरिभद्रसूरिने वैदिक साहित्य के तेना संकेतथी अपरिचित मानी शकाय तेम नथी. कारण के ते पोते जैन दीक्षा लीधा पहेलां जातिए ब्राह्मण अने विद्याए सर्वशास्त्र निष्णात हता, ए सुविश्रुत छे. अने जो ते वात बाजुए मूकिए तो पण तेमणे जुदा जुदा दर्शनो अने मतोना विषयमां जे अनेकानेक अपूर्व अने गहन ग्रन्थो लख्या छे; तेम ज सांख्य,वेदांत, न्याय, मीमांसा आदि वैदिक संप्रदायोनी जे खूब सूक्ष्म रीते आलोचना–प्रत्यालोचना करी छे ते जोतां स्पष्ट जणाय छे के तेओ वेद, ब्राह्मण, सूत्र, स्मृति अने उपनिषदोना घणा ऊंडा अभ्यासी अने ज्ञाता हता. तेथी तेमना जेवा विद्वान् आवा आबाल–प्रसिद्ध अनुस्वारना चिन्हने न समजी शके अने तेने कांइं बीजुं ज कल्पी ले, ए मानवुं बिल्कुल अशक्य छे. हरिभद्रसूरि आ शब्दने 'मिं' कहे छे अने एने वाक्यालंकार रूपे उक्त वाक्यमां वपराएलो लखे छे.—(मिमिति वाक्यालंकारे –आवश्यकसूत्र, आ. स. पृ. २४४) वर्तमान उपनिषदोमां पण पाठ–भेद अने पाठ–फेर क्यां ओछ थएला छे जेथी आपणे जैन विद्वानोना आवा पाठान्तरोने एकदम भ्रमोत्पन्न कही शकिए.

१२. ईशावास्योपनिषद्मां पण आ श्रुति आवेली छे अने त्यां 'यद्' ना ठेकाणे सर्वत्र 'तद्' पाठ मळे छे.

१३. उपलब्ध उपनिषद्मां वर्तमान पाठ आ प्रमाणे छे:–

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥

१४. वर्तमान पाठ आ प्रमाणे–

तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ।

—हरिभद्रसूरिए शास्त्रवार्तासमुच्चय, ६२४, मां पण आ अवतरणो सूचवेल छे (मुद्रित पृ० ३८५).

१५. हरिभद्रसूरिए पोतानी ललितविस्तरा नामे चैत्यवन्दनवृत्ति ५–११ (मुद्रित पृ० १११) मां पण आ अवतरण उद्धरेल छे. –तैत्तिरीय ब्राह्मण ३, ८, १०, ५, मां आने मळती हकीकतनो आ प्रमाणे उल्लेख आवेलो छे:—

Aho ! Shrutgyanam

एष वः प्रथमो यज्ञो योऽग्निष्टोमः, योऽनेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते, स गर्तमभ्यपतत् ।

—ताण्ड्यमहाब्राह्मण १६, १, २.

द्वादश मासाः संवत्सरो—[१]

—तै० सं० ५, २, ५. ५.

अग्निरुष्णो—

अग्निर्हिमस्य भेषजं—[१७]

—वा० स० सं० २३, १०=तै० सं० ७,४,१८,२.

२,१०१ (१६४९). ३[२]

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष
ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
ज्योतिर्मयो हि शुद्धो
यं पश्यन्ति धीरा यतयः संयतात्मानः ॥ [१८]

—मुण्ड० उ० ३, १, ५. हेमचन्द्र वळी २, १३७ मी गाथानी टीकामां पण आ अवतरण टांके छे.

२, १२६ (१६७४). (एक विज्ञानसन्ततयः सत्त्वाः ।
[यत् सत् तत् सर्वं क्षणिकम्])[१९]
([क्षणिकाः सर्वसंस्काराः])[२०]—आ वाक्य अभयदेवसूरिए भगवती सूत्रनी टीका ३०, १ मां तथा मलयगिरिए नन्दिसूत्रनी टीकामां पण टांकेलुं छे. वळी जुओ षड्दर्शनसमुच्चयनी गुणरत्नकृत टीका १.

२, १४१ (१६८९). ४[१] स्वप्रोपमं वै सकलमित्येष ब्रह्मविधिरञ्जसा विज्ञेयः ।
४[२] द्यावा पृथिवी ।
४[३] पृथिवी देवता [आपो देवता]—शीलांकाचार्य आ अवतरण आ पछीनी गाथामां आपे छे.

२,१२४ (१७७२). ५[१] पुरुषो वै पुरुषत्वमश्नुते, पशवः पशुत्वम् । —हेमचंद्र आ अवतरण

यो दीक्षामतिरेचयति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वैशीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णाहुतिः । सर्वमेवाप्नोति । अथो इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ।

१६. आखुं वाक्य आ प्रमाणे छे:—' द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्या अन्नं पचति यदग्निचित् । '

१७. पूरुं अवतरण आ प्रमाणे–' सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः । अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥

१७. उपनिषद्मां उपलब्ध पाठ आ प्रमाणे छे—
सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥

१९. द्रष्टव्य—चन्द्रप्रभसूरिकृत प्रमेयरत्नकोष ८, पृ. ३० । —महापण्डित रत्नकीर्तिकृत क्षणभङ्गसिद्धिप्रकरण (बिब्लिओथिका इण्डिका) पृ० ५४, मां आ वाक्य 'यत् सत् तत् क्षणिकम् ' आ प्रमाणे छे. वळी, जुओ रत्नप्रभकृत रत्नाकरावतारिका परिच्छेद ५ (यशोविजय जैनग्रन्थमाला मुद्रित, पृ० ७६)

२०. ए आखो श्लोक आ प्रमाणे छे–
क्षणिकाः सर्वे संस्कारा अस्थितानां कुतः क्रिया । भूतियर्षां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ॥

Aho ! Shrutgyanam

२, २५२—चालू गाथा १८००—मां पण आपे छे.

५२ शृगालो वै एष जायते यः सपुरीषो दह्यते ।

आ अवतरण वळी आगळ २, २५२—चालू गाथा १८००—नी टीकामां आवे छे; तथा मूळ भाष्य २, २५२ मां पण सूचित छे.

२, २५२ (१८००). [(अग्निष्टोमेन यमराज्यमभिजयति ।)]

—मैत्र्युपनि० ६, ३६.

२, २५६ (१८०४). ६१ स एष विगुणो विभुर्न बद्धयते संसरति वा,
न मुच्यते मोचयति वा । —सरखावो सांख्यकारिका ६२.
न वा एष बाह्यमभ्यन्तरं वा वेद ।

—सरखावो, बृहदारण्यकोपनिषद् ४, ३, २१.

२, ३१८ (१८६६). ७१ स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकं गच्छति ।

—शतपथ ब्राह्मण १२, ५, २, ८. वळी शीलांकाचार्य आगळ २,४०३—चालू गाथा१९५१—नी टीकामां पण आ अवतरण ले छे.

७२ अपाम सोमास्, अमृता अभूम,
अगमन् ज्योतिः, अविदाम देवान् ।
किं नूनमस्मान् तृणवदरातिः,
किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥

ऋग्वेद संहिता ८, ४८, ३; तथा अथर्वशिरा उपनि० ३.[२१]

७३ [को जानाति मायोपमान् गीर्वाणान् इन्द्र—यम—वरुण—कुबेरादीन् ?]—वळी २, ३३४—चालू गाथा १८८२—नी टीकामां पण आ अवतरण छे.

२, ३३५ (१८८३). (उक्थ-षोडशि-प्रभृति-क्रतुभिः यथाश्रुति यम-सोम-सूर्य-सुर-मुरुस्वाराज्यानि जयति ।

—सरखावो, मैत्र्युपनिषद्, ६, ३६. अहीं मूळ भाष्यमां आ अवतरण अनुवादित छे.[२२]

[(इन्द्र आगच्छ मेधातिथे मेषवृषण)]

—तैत्तिरीय आरण्यक १, १२, ३; शतपथ ब्राह्मण ३, ३, ४, १८. (आखुं वाक्य आ प्रमाणे—'इन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेः । मेष वृषणस्य मेने ।')

२, ३३९ (१८८७). ८१ [नारको वै एष जायते यः शूद्रान्नमश्नाति ।

---

२१. उपनिषद्मां वर्तमान पाठ नीचे प्रमाणे छे—

अपाम सोममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
किमस्मान्कृणवद रातिः किमु धूर्तिरमृतं मर्त्यं च ॥ (--आनन्दाश्रममुद्रित, पृ० १०)

२२. उपनिषद्मां आ बाबतनो नीचे प्रमाणे उल्लेख मळे छे—'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो यमराज्यमग्निष्टोमेनाभिजयति सोमराज्यमुक्थ्येन, सूर्यराज्यं षोडशिना, स्वाराज्यमतिरात्रेण, प्राजापत्यमासदृक्संवत्सरान्तक्रतुनेति ।' आनन्दाश्रम मुद्रित, पृ० ४५७.

Aho ! Shrutgyanam

८[२] न ह वै प्रेत्य नरके नारकाः सन्ति ॥]

२, ३६० (१९०८). (केनाञ्जितानि नयनानि मृगाङ्गनानां
को वा करोति विविधाङ्गरुहान् मयूरान् ।
कश्चोत्पलेषु दलसन्निचयं करोति
को वा दधाति विनयं कुलजेषु पुंस्सु ॥) [२३]

सरखावो, अश्वघोषकृत बुद्ध चरित, कॉवेलसंपादित पृ. ७७.

२[३] पुण्यः पुण्येन [(कर्मणा) पापः पापेन कर्मणा]

—बृह० आ०उप० ४, ४, ५.हेमचंद्रसूरि आ अवतरण २,९५—चाद्य गाथा १६४३—नी टीकामां ले छे.

२, ४०३ (१९५१). १[२]०[२] स वै अयमात्मा ज्ञानमयः ।—बृ० आ० उ० ४, ४, ५.

२, ४२६ (१९७४) ११[१] जरामर्यं वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्रम् ।

तै० आ० १०,६४.महा. ना. उप० २५.वळी हेमचन्द्र गाथा २,४७५-चालू गा० २०२३—नी टीकामां पण आ अवतरण ले छे.

११[२] द्वे ब्रह्मणी [वेदितव्ये] परमपरं च [तत्र परं सत्यम्; ज्ञानमनन्तरं ब्रह्म] —सरखावो, मैत्र्युपनिषद् ६, २२;=ब्रह्मविन्दूपनिषद् १७.

(सैषा गुहा दुरवगाहा)

२, ४२७ (१९७५). (यथाहुः [सौगतविशेषाः केचित् तद् यथा]
दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।

---

२३. हेमचन्द्रसूरि,गाथा१६४३नी टीकामां, आ पद्यगत भावने जणावनारा नीचे प्रमाणेना त्रण श्लोको आपे छे—

सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते । स्वभावादिभिस्ते हि नाहुः स्वमपि कारणम् ॥
राजीवकण्टकादीनां वैचित्र्यं कः करोति हि । मयूरचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ॥
कादाचित्कं यदत्रास्ति निःशेषं तदहेतुकम् । यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि तथा चैते सुखादयः ॥

—सूत्रकृताङ्गसूत्रनी टीकामां शीलांकाचार्य (मुद्रित पृ० २१ आ. स.) आवी ज मतलबवाळो एक अन्य श्लोक आपे छे—

कण्टकस्य च तीक्ष्णत्वं, मयूरस्य विचित्रता । वर्णाश्च ताम्रचूडानां, स्वभावेन भवन्ति हि ॥

२४. आचाराङ्गसूत्रनी टीकामां शीलांकाचार्य (आ. स. मु. पृ. १७) आ उपरना पद्यनी साथे अश्वघोषवाळुं पद्य तथा एक त्रीजुं पण अन्य पद्य आपे छे. यथा—

' कः कण्टकानां प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां च ।
स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं, न कामचारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥ ' —(बुद्धचरित. ९–५२)

स्वभावतः प्रवृत्तानां निवृत्तानां स्वभावतः । नाहं कर्तेति भूतानां, यः पश्यति स पश्यति ॥

—शान्त्याचार्ये उत्तराध्ययन सूत्र अध्ययन२५ मानी टीकामां आ अने बाजां केटलांक अवतरणो (उदाहरणार्थ भगवद्गीता १८,४२) उद्धृत करेलां छे; तेम ज आवी ज जातनां बीजां पण केटलांक अवतरणो (उदाहरणार्थ—महानारायणोपनिषद् १०, ५;=कैवल्य उ० २; अने वाजसनेयी संहिता ३१, १८=श्वेताश्वतरोपनिषद् ३, ८) तेमणे अध्ययन १२, गाथा ११-१५ नी टीकामां आपेलां छे.

Aho ! Shrutgyanam

दिशं न काश्चिद् विदिशं न काश्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शांतिम् ।
जीवस्तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काश्चिद् विदिशं न काश्चित् क्लेशक्षयात् केवलमेति शांतिम् ॥

— यशस्तिलक चम्पू ६, १ मां पण आ श्लोको आपेला छे. पण त्यां चरणव्यतिक्रम थएलो नजरे पडे छे.

एक अवतरण वळी आवेलुं छे जे ऊपरना १[1] वाळा अवतरण साथे संबन्ध धरावतुं होय तेम जणाय छे, अने हेमचन्द्रना लखवा उपरथी ते कोई उपनिषद्नी टीकामांनुं (उदा० बृहदारण्यक उपनिषद्) होय तेम मालुम पडे छे. जिनभद्र गणिमां ते आ प्रमाणे नोंधे छे.

४०. गोयम, वेय-पयाणं इमाणमत्थं च तं न याणासि ।
जं विन्नाणघणो च्चिय भूएहिंतो समुत्थाय ॥
४१. मन्नासि मज्जंगेसु व मयभावो भूय-समुदय-ब्भूओ ।
विन्नाणमेत्तं आया भूएऽणु विणस्सइ स भूओ ॥
४२. अत्थि न य पेच्चसन्ना जं पुव्वभवेऽभिहाणं 'असुगो' त्ति ।
जं भणियं न भवाओ भवन्तरं जाइ जीवो त्ति ॥

छेवटनी गाथामांना वाक्य उपर हेमचन्द्र आ प्रमाणे टीका करे छे—'किमिह वाक्ये तात्पर्यवृत्त्या प्रोक्तं भवति—इत्याह—सर्वथात्मनः समुत्पद्य विनष्टत्वात् न भवान्तरं कोऽपि यातीत्युक्तं भवति ।' ज्यारे शीलांक पोतानी हमेशनी विरल—व्याख्यापद्धति प्रमाणे एटलुं ज लखे छे के—'एवं न भवाद् भवान्तरमस्तीत्युक्तं भवति '

विशेषावश्यक २, २२६ मां वनस्पति अने प्राणी विद्या संबंधी अन्धविश्वास सूचवनारां एक—बे अवतरणो आवे छे, ते पण हुं आनी पूरवणी रूपे अहीं नोंधी लेवा इच्छुं छुं. ए अवतरणोनो विषय, सदृशमांथी सदृशनी ज उत्पत्ति थई शके, एवो कोई नियम नथी; ए छे एना उपर टीकाकारे खूब विवेचना करी छे. ए अवतरण वाळी गाथाओ आ प्रमाणे छे:—

२२६. जाइ सरो संगाओ भूतणओ सासवाणुलित्ताओ ।
संजायइ गोलोमाविलोम-संजोगओ दुव्वा ॥
२२७. इति रुक्खाउव्वेदे, जोणिविहाणे य विसरिसेहिंतो ।
दीसइ जम्हा जम्मं, सुघम्म, तं नायमेगन्तो ॥

सरखावो, पंचतन्त्र श्लोक १, १०७. ए ठेकाणे कविसंप्रदायनी पद्धति बाद करतां ऊपरना अन्धविश्वासवाळा अवतरणमांनी त्रीजी हकीकतनो उल्लेख करेलो छे —जेमके 'दुर्वा पि गोलोमतः'। आ अवतरणमांनी पहेली हकीकत के ' शृंगमांथी शर उत्पन्न थाय छे ' तेनो उल्लेख वार्तानां रूपमां एक प्रत्येकबुद्धनी कथामां आवे छे. त्यां जणाव्या प्रमाणे एक शबनी खोपरी, आंख अने मोढामांथी वांसना त्रण फणगा नीकळ्या हता. आ गाथामां जे योनिविधान शब्द आवेलो छे तेनो अर्थ टीकाकारे लख्या प्रमाणे ' योनिप्राभृत ' छे अने ए नाम एक ग्रन्थनुं छे जे पूनाना केटलॉगमां नं० १६, २६६; तथा २१, १२४२ मां नोंधेलो छे.

———

Aho ! Shrutgyanam

स्वाध्याय-समालोचन

आगरे के श्रीआत्मानन्द पुस्तक प्रचारक मंडलने एक महत्त्वके ग्रन्थका प्रकाशन किया है। इसका नाम है पातञ्जल योगदर्शन। यों तो पातञ्जल योगदर्शन के अनेक संस्करण, अनेक स्थानोंसे, अनेक रीतिसे और अनेक भाषाओंमें प्रकट हो चुके हैं लेकिन हम जो इस संस्करणको महत्त्वका कहते हैं उसका खास कारण यह है कि इस संस्करणमें जो व्याख्या प्रकट हुई है वह संस्कृतसाहित्यके ज्ञाताओंके लिये एक विशेष वस्तु है। पातञ्जल योगदर्शन एक वैदिक संप्रदाय है। ब्राह्मण संप्रदायके जो छ दर्शन गिने जाते हैं उनमें इसका विशिष्ट स्थान है। सांख्य और योग ये दोनों दर्शन युगलरूपसे व्यवहृत होते हैं और सब दर्शनोंमें प्राचीन हैं। असलमें सांख्य दर्शनका ही एक विशेषरूप योग दर्शन है। सांख्य दर्शनमें ईश्वरस्वरूप किसी व्यक्ति या तत्त्वका अस्तित्व नहीं माना जाता और योगदर्शनमें उसको आश्रय दिया गया है-इतना ही इनमें मुख्य भेद है। जैन और बौद्ध दर्शनमें ऐसे अनेक तत्त्व और सिद्धान्त हैं जो सांख्य और योग दर्शनके तत्त्व और सिद्धान्तोंके साथ समता रखते हैं। इस लिये बहुत प्राचीन कालसे जैन और बौद्ध विद्वानोंको सांख्य और योग दर्शनके अध्ययन और मननका परिचय रहा है। इसी परिचयका उदाहरण स्वरूप यह प्रस्तुत ग्रन्थ है। इस ग्रन्थमें पातञ्जल योगदर्शनके सूत्रों पर जैन धर्मके एक अति प्रसिद्ध और महाविद्वान् पुरुषने व्याख्या लिखी है वह प्रकट की गई है। व्याख्याकार है न्यायाचार्य महोपाध्याय श्रीयशोविजय गणी। इस व्याख्यामें महोपाध्यायजीने पातञ्जल योगसूत्रोंका जैन प्रक्रियाके अनुसार अर्थ किया है। व्यासकृत मूल भाष्यके विचारोंके साथ जहां जहां अपना मतभेद मालूम दिया वहां उपाध्यायजीने बडी गंभीर भाषामें अपने विचारका समर्थन और भाष्यकारके विचारोंका निरसन किया है और यही इस व्याख्याकी खास विशिष्टता है।

इस ग्रन्थका संपादन विद्वद्वर्य पं सुखलालजीने किया है। जहां तक हम जानते हैं, जैन साहित्यमें अभी तक कोई तात्त्विक ग्रंथ ऐसी उत्तम रीतिसे संपादित हो कर प्रकट नहीं हुआ। ग्रन्थके महत्त्व और रहस्यको समझानेके लिये पंडितजीने परिचय, प्रस्तावना और सार इस प्रकारके तीन निबन्ध हिन्दी भाषामें लिखकर इसके साथ लगाये हैं जिनके पढनेसे, एक ग्रन्थके पूर्ण अभ्यासके लिये जितने अंतरंग और बाह्य प्रश्नोत्तरोंकी आवश्यकता होती है, उन सबका ज्ञान पूरी तरहसे हो जाता है। परिचय नामक निबन्धमें, पंडितजीने योगसूत्र, योगवृत्ति, योगविंशिका आदिका परिचय कराया है और प्रस्तावनामें जैन और योगदर्शनकी तुलना तथा तद्विषयक साहित्यका विवेचन किया है। यह प्रस्तावना कैसी महत्त्वकी और कितने पांडित्यसे भरी हुई है इसका खयाल तो पाठकोंको इसके पढने ही से आ सकता है और इसी लिये हमने इस सारी प्रस्तावनाको इसी अंककी आदिमें उद्धृत की है।

इस पुस्तकमें योगदर्शनके सिवा एक योगविंशिका नामका ग्रन्थ भी सम्मिलित है जो मूल हरिभद्रसूरिका बनाया हुआ है और उस पर टीका सहित यशोविजयजीने की है। जैन दर्शनमें 'योग' को क्या स्थान है और उसकी क्या प्रक्रिया है यह जानने के लिये यह योगविंशिका बहुत ही उपयोगी है।

पुस्तके अंतमें योगसूत्रवृत्ति और योग विंशिकावृत्ति का हिन्दी सार दिया है जिससे संस्कृत न जानने वाले भी इन ग्रन्थगत पदार्थोंको सरलतासे समझ सकते हैं। इस पुस्तकका ऐसा उपयुक्त संस्करण निकालनेके लिये संपादक महाशय पं. सुखलालजी तथा मंडलके उत्साही संचालक श्रीयुत बाबू दयालचंदजी-दोनों सज्जन विद्वानोंके विशेष धन्यवादके पात्र हैं।

Aho ! Shrutgyanam

जैन साहित्य संशोधक ग्रंथमाळा

अध्यापक कॉवेल लिखित

प्राकृत व्याकरण—संक्षिप्त परिचय

संपादक

मुनि जिनविजयजी

एम्. आर्. ए. एस्.

(आचार्य—गुजरात पुरातत्त्व मन्दिर—अमदाबाद)

———

(जैन साहित्य संशोधक—खण्ड २, अंक १—परिशिष्ट)

———

प्रकाशक

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय

भारत जैन विद्यालय—पूना शहर.

Aho ! Shrutgyanam

નિ વે દ ન

આ પ્રાકૃત વ્યાકરણ સંક્ષિપ્ત-પરિચય, કેંબ્રીજ યુનિવર્સિટીના એક વખતના સંસ્કૃતના અધ્યાપક અને એડીનબર્ગ યુનિવર્સિટીના ઑનરરી એલ્એલ્. ડી. શ્રી ઈ. બી. કૉવેલે લખેલા A SHORT INTRODUCTION TO THE ORDINARY PRAKARIT OF THE SANSKRIT DRAMAS નામના નિબંધનો અવિકલ ગુજરાતી અનુવાદ છે. જેમને સંસ્કૃત ભાષાનો સાધારણ અભ્યાસ હોય અને જેઓ પ્રાકૃત ભાષાનો ટુંક પરિચય કરવા માંગતા હોય તેમને આ નિબંધ ઘણો મદત કર્તા થઈ પડે એવો જણાયાથી, આ રૂપમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ નિબંધ મૂળ સન્ ૧૮૫૪ માં મજકુર પ્રોફેસરે **વરરુચિકૃત પ્રાકૃત પ્રકાશ** ની જ્યારે પ્રથમ આવૃત્તિ બ્હાર પાડી હતી તેની પ્રસ્તાવના રૂપે લખ્યો હતો. અને પછી ૧૮૭૫ માં કેટલાક સુધારા-વધારા સાથે, લંડનની TRUBNER and Co. એ એક પુસ્તિકાના રૂપમાં એને જૂદો છપાવ્યો હતો. એ પુસ્તિકા આજે દુર્લભ્ય હોઈ બુકસેલરો તેની ૩-૪ રૂપિઆ જેટલી કિંમત લે છે. તેથી ગુજરાતી ભાષાભિજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓને આ નિબંધ સુલભ થઈ પડે તેવા હેતુથી આ પત્રના પરિશિષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આશા છે કે સંશોધકના વાંચનારાઓને તેમજ અન્ય તેવા અભ્યાસિઓને આ પ્રયાસ ઉપયોગી થઈ પડશે.

જ્યેષ્ઠ પૂર્ણિમા, ૧૯૭૯. —સંપાદક

Aho ! Shrutgyanam

अध्यापक कॉवेल लिखित

प्राकृत व्याकरण—संक्षिप्त परिचय

ઈ. સ. પૂર્વેના સૈકાઓમાં, ભારતવર્ષમાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી અપભ્રષ્ટ થઈને કેટલીક ભાષાઓ (બોલીઓ) ઉત્પન્ન થઈ જેને સાધારણ રીતે પ્રાકૃત કહેવામાં આવે છે. આ ભાષાઓની શોધ ખોળનો વિષય ભાષાશાસ્ત્રીને તેમજ ઈતિહાસ લખકને ઘણો રસ આપી શકે તેમ છે. હાલની પ્રચલિત ભાષાઓ અને મહા સંસ્કૃત વચ્ચે સંબંધ જોડી શૃંખલાનું કામ બનાવનાર આ પ્રાકૃત ભાષાઓનું (અને ખાસકરીને 'પ્રાકૃત' નામક ભાષાનું) જ્ઞાન હાલમાં વપરાતાં કેટલાંક રૂપો સમજવાને ઉપયોગી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ ભાષાસંઘની એક ઇંડો-યુરોપીઅન શાખાના ઈતિહાસમાં પ્રકાશ પાડે છે, તથા લૅટીનમાંથી ઉત્પન્ન થએલી આધુનિક ઈટાલીઅન અને ફ્રેંચ ભાષાઓ સરખાવતાં જે સ્વરમાધુર્યનું આપણને ભાન થાય છે તે માધુર્યના નિયમોના અનુપમ દ્રષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે. તદુપરાંત બીજા ઘણા રસોત્પાદક ઐતિહાસિક પ્રશ્નો સાથે પ્રાકૃત ભાષાનો નિકટનો સંબંધ છે. સીલોનના બૌદ્ધોનાં તથા ભારતવર્ષના જૈનોનાં ધર્મપુસ્તકોની ભાષાઓ પ્રાકૃતનાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો છે; અને ખરેખર બ્રાહ્મણોની સંસ્કૃતનો વિરોધ દર્શાવીને જનસમાજના હૃદય ઉપર સચોટ અસર કરવા માટે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પાલિ ભાષાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે અલેકઝાન્ડરના આધિપત્ય તળે ગ્રીક લોકો ભારતવર્ષના સંબંધમાં આવ્યા ત્યારે પ્રાકૃત ભાષા જનસમાજમાં પ્રચલિત હશે. જેમાં ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૨૫૦ વર્ષના ઍન્ટીઍકસ અને બીજા ગ્રીક રાજાઓનાં નામો આવ છે એવા અશોક રાજાના શિલાલેખોની ભાષા પણ એક જાતની પ્રાકૃતજ છે; તે જ પ્રમાણે બૅક્ટ્રીયાના ગ્રીક રાજાના દ્વૈભાષિક સિક્કાઓ ઉપર પણ પ્રાકૃત ભાષા લખેલી જોવામા આવે છે. જુના હિંદુ નાટકોમાં પણ આ ભાષાઓનો હિસ્સો ઓછો નથી; કારણ કે તેમાં મુખ્ય નાયકો સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કરે છે, પણ સ્ત્રીઓ અને સેવકો જુદી જુદી જાતની પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે, જેમાંના પરસ્પર ફેરફારો બોલનારની કક્ષાપ્રમાણે, સ્વરમાધુર્યના નિયમનું અનુસરણ કરે છે.

વૈય્યાકરણો 'પ્રાકૃત' શબ્દને प्रकृतेः भवं प्राकृतं એમ જણાવી प्रकृति એટલે સંસ્કૃત સાથે સંબંધ જોડે છે. આ વિષયમાં હેમચંદ્રે નીચેપ્રમાણે જણાવ્યું છે: प्रकृति संस्कृतं तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम्। પણ મૂળ તેનો અર્થ 'સાધારણ' અગર 'અસંસ્કારો' એવો હશે, કારણ કે મહાભારતમાં એક સ્થળે બ્રાહ્મણોનો ધિક્કાર કરવો નહિ એમ જણાવી લખ્યું છે કે:—

दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृताः संस्कृतास्तथा ॥

લભગભ આધુનિક વૈય્યાકરણો 'પ્રાકૃત' નામ તળે ઘણી ભાષાઓનો સમાવેશ કરે છે, પરંતુ તેમાંની ઘણી ખરાં પાછળથી થયેલાં ક્ષુલ્લક રૂપાંતરો માત્ર છે. જેમ જુનો વૈય્યાકરણ તેમ તેના ગ્રંથમાં થોડી પ્રાકૃત ભાષાઓ. તેજ પ્રમાણે ઘણા પુરાણા વૈય્યાકરણ વરરૂચિએ ફક્ત ચાર જ પ્રાકૃત ભાષાઓનું વિવેચન કર્યું છે, જેવી કે મહારાષ્ટ્રી, પૈશાચી,[1] માગધી, અને શૌરસેની. આમાંથી પહેલાં એટલે મહારાષ્ટ્રી ભાષાને તેણે વિશેષ મહત્વની ગણી છે; તથા લૅસન સાહેબે પણ પોતાના

---

૧. પૈશાચી ભાષા ખાસ ઉપયોગી છે કારણકે बृहत्कथा તે ભાષામાં લખાયલી છે.

Aho ! Shrutgyanam

'ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ' નામના લેખમાં તેને જ મુખ્ય ગણી છે. વરરુચિના પ્રાકૃત પ્રકાશમાં પ્રથમ નવ પ્રકરણોમાં તેનું વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું છે; અને બાકીનાં ત્રણ પ્રકરણોમાં બાકીની ત્રણ ભાષાઓની વિશિષ્ટતા જણાવી છે.

મૃચ્છકટિક નાટકમાં પ્રાકૃત ભાષાઓનું એક વિચિત્ર ભંડોળ ભેગું કરવામાં આવેલું છે જેથી કરીને તે નાટક ઉપયોગી પ્રાકૃત રૂપોની ખાણ બન્યું છે. વળી, વિક્રમોર્વશીના ચોથા અંકમાં પુરુરવ રાજાના આત્મપ્રલાપની ભાષા તદ્દન ભિન્ન જ છે, અને એક જાતની કાવ્યમાં વપરાતી અપભ્રંશ ભાષા છે, જેને આધુનિક વૈયાકરણો મૂળ પ્રાકૃતથી, ઘણીજ જુદી ગણે છે. આ અપવાદો સિવાય સંસ્કૃત નાટકોમાં—ગદ્યમાં[1] શૌરસેની, અને પદ્યમાં મહારાષ્ટ્રી,—સાધારણ પ્રાકૃત જ વપરાય છે.[2] આ બન્ને માટેના નિયમો સરખાજ છે, પરંતુ ગદ્યમાં વપરાતી ભાષા કેવળ વ્યંજનો ઉડાડી દેવામાં થોડી છૂટ લે છે, તથા ધાતુ અને પ્રાતિપદિકનાં કેટલાંક રૂપો તેનાં પોતાનાં ખાસ હોય છે, જે નીચે જણાવવામાં આવશે. તો પણ નાટકોની ભાષા, ખાસ કરીને ગદ્યમાં, વરરુચિના નિયમોથી ઘણી વાર વિરુદ્ધ જાય છે.

આ લઘુ વ્યાકરણ નાટકમાં વપરાતી સાધારણ પ્રાકૃત માટે ખાસ કરીને બનાવવામાં આવ્યું છે. અરેખર, અત્યાર સુધી પદ્યાત્મક પ્રાકૃતનાં ઘણાં ઉદાહરણો જાણવામાં ન હતાં; ફક્ત નાટકોમાં તથા અલંકારના ગ્રંથોમાં આવેલાં પ્રાકૃત પદ્યોનાં થોડાંક નમુનાઓ જણાયા હતા પણ પ્રો. વેબરે હાલકવિના સપ્તશતકનો કેટલોક ભાગ છપાવ્યો છે જેને લીધે મહારાષ્ટ્રી ભાષાનું મોટું ક્ષેત્ર ખુલ્લું થયું છે. તે કાવ્યમાં પ્રાકૃતના અભ્યાસને માટે ઘણી ઉપયોગી એવી આર્યાઓ છે પરંતુ મારા પ્રસ્તુત કાર્ય માટે તે બહુ ઉપયોગી નહિ હોવાથી મેં આ લેખમાં તેમને ઉપયોગ બહુજ થોડો કર્યો છે. તો પણ પરિશિષ્ટમાં હાલકવિની દશેક આર્યાઓ મેં આપી છે.

વિભાગ ૧.

લભગ સર્વથા સંસ્કૃત શબ્દોમાં કેટલાક ફેરફારો કરીને અને કેટલાક અક્ષરો ઉડાડીને પ્રાકૃત રૂપો સિદ્ધ થયાં છે. સંસ્કૃતના અણીશુદ્ધ ઉચ્ચારોને બદલે પ્રાકૃતમાં અસ્પષ્ટ અને અર્ધ-ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે, તથા સંસ્કૃત ભાષાના સ્વભાવની વિરુદ્ધ જઈને વારંવાર સ્વરસમૂહનો બાધ કરવામાં આવે છે. નીચેના પ્રકરણમાં, પ્રથમ તો શબ્દોના અક્ષરોમાં થતા ફેરફાર વિષે અને, પછીથી, પ્રાતિપદિક અને ધાતુઓનાં રૂપોમાં થતા ફેરફાર વિષે વિવેચન કરીશું.

સ્વર પ્રકરણ.

પ્રાકૃતમાં ऋ, ॠ, ऌ, ऐ, औ સિવાયના બધા સ્વરો સંસ્કૃત પ્રમાણે છે.

કોઈ શબ્દમાં પ્રથમ અક્ષર ऋ હોય તો તેનો रि થાય છે, જેમ કે ऋण ને બદલે रिण; કેટલીક વાર ऋ ની પહેલાં વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનનો લોપ કરવામાં આવે છે, જેમ કે सदृश—सरिस. જો ऋ ની પહેલાં વ્યંજન આવ્યો હોય તો ऋ નો अ અથવા इ થાય છે, અને જો તે વ્યંજન ઓષ્ઠ-સ્થાનીય હોય તો ऋ નો उ થાય છે; જેમ કે तृण—तण, कृत—कअ, दृष्टि—दिट्ठि, मृग—मिग, पृथवी—पुहवी, प्रवृत्ति—पउत्ति. પરંતુ આવા ફેરફાર શબ્દના પ્રથમાક્ષર ऋ માં ભાગ્યે જ થાય છે; તો પણ इसि (ऋषि), उज्जुअ (ऋजु), उदु (ऋतु).

---

૧. शाकुन्तल ના ચોથા અંકમાં ધીવર માગધી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે, તેમજ मुद्राराक्षस માં કેટલાંક પાત્રો નિકૃષ્ટ ભાષા વાપરે છે.

૨. ડૉ૦ પીશ્ચેલે શૌરસેનીવિષે કુન્હના બીટ્રેજ પુ૦ ૮ માં વિવેચન કર્યું છે. પરંતુ તેમના કેટલાક નિર્ણયો અનિશ્ચિત છે.

Aho ! Shrutgyanam

પ્રાકૃત શબ્દમાં ऋ આવી શકતો નથી; તેથી ऋ અન્તવાળા સંસ્કૃત શબ્દોનું ષષ્ઠી બહુવચનનું રૂપ અકારાન્ત અથવા ઉકારાન્ત શબ્દો પ્રમાણે થાય છે.

क्लिष्ट નું किलिट्ठ થાય છે.

ऐ નું ए અગર अ इ (ક્વચિત્ इ અથવા ई) થાય છે, જેમ કે सेल (शैल), दइच्च (दैत्य).

औ નું ओ અગર अ उ (ક્વચિત્ उ) થાય છે, જેમ કે कोमुई (कौमुदी), पउर (पौर), सुंदेर (सौंदर्य).

બાકી રહેલા સ્વરોમાંથી ए અને ओ સંધ્યક્ષર હોતા નથી, અને યથાનિયમાનુસાર હ્રસ્વ યા દીર્ઘ હોઈ શકે.

પ્રાકૃતનો એક મુખ્ય નિયમ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

મૂળ શબ્દમાં જોડાક્ષરની પહેલાં દીર્ઘ સ્વર આવ્યો હોય તો પ્રાકૃતમાં તે સ્વર હ્રસ્વ થાય છે, જેમ કે आ, ई, ऊ નું અનુક્રમે अ, इ, उ થાય છે; (ए અને ओ એમ જ રહી શકે છે), જેમ કે मार्ग—मग्ग, दीर्घ—दिग्घ, पूर्व—पुव्व. તેમાં બે પેટા નિયમો નીચે પ્રમાણે છેઃ (अ) જો પ્રાકૃતમાં પણ દીર્ઘ સ્વર રાખવામાં આવે તો જોડાક્ષરમાંથી એક વ્યંજનનો લોપ થાય છે, જેમ કે ईश्वर—ईसर અથવા इस्सर, विश्वास—वीसासो અથવા विस्सासो; (ब) જોડાક્ષરની પહેલાં આવેલો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે અને એક વ્યંજનનો લોપ થાય છે, જેમ કે जिह्वा—जीहा, કોઇકિવાર જોડાક્ષરની પહેલાંના इ ને उ ને બદલે ए અને ओ થાય છે, જેમ કે पिण्ड—पेण्ड, तुण्ड—तोण्ड. ઘણી વાર य ની પહેલાંના अ ને બદલે ए થાય છે, જેમ કે पर्यन्त—पेरन्त, सौंदर्य—सुंदेर, आश्चर्य—अच्छेर. કેટલાક શબ્દોમાં પહેલા અક્ષરમાં उ નું अ થાય છે, જેમ કે मुकुट—मउड, પુરુષ અને मात्र નું અનિયમિત રૂપ पुरिस અને मेत्त થાય છે.

આ નિયમિત ફેરફારો ઉપરાંત વ્યાકરણોમાં અને પ્રાકૃત લેખોમાં, તથા ખાસ કરીને સપ્તશતકમાં કેટલાક સ્વરોના ફેરફારો અનિયમિત રીતે થાય છે જેમ કે समृद्धि—समिद्धि અથવા सामिद्धि, उत्खात—उक्खअ અથવા उक्खाअ, पटह—पडह, વિગેરે. સામાસિક શબ્દો કે જેમાં વારંવાર સ્વરો હ્રસ્વ દીર્ઘ થયા કરે છે તથા કેટલીક વાર આખા અક્ષરો લુપ્ત કરવામાં આવે છે તેમાં આવી અનિયમિતતા વારંવાર જોવામાં આવે છે, જેમ કે यमुनातट—जउणअड અને जउणा-अड; सुकुमार—सुउमार અને सोमार; राजकुल—राअउल અને राउल, વિગેરે (સરખાવો–वर रु० ४, १; वेभर, सप्तश० पा० ३२, ३३.)

૨. કેવળ વ્યંજન પ્રકરણ.

(अ). સામાન્ય પ્રાકૃતમાં श् અને ष् નથી, અને તેમને બદલે स् વપરાય છે. न् ની પછી દંત્યાક્ષર ન આવ્યો હોય તો સાધારણ રીતે તેનો ण् થાય છે. શબ્દના આરંભમાં આવેલા य् નો ज् થાય છે. સામાન્ય રીતે આટલા નિયમો અપવાદ રૂપે આવે છે [તો પણ, નાટકોમાં કેટલીકવાર उण (पुनः), अ (च) થાય છે, પરંતુ આવા ફેરફારો વરરુચિએ સ્વીકાર્યા નથી. વળી, વરરુ० २, ३२–४१ માં આવેલા શબ્દો, જે આ પુસ્તકને અંતે આપવામાં આવ્યા છે તે જુઓ]. सु, अ એવાં શબ્દો જ્યારે કેટલાક શબ્દોના આરંભમાં લગાડવામાં આવે છે ત્યારે તેવા શબ્દોનો પહેલો વ્યંજન લુપ્ત થાય છે, જેમ કે आर्यपुत्र—अज्जउत्त, सुकुमार—सुउमार.

(ब) છેવટના म् અને न् જે અનુસ્વારના રૂપમાં પરિણત થાય છે, તે સિવાયના બીજા વ્યંજનોનો લોપ થાય છે. ઘણી વાર છેવટના અનુસ્વારનો લોપ થાય છે. કેટલાંક નામોના અંત્ય વ્યંજનોને अ અગર आ લગાડવામાં આવે છે, જેમ કે प्रावृष्—पाउस, सरित्—सरिआ.

Aho ! Shrutgyanam

(ક) વચમાં આવેલા બેડા અક્ષરોઃ—

ક્, ગ્, ચ્, જ્, ત્, દ્, પ્, બ્, વ્ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે; પરંતુ ત્ અને પ્ નો જ્યારે લોપ ન થાય ત્યારે તેમને બદલે ઘણી વાર દ્ અને બ્[1] અગર વ્ થાય છે. આવી રીતે થતો લોપ ગદ્ય કરતાં પદ્યમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે. प्रति ઉપસર્ગને બદલે પ્રાકૃતમાં पडि લખવામાં આવે છે.

ય્ નો ઘણી વાર લોપ થાય છે, જેમ કે वायु—वाउ, नयन—णअण.

ન્ નો ણ્ થાય છે; અને દ્ નો ડ્[2] થાય છે; અને કેટલીક વાર ડ્ નો લ્ થાય છે.

ખ્, ઘ્, થ્, ધ્, ભ્ એમ જ રહે છે, અગર તો તેમનો હ્ થાય છે (જ્યારે થ્ નો હ્ ન થાય ત્યારે, અને ખાસ કરીને ગદ્યમાં, ધ્ થાય છે.) છ્, ઝ્, અને ઢ્ માં ફેરફાર થતો નથી. ટ્ નો હંમેશા ડ્ થાય છે; ફ્ સાધારણ રીતે અવિકૃત રહે છે, અને કદાચ તેનો ભ્ પણ થાય. (વર૦ ૨, ૨૬, સરખાવો લેસન સાહેબનું વ્યાકરણ, પાન ૨૦૮.)

ર ને બદલે ઘણી વાર લ્ થાય છે; અને આ પ્રમાણે માગધી અને બીજી કેટલીક હળકી ભાષાઓમાં નિયમિતપણે થાય છે. ન્, મ્, લ્, સ્, હ્ અવિકૃત રહે છે. શ્ અને ષ્ ને બદલે સ્ થાય છે, પરંતુ दस અને તેના ઉપરથી થતા શબ્દોમાં તથા दिवस માં, સ નો હ્ થાય છે, જેમ કે एकादश—एआरह, दिवस—दिअह, તેમજ, ईदृश—एद्दह.

શબ્દની મધ્યમાંના બેડા વ્યંજનોને કેટલીકવાર બેવડાવવામાં આવે છે; જેમ કે एक—एक्क અથવા एअ, अशिव—असिव्व અથવા असिव (વર૦ ૩, ૫૨, ૫૮).

૩. જોડાક્ષર પ્રકરણ.

પ્રાકૃત ભાષાના ખાસ ફેરફારો જોડાક્ષરોમાં થાય છે. જ્યારે વધારે સંસ્કૃત જોડાક્ષરો મળી જઈને એકાદ પ્રાકૃત રૂપ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે રૂપ એકાએક ઓળખી શકાતું નથી. પ્રાકૃતમાં જુદા જુદા વર્ગના બે વ્યંજનોનું જોડાણ રહી શકતું નથી, તેથી તે વ્યંજનોમાંથી એકનો લોપ કરી, અને બીજાને બેવડાવી એક વર્ગના કરવા પડે છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે, જોડાક્ષરોમાંના પહેલા વ્યંજનનો લોપ થાય છે, પરંતુ ન્, મ્, ય્ પહેલા ન હોય તો પણ તેમનો લોપ થાય છે, અને ર, લ્, અને વ્ નો સર્વત્ર લોપ થાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાક અપવાદો પણ છે. એક નિયમ ખાસ યાદ રાખવો જોઈએ કે—જ્યારે કોઈ જોડાક્ષરમાં ઊષ્માક્ષર આવ્યો હોય, ત્યારે તેનો લોપ કરી તેને બદલે તેની સાથે જોડાયલા વ્યંજન પછીનો મહાપ્રાણ વ્યંજન મૂકવામાં આવે છે. જેમ કે स्क, ष्क અથવા क्ष ને બદલે क्ख થાય; અગર તો, ઊષ્માક્ષરની સાથે જોડાયલા વ્યંજનની પછીનો મહાપ્રાણ વ્યંજન ન હોય તો ઊષ્માક્ષરને બદલે હ્ મૂકવામાં આવે છે, જેમ કે स्न અથવા ष्ण ને બદલે ण्ह. પરંતુ જ્યારે આવી પરિસ્થિતિ સામાસિક શબ્દના પદોમાં આવી હોય ત્યારે ઉપર્યુક્ત નિયમ જળવાતો નથી; જેમ કે तिरस्कारो—तिरक्कारो. (तिरक्खारो એમ ન થાય.) ર્ અને હ્ કદી પણ બેવડાતા નથી. જોડાક્ષરમાં હ્ આવ્યો હોય તો છેવટે લખાય છે, જેમ કે ब्राह्मण—बम्हण. જોડાક્ષરમાં ર્ આવ્યો હોય તેનું અનુસ્વાર થાય છે; આ નિયમ વ્ અને ઊષ્માક્ષરમાં પણ કોઈક વખતે લાગુ પડે છે; જેમ કે दर्शन—दंसन, वक्र—वंक, अश्व—अंस, अश्रु—अंसु; (જુઓ વર૦ ૪, ૧૫). કેટલીક વાર જોડાક્ષરની વચમાં એક નવો સ્વર મૂકવામાં આવે છે;

---

૧. બ પ્રાકૃત અક્ષર હશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે, કારણ કે પ્રતોમાં હંમેશાં વ લખેલો હોય છે.

૨. ડ્ અને ર્ વારંવાર એક બીજાને બદલે વપરાય છે, જેમકે વેણીસં૦ પા. ૧૯, ૧-૨, માં पडिहडिस्सामो (परिहरिस्यामः), તથા शाकु०, પા. ૫૬, ૧-૧૨, (બૉથલીંગ), मलअतरुम्मूलिआ [मलअतड्-(ड्)]

Aho ! Shrutgyanam

જેમ કે હર્ષ—હરિસ (જુઓ વર૦ ૩, ૫૯-૬૬); ઘણી વાર ર્ય માં આવેલા ય્ નો ર્ થાય છે, જેમ કે ચૌર્ય—ચોરિઅ.

પ્રાકૃત જોડાક્ષરોની તાલિકા.

નીચેની તાલિકામાં સંસ્કૃત જોડાક્ષરોનાં પ્રાકૃત રૂપો આપ્યાં છે, જેમાંના ફેરફાર શબ્દના મધ્યમાં થાય છે એમ સમજવું; પણ તે પ્રાકૃત જોડાક્ષરોમાંના પહેલા અક્ષરનો લોપ કરવાથી તે રૂપો શબ્દના આરંભમાં પણ ઉપયોગમાં આવે; જેમ કે યક્ષ—જક્ખ; પણ ક્ષત—ખઅ; તેજ પ્રમાણે શબ્દની વચમાં હોય તો પ્ર નો પ્પ થાય છે, અને આરંભમાં હોય તો પ્ર નો પ થાય છે.

ક્ક=ત્ક, ક્ત (?),[1] ક્ય, ક્ર, ર્ક, લ્ક, ક્ષ્ક; જેમ કે ઉત્કણ્ઠા, મુક્ત, ચાણક્ય, શક્ર, અર્ક, વિક્રય, ઉલ્કા, પક્ક, ને બદલે અનુક્રમે ઉક્કણ્ઠા, મુક્ક, ચાણક્ક, સક્ક, અક્ક, ઉક્કા, વિક્કય, પિક્ક થાય છે

ક્ખ=ત્ખ, ક્ય, ક્ષ, ત્ક્ષ, (ક્ય), ષ્ક, સ્ક, (ષ્ય), સ્ખ, ંખ; જેમ કે ઉત્ખાણ્ડત, આખ્યા, યક્ષ, ઉત્ક્ષિપ્ત, મુષ્ક, સ્કન્ધ, સ્ખલિત, દુંખ ને બદલે ઉક્ખણ્ડિત, અક્ખા, જક્ખ, ઉક્ખિત્ત, મુક્ખ, ખન્દ, ખલિઅ, દુક્ખ થાય છે.

ગ્ગ=ઙ્ગ, ર્ગ, ગ્ન, ગ્મ, ગ્ય, ગ્ર, ર્ગ, લ્ગ; જેમ કે ખઙ્ગ, મુદ્ગ, નગ્ન, યુગ્મ, યોગ્ય, સમગ્ર, વર્ગ, વલ્ગિત ને બદલે ખગ્ગ, મુગ્ગ, ણગ્ગ, જુગ્ગ, જોગ્ગ, સમગ્ગ, વગ્ગ, વગ્ગિદ થાય છે.

ઘ્ઘ=(દ્ધ), દ્ઘ, ઘ્ન, ઘ્ર, ર્ઘ; જેમ કે ઉદ્ઘાટિત, વિઘ્ન, શીઘ્ર, નિર્ઘૃણ ને બદલે ઉગ્ઘાડિઅ, વિગ્ઘ, સિગ્ઘ, ણિગ્ઘિણ થાય છે.

ક્ષ્ક=ક્ષ્ણ; જેમ કે સક્ષ્ણોભ—સક્ષ્ણોહ (અથવા સક્ક્ખોહ ?).

ચ્ચ=ચ્ય, ત્ય, ર્ચ; અચ્યુત, નિત્ય, ચર્ચરિકા ને બદલે અચ્ચુઅ, ણિચ્ચ, ચચ્ચરિઆ થાય છે.[2]

ચ્છ=શ્ય, છ્ય, છ્ર, ક્ષ, ત્ક્ષ, ક્ષ્મ, ત્સ, ત્સ્ય, પ્સ, શ્ર; જેમ કે મિથ્યા, મૂર્ચ્છા, કૃચ્છ્રાણક, અક્ષિ, ઉત્ક્ષિપ્ત, લક્ષ્મી, વત્સ, મત્સ્ય, લિપ્સા, આશ્ચર્ય ને બદલે મિચ્છા, મુચ્છા, કુચ્છાણઅ, અચ્છિ, ઉચ્છિત્ત, લચ્છી, વચ્છ, મચ્છ, લિચ્છા, અચ્છેર થાય છે.

જ્જ=જ્ય, જ્ઞ (કોઈકિ વખત) જ્ર, જ્ઞ, જ્વ, દ્ય; ર્ય, ય્ય. (ભાગ્યેજ); જેમ કે કુબ્જ, સર્વજ્ઞ, વજ્ર, ગર્જિત, પ્રજ્વલિત, વિદ્યા, કાર્ય, શય્યા ને બદલે ખુજ્જ, સવ્વજ્ઞ, વજ્જ, ગજ્જિદ, પજ્જલિદ, વિજ્જા, કજ્જ, સેજ્જા થાય છે.

જ્ઝ=ધ્ય, હ્ય; જેમ કે મધ્ય, વાહ્યક, ને બદલે મજ્ઝ, વજ્ઝઅ થાય છે.

ટ્ટ=ર્ત; જેમ કે નર્તકી નું ણટ્ટઈ થાય છે.

ટ્ઠ=ષ્ટ, ષ્ઠ;[3] જેમ કે દૃષ્ટિ, ગોષ્ઠી નું દિટ્ઠિ, ગોટ્ઠી થાય છે.

ડ્ઢ=ર્ત, ર્દ (ભાગ્યેજ); જેમ કે ગર્ત, ગર્દભ નું ગડ્ઢ, ગડ્ઢહ થાય છે.

---

૧. ક્ક=ક્ત ઘણાં નાટકોમાં જોવામાં આવેછે, જુઓ મૃચ્છ૦, પા. ૨૯ ૧-૨૦ ઉપર સ્ટેન્ઝરની નોટ.

૨. ખાસકરીને સમાસમાં ક્ક=ષ્ક, સ્ક વપરાય છે, જેમકે નિક્કમ્પ=નિષ્કમ્પ બાકી અન્ય સ્થળે ક્ખ થાય છે. તેજ પ્રમાણે ચ્ચ=શ્ચ અને પ્પ=સ્પ, અગર ષ્પ.

૩. ક્વચિત્ શ્ચ ને બદલે ચ્ચ જોવામાં આવે છે, પણ ખાસ કરીને નિચ્ચઅ (નિશ્ચય) જેવા શબ્દોમાં જ જેમાં નિસ્ ઉપસર્ગ ચ થી શરૂથતા શબ્દ સાથે જોડાએલો છે.

૪. અટ્ઠિ (અસ્થિ=હાડકું), તથા ઠિઅ (સ્થિત) માં ટ્ઠ એ સ્થ ને માટે વપરાય છે,

Aho ! Shrutgyanam

ड्ढ=द्य; જેમ કે आद्य નું अड्ढ થાય છે.

ण्ण=ज्ञ (?), ज्ञ, म्न, ज्ञ, ण्य, न्य, र्ण, ण्व, न्व, જેમ કે रुग्ण, यज्ञ, प्रद्युम्न, प्रसन्न, पुण्य, अन्योन्य, वर्ण, कण्व. अन्वेषणा, ને બદલે रुण्ण जण्ण, पज्जुण्ण, पसण्ण, पुण्ण, अण्णोण्ण, वण्ण, कण्ण, अण्णेसणा થાય છે.

ण्ह=ष्ण. ष्ण, ष्ण, स्न, ह्ण, ह्न; જેમ કે तीक्ष्ण, प्रश्न, विष्णु, प्रस्नुत, पूर्वाह्ण, यह्नि ને બદલે तिण्ह, पण्ह, विण्हु, पण्हुद, पुव्वण्ह, वण्हि થાય છે.

त्त=क्त, त्न, त्न, त्म, त्र, त्व, र्त; જેમ કે भक्त, सुप्त, पत्नी, आत्मा, शत्रु, सत्त्व, मुहूर्त ને બદલે भत्त, सुत्त, पत्ती, अत्ता, सत्तु, सत्त, मुहुत्त થાય છે.

त्थ=क्थ, त्र,[1] थ्य, स्त, स्थ; જેમ કે सिक्थक, तत्र, पाथ्य, हस्त, अवस्था ને બદલે सित्थअ, तत्थ, पत्थ, हत्थ, अवत्था થાય છે.

द्द=द्द, (द्म ?), द्र, र्द, ह्द; જેમ કે शब्द, भद्र, शार्दूल, अद्वैत ને બદલે सद्द, भद्द, सद्दूल, अद्दइअ થાય છે.

द्ध=ग्ध, ध्य, र्ध, ध्व; જેમ કે स्निग्ध, लब्ध, अर्ध, अध्वन्, ને બદલે सिणिद्ध, लद्ध, अद्ध, अद्धा થાય છે.

न्द=न्त (શૌરસેનીમાં કદાચ થાય છે.) જેમ કે किन्तु, प्रभावान् ને બદલે किन्दु, पहावन्दो થાય છે.[2]

प्प=त्प, प्य, प्र, र्प, ल्प, प्ल, क्म;[3] જેમ કે उत्पल, विज्ञप्य, अप्रिय, सर्पणीय, अल्प, विप्लव, रुक्म ને બદલે उप्पल, विण्णप्प, अप्पिअ, सप्पणीय, अप्प, विप्पव, रुप्प થાય છે.

प्फ=त्फ, ष्फ, (श्फ), स्फ, ष्प, स्प; જેમ કે उत्फुल्ल, निष्फल, स्फुट, पुष्प, शरीरस्पर्श ને બદલે उप्फुल्ल, णिप्फल, फुड, पुप्फ, सरीरप्फंस થાય છે.

ब्ब=द्ब, र्ब, ब्र; જેમ કે उद्बन्ध्य, अब्राह्मण ને બદલે उब्बन्धिय, अब्बम्हणम्.

भ्भ=ग्भ, द्भ, भ्य, भ्र, र्भ;[4] જેમ કે प्राग्भार, सद्भाव, अभ्यर्थना, अभ्र, गर्भ ને બદલે पब्भार, सब्भाव, अब्भत्थणा. अब्भ, गब्भ થાય છે.

म्म=ष्म, ष्म, न्म, म्य, र्म, ल्म;[5] જેમ કે दिङ्मुख, षण्मुख, जन्म, सौम्य, वर्मन्, गुल्म ને બદલે दिम्मुह, छम्मुह, जम्म, सोम्म, वम्म, गुम्म થાય છે.

म्ह=ष्म, ष्म, स्म, ह्म; જેમ કે ग्रीष्म, पक्ष्मन्, विस्मय, ब्राह्मण ને બદલે गिम्ह, पम्ह, विम्हअ, बम्हण થાય છે.

य्य=र्य, र्ज, (માગધી); જેમ કે कार्य, दुर्जनः ને બદલે कय्ये, दुय्यणे થાય છે.

रि=ट, र्य (કદાચ); જેમ કે तादृश, चौर्य ને બદલે तारिस, चोरिअ થાય છે.

---

૧. त्र નેબદલે त्थ અકેલા અવ્યયોમાંજ વપરાય છે, જેમકે एत्थ (अत्र), तत्थ (तत्र).

૨. જુઓ બોથલિંગનું शाकुं०, પા. ૧૫૫ નોટ

૩. आत्मा નું પ્રાકૃત अप्पा તથા अत्ता બેઉ છે. प्प=स्प, स्फ, કૃત સમાસમાંજ, જેમકે चउप्पहो=चतुष्पथः

૪. ब्भ=ह्भ, જેમકે विब्भल=विह्वल.

૫. मिल्=म्ल्, જેમકે मिलाण=म्लान જુઓ લેસન, પા. ૨૫૮. વળી, व=द्व, જેમકે वारह=द्वादश.

Aho ! Shrutgyanam

લ્ય = લ્ય, લ્લ, (લ્વ), ય્ય (ભાગ્યેજ); જેમ કે શલ્ય, નિર્લજ્જ, પર્યાણ ને બદલે સલ્લ, ણિલ્લજ્જ, પલ્લાણ થાય છે.

લ્હ = ह्ल; જેમ કે कल्हार નું कल्लार થાય છે.

વ્વ = [1] વ્ય, (વ્ર), વ્વ, જેમ કે काव्य, पूर्व ને બદલે कव्व, पुव्व થાય છે.

સ = र्श, श्र, श्व, स्व; જેમ કે दर्शन, अश्रु, अश्व, मनस्विनी ને બદલે दंसण, अंसु, अंसो, मणंसिणी થાય છે.

સ્સ = र्ष, ष्म, ष्य, श्र, श्व, ष्म, ष्य, ष्व, स्य, स्र, स्व; જેમ કે ईर्षा, रश्मि, राजश्यालक, विश्रान्त, अश्व, शुष्म, पुष्य, परिष्वजामि, तस्य, सहस्र, तपस्विन् ને બદલે इस्सा, रस्सि, राजस्सालअ, विस्सन्त, अस्स, सोस्स, पुस्स, परिस्सआमि, तस्स, सहस्स, तवस्सी થાય છે.

તા. ક.—જો સંસ્કૃત શબ્દોમાં ત્રણ વ્યંજનો જોડાયલા હોય તો તેમાંના અર્ધસ્વરનો પ્રાકૃત કરતી વખતે, લોપ કરવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી બાકી રહેલા વ્યંજનો માટે ઉપર્યુક્ત નિયમો લાગુ પાડવામાં આવે છે; જેમ કે मत्स्य = मच्छ; પરંતુ આવા (અર્ધસ્વર વાળા) જોડાક્ષરની પહેલાં અનુનાસિક વ્યંજન આવ્યો હોય તો બાકી રહેલા જોડાક્ષરોની બાબતમાં સામાન્ય નિયમો લાગી શકે છે; માત્ર અનુનાસિક પછી તેઓ બેવડાતા નથી; (વર૦ ૩, ૫૬) જેમ કે विन्ध्य = विज्झ. [ध्य નો झ (વર૦ ૩, ૨૮) પ્રમાણે થાય છે.]

ઉપર્યુક્ત નિયમો ઉપરાંત, હાલ કવિના સપ્તશતકની જેમ બીજાં પદ્યોમાં ઘણી અનિયમિતતા જોવામાં આવે છે; જેમ કે त्रैलोक्य નું પ્રાકૃત રૂપ વરરુચિએ तेलोअ તથા तेल्लोक्क આપ્યું છે. તેજ પ્રમાણે नभस्तल નું પ્રાકૃત રૂપ णहअल (उत्तररामo, પા. ૧૦૫, તથા સપ્તશo ૭૪), તથા णह-त्थल (मालतीo, પા ૯૦), વિગેરે જોવામાં આવે છે.

વિભાગ ૨.

પ્રાકૃત નામો પાંચ જાતનાં હોઈ શકે: ૧ અકારાંત તથા આકારાંત; ૨ ઇકારાંત તથા ઈકારાંત; ૩ ઉકારાંત તથા ઊકારાંત; ૪ મૂળરૂપે ઋકારાંત; ૫ વ્યંજનાંત.

છેલ્લા બે વિભાગમાં પડે એવાં નામો ઘણાં થોડાં છે. ઋકારાંત પુલ્લિંગ શબ્દોને अर અથવા आर અંતવાળા બનાવવામાં આવે છે; જેમ કે पिता-पिअरो; पित्रा-पिअरेण, भर्ता-भत्तारो, भर्त्रा-भत्तारेण. પ્રથમા તથા દ્વિતીયા બહુવચનમાં, તૃતીયા અને ષષ્ઠી એકવચનમાં, તેમજ સપ્તમી બહુવચનમાં, છેવટના ऋ ને બદલે उ મૂકવામાં આવે છે, અને પછી ઉકારાંત શબ્દોની માફક તેનાં રૂપો ચાલે છે; જેમ કે भर्तृणा-भत्तुणा, भर्तुः-भत्तुणो. આવું રૂપ વપરાયલું પણ જોવામાં આવે છે, જેમ કે भर्तृकुल-भत्तुकुल. સંબન્ધદર્શક નામોનું પ્રથમા એકવચન આ અંતવાળું પણ હોય છે, જેમ કે पिता-पिआ; मातृ-माआ, અને ત્યાર પછી આકારાંત સ્ત્રીલિંગ નામોની માફક તેનાં રૂપો ચાલે છે. भर्तृ નું સંબોધનરૂપ भट्टा થાય છે અને તેનું સ્ત્રીલિંગરૂપ भट्टिनी અથવા भट्टिणी થાય છે.

વ્યંજનાંત નામોની દ્વિવિધ ગતિ થાય છેઃ (૧) તેમનો અંત્ય વ્યંજન ઉડી જાય છે અને ત્યાર બાદ ઉપર બતાવેલી પહેલી ત્રણ રીતે તેમનાં રૂપ ચાલે છે (નપુંસકલિંગ નામ પુલ્લિંગ બની જાય છે), જેમ કે सर (सरस्) નું પ્રથમાનું રૂપ सरो, कम्म (कर्मन्) નું कम्मो થાય છે; અથવા (૨) મૂળ શબ્દને अ કે आ લગાડવામાં આવે છે, જેમ કે शरद् નું सरदो; आशिस् નું आसिसा. જે વિભક્તિઓના પ્રત્યયો વ્યંજનથી શરૂ થતા હોય તેમને માટે સાધારણ રીતે આ નિયમો લાગે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે આ યુક્તિઓ વાપરવાનું કારણ વ્યંજનથી શરૂ થતા

---

૧. વ્વ=द्व, જેમકે उव्वेल्लइ=उद्वेष्टते (વર૦ ૮, ૪૧), જેમાં उद् ની પછી व આવે છે.

Aho ! Shrutgyanam

પ્રત્યયો વ્યંજનાંત શબ્દો સાથે જોડાતાં જે નવા જોડાક્ષરો ઉત્પન્ન થાય તથા જે નવા ફેરફારો કરવા પડે તે દૂર કરવાનું હોવું જોઈએ. પરંતુ સ્વરથી શરૂ થતા વિભક્તિના પ્રત્યયો આગળ ઘણું ખરું સંસ્કૃત રૂપજ રાખવામાં આવે છે; અલબત, તેમાં પ્રાકૃત નિયમોપ્રમાણે ફેરફાર થાય છે, જેમ કે भवदा (भवत् નું તૃતીયાનું રૂપ), आउसा (आयुषा, आयुस् નું તૃતીયાનું રૂપ).

પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન નથી તેમજ ચતુર્થી વિભક્તિ નથી (ચતુર્થીને બદલે ષષ્ઠી વપરાય છે); પંચમી બહુવચનના બે પ્રત્યયો છેઃ हिंतो 'માંથી' ના અર્થમાં પ્રેરકમાં વપરાય છે, અને सुंतो 'માંથી' ના અર્થમાં સાધારણ રીતે વપરાય છે. ખાસ ઉપયોગી એવાં પહેલા ત્રણ પ્રકારનાં રૂપો નીચે-પ્રમાણે છે. ઉકારાંત શબ્દોના રૂપ ઇકારાંત પ્રમાણે ચાલતાં હોવાથી ખાસ અહીં આપવામાં આવ્યાં નથી.

નામનાં રૂપાખ્યાન.

वच्छ=वृक्ष (नपुंस० वण=वन)

	એક વચન.	બહુવચન.
પ્ર૦	वच्छो (नपुं० वणं)	वच्छा (नपुं. वणाइं,–इ, वणा; वणानि ગદ્યમાં વપરાય છે).
દ્વિ૦	वच्छं – ,,	वच्छे; वच्छा (नपुं०=प्रथमा०)
તૃ૦	वच्छेण,–णं	वच्छेहिं,–हि
પં૦	{ वच्छादो,—दु—[1] { वच्छाहि, वच्छा	{ वच्छेहिं,–हि { वच्छासुंतो, वच्छेसुंतो
ષ૦	वच्छस्स	वच्छाणं–ण
સ૦	वच्छे, वच्छम्मि	वच्छेसु–सुं
સં૦	वच्छ, वच्छा (नपुं० वण)	वच्छा (नपुं० वणाइं–इ).

अग्गि=अग्नि (पुल्लिंग) दहि=दधि (नपुंस०).

	એક વચન.	બહુવચન
પ્ર૦	अग्गी (नपुं० दहिं)	अग्गीओ, अग्गिणो (नपुं. दहीइं,–)
દ્વિ૦	अग्गिं – ,,	अग्गिणो अग्गी (?).– ,,
તૃ૦	अग्गिणा	अग्गीहिं,–हि
પં૦	अग्गीदो,–दु,–हि	अग्गीहिंतो,–सुंतो.
ષ૦	अग्गिणो, अग्गिस्स	अग्गीणं,–ण.
સ૦	अग्गिम्मि	अग्गीसु,–सुं
સં૦	अग्गि (नपुं. दहि)	अग्गीओ, अग्गिणो (नपुं. दहीइं,–इ)

माला (स्त्रीलिंग)

	એક વચન	બહુવચન.
પ્ર૦	माला	मालाओ,–उ; माला[2]
દ્વિ૦	मालं	,, ,,
પં.	मालदो,–दु,–हि.	मालाहिंतो,–सुंतो.

૧. ગદ્યમાં સામાન્ય રીતે દો વાળું જ રૂપ વપરાય છે.

૨. माला માટે જુઓ વર૦ ૫, ૨૦., તથા શાકું૦માં પા૦ ૧૫ ઉપર, દઅમાણા શબ્દપર આપેલી ગોથલીગની ટીકા.

Aho ! Shrutgyanam

તૃ૦ ષ૦ સ૦	માલાએ,–ઇ		માલાહિં,–હિ માલાણં,–ણ માલાસુ,–સું
સં૦	માલે		માલાઓ,–ઉ

પ્રાકૃતમાં સ્ત્રીલીંગી ઇકારાંત અને ઈકારાંત તથા ઉકારાંત અને ઊકારાંત નામોનાં રૂપોમાં ફેરફાર હોતો નથી.

णई–નદી (સ્ત્રીલિંગ)

	એક વચન.	બહુવચન.
પ્ર૦	णई	णईओ,–उ; (દ્વિતીયા૦ णई ? જુઓ લેસન, પા. ૩૦૭, નોટ ૨.)
દ્વિ૦	णई	
પં૦	णईदो,–दु,–हि	णईहिंतो,–सुंतो
તૃ૦ ષ૦ સ૦	णईअ,–आ णईइ,–ए	णईहिं,–हि णईणं,–ण णईसु,–सुं
સં૦	णइ	णईओ,–उ

ता તથા त्व છેડાવાળાં ભાવવાચક નામો પ્રાકૃતમાં दा અને त्तण છેડાવાળાં બની જાય છે, જેમ કે पीणदा, पीणत्तण. मत् અને वत् પ્રત્યયોનાં પ્રાકૃતમાં જુદાં જુદાં રૂપો થાય છે, જેમ કે उल्ल, इल्ल, आल, वंत, इंत (ગદ્યમાં वंद, इंद), જેમ કે विआरुल्ल (विकारवत्). તાચ્છીલ્યાર્થે इर પ્રત્યય વપરાય છે, જેમ કે इसिर. સ્વાર્થે क (अ) પ્રત્યય જોડવામાં આવે છે. જેમ કે भ्रमर—भमरअ, सखी—सहिआ. तृ (तृक) પ્રત્યયને બદલે त्तअ થાય છે, જેમ કે उन्मादयितृ—उम्माद-इत्तअ, आयासयित्री—आआसइत्तिआ (સ્ત્રીલિંગ).

વિભાગ ૩.

સર્વનામ પ્રકરણ.

પ્રાકૃતમાં સર્વનામનાં રૂપો નામપ્રમાણે ચાલે છે. અને તે ઉપરાંત કેટલાંક નવાં રૂપો પણ ઉમેરાય છે. નીચે આપેલાં ज = य નાં રૂપો ઉપરથી બીજાં ખાસ ઉપયોગી રૂપો સમજાઈ જશે.

પ્રાકૃતમાં વ્યંજનાંત શબ્દ રાખવામાં આવતો નથી, તેથી સંસ્કૃતનાં કેટલાંક સર્વનામોને પ્રાકૃતમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડતાં કેટલાક ફેરફાર કરવા પડે છે; જેમ કે किम्, यद्, तद् ને બદલે क, ज, त થાય છે. एतद् નું एद, અને કોઈકવાર ए થાય છે (તેથી एत्ता = एतस्मात्); इदम् નું इम થાય છે; अदस् નું अमु થાય છે. किम्, यद्, तद् નું બીજું રૂપ कि, जि, ति પણ થાય છે; જોકે આ પાછળના રૂપો સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે તો પણ પુલ્લિંગની અને નપુંસકલિંગની તૃતીયા અને ષષ્ઠીમાં તેમનાં કેટલાંક રૂપો આવે છે. इदम् નું પણ તૃતીયાનું इमिना રૂપ થાય છે. ખરી રીતે પ્રાકૃતમાં સર્વનામનાં રૂપોમાં બહુ નિયમિતતા જોવામાં આવતી નથી; તેથી इमस्सि ખરી રીતે પુલ્લિંગ સપ્તમીનું રૂપ હોવા છતાં ઘણી વાર સ્ત્રીલિંગમાં વપરાયું છે જેમ કે शाकुन्तल (બોનીયર વીલીયમ), પા૦ ૩૬, ૨; ૧૧૫, ૩.

વરરૂચિએ આપેલાં કેટલાંક રૂપો હું નીચે આપું છું. तस्मात् અને एतस्मात् ને બદલે तो અને एत्तो (૬, ૧૦, ૨૦); तस्य અને तस्याः ને બદલે से (૬, ૧૧); तेषां અને तासां ને

Aho ! Shrutgyanam

બહલે સિં. અદસ્ પ્રથમા એકવચન ત્રણે લિંગમાં બહ. જો કે વરરુચિએ જણાવ્યું નથી તો પણ એનમ્ અને એનામ્ ને બહલે નાટકોમાં પં વપરાયેલું જોવામાં આવે છે. કિયત્, તાવત્ વિગેરેને બહલે કેહ્ન, કેત્તિઅ, તેહ્ન, તેત્તિઅ વિગેરે આપેલાં છે (૪, ૨૫); પરંતુ ખરી રીતે કેહ્ન વિગેરે કીદૃશ વિ. ને માટે હોવાં જોઈએ.

જ=ય (પુલ્લિંગ) કોષ્ટ.

	એક વચન.	બહુવચન.
પ્ર૦	જો (જં નપું૦ કિં=કિમ્)	જે (જાઈં,–ઇ નપું૦)
દ્વિ૦	જં —	જે —
તૃ૦	જેણ, જિણા	જેહિં, જેહિ
પં૦	જત્તો,–ત્તુ, જદો,–દુ	જાહિંતો, જાસુંતો
ષ૦	જસ્સ, જાસ[1]	જાણં,–ણ, જેસિં
સ૦	જસ્સિં,–સ્સિ જમ્મિં,–મ્મિ જહિં, જહિ, જત્થ	જેસુ,–સું

સ્ત્રીલિંગ.

	એક વચન.	બહુવચન.
પ્ર૦	જા	} જાઓ–ઉ, જીઓ,–ઉ
દ્વિ૦	જં	
પં૦	જાદો,–દુ, જીદો (?)	જાહિંતો,–સુંતો, જીહિંતો,–સુંતો
તૃ૦		જાહિં, જીહિં
ષ૦	જસ્સા જાસે (?) } જાઅ,– ઇ,	જાસિં, જાણં,–ણ, જીણં,–ણ, જીસિં,
	જિસ્સા, જીસે } જીઅ,–ઇ,	(જાસાં, જેસિં)
સ૦	} જીઆ,–અ	જાસુ,–સું, જીસુ,–સું

વરરુચિએ (૬, ૨૫–૫૩) માં પુરુષ સર્વનામો આપ્યાં છે. જે રૂપો નાટકોમાં કદી પણ આવતાં નથી તેમને મેં ઘ્રૅકેટમાં મૂક્યા છે. બહુવચનનાં રૂપો તદ્દન જુદીજ રીતે થાય છે, જેમ કે તુજ્ઝ, તુમ્હ, તુમ્મ, અમ્હ, તથા મજ્ઝ.

અસ્મદ્ 'હું'

	એક વચન.	બહુવચન
પ્ર૦	અહં (હં, અહઅં, અહમ્મિ)	અમ્હે (વર્ગ ગદ્યમાં વપરાય, વર૦ ૨૦, ૨૫)
દ્વિ૦	મં, મમં (અહમ્મિ)	અમ્હે, ણો (ણે)
તૃ૦	મે, મએ (મઇ, મમાઇ)	અમ્હેહિં,–હિ
પં૦	મત્તો (મઇત્તો, મમાદો,–દુ મમાહિ)	અમ્હાહિંતો,–સુંતો
ષ૦	મે, મમ, મજ્ઝ, મહ[2]	ણો, અમ્હ, અમ્હાણં, અમ્હે[3] (મજ્ઝ ?).
સ૦	મઇ (મએ, મમમ્મિ)	અમ્હેસુ

---

૧. વળી, નાટકોમાં નપુંસકલિંગ ષષ્ઠીમાં કીસ 'શામાટે' એવા અર્થમાં વપરાયલું જણાય છે.
૨. આ રૂપો ઉપરાંત સપ્તમ૦ માં મમં અને મહં રૂપો વપરાયેલાં જણાય છે.
૩. આ રૂપો ઉપરાંત સપ્તમ૦ માં અમ્હં, અમ્મં, મ્હ, અમ્હિ, અમ્હાણ રૂપો વપરાયેલાં જણાય છે.

Aho ! Shrutgyanam

યુષ્મદ્ 'तु'

પ્ર૦	तुमं, तुं (तं)	तुज्झे, तुम्हे
દ્વિ૦	(तं, तुं) तुमं	तुज्झे, तुम्हे, वो
તૃ૦	तइ, तए, तुमए, तुमे, (तुमाइ) ते, दे	तुज्झेहिं, तुम्भेहिं, तुम्हेहिं
પં૦	तत्तो (तइत्तो, तुमादो,-दु, तुमाहि)	तुम्हाहिंतो,-सुंतो
ષ૦	(तुमो) तुइ, तुज्झ, तुम्ह, तुम्म, तुव, तुअ, ते, दे	वो, (मे) तुज्झाणं, तुम्हाणं
સ૦	तइ, तुइ, तए, (तुमए, तुमे तुमम्मि	तुज्झेसु, तुम्हेसु

પ્રથમનાં ત્રણ સંખ્યાવાચક શબ્દોનાં પ્રાકૃતરૂપ एअ अगर एक्क, दो (પ્રથ૦ અને દ્વિતી૦-दो, दुवे, दोणि; ષષ્ઠી-दोण्हं), ति (પ્રથ૦-तिण्णि, ષષ્ઠી-तिण्हं) થાય છે. ષષ્ ને બદલે छ થાય છે.

વિભાગ ૪.

ક્રિયાપદ પ્રકરણ

ખરી રીતે જોતાં પ્રાકૃતમાં એકજ ગણ (= સંસ્કૃતનો પહેલો અને છઠ્ઠો) છે. સામાન્ય રીતે બધા ધાતુઓને આજ ગણમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તો પણ અન્યાન્ય ગણનાં કેટલાંક રૂપો નાટકોમાં જોવામાં આવે છે.

નામ પ્રક્રિયામાં જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદમાં પણ દ્વિવચનરૂપ થતાં નથી.

કર્તરિ પ્રયોગમાં કૃદન્ત વર્તમાનકાળ, સામાન્ય ભવિષ્યકાળ, તથા આજ્ઞાર્થ જોવામાં આવે છે.

વર્તમાનકાળનાં રૂપો.

	એક વચન.	બહુવચન.
પ્ર૦ પુ૦	हसामि, हसमि.	हसामो,-मु,-म, हसिमो,-मु,-म
	हसम्हि	हसमो,-मु,-म, हसम्हो,-म्ह
દ્વિ૦ પુ૦	हससि	हसह (गद्यमां हसध,-धं)
		हसित्था (हसत्थ ?)
તૃ૦ પુ૦	हसदि[1] हसइ	हसन्ति[2]

મધ્યમ પ્રયોગમાં ત્રણે પુરૂષનાં એકવચનનાં રૂપો થાય છે, જેમ કે ૧. मणे, ૨. सहसे, ૩ सहदे, અથવા सहए.

આજ્ઞાર્થ.

	એક વચન	બહુવચન.
૧.	हसमु (वर० ७. १८)	हसामो,-म हसमो,-म, हसम्ह.
૨.	हससु, हस, हसाहि, हसस्स	हसह, हसध,-धं
૩.	हसदु[1], हसउ	हसन्तु.

---

૧. આ गद्यमां વપરાતું રૂપ છે. તેજ પ્રમાણે दु વાળાં સામાન્યરૂપ, તથા इद वाળા ભૂત કૃદંત પણ गद्यमां વપરાતાં રૂપો છે.

૨. अस् 'થવું' નાં રૂપો નીચે પ્રમાણે છે. એક વચન. ૧. मम्हि, ૨. असि, ૩. आथि, બહુવ૦ अम्हो, अम्ह, ૩ सन्ति. તેજ પ્રમાણે ઍન્કલીટીકમાં એક વ૦ ૧ म्हि, ૨ सि ૩ त्थि, બહુવ૦ ૧ म्हो, म्ह, ૨ त्थ. અનદ્યતનભૂતમાં એકવ૦ ૧. आसिं, आसि, ૨. ૩. आसि,

Aho ! Shrutgyanam

કોઈ પણ પુરૂષપ્રત્યયની પહેલાં અ ને બદલે ए વિકલ્પે કરી શકાય છે (વર૦ ૧, ૩૪), જેમ કે હસેમિ, વિગેરે; હસેહિ, હસેદુ, વિ૦; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, अय નું ૮ું રૂપ ए હોવાથી એમ કહી શકાય કે પ્રાકૃતમાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો સંસ્કૃતના દસમા ગણના ક્રિયાપદો પ્રમાણે વિકલ્પે થાય છે. ઇકારાંત અને ઉકારાંત પહેલા ગણના સંસ્કૃત ક્રિયાપદોના अय અને अव ને બદલે ए અને ओ મૂકવામાં આવે છે, જેમ કે जयतु—जेदु, भवसि—होसि; અથવા તો यँ નો લોપ થાય છે, અને व् ને રાખવામાં આવે છે, જેમ કે जअदु, हवसि. ઋકારાંત ક્રિયાપદોમાં अर મૂકવામાં આવે છે, જેમ કે हरति—हरइ, म्रियते—मरइ. ચોથા ગણના ધાતુઓમાં અંત્ય વ્યંજન એવડાય છે, જેમ કે कुप्यसि—कुप्पेसि, અથવા य् નો લોપ કરીને જુદું જ રૂપ કરવામાં આવે છે, જેમ કે बुध्यासि—बुज्झासि. સાતમા ગણના ધાતુઓમાં અનુનાસિક ઉમેરવામાં આવે છે, અને પછી બીજા ગણોની માફક તેમનાં રૂપો ચલાવવામાં આવે છે, જેમ કે रुणद्धि—रुन्धदि, रुन्धइ, रुन्धेइ. પાંચમા ગણના ધાતુઓમાં ण ઉમેરવામાં આવે છે, જેમ કે शृणोमि—सुणामि, शृण्वन्तु—सुणन्तु; કેટલીક વાર સંસ્કૃત રૂપો પણ રાખવામાં આવે છે, જેમ કે चिणोमि; सुणु તથા सुणाहि. નવમા ગણમાં णा અને ण બેઉ વપરાય છે, જેમ કે जाणादि અને जाणदि (जानाति). તે ઉપરાંત जाणाहि અને जाणीहि રૂપો પણ જોવામાં આવે છે.

વિધ્યર્થનાં માત્ર કેટલાંક ત્રુટિત રૂપો જ જોવામાં આવે છે, જેમ કે ૧. भवेअं, जीवेअं, ૩. भवे, हरे (પણ જુઓ વેબરનું सप्तश०, પા. ૬૨.)

પ્રાકૃતમાં ભવિષ્યકાળનાં ઘણાં રૂપો છે.

(અ) ખાસ ઉપયોગમાં આવતાં રૂપોના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.

એકવચન. ૧. स्सं, स्सामि. ૨. स्ससि. ૩. स्सदि, स्सइ.

બહુવચન. ૧. स्सामो. ૨. स्सध, स्सह. ૩. स्सन्ति.

આ પ્રત્યયો લગાડતાં પહેલાં इ લગાડવામાં આવે છે, જેમ કે हसिस्सं; વિગેરે. મૂળ સંસ્કૃત પ્રત્યય ष्य નું આ स्स તે પ્રાકૃત રૂપ છે.

(બ) બીજા પ્રત્યયોમાં स्स ને બદલે च्छ વપરાય છે, જેમ કે सोच्छं (श्रु નું પ્રથમ પુરૂષી એકવચન). (જુઓ વર૦ ૭, ૧૬, ૧૭.).

(ક) ત્રીજી જાતનાં પ્રત્યયોમાં स्स ને બદલે हि વપરાય છે, જેમ કે हसिहिमि વિગેરે. આ ઉપરાંત પહેલા પુરૂષ એકવચન અને બહુવચનનાં हसिहामि અને हसिहामो એવાં રૂપો થાય છે. [વળી, काहं (कृ નું રૂપ), दाहं (दा નું રૂપ) પણ થાય છે; વર૦ ૭. ૨૬; काहं રૂપ વેબરના सप्तश० પા૦ ૧૯૦ માં વપરાએલું છે.]

[વળી, ज्ज, અને ज्जा પ્રત્યયો લગાડતાં કેટલાંક વિરલ રૂપો બને છે, (વર૦ ૭, ૨૦-૨૨), જેમ કે होज्ज, होज्जा, होज्जहिइ, होज्जाहिइ, વિગેરે. કેટલાંક ईअ અને हीअ અંતવાળા ભૂતાર્થ વચનનાં વિરલ રૂપો પણ દેખાય છે, (વર૦ ૭, ૨૩-૨૪) જેમ કે हुवीअ, होहीअ (अभूत्); જુઓ લૅસન્સ ઇન્સ્ટ૦, પા૦ ૩૫૩-૮. सप्तश० માં ज्ज અને ज्जा છેડાવાળાં કેટલાંક વિધ્યર્થ રૂપો વપરાએલાં છે.]

પ્રાકૃતમાં કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તરિનાજ પ્રત્યયો વપરાય છે; અને य પ્રત્યયને બદલે ईअ અથવા इज्ज પ્રત્યય લગાડે છે; જેમ કે पढीअइ, पढीअदि અથવા पढिज्जइ (पठ्यते). કેટલીક વાર य રાખવામાં આવતાં પૂર્વના વ્યંજન પ્રમાણે તેનું રૂપાંતર થાય છે, જેમ કે गम्मइ (गम्यते); दिस्सइ અગર दीसइ (दृश्यते).

પ્રેરક લેદના પણ બે રૂપો છે; એકમાં સંસ્કૃતના अय् નો ए કરવામાં આવે છે, જેમ કે कर=कृ ઉપરથી कारेदि થાય છે (ધાતુમાંના પહેલા અક્ષરના अ નો आ કરવામાં આવે છે, વર૦ ૭. ૨૫)

Aho ! Shrutgyanam

બીજામાં આવે (આવે ?) લગાડવામાં આવે છે; જેમ કે કારાવેદિ અથવા કરાવેદિ (અહીં, પ્રથમના અ નો વિકલ્પે આ થયો છે, વર૦ ૭. ૨૭).

જો ધાતુનો અંત્યાક્ષર વ્યંજન હોય તો તુમુન્ રૂપ કરતી વખતે તુમ્ લગાડવામાં આવે છે, પણ અંત્યાક્ષર સ્વર હોય તો દુમ્ લગાડવામાં આવે છે, જેમ કે વચ્ ઉપરથી વત્તું; ની ઉપરથી નેદું. ઘણીવાર વ્યંજનાંત ધાતુને ઇ અથવા એ લગાડીને ધાતુને સ્વરાંત બનાવવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી તેને દુમ્ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે; જેમ કે રમિદુ (રન્તુ), કાવ્યમાં ઘણી વાર દ્નો લોપ કરવામાં આવે છે, જેમ કે હસ્ ઉપરથી હસેઉં, હસિઉં.

સંસ્કૃતના ત્વા અંતવાળા કૃદન્ત બનાવવાને પ્રાકૃતમાં તૂણ અગર ઊણ પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે, જેમ કે કા=કૃ ઉપરથી કાઊણ, ઘેત્=ગ્રહ્ ઉપરથી ઘેત્તૂણ. સંસ્કૃતના ય અંતવાળા કૃદંત બનાવવાને પ્રાકૃતમાં ઇઅ લાગે છે, અને ગદ્યમાં ઘણું ખરાં આના રૂપ વપરાય છે, જેમ કે ગેણ્હ્ ગ્રહ્ નું ગેણ્હિઅ. કેટલીક વાર ગદ્યમાં ત્વા ને સ્થાને દુઅ વપરાય છે, જેમ કે કદુઅ (કૃત્વા); ગદુઅ (ગત્વા), વિગેરે. (વર૦ ૧૨. ૧૦).

કર્તરિ વર્તમાન કૃદંતને અંતે અંત પ્રત્યય (અથવા, વર૦ ૭. ૩૪ પ્રમાણે એંત) લાગે છે; જેમ કે પઢંત, સુણંત. (વરરુચિ ૭. ૧૧) ના કહેવા પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગનાં પઢઈ તેમજ પઢંતી એમ બે રૂપો થાય છે. મધ્યમ-પ્રયોગમાં વર્તમાન કૃદંતનો પ્રત્યય માણ છે (સ્ત્રીલિંગમાં માણી અથવા માણા પ્રત્યય લાગે છે).

કર્મણિ-પ્રયોગમાં ન્ત અને માણ પ્રત્યયો લાગે છે, અને તેની પહેલાં ઇજ્જ પ્રત્યય લાગે છે, જેમ કે કરિજ્જન્ત (કાર્યમાણ), તેમજ, ડજ્ઝન્ત (દહ્યમાન), રક્ખીઅમાણ (રક્ષ્યમાણ). ભૂતકૃદંતના રૂપો સંસ્કૃતપ્રમાણે થઈ તેમાં પ્રાકૃતના નિયમો પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે, જેમ કે સુદ અથવા સુઅ=શ્રુત; લદ્ધ=લબ્ધ; કોઈકે વાર ઇ વચ્ચે ઉમેરવામાં આવે છે, જેમ કે ધરિદ (ધૃત), સુણિદ (શ્રુત). આ ઉપરાંત કેટલાંક અનિયમિત રૂપો થાય છે, જેમ કે રુણ્ણ (રુદિત). વિધ્યર્થ કૃદંતના ય નો તેની પહેલાંના વ્યંજન પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે, જેમ કે વિણપ્પ (વિજ્ઞપ્ય), કજ્જ (કાર્ય); અનીય પ્રત્યયને બદલે અણીઅ, અથવા અણિજ્જ થાય છે, જેમ કે પૂઅણીઅ (પૂજનીય), કરણિજ્જ (કરણીય).

પ્રાકૃતમાં પરોક્ષભૂત કાળ નથી. તેના ઠેકાણે અકર્મક ધાતુના અર્થમાં ભૂતકાલવાચક ધાતુસાધિત વિશેષણ (કર્તરિ ક્તઃ) નો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને સકર્મક ધાતુના અર્થમાં તેવાજ રૂપની કર્તાની તૃતીયા અને સકર્મની પ્રથમા વિભક્તિ વડે કામ લેવામાં આવે છે.

અવ્યયોવિષે પ્રાકૃતમાં વિશેષ જાણવા જેવું કાંઈ નથી. ફક્ત એટલું જ જાણવું જોઈએ કે ઇતિ ને બદલે ત્તિ મૂકવામાં આવે છે, જેની પહેલાં આ, ઈ અથવા ઊ ને હ્રસ્વ બનાવવામાં આવે છે, અને અનુસ્વારની પછી આવે તો તિ થઈ જાય છે. હ્રસ્વ સ્વર અગર એ, ઔ પછી[1] ખલુ આવે તેનો ખો થાય છે, તથા દીર્ઘ સ્વરની પછી (તથા અનુસ્વાર પછી પણ) ખુ થાય છે. તેજ પ્રમાણે એવ ને બદલે જેવ્વ અથવા જેવ, અને એવ્વ તેમજ એઅ થાય છે. ઇવ ને બદલે વિઅ તથા વ્વ થાય છે; અપિ ને સ્વર પછી આવે તો તેનું વિ અથવા બિ થાય છે, અને અનુસ્વાર પછી આવે તો પિ થાય છે, તથા વાક્યના આરંભમાં અવિ થાય છે.

આ સ્થળે માગધી ભાષાનું નામ જણાવવાની જરૂર ગણું છું. તેમાં સ્ અગર ષ્ ને બદલે શ્

---

૧. કાવ્યમાં સ્વરની પહેલાં આવેલું અનુસ્વાર પોતાની સાથેના અંત્યસ્વરને દીર્ઘ બનાવે છે. પણ જો અનુસ્વારને મ્ તરીકે લખવામાં આવે તો તે સ્વર હ્રસ્વ જ રહે છે, અને ત્યાર બાદ એ બેઉ શબ્દોની સંધિ થાય છે; જુઓ વેબર, સપ્તશ૦ પા૦ ૪૭.

Aho ! Shrutgyanam

થાય છે, તથા र् ને બદલે ल् થાય છે; ज्ञ ને બદલે ञ्ञ તેમજ र्य=र्ज् ને બદલે य्य થાય છે; अ કારાંત નામના પ્રથમા એક વચનમાં છેવટે ए અગર इ આવે છે, જેમ કે માશે (माषः).

ઉપરના નિબંધમાં, ધરવાપ્રમાણે, સાધારણ વિદ્યાર્થીઓને કાળિદાસ અગર ભાવભૂતિનાં નાટકોમાંનું પ્રાકૃત સમજવા માટે જોઈએ તેટલું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે. અલબત, મૃચ્છકટિક અગર વિક્રમોર્વશીયનું પ્રાકૃત સમજવાને કેટલાક વિશેષ જ્ઞાનની જરૂર છે.

---

૧. જેને પ્રાકૃતનો અભ્યાસ વધારવો હોય તેમણે નીચેના ગ્રંથોનું અવલોકન કરવું:—

1 Lassen's Institutiones Linguae Pracritical, 1837. 2. Weber's सप्तशतक of हाल with his excellent introduction, 1870. 3. વરરુચિ નો પ્રાકૃતપ્રકાશ, ૧૮૫૪. 4. प्राकृत बाल-भाषा–(मागधी)–व्याकरण of Hemchandra, Bombay, 1873; આ ગ્રંથની વિવેચનાત્મક આવૃત્તિ ડૉ૦ પીશ્રલે તૈયાર કરે છે. તે ગ્રંથ ખાસ કરીને જૈન પ્રાકૃત માટે ઉપયોગી છે.

પરિશિષ્ટ:—જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાયટીના 'अभन्हलुंगेन' ના પાંચમા પુસ્તકમાં પ્રો. વેબરે પ્રકટ કરેલા હાલકવિના સપ્ત શતકમાંથી આર્યાવૃત્તની દસ ગાથાઓ નીચે આપી છે.

१. पाअपडिअस्स पइणो घुट्ठिं घुत्ते समाहअंतम्मि ।
दढमण्णुवूमिआए वि हासो घरिणीए निक्कन्तो ॥ (११.)

२. अज्ज मए तेण विणा अणुहूअसुहाइ संभरन्तीए ।
अहिणवमेहाण रवो णिसामिओ वज्झपडहो व्व ॥ (२९)

३. तुज्झ वसइ त्ति हिअअं इमेहि दिट्ठो तुमं ति अच्छीहिं ।
तुह विरहे किसिआइ ति तीए अंगाइ वि पिआइं ॥ (४०)

४. कल्लं किर खरहिअओ पवसइ पिओ त्ति सुणीअइ जणम्मि ।
तह वड्ढ भअवइ णिसे जह से कल्लं विअ ण होइ ॥ (४५.)

५. अइंसणेण पेम्मं अवेइ अइदंसणेण वि अवेइ ।
पिसुणजणजम्पिएण वि अवेइ, एमेअ वि अवेइ ॥ (८०.)

६. दक्खिण्णेण वि एन्तो सुहअ सुहावेसि अम्ह हिअआइं ।
णिक्कइअवेण जाणं गओ सि, का णिव्वुदी ताण ॥ (८४.)

७. तइआ कअग्घ महुअर ण रमसि अण्णासु पुप्फजाईसु ।
बद्धफलभारगरुइं मालइमेत्तिं परिच्चअसि ॥ (९१)

८. उप्पण्णत्थे कज्जे अइचिन्तन्तो गुणागुणे तम्मि ।
अइसुइरसण्हपेच्छि–त्तणेण घुरिसो हरइ कज्जं ॥ (२१८).

९. कलहंतरे वि अविणि–ग्गआइ हिअअम्मि अरमुवगआइं ।
सुअणकआइ रहस्सा–इ डहइ आउक्खए अग्गी ॥ (३२८).

१०. वोलीणोलच्छिअरू–अजोव्वणा घुत्ति किण्ण दूमेसि ।
विद्दुप्पण्णदुट्ठपोरा–णजणवआ जम्मभूमि व्व ॥ (३४२.)

Aho ! Shrutgyanam

॥ ॐ अर्हम् ॥

॥ नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते श्रीमहावीराय ॥

॥ उपकेशगच्छीया पट्टावलिः ॥

॥ श्रीमत्पार्श्वजिनेंद्राय नमः ॥ श्रीमत्केशीकुमारगणधरेभ्यो नमः ॥ श्रीमद्रत्नप्रभसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥ ओकेशशब्दस्यार्थाः लिख्यंते ॥ इशिक् ऐश्वर्ये, ओकेषु गृहेषु इष्टे पूज्यमाना सती या सा ओकेशा सत्यिका नाम्नी गोत्रदेवता । अत्र ओक शब्दो अकारांतः तस्यां भवस्तस्या अयमिति वा ओकेशः। भवे इत्यण् प्रत्ययः, तस्येदमित्यनेन वा अणप्रत्ययः । सत्यिका देवी हि नवरात्रादिषु पर्वसु अस्मिन् गणे पूज्यते सा चास्य गणस्य अधिष्टात्री अतएवास्य गच्छस्य ओकेश इति यथार्थं नाम प्रोद्यते सद्भिरिति प्रथमोऽर्थः ॥ १ ॥

ईशनमीशः ऐश्वर्यं ओकैर्महर्द्धिकश्राद्धप्रमुखलोकानां गृहैरीशो यस्यां सा ओकेशा ओसिका नयरी । तत्र भव ओकेशः । ओसिकानगर्यां हि अस्य गणस्य ओकेश इति नाम श्रीरत्नप्रभसूरीश्वरतो विख्यातं जातमिति द्वितीयोऽर्थः ॥ २ ॥

अः कृष्णः उः शंकरः को ब्रह्मा । एषां द्वंद्वसमासे ओकास्ते ईशते पूज्यमानाः संतो देवत्वेन मन्यमानाः संतश्च येभ्यस्ते ओकेशाः। ओके कृष्णशंभुब्रह्मभिर्देवैरीशते येते वा ओकेशाः । परशासनजनाः क्षत्रियराज्यपुत्रादयः प्रतिबोधविधानात्तेषामयं ओकेशः । तस्येदमित्यणप्रत्ययः । श्रीरत्नप्रभसूरिभिस्तेषां पारतीर्थिकधर्मनिष्ठातः सिद्धान्तोक्तविशुद्धजैनधर्म्मनिष्ठायां प्रतिबोधदानेन प्रवर्तना कृता । तथा च श्रूयते पूर्वं हि श्रीरत्नप्रभसूरीणां गुरवः श्रीपार्श्वपत्यीयकेशीकुमारानगारसंतानीयत्वेन विख्यातिमंतो जगति जज्ञिरे । ततः प्राप्तसूरिपंक्तयः समत्तंत्रा रमणीयाऽतिशयनिचयाः स्वकीयनिस्तुषशेमुखीप्राग्भारसंभारात् ज्ञातदिशसूरयः श्रीमच्छ्रीरत्नप्रभसूरयः कियति गते काले विहरंतः संतः श्रीओसिकानगर्यां समवसृताः । तस्यां च सर्वे लोकाः पारतीर्थिकधर्म्मधारिणो संति । न कोपि जैनधम्मर्धारी। ततः साध्वाचारं प्रतिपालयद्भिः सिद्धान्तोक्ततीर्थंकरधर्म्मशुभकर्मप्ररूपणां कुर्वद्भिः सद्भिः श्रीरत्नप्रभसूरिभिः पारतीर्थकानेकच्छेकविवेकिलोकाः प्रतिबोधितास्ततः एते ओकेशा इति विरूदो विख्यातो जातः । इति तृतीयो अर्थः ॥ ३ ॥

अः कृष्णः, आः ब्रह्मा, उः शंकरः, एषां द्वंद्वे आवस्ततः ओभिः कृष्णब्रह्मशंकरैर्देवैः कायते स्तूयते देवाधिदेवत्वादिति ओकः प्रस्तावात् श्रीवर्धमानस्वामी क्वचिदिति ड प्रत्ययः, ओकश्चासौ ईशश्च ओकेशस्तस्यायं ओकेशः वर्तमानतीर्थाधिपतिश्रीवर्धमानजिनपतितीर्थाश्रयणादिति चतुर्थोऽर्थः ॥ ४ ॥

Aho ! Shrutgyanam

अः अर्हन्,अः स्यादर्हति सिद्धे चेत्युक्तेः । प्रस्तावादिह अ इति शब्देन श्रीवर्धमानस्वामी प्रोच्यते । ततः अस्य ओको गृहं चैत्यमिति यावत्, ओकः श्रीवर्धमानस्वामिचैत्यमित्यर्थः । तस्मादीशः ऐश्वर्यं यस्य स ओकेशः यतोयं गणः श्रीमहावीरतीर्थंकरसान्निध्यतः स्फातिमवापेति पंचमोऽर्थः ॥ ५ ॥ एवमस्य पदस्यानेकेप्यर्थाः संबोभुवति परं किं बहुश्रमेणेति ॥

अथ उपकेशशब्दस्य कियंतोऽर्था लिख्यंतेः । उप समीपे केशाः शिरोरूहाः सत्यस्येति उपकेशः । श्रीपार्श्वापत्यीयकेशिकुमारानगारः । एतदुत्पत्तिवृत्तांतस्तु श्रीस्थानांगवृत्त्यादौ सप्रपंचः प्रतीत एवास्ति । तत एवावगंतव्यः। ततः उपकेशः श्रीकेशिकुमारानगारः पूर्वजो गुरुर्विद्यते यस्मिन् गणे स उपकेशः । अभ्रादित्वाद् प्रत्ययः । अस्मिन्गछे हि श्री केशिकुमारानगारः प्राचीनो गुरुरासीत् । ततो यथार्थमुपकेश इति नाम जातमिति प्रथमोऽर्थः ॥ १ ॥

उपवर्जितास्त्यक्ताः केशा यत्र सः उपकेशः ओसिकानगरी तस्यां हि सात्यिका देव्याश्चैत्यमस्ति । तदग्रे च घनैर्जनैः प्रथमजातबालकानां सुदिने दिने मुंडनं कार्यते तत उपकेश इति यथार्थं नाम ओसिकानगर्याः प्रख्यातं जातं । तत्र भवो यो गच्छः स उपकेशः प्रोद्यंते सद्भिर्विद्वद्भिः । अत्र हि भवे इत्यनेन सूत्रेण अणि प्रत्यये संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वृद्धेरभावः । श्रीरत्नप्रभसूरितो अनेकश्रावक प्रतिबोधविधानानंतरं लोके गच्छस्य उपकेशेति नाम प्रसिद्धं जातमिति द्वितीयोऽर्थः ॥ २ ॥

को ब्रह्मा, अः कृष्णः, अः शंकरः, ततो द्वंद्वे कौ । तैरीष्टे ऐश्वर्यमनुभवति यः सः केशकानां ईशः ऐश्वर्यं यस्माद्वा केशः पारतीर्थिकधर्म्मः सः उपवर्ज्जितस्त्यक्तो यस्मात्स उपकेशस्तीर्थकृदुक्तविशुद्धधर्म्मः स विद्यते यस्मिन् गच्छे स उपकेशः । अत्रापि अभ्रादित्वादप्रत्ययः । इति तृतीयोऽर्थः ॥ ३ ॥

कं च सुखं ईं च लक्ष्मीः कयौ ते ईशे स्वायत्ते यत्र यस्माद्वा स केशः—अर्थात् जैनो धर्मः । स उपसमीपे अधिको वाऽस्माद्गच्छात्स उपकेशः इति चतुर्थोऽर्थः ॥ ४ ॥

कश्च अश्च ईशश्च केशाः—ब्रह्माविष्णुमहेशाः । तद्धर्म्मनिराकरणात्ते उपहता येन सः उपकेशः । प्रकरणादत्र श्रीरत्नप्रभसूरिः गुरुः तस्यायं उपकेशः । अत्रापि तस्येदमित्याणि प्रत्यये पूर्ववद्वृद्धेः अभावो न दोषपोषायेति पंचमोऽर्थः ॥ ५ ॥

इत्थमन्येऽप्यनेके अर्था ग्रन्थानुसारेण विधीयंते, परमलं बहुश्रमेणेति । एवमुक्तव्यक्तयुक्तिव्याक्तिशक्त्या ओकेशोपलक्षणे उभे अपि नाम्नी यथार्थे घटां प्राचतः ॥ इति ओकेशोपकेशपदद्वयदशार्थी समाप्ता ॥

संवत् १६९९ वर्षे ॥ श्रीमद्विक्रमनगरे सकलवादिवृंदकंदकुद्दालश्रीकक्कुदाचार्यसंतानीयश्रीमच्छ्रीसिद्धसूरीणां आग्रहतः श्रीमद्बृहत्खरतरगच्छीयवाचनाचार्यश्रीज्ञानविमलगणिशिष्यपंडितश्रीवल्लभगाणिविरचिता चेयम् । श्रीरस्तु ॥

ग्रीष्महेमंतिकान् मासान्, अष्टौ भिक्षुः प्रचक्रमे ।
रक्षार्थं सर्वजंतूनां वर्षास्वैकत्र संवसेत् ॥ १ ॥

मनुष्याणां सर्व्वेषु पदार्थेषु सारो धर्म्म एव । मनुष्यत्वं धर्म्मेणैव वर्ण्यते ॥ स धर्म्मो वर्षासु मुनिपार्श्वात् श्रोतव्यः । यतयो वर्षास्वेकत्र तिष्ठन्ति, किमर्थं सर्व जंतूनां रक्षार्थं । धर्म्मस्य सारं सर्व्व

Aho ! Shrutgyanam

जीवेषु दया । वर्षासु पृथ्वी जीवाकुला भवति संयमो विराध्यते । अतो जीवरक्षार्थं चतुर्मासकल्पं तिष्ठंति । शिवशासने पि जीवदयास्वरूपमेवं व्यावर्णितं —

पश्यन् परिहरन् जंतून मार्जन्या मृदुसूक्ष्मया । एकाहविचरेद्यस्तु चंद्रायणफलं भवेत् ॥ १ ॥

महाभारते कृष्णद्वीपायनेनाप्युक्तं—

यो दद्यात्कांचनं मेरुः कृत्स्नां चापि वसुंधरां । एकस्य जीवितं दद्यात् न च तुल्य युधिष्ठिरः ॥ २ ॥

परेप्येवं वदंति जैनवाक्यस्य किं वाच्यं । मुनयः क्षेत्रस्य त्रयोदश गुणान् वीक्ष्य तिष्ठंति

चखिल १ पाण २ थंडिल ३ वसहि ४ गोरस ५ जणा ६ उले ७ विज्जे ८ ।
ओसह ९ धन्ना १० हिवइ १० पासंडा ११ भिखु १२ सिज्झाय ॥ १३ ॥

एते त्रयोदश गुणाः । तत्र स्थिता दशधा समाचारी पालयंति—

इच्छा १ मिच्छा २ तहकारो ३ आवस्सिया ४ निसीहिया ५ आपुच्छणा य ६
पडिपुच्छ ७ छंदणा य ८ निमंतणा य ९ उपसंपयाकाले ॥ १० ॥ समाचारी भवे दसहा ॥१॥

पुनः धर्म्मशास्त्रण्युपदिशंति । श्राद्धा वासनावासितचित्ताः शृण्वंति । परं चातुर्म्मासकात्पंचाशद्दिने व्यतिक्रांते कल्पावसरं ।

वीसहि दिणेही कप्पो पंचगहाणीय कप्पठवणायं ।
नव (९) सय तेणू (९३) एहिं वुच्छिन्ना संघआणाए ॥ १ ॥

अधुना कल्पावसरे अन्यग्रन्थादरो न यथा दिव्यकौस्तुभाभरणं प्राप्य अन्यरत्नाभरणेषु निरादरत्वं जायते यथा च कुंडपातालामृतं प्राप्यांबुजलास्वादो न रोचते । भारतीभूषणकविजनवचनरचनामासाद्य सामान्यजनवचांसि न रोचते । चक्रवर्तिन अग्रे सामान्यराजानोऽपसरंते देवानां नंदीश्रवणेनान्यशब्दा हीनतां व्रजंति । गन्धहस्तिनो गंधे अन्यगजेंद्रा मदजलविकला भवंति । केवलज्ञानागमने अन्य ज्ञाना अपसरंति । कल्पवृक्षाग्रेऽन्ये तरवाः न राजते । सूर्योदये खद्योतस्य का प्रभाः । मुक्तिसौख्याग्रे कानि सौख्यानि । सिंहध्वनेः पुरो यथा अन्ये शब्दा न राजते तथा कल्पावसरे अन्यानि शास्त्राणि आदरो न । स कल्पो अनेकविधः-श्रीशत्रुंजयकल्पः गिरनारगिर कल्पः कदंब गिरिकल्पः अर्बुदाचलकल्पः अष्टापदकल्पः समेतगिरकल्पः हस्तिनापुरकल्पः मथुरानगरीकल्पः सत्यपुरकल्पः शंखेसरकल्पः स्तंभनतीर्थ कल्पः यतीनां विहारकल्पः वस्त्रस्य कल्पसंज्ञा अनेन प्रकारेण अनेके कल्पसंज्ञाः । एके कल्पाः एवं विधा वर्त्तते । यस्य प्रमाणेन श्री पादलिप्ताचार्यो यावदायाति साधवो विहृत्य तावत् पंच तीर्थ नमस्कारं विधायागच्छंति । एके कल्पास्ते उच्यते येषां प्रमाणेन अदृशीकरणं आकाशगमनं स्वर्णसिद्धिः लक्ष्मी प्राप्ति मित्र पुत्र बांधवस्वजन प्राप्ति प्रभृति लब्धयः संपद्यते । परमयं कल्पोऽमेय महिमा निधिः इह लोकाभीष्ट सौख्यकारणं । अयं कल्पो दशाश्रुतस्कंधस्याष्टममध्ययनं । नवमपूर्वात् श्री भद्रबाहु स्वामिनोद्धृतः अमेयमहिमानिधानः सर्व पापक्षयं करः यथा श्रूयमानः द्रुमेषु कल्पद्रुः सर्वकामफलप्रदः यथौषधीषु पीयूषं सर्वरोग हरं परं रत्नेषु गुरुडोद्गारं यथा । सर्वविषापहारः मंत्राधिराजो मंत्रेषु यथा सर्वार्थ साधकः । यथा पर्वसु दीपाली सर्वात्मा सुखावहा तथा कल्पः सद्धर्मे शास्त्रेषु सर्व पापहरस्तथा सर्व सिद्धान्त मध्ये

Aho ! Shrutgyanam

श्रीकल्पो गुरुतरः यथा पर्वतानां मध्ये मेरुः तीर्थे माहि शत्रुंजयः दानमध्ये अभयदान अक्षरमध्ये ॐकार देवेष्विन्द्रः ज्योतिषीषु चंद्र गजेंन्द्रेष्वैरावण समुद्रेषु स्वयंभुरमणः तुरंगमेषु रेवत ऋतुषु वसंत मृतिकयां तूरी सुगंधीषु कस्तुरी धातुषु पीतं मोहनेषु गीतं काष्टेषु चंदनं इंद्रियेषु नेत्रं व्यवहार पर्वसु दीपालिका धर्म्मशास्त्रेषु कल्पः सर्व पापहरः सर्व दुखक्षयंकरः । यथा जनमेजय राजा अष्टादश पर्व श्रवणात् १८ विप्र हत्यात्यागः यवनिका श्यामत्वं जातं । यथा एकस्मिन् दिवसे जनमेजय राजाग्रे पुरोहितेन कथितं पूर्वे त्रेतायुगे पांडवैश्च कौरवैः कृता अष्टादशाक्षोहिणिमृताः महाभारतो जातः । राजा प्रोक्तं को नाभवत् यत्तेषां निवारयति पुरोहितेन कथितं त्वां न निवारयामि । यतः अद्य दिवसात् षष्टे मासे त्वं आखेटके न गंतव्यं यदा गमिष्यति तदा सूकरमृगं तेषां केटके अश्वो न क्षेपणीयं यदा अस्वो क्षेपयति तदा सगर्भा मृगी तस्यां बाणं न मोचनीयं यदा मुंचति तदा तस्या उदरं मध्ये पुत्रिका भविष्यति सा न गृहीतव्या यदा ग्राहयति तदा तस्या पाणिग्रहणं न करणीयं यदा प्राणिग्रहणं करोति तदा तस्या पट्टराज्ञीपदं न दातव्यं तस्या कथितं न मान्यं । इत्यादि भविष्यति वचनानि मया तव कथिताः स्युः परं त्वं न तिष्ठसि । अथ षट् मासाः द्वित्रिदिवसोना गता तदा मालाकारेणागत्य राज्ञः कथितं भो राजन् तव वनो सूकरैः भग्नः । राज्ञा अश्वं सज्जीकृत्य तेषां पृष्ठे गतः । ते पूर्वोक्तानि वचनानि सर्वे कृता गढवालस्य पुत्रिका दत्ता एषा त्वं पालय तेन पालिता परं स्वरूपा । अन्यदा राज्ञा दृष्टा सा परिणीता पूर्ववचनानि सर्वे विस्मृताः राज्ञा पट्टराज्ञी कृता। अन्यदा राज्ञा यज्ञो मंडितः अष्टादशपुराणवेत्तारः अष्टादश ब्राह्मणा आकारिताः यज्ञं यजमानं कश्चिद्दूतेन देशान्तरादागतेन नृपोः आहूतः राज्ञा विप्राणां कथितं अहं उत्तिष्ठामि ते कथितं नहि यज्ञस्य विघातो भवति परं तव शरीरसमाना पट्टराज्ञी अस्ति राजा उत्थित ततः कटके किंचिच्छात्रस्य रहस्यो आगतः ते ब्राह्मणाः हसिताः राज्ञी ज्ञातं एते मम हसिता क्रुद्धा राज्ञः कथितं एते विनष्टा मां हसति ततः यदि एते मारयिष्यति तदा तव मम संबंधः । राज्ञा ते मारिता अष्टादशधा कुष्ठा जातं । ततः पूर्वपुरोहितेन कथितं वरं त्वया न कृतं राज्ञा कथितं अधुना कथय किं करोमि तेन कथितं अष्टादश पुराणानि निसंदेहानि शृणु । ते चामि—आदि पर्व१ सभा पर्व २ विराट पर्व ३ आरण्यक पर्व४ उद्यान पर्व५ भीष्म पर्व६ द्रोण पर्व७ कर्ण पर्व८ शल्य पर्व९ सौतिक पर्व१० गर्भ-पाल पर्व ११ शान्ति पर्व१२ शासन पर्व१३ आसुमास्य पर्व१४ मेषक पर्व१५ मूशल पर्व१६ यज्ञ पर्व१७ स्वर्गारोहण पर्व१८ ॥ एभिरष्टादशविप्रहत्याक्षयकृतायवनिकाश्यामत्वं जाताः । तथा अयमपि अधुना ये मुनयः उपवासत्रयेण वाचयंति चतुर्विधसंघो अष्टमेन शृणोति तदा तस्मिन्नेव भवे मोक्षः । यदि द्रव्यक्षेत्रकालसद्भावा भवंति । न चेत्तदा तृतीयभवे पंचमे भवे सप्तमे भवे अवश्यं मोक्षः । पूर्व मुनयः पाक्षिकसूत्रवत्ऊर्द्ध्वस्थाः कथयंति चतुर्विध संघ ऊर्द्ध्वसन्नेव श्रणोति परं श्रीवीरनिर्वाणात ९९३ वर्षे गते आनंदपुरे ध्रुवसेनराज्ञः सभायां पुत्रशोकापनोदाय देवार्द्धिमुनिना सभासमक्षं वाचितः श्रावकाः तांबूलदाना-दिप्रभावना कृता । तादिनादाभ्य सा रीतिः। परं त्वस्य कालस्य वाचनैवोच्यते न तु व्याख्या । पूर्वे ये पाद-लिप्ताचार्य—सिद्धसेनदिवाकरप्रभृतयो अभूवन् तैरपि वाचनैवोक्ता अन्येषां का वार्ता । यतः सिद्धान्ते इत्युक्तमस्ति सव्वनईणं जइहु वालुआ इत्यादि । एवंविधस्य कल्पस्य यदहं वाचनामनोरथं करोमि स बाहुभ्यां समुद्रतरणमभिलषामि । यथा कुब्ज उच्चफलं लातुमिच्छति तथाऽहं यदिच्छामि वाचनां; कर्तुं तत् संघस्य सांनिध्यं पुनः गुरूणां प्रासादः । यद्वर्षाकाले मयूरो नृत्यं करोति तज्जलधरगर्जितप्रमाणं । दृष्ट्वपश्चंद्र-

Aho ! Shrutgyanam

कांतमणिर्यदमृतं स्रूते तच्चंद्रस्य प्रमाणं । सूर्यसारथी रविः आरूणः पंगोपि यदाकाशमुल्लंघयति तत्सूर्यस्य प्रमाणं । पुत्तालिका नृत्यं करोति तद्विंदजालिकस्य प्रमाणं । तथाऽहं मंदबुद्धिः मूर्खशिरोमणिः प्रमाणे सप्रमाणता नास्ति, लक्षणे सल्लक्षणता न, अलंकारस्याऽलंकरणं नहि, साहित्ये साहित्यं नास्ति, छंदासि सुछंदता न; एवंविधो पि वाचनाय साहसं करोमि तत् सद्गुरूणां प्रसादः । पुरातनैर्व्याख्या कृता । ममापि युक्तिः । कथं

जं देवो सायरो लहरिगज्जंतनीरपडिपुन्नो । ता किं गामतलाओ जलमरिओ लहरिगा देऊ ॥ १ ॥
जइ भरह भावछंदे नच्चइ नवरंग चंगमा तरूणी । ता किं गामगहिल्ली तालिछंदेन नच्चेइ ॥ २ ॥
जइ दुद्धधवलखीरी तडफडइ विविहभंगेहि । ता कुक्कसकणसहिया रव्वडिया मा तडव्वडह ॥ ३ ॥

अहं यद्वेद्मि तद्गुरूणां प्रसादः ।

टोलो रोलो रुलंतो अहियं विन्नाण नाण परिहीणो । दिव्वुव वंदणिज्जो विहिओ गुरुसुत्तहारेण ॥४॥

ते गुरवः श्रीपार्श्वनाथसंतानीयाः ।

१ श्रीपार्श्वनाथशिष्यः प्रथमो गणधरः श्रीशुभदत्तः । २ तत्पट्टे श्रीहरिदत्तः । ३ तत्पट्टे श्रीआर्यसमुद्रः । ४ तत्पट्टे श्रीकेशीगणधरः तेन परदेशीनृपः प्रतिबोधितः । राजप्रश्नीयउपांगे प्रसिद्धः ।

५ तत्पट्टेश्रीस्वयंप्रभसूरिः । (स्वयंप्रभसूरिशिष्य बुद्धकीर्तिसुं बौधमत नीकल्यो, आचारांग टीकासु जाणनो) अन्यदा स्वयंप्रभसूरि देशनां ददतां उपरि रत्नचूडविद्याधरो नंदीस्वरे गच्छन् तत्र विमानः स्तंभितः । तेन चिंतितः मदीयो विमानः केन स्तंभितः । यावत् पश्यति तावदधो गुरुं देशनाददंतं पश्यति । स चिंतयते मयाऽविनयः कृतः यतः जंगमतीर्थस्य उल्लंघनं कृतं । स आगतः गुरुं वंदति धर्मं श्रुत्वा प्रतिबुद्धः । स गुरुं विज्ञपयति मम परंपरागता श्रीपार्श्वजिनस्य प्रतिमास्ति तस्या वंदने मम नियमोऽस्ति सा रावणलंकेश्वरस्य चैत्यालये अभवत् । यावत् रामेण लंका विध्वंसिता तावद् मदीयपूर्वजेन चंद्रचूडनरनाथेन वैताढ्ये आनीता । सा प्रतिमा मम पार्श्वेस्ति । तया सह अहं चारित्रं ग्रहीष्यामि । गुरुणा लाभं ज्ञात्वा तस्मै दीक्षा दत्ता । क्रमेण द्वादशांगी चतुर्दश पूर्वी बभूव गुरुणा स्वपदे स्थापितः । श्रीमद्वीरजिनेश्वरात् द्विपंचाशतवर्षे (५२) आचार्य पदे स्थापितः । पंचाशतसाधुभिसह धरां विचरति । श्रीलक्ष्मीमहास्थानं तस्याभिधानं १ पूर्वं नाम गुजरातिमध्ये कृतयुगे रयणमाला २ त्रेतायुगे रयणमाला ३ द्वापरे श्रीवीरनयरी ४ कलियुगे भीनमाल ५ तत्र श्रीराजाभीमसेन तत्पुत्रश्रीपुंज तत्पुत्र उत्पलकुमार अपरनाम श्रीकुमार तस्य बांधव श्रीसुरसुंदर युवराज राज्यभारधुरंधर । तयोरमात्य चांद्रवंशीय द्वौ भ्राता तत्र निवासी सा०ऊहड १ उद्धरण २ लघु भ्राता गृहे सुवर्ण संख्या आष्टादश कोट्यः संति । वृध्दभ्रातुर्गृहे ९९ नवनवति लक्षा संति । ये कोटीश्वरास्ते दुर्गमध्ये वसंति ये लक्षेश्वरास्ते बाह्ये वसंति । तत ऊहडेन एकलक्ष भ्रातुः पार्श्वे उच्छीर्णं याचितं । ततो बांधवेन एवं कथितं भवते विना नगरं उध्वसमस्ति, भवतां समागमे वासो भविष्यति । एवं ज्ञात्वा राजकुमार ऊहडेन आलोचितवान् नूतनं नगरं वसेयं ततो मम वचनं अग्रे आयातः । ढीलीपुरे राजा श्री साधु तस्य ऊहडेन ९९ तुरंगमा भेटिकृता उवएसा संतुष्टो ददौ । ततो भीनमालात् अष्टादश १८ सहस्र कुटुंब अगात् । द्वादश योजना नगरी जाताः । तत्र श्रीमद्रत्नप्रभसूरीपंचसयासीष्य समेत लुणद्रही समायाति । मासकल्प अरण्ये स्थिता । गोचर्यां मुनीश्वरा व्रजंति परं भिक्षा न लभते । लोका मिथ्यात्व वासिताः यादृशा गता तादृशा आगता मुनीश्वराः । पात्राणि प्रतिलेप्य मासं यावत् संतोषेण स्थिताः पश्चात् विहारः कृतः । पुनः कदाचित् तत्रायातः । शासनदेव्या कथितं भो आचार्य अत्र चतुर्मासकं कुरु ।

Aho ! Shrutgyanam

तव महालाभो भविष्यति । गुरुः पंच त्रिंशत् मुनिभिः सह स्थितः । मासी द्विमासी तृमासी चतुर्मासी उप्पोसित कारिका । अथ मंत्रीश्वर ऊहड सुतं भुजंगेन दष्टः। अनेक मंत्रवादिनः आहूताः परं न कोपि समर्थस्तैः कथितं अयं मृतः दाघो दीयतां । तस्य स्त्री काष्टभक्षणे स्मशाने आयाता । श्रेष्टस्य महान् दुःखो जातः। वादित्रान् आकर्ण्य लघुशिष्यः तत्रागतः ।झंपाणो दृष्ट्वा एवं कथापयति भो ! जीवितं कथं ज्वालयत तैः श्रेष्टिने कथितं एषः मुनीश्वरः एवं कथयति। श्रेष्टिना झंपाणो वालितः क्षुल्लकः प्रनष्टः गुरुः पृष्ठे स्थितः। मृतकामानीय गुरु अग्रे मुंचति श्रेष्टि गुरु चरणे शिरं निवेश्य एवं कथयति भो दयालु मम देवो रुष्टः मम ग्रहो शून्यो भवति । तेन कारणेन मम पुत्रभिक्षां देहि । गुरुणा प्रासु जलमानीय चरणौ प्रक्षाल्य तस्य छंटितं। सहसात्कारेण सज्जो बभूव हर्ष वादित्राणि बभूव । लोकैः कथितं श्रेष्टि सुतः नूतन नन्मो आगतः । श्रेष्टिना गुरूणां अग्रे अनेकमणि मुक्ताफल सुवर्ण वस्त्रादि आनीय भगवान् गृह्यतां । गुरुणा कथितं मम न कार्यं परं भवद्भिः जिन धर्म्मो गृह्यतां । सपाद लक्ष श्रावकानां प्रति बोधि कारक । पूर्वं श्रेष्ठिना नारायण प्रासादं कारयितुमारब्धं । स दिवसे करोति रात्रौ पतति सर्वे दर्शनिनः पृष्टा न कोपि उपायो कथितं तेन रत्नप्रभाचार्यो प्रष्टः—भगवान् मम प्रासादो रात्रौ पतति । गुरुणा प्रोक्तं कस्य नामेन कारयतः । नारायण नामेन । एवं नहि महावीर नामेन कुरु मंगलं भविष्यति । प्रासादस्य विघ्नं न भविष्यति श्रेष्टिना तथैव प्रतिपन्नं । अथ शासनदेव्या गुरूणां कथितं हे भगवन् अस्य प्रासाद योग्यं मया देव गृहात् उत्तरस्यां दिशी लूणद्रहाभिधानं डुंगरिकायां श्री महावीर बिंबं कारयितुमारब्धं । तत्र तेन श्रेष्टिना गोपाल वचनात् गोदुग्ध स्रावकारणं ज्ञात्वा सर्वेपि दर्शनिनः पृष्टाः तैः पृथक् पृथक् भाषया अन्यदन्यदुक्तं । ततः श्रेष्टिना स आचार्योऽभिवंद्य पृष्टः ततः शासन देव्या वाक्यात् आचार्यो ज्ञात्वा एवं कथयति तत्र त्वत्प्रासाद योग्य बिंबो भविष्यति परं षट् मासैः सार्द्धं सप्त दिनैः निष्कासनीयं । श्रेष्टि उच्छुक संजातः । किंचिदूनैर्दिनैः निष्कासितः निंबु फल प्रमाण हृदयस्थ ग्रन्थी द्वय सहितं। आचार्यैः प्रोक्तं अद्यापि किंचित् असंपूर्णं बिंबं विलंबस्व श्रेष्टिना प्रोक्तं गुरूणां कर प्रासादात् संपूर्णं भविष्यति। तेनावसरे कोरंटकस्य श्राद्धानां आव्हानं आगतं । भगवन् प्रतिष्ठार्थमागच्छ । गुरुणा कथितं मुहूर्त वेलायां आगच्छामि ।

सप्तत्या ७० वत्सराणां चरम—जिनपतेर्मुक्तजातस्य वर्षे
पंचम्यां शुक्लपक्षे सुरगुरुदिवसे ब्रह्मणः सम्मूहुर्त्ते ।
रत्नाचार्यैः सकलगुणयुतैः सर्वसंघानुज्ञातैः
श्रीमद्वीरस्य बिंबे भवशतमथने निर्मितेयं प्रतिष्ठा :॥ १ ॥
उपकेशे च कोरंटे तुल्यं श्री वीरबिंबयोः
प्रतिष्ठा निर्मिता शक्त्या श्रीरत्नप्रभसूरिभिः॥ २ ॥

निजरूपेण उपकेसे प्रतिष्टा कृता वैक्रिय रूपेण कोरंटके प्रतिष्टा कृता श्राद्धै द्रव्यव्ययः कृतः। ततस्तेन श्रेष्ठिना श्रीऔपकेश पुरस्थ श्रीमहावीर बिंब पूजा आरात्रिका स्नात्रकरण देव वंदनादिविधिः श्रीरत्नप्रभाचार्यात् शिक्षिता । तदनंतरं मिथ्यात्वाभावात् श्रावकत्वं केषांचित् श्रेष्टिसंबंधिनां संजातं। ततः आचार्येण ते सम्यक्त्वधारी कृता। एकदा प्रोक्तं भो यूयं श्राध्दा तेषां देवीनां निर्दयचित्ताया महिष बोत्कटादि

Aho ! Shrutgyanam

जीववधास्थि भंगशब्द श्रवण कुतुहलप्रियया अविरतायाः रक्तांकितभूमितले आर्द्रचर्म्मबद्धवंदनमाले निष्ठुरजनसेवितं धर्मध्यानविद्यापके महाबीभत्सरोद्रे श्री सच्चिकादेवि गृहे गंतुं न बुध्यते। इति आचार्यवचः श्रुत्वा ते प्रोचुः प्रभो युक्तमेतत् परं रौद्रा देवी यदि छलिस्याम तदा सा कुटुंबान् मारयति। पुनराचार्यैः प्रोक्तं अहं रक्षां करिस्यामि। इत्याचार्यवाक्यं श्रुत्वा ते देवी गृहे गमनात् स्थिताः। आचार्याणां प्रत्यक्षीभूय देव्या सकोपमित्युक्तं आचार्य मम सेवकान् मम देवगृहे आगच्छमानान् निवारणाय त्वं न भविष्यति। इत्युक्त्वा गता देवी परं सातिशय कालभावात् महाप्रभावात् अनेकसुरकृतप्रातिहार्ये आचार्ये देवी न प्रभवति। एकदा छलं लब्ध्वा देव्या आचार्यस्य कालवेलायां किंचित् स्वाध्यायादि रहितस्य वामनेत्रभ्रूरधिष्टिता। वेदाना जाता। आचार्यैः यावत् सावधानीभूय पीडायाः कारणं चिंतितं तावत् देवी प्रत्यक्षीभूय इत्ति प्रोक्तं मया पीडा कृता। अहं स्वशक्त्या त्वां स्फेटयिष्यामि इति सावष्टंभं आचार्योक्तं श्रुत्वा समयाकूतं सा विनयं प्रोक्तं भवादृशानां ऋषीणां विग्रहं विवादो न युक्तः। यदि त्वं कडडमडडं ददासि तदाहं वेदनां अपहरामि। आचंद्रार्कं त्वत्किंकरी भवामि इति श्रुत्वा आचार्यैः प्रोक्तं कडडमडडं दापयिष्यामि। इत्युक्ता गता देवी। प्रभाते श्रावकानामाकार्य तैः पक्वान्न खज्जकादि सुंडकद्वयं कर्प्पूरकुंकुमादिभोगश्च आनीय श्रीसच्चिकादेवी देवगृहे श्रीरत्नप्रभाचार्यः श्रावकैः सार्धं गतः। ततः श्रावकैः पार्श्वात् पूजां कराप्य वामदक्षिणहस्ताभ्यां पक्वान्नसुंडकादि चूर्णयद्भिः आचार्यैः प्रोक्तं देवी कडडमडडं दत्तमस्ति। अतः परं ममोपासिका त्वं इति वचनानंतरं एव समीपस्थ कुमारिका शरीरे आवेशः कृतः। ततः प्रोक्तं प्रभो मया अन्यं कडडमडडं याचितं अन्यं दत्तं। आचार्यैः प्रोक्तं त्वया वधो याचितः स तु लातुं दातुं न बुध्यते इत्यादिसिद्धान्तवाक्यं कुमारी शरीरस्था श्रीसच्चिकादेवी सर्वलोक प्रत्यक्षं श्रीरत्नप्रभाचार्यैः प्रतिबोधिता। श्रीउपकेशपुरस्था श्रीमहावीरभक्ता कृता सम्यक्त्वधारिणी संजाता। आस्तां मांसं कुसुममपि रक्तं नेच्छति। कुमारिका शरीरे अवतीर्णा सती इति वक्ति भो मम सेवका यत्र उपकेशपुरस्थं स्वंयभू महावीरबिंबं पूजयति श्रीरत्नप्रभाचार्यं उपसेवति भगवन् शिष्यं प्रशिष्यं वा सेवति तस्याहं तोषं गच्छामि। तस्य दुरितं दलयामि यस्य पूजा चित्ते धारयामि। एतानि शरीरे अवतीर्णा सा कुमारी कथ्यतां। श्रीसच्चिकादेव्या वचनात् क्रमेण श्रुत्वा प्रचुरा जनाः श्रावकत्वं प्रतिपन्नाः। क्रमेण श्रीरत्नप्रभाचार्य ८४ वर्षे स्वर्गं गतः।

८ तत्पट्टे यक्षदेवाचार्यः माणभद्र यक्ष प्रतिबोध कर्त्ता संघस्य विघ्नो निवारितः।

९ तत्पट्टे ककसूरि। १० तत्पटे देवगुप्तसूरि।

११ तत्पट्टे सिद्ध सूरि। १२ तत्पट्टे रत्नप्रभ सूरि। १३ तत्पट्टे यक्षदेव सूरि।

१४ तत्पट्टे कक्क सूरि। स्वयंभू श्रीमहावीर स्नात्र विधि काले, कोसौ विधिः कदा किमर्थं संजातः इत्युच्यंते—तस्मिन्नेव देव गृहे अष्टान्हिकादिकमहोत्सवं कुर्वतास्तेषां मध्ये अपरिणतवयसा केषांचित् चित्ते इयं दुर्बुद्धिः संजाताः। यदुत भगवत् महावीरस्य हृदये ग्रन्थी द्वयं पूजां कुर्वतां कुशोभा करोति अतः मशकरोगवत् छेदयितां को दोषः। वृद्धैः कथितं अयं अघटितः टंकिना घातो न अर्हः। विशेषतो अस्मिन् स्वयंभू श्री महावीर बिंबे। वृद्धवाक्यमवगण्य प्रच्छन्नं सूत्रधारस्य द्रव्यं दत्वा ग्रन्थिद्वयं छेदितं तत्क्षणादेव सूत्रधारो मृतः। ग्रन्थिच्छेदप्रदेशे तु रक्त धारा छुटिता। तत उपद्रवो जातः। तदा उपकेशगच्छाधिपति श्रीकक्क सूरिभिः पायन्दिः चतुर्विधसंघेनाहूता वृत्तांतं कथितं। आचार्यैः चतुर्विधसंघ स-

Aho ! Shrutgyanam

हितेन उपवास त्रयं कृतं । तृतीय उपवास प्रान्ते रात्रिसमये शासनदेवी प्रत्यक्षी भूय आचार्याय प्रोक्तं—हे प्रभो न युक्तं कृतं बालश्रावकैः मद् घटितं बिंबं आशातितं । कलानीशकृतं अतोनंतरं उपकेशनगरं शनैः २ उपभ्रंसं भविष्यति । गच्छे विरोधो भविष्यति । श्रावकाणां कलहो भविष्यति । गोष्ठिका नगरात् दिशोदिशं यास्यंति । आचार्यैः प्रोक्तं परमेश्वरि भवितव्यं भवत्येव परं त्वं श्रवतु रुधिरं निवारय । देव्या प्रोक्तं घृत घटेन दधि घटेन इक्षुरस घटेन दुग्ध घटेन जल घटेन कृतोपवासत्रय यदा भविष्यति तदा अष्टादशा गोत्र मेलं कुरु; तेमी १ तातहड गोत्रं । २ बापणा गोत्रं । ३ कर्णाट गोत्रं । ४ वल गोत्रं । ५ मोराक्ष गोत्रं । ६ कुल हट गोत्रं । ७ विरिहट गोत्रं । ८ श्री श्रीमाल गोत्रं । ९ श्रेष्टिगोत्रं । एते दक्षिण बाहु । १ सुचंती गोत्रं । २ आइचणा गोत्रं । ३ चारवेडीया गोत्रं । ४ भाद्र गोत्रं । ५ चींचट गोत्रं (देशलहरासाखा) । ६ कुंभट गोत्रं । ७ कनउजया गोत्रं । ८ डिंडभ गोत्रं । ९ लघु श्रेष्टि गोत्रं । एते वाम बाहु स्नात्रं कर्तव्यं नान्यथाऽशिवो शान्तिर्भविष्यति । मूल प्रतिष्ठानंतरं वीर प्रतिष्ठा दिवसातीते शतत्रये ३०३ अनेहसि ग्रंथियुगस्य वीरोरस्थस्य भेदोऽजनि दैव योगात् इत्युक्तं श्रीमदुपकेशगच्छचरित्र सूत्रे श्लोक—१७२

१५ तत्पट्टे श्रीदेवगुप्तसूरि। १६ तत्पट्टे सिद्ध सूरि। १७ तत्पट्टे रत्नप्रभ सूरि।

१८ एवं अनुक्रमेण श्रीवीरात् वर्षे ५८५ श्रीयक्षदेवसूरिर्बभूव महाप्रभावकर्ता द्वादशवर्षे दुर्भिक्षमध्ये वज्र स्वामी शिष्य वज्रसेनस्य गुरोः परलोकप्राप्ते यक्षदेवसूरिणा चत्वारि शाखाः स्थापिताः—

१९ तत्पट्टे कक्कसूरि । २० तत्पट्टे देवगुप्तसूरि । २१ तत्पट्टे सिद्ध सूरि ।
२२ तत्पट्टे रत्नप्रभसूरि । २३ तत्पट्टे यक्षदेव सूरि । २४ तत्पट्टे कक्क सूरि ।
२५ तत्पट्टे देवगुप्तसूरि । २६ तत्पट्टे सिद्ध सूरि । २७ तत्पट्टे रत्नप्रभसूरि ।
२८ तत्पट्टे यक्षदेव सूरि । २९ तत्पट्टे कक्कसूरि । ३० तत्पट्टे देवगुप्त सूरि ।
३१ तत्पट्टे सिद्धसूरि । ३२ तत्पट्टे रत्नप्रभ सूरि । ३३ तत्पट्टे यक्षदेव सूरि ।

३४ तत्पट्टे ककुदाचार्य । तत्पट्टे देवगुप्ताचार्य । तत्पट्टे सिद्धाचार्य । एतानि पंच उपकेशगच्छाधिपाचार्याणां मूलनामानि । तत्पट्टे कक्कसूरि द्वादश वर्षयावत् षष्ट तपं आचाम्लसहितं कृतवान् । तस्य स्मरणस्तोत्रेण मरोटकोटे सोमकश्रेष्टिस्य शृंखला त्रुटिता । तेन चिंतितं यस्य गुरोः नामस्मरणेन बंधनरहितो जातः एकवारं तस्य पादौ वंदामि । स भरुकच्छे आगतः । अटणवेलायां सर्वे मुनीश्वरा अटनार्थं गतास्ति । सच्चका गुरो अग्रे स्थितास्ति । द्वारो दत्तोस्ति तेन विकल्पं कृतं । शच्यका शिक्षा दत्ता मुखे रुधिरो वमति । मुनीश्वरा आगता । वृद्धगणेशेन ज्ञातं भगवन् द्वारे सोमकश्रेष्टी पतितोस्ति । आचार्यैः ज्ञातं अयं सच्चिकाकृतं । सच्चिका आहूता कथितं त्वया किं कृतं । भगवन् मया योग्यं कृतं । रे पापिष्ट यस्य गुरुनामग्रहणे बंधनानि शृंखलानि त्रुटितानि संति स अणाचारे रतो न भविष्यति । परं एतेन आत्मकृतं लब्धं । गुरुणा प्रोक्तं कोपं त्यज शांतिं कुरु ।तया कथितं यदि असौ शान्तिर्भविष्यति तदा अस्माकं आगमनं न भविष्यति प्रत्यक्षं । गुरुणा चिंतितं भवितव्यं भवत्येव स सज्जकृतः । सच्चिकावचनात् द्वयोर्नाम भंडारे कृताः श्रीरत्नप्रभसूरि अपरश्री यक्षदेवसूरि एते सप्रभावा एतदनेहासि अस्य उपेकशगणस्य द्वाविंशति शाखा नामानि दत्तानि—

Aho ! Shrutgyanam

१ नागेन्द्र २ चन्द्र ३ निर्वृत्ति ४ विद्याधराणां स्थाने १ सुंदर २ प्रभ ३ कनक ४ मेरु ५ सार ६ चंद्र ७ सागर ८ हंस ९ तिलक १० कलस ११ रत्न १२ समुद्र १३ कल्लोल १४ रंग १५ शेखर १६ विशाल १७ राज १८ कुमार १९ देव २० आनंद २१ आदित्य २२ कुंभ इति । ततः तेनैव कक्कसूरिणा अर्बूदाचलमेखलायां तृषार्तस्य संघस्य डंड स्थापनेन जलं प्रगटि कृतं। तेनैव साधर्मिक वात्सल्ये जेसलपुरात् भरुकच्छे घृतो आनीतः ।

३५ तत्पट्टे श्रीदेवगुप्तसूरि । तत्पदमहोत्सवे पाठकाः पंच स्थापिता जयतिलकादि। तेन जयति—लकेन श्रीशान्तिनाथचरित्रं निर्मितं ।

३६ तत्पट्टे सिद्ध सूरि । ३७ तत्पट्टे कक्क सूरि । ३८ तत्पट्टे देवगुप्तसूरि ।

३९ तत्पट्टे सिद्धसूरि। ४० तत्पट्टे कक्क सूरि । ४१ तत्पट्टे देवगुप्तसूरि। सं० ९९५ वर्षे बभूव।

४२ क्षत्रीयवंशोत्पन्नत्वात् वीणावादने तत्परं क्रियाविषयं सिथिलः । ततः चतुर्विधसंघेन तत्पट्टे वीस विस्वोपकारकः स्थापितः श्रीसिद्धसूरिः ।

४३ तत्पट्टे कक्कसूरिः पंचप्रमाणग्रन्थकर्त्ता । ४४ तत्पट्टे संवत् १०७२ वर्षे श्रीदेवगुप्तसूरि ।

४५ तत्पट्टे नवपद प्रकरण—स्वोपज्ञटीकाकर्ता सिद्धसूरि । ४६ तत्पट्टे कक्क सूरि ।

४७ तत्पट्टे देवगुप्तसूरि । ४८ तत्पट्टे सिद्ध सूरि । ४९ तत्पट्टे कक्कसूरि ।

५० तत्पट्टे संवत् ११०८ वर्षे देवगुप्त सूरिर्बुभूव। भीनमाल नगरे साह भईसाक्षेन पद महोत्सवे सप्तलक्ष धन व्ययो कृतः । ततोः गुरुणा पादप्रक्षाल्येन जले विषापहार लब्धी येन भइसाक्ष श्रेष्ठिना श्री देवगुप्त सूरेः पद महोत्सवः कृतः। स पूर्वं डिंडुवाण पूरे भइसा भार्या छगणाणि स्थाप्यते ततो गुरूपदेशेन ज्वालितानि छगणानि रुप्यमयानि भवंति ततो तेन रुप्येन गदहिया मुद्रा पातिता । भइसाक्ष माता श्री शत्रुंजय यात्रागता खरच तुट्यते पत्तन मध्ये ईश्वरश्रेष्ठिनः पार्श्वे खरचो याचिता । तेन पृष्टं भवती कस्य माता तेन कथितं अहं भइसाक्ष माता । तेन हसितं अस्माकं गृहे पानीयमानयंति तेषां माता इति वित कितं। ततोऽनंतरं पश्चात् धनं गृहीत्वा यात्रां कृत्वा संघभक्ति कृत्वा गृहे जगाम। पुत्रेण प्रष्ट मातः मम कियद्भूमौ नामं वर्तते । माता कथितं भवतां प्रतोली द्वारं यावन्नाममस्ति । तेन वचनेन असंतोषो जातः । श्रेष्टि हास्यवचनं कथितं । तद्वचनं वालयिस्यामि तदा द्वितीय वेला भोजयिष्यामि । एवं प्रतिज्ञां कृत्वा पत्तने सामान्यवेषे द्वार हट्टे गतः । भो श्रेष्टि रूप्यं ग्रहिष्यसि । तेन कथितं रोषभरेण यत्किंचिदानयिष्यसि तत्सर्वे गृह्णामि । संचकारो याचितः तेन युष्माभिर्दीयते सवालक्ष मुद्रिका दत्ता । ततो गर्दभयानि भारयत्वा पत्तने जगाम। पृष्टं एतत्किं रुप्यं वर्तते एवं श्रुत्वा श्रेष्टिनः चमत्कृताः स श्रेष्टि समग्र पत्तनश्रेष्टि मेलयित्वा चरणे पपात । भइसाक्षस्तदेव कथितं गुर्ज्जरधरीत्रीमध्ये महिषेण पानीयमानयेतुं तदा मोचयामि । तद्धनं देशे सप्तक्षेत्रे व्ययो कृतः । ततो गादिया इति शाखा जाता ।

५१तत्पट्टे श्री सिद्धसूरि ।५२ तत्पट्टे श्री कक्कसूरि संवत् ११५४ वर्षे बभूव । येन हेमसूरि कुमारपाल वचसा कृपाहीना मुनिवरा निष्कासिता ।

५३ तत्पट्टे देवगुप्तसूरि येन लक्ष द्रव्यं त्यजितं । ५४ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरि ।

५५ तत्पट्टे संवत् १२५२ श्री कक्कसूरिर्बभूव येन मरोट कोटः प्रगटी कृतं ।

Aho ! Shrutgyanam

५६ तत्पट्टे श्री देवगुप्तसूरि । ५७ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरि । ५८ तत्पट्टे श्री कक्कसूरि ।

६० तत्पट्टे श्री सिद्धसूरि । ६१ तत्पट्टे श्री कक्कसूरि । ५९ तत्पट्टे श्री देवगुप्तसूरि । ६२ तत्पट्टे श्री देवगुप्तसूरि । ६३ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरि । ६४ तत्पट्टे श्री कक्कसूरि । ६५ तत्पट्टे श्रीदेवगुप्तसूरि ।

६६ तत्पट्टे संवत् १३३० वर्षे चीचट गोत्रेऽतएव उवरराय स्थापितः श्री अर्बुदाचल तलहटीकालंकारो वरणीनगरतः शा० देशलेन श्री शत्रुंजयादि सप्त तीर्थेषु चउदश १४ कोटि द्रव्य व्ययेन चउदश यात्रा कृता चतुर्दश वारान् । प्रथमं देवगुप्तसूरि तत्पट्टे सिद्धसूरि प्रमुख समग्र सुविहित सूरि हस्तेन संघपति तिलकः कारितं । उक्तं च

श्री देशलः सुकृत पेसल वित्त कोटी । चंचच्चतुर्दश जगज्जनितावदातः ।
शत्रुंजय प्रमुख विश्रुत सप्त तीर्थः । यात्रा चतुर्दश चकार महामहेन ॥ १ ॥

तत्पुत्र समरसहजाभ्यां विमलवसत्युद्धारः कारितः संवत् १३७१ वर्षे । तथा एवमपरेरपि तिर्थयात्रा कृत्वा संघपतेः पदं स्वाकीरितं इत्युक्तमुपदेशरसाले । साह देसलेन पाल्हणपुरे श्री सिद्धसूरि पद महोत्सवो कृतः । तेन सिद्धसूरिणा समराग्रहेण शत्रुंजये षष्ठोद्धारे श्री आदिनाथस्य प्रतिष्ठा कृता ।

६७ तत्पट्टे संवत् १३७१ वर्षे साह सहजागरेण श्री कक्कसूरि पद महोत्सवो कृतः । येन गच्छप्रबंधः कृतः । तत्र देसल पुत्राः समर–सहजानां चरित्रमस्ति । एवं उपकेश गच्छे अनेक प्रभावका ग्रन्थकर्त्तारो निरीहा सूरयो अभूवन् तेषां कियद् गण्यते एवं—

६८ तत्पट्टे श्री देवगुप्तसूरि बभूवः । कवि सार्वभौम विद्वच्चक्रचूडामणि सिद्धन्तपारगामी सर्वशास्त्रपारंगत । श्री सारंगधरेण संवत् १४०९ वर्षे दिल्यां मध्ये पद महोत्सवो विहितः सुवर्णसहस्र पंचक व्ययेन ।

६९ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरिः संवत् १४७५ वर्षे गुणभूरय अणहिलपाटक पत्तने चोरवेडीया गोत्रे साह झावा नींवागरेण पद महोत्सवः कृतः गुरूणां ।

७० तत्पट्टे संवत् १४९८ वर्षे श्री कक्कसूरयः चित्रकुटे चोरवेडीया गोत्रे साह सारंग सोनागर राजाभ्यां पद महोत्सवो कृतः येन चतुर्दश शत चतुः चत्वारिंसत् अधिक १४४४ कच्छ मध्ये अमारी प्रवर्तापिता । याम श्री वीरभद्रः प्रतिबोधितः । संस्कृतप्राकृतपरमामृतप्रवाहा विरचित निखिलशास्त्रावगाहाः वाणीविलासवाचस्पतितुल्याः सकलकलारंजितकोविदाः धर्मबुद्धिधुरंधरा सकलपुरंदराः ।

७१ तत्पट्टे सं० १५२८ वर्षे जोधपुरे श्रेष्टि गोत्रे मंत्रीश्वर जयतागरेण श्री देवगुप्तसूरेः महोत्सवे नव महोत्सवो कृतः । श्री पार्श्वनाथस्य प्रासादः कारितः पौषधशालायां च । श्री शत्रुंजय यात्रा कृता । पंच पाठकाः स्थापिताः । तेषां नामानि श्री धनसार १ उ० देवकल्लोल २ उ० पद्मतिलक ३ उ० हंसराज ४ उ० मतिसागर ५ ।

७२ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरयो गुणभूरयः । श्री श्रेष्टि गोत्रे मंत्रीश्वर दशरथात्मजेन मंत्रीश्वर लोलागरेण संवत् १५६९ वर्षे मेदिनीपुरे पद महोत्सवः कृतः ।

Aho ! Shrutgyanam

७३ तत्पट्टे श्री कक्कसूरयः श्री जोधपुरे संवत् १५९९ वर्षे गच्छाधिपो जातः श्रेष्टि गोत्रे मंत्रि जगात्मजेन मंत्रीश्वर धरमसिंहेन पद महोत्सवो कृतः ।

७४ तत्पट्टे श्री देवगुप्त सूरयः श्री श्रेष्टी गोत्रे मंत्रि सहसवीर पुत्रेण संवत् १६३१ मंत्री देदागरेण पद महोत्सवः कृतः ।

७५ तत्पट्टे विद्यमान संवत् १६५५ वर्षे चैत्रसुदि १३ सिद्धसूरिर्बभूव श्री श्रेष्टी गोत्रे मंत्रि मुगुट मंत्रि शेखर सर्व विश्व विख्यात राज्यभार धुरंधर मंत्रीश्वर महामंत्रि श्री ठाकुरसिंह विक्रमपुरे महा महोत्सवेन पद महोच्छवो कृतः ।

७६ संवत् १६८९ वर्षे फाल्गुण शुद्धि ३ श्री कक्कसूरिर्बभूव । श्री श्रेष्टि गोत्रे मंत्रि मुगुट मंत्रि ठाकुरसिंह तत्पुत्र मं० सावलकेन तत्पत्नी साहिबदेन पद महोत्सवो कृतः ।

संवत् १७२७ वर्षे मृगशिर सुद ३ दिने श्री देवगुप्तसूरिर्बभूव श्रेष्टि गोत्रे मंत्रि ईश्वरदासेन पद महोत्सवो कृतः ।

७८ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरि संजातः । श्रेष्टि गोत्रे मंत्रि सगतसिंहेन पट्टाभिषेकः कृतः संवत् १७६७ वर्षे मृगशिर सुदि १० दिने जातः ।

७९ तत्पट्टे श्री कक्कसूरिर्बभूव । मंत्रि दोलतरामेन सं० १७८३ वर्षे आसाढ वदि १३ दिने पद महोत्सवो कृतः ।

८० तत्पट्टे देवगुप्तसूरि सं० १८०७ वर्षे बभूव । मुहता दोलतरामजीना पद महोत्सवो कृतः ।

८१ तत्पट्टे श्री सिद्धसूरिर्बभूव । संवत् १८४७ वर्षे महासुदि १० दिने पट्टाभिषेकः संजातः । मुं० श्री खुशालचंद्रेण पदमहोत्सवो कृतः । तेषां प्रासादात् अहं कल्पवाचनं करोमि । पुनः दीक्षा गुरु प्रसादात्

८२ तत्पट्टे श्रीकक्कसूरिर्बभूव । संवत् १८९१ रा वर्षे चैत्र सुद ८ अष्टमीदिने पट्टाभिषेकः संजातः । वैद्यमुं० ठाकुर सुत मुं० सिरदारसिंह गृहे समस्त श्रीसंघेन बीकानेर मध्ये पदमहोत्सवः कृतः ।

८३ तत्पट्टे श्रीदेवगुप्तसूरिर्बभूव । संवत् १९०५ वर्षे भाद्रवा सुदि १३ चंद्रवासरे पट्टाभिषेकः संजातः । श्रेष्टि गोत्रे वैद्य मुहता शाखायां प्रेमराजो तस्य परिवारे हठीसिंघजी ऋषभदासजी मेघराजजी-कानां उस्संगे गृहीत्वा श्रीफलोधीनगरमध्ये समस्त वैद्य मुहता पट्टाभिषेको कृतः । तेषां प्रासादात् अहं कल्पवाचनां करोमि ।

८४ तत्पट्टे श्रीसिद्धसूरिर्बभूव । संवत् १९३९ वर्षे माघ कृष्ण ११ दिने पट्टाभिषेक संजातः श्रेष्टि गोत्रे वैद्यमुहता शाखायां ठाकुर सुत महारावजी श्रीहरि सिंघजी पद महोत्सवः कृतः वृद्ध गृहे मध्ये धांसीवाला सुरजमलजी हस्तात् समस्त श्रीसंघसहितेन विक्रम पुर मध्ये देवदुष्य रंजित छटिका राज्य द्वारात् समागता । तेषां प्रासादात् अहं कल्पवाचनां करोमि इति ॥

Aho ! Shrutgyanam

॥ श्रीरत्नप्रभसूरिस्तोत्रम् ॥

॥ श्रीमद्रत्नप्रभसूरिसद्गुरुभ्यो नमः ॥

वामेयपट्टे शुभदत्तनामा तच्छिष्यजातो हरदत्तमुख्यः ॥
आर्यासुधिः केशी स्वयंप्रभोपि सूरीशरत्नप्रभलब्धिपात्रः ॥ १ ॥
भव्यावलीकमलकाननराजभृंगं श्रियःप्रवृत्तिमुनिमानसराजहंसं ॥
श्रीपार्श्वनाथपदपंकजचंचरीकं रत्नप्रभं गणधरं सततं स्तवीमि ॥ २ ॥
विद्याधरेंद्रपदवीकलितोपि यस्मै श्रीमत्स्वयंप्रभुगिरः परिपीय योत्र ।
दीक्षावधुमुदवहन्मुदमादधानो रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ३ ॥
मंत्रीश्वरोहडसुतो भुजगेन दष्टः संजीवितः सकललोकसभासमक्षं ।
यस्यांघ्रिवारिरुहपुष्करसिंचनेन रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ४ ॥
मिथ्यात्वमोहतिमिराणि विधूय येन भव्यात्मनां मनसि तिग्मरुचेव विश्वे ।
संदर्शितं सकलदर्शनतत्त्वरूपं रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ५ ॥
येनोपकेशनगरे गुरुदिव्यशक्त्या कोरंटके च विदधे महती प्रतिष्ठा ।
श्रीवीरबिंबयुगलस्य वरस्य येन रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ६ ॥
श्रीसत्यिकाभगवती समभूत्प्रसन्ना सर्वज्ञशासनसमुन्नतिवृद्धिकर्त्री ।
यद्देशनारसरहस्यमवाप्य सम्यक् रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ७ ॥
गृह्णंति यस्य सुगुरोर्गुरुनाममंत्रं सम्यक्त्वतत्त्वगुणगौरवगर्भितं ये ।
तेषां गृहे प्रतिदिनं विलसंति पद्मा रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ८ ॥
कल्पद्रुमः करतले सुरकामधेनु–श्चिंतामणिः स्फुरति राज्यरमाभिरामा ।
यस्योल्लसत्क्रमयुगांबुजपूजनेन रत्नप्रभस्स दिशतात्कमलाविलासं ॥ ९ ॥

इत्थं भक्तिभरेण देवतिलकश्चातुर्यलीलागुरोः
श्रीरत्नप्रभसूरिराजसुगुरोः स्तोत्रं करोति स्म यः ।
प्रातः काम्यमिदं पठत्यविरतं तस्यालये सर्वदा ।
सानंदं प्रमदेव दीव्यतितरां साम्राज्यलक्ष्मीः स्वयं ॥ १० ॥

इति ओएसनगरे सपालक्षश्रावकाः प्रतिबोधिता ओएसवालज्ञातिः स्थापिता तस्य स्तोत्रमिदं प्रातर्व्याख्यान पद्धतौ प्रत्यहं पठनीयं ॥ संपूर्ण ॥ ग्रंथाग्रंथ ॥ ३१९ ॥ श्रीरस्तु ॥

Aho ! Shrutgyanam

जैन साहित्य संशोधक समिति

पेट्रन.

श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाह. बी. ए. मुंबई.

वाईस पेट्रन.

श्रीयुत केशवलाल प्रेमचंद मोदी. बी. ए. एलएल. बी. वकील अमदाबाद.

श्रीयुत अमरचंद घेलाभाई गांधी, मुंबई.

सहायक.

शेठ परमानंददास रतनजी, मुंबई.

श्रीयुत मनसुखलाल रवजीभाई मेहता, मुंबई.

शेठ कांतिलाल गगलभाई हाथीभाई, पूना.

शेठ केशवलाल मणीलाल शाह, पूना.

शेठ बाबूलाल नानचंद भगवानदास झवेरी, पूना.

सभासद.

श्रीयुत बाबू राजकुमार सिंहजी बद्रीदासजी, कलकत्ता.

श्रीयुत बाबू पूरणचंदजी नाहार. एम्. ए. एलएल. बी. कलकत्ता.

शेठ लालभाई कल्याणभाई झवेरी, वडोदरा (मुंबई.)

शेठ नरोत्तमदास भाणजी, मुंबई.

शेठ दामोदरदास, त्रिभुवनदास भाणजी, मुंबई.

शेठ त्रिभुवनदास भाणजी जैन कन्याशाला, भावनगर.

शेठ केशवजीभाई माणेकचंद, मुंबई.

शेठ देवकरणभाई मूळजीभाई, मुंबई.

शेठ गुलाबचंद देवचंद, मुंबई.

श्रीयुत मोतीचंद गिरधरलाल कापडिया, बी. ए. एलएल बी. सोलीसीटर, मुंबई.

श्रीयुत केशरी चंदजी भंडारी, इंदौर.

शाह अमृतलाल एण्ड भगवानदास कुं० मुंबई.

शाह चंदुलाल वीरचंद कृष्णाजी, पूना.

शेठ लाधाजी मोतीलाल, पूना.

शाह धनजीभाई वखतचंद साणंदवाळा, (अमदाबाद)

शाह बालुभाई शामचंद, तळेगाम (ढमढेरे).

शाह चुनिलाल झवेरचंद, मुंबई.

शाह भोगीलाल चुनिलाल, सोलापुरबझार, पूना कॅंप.

Aho ! Shrutgyanam

पाली, प्राकृत, संस्कृत, गुजराती, हिन्दी भाषानां
केटलांक उत्तम पुस्तको

१	प्राकृत कथासंग्रह. सं० मुनि जिनविजय (पुरातत्त्वमन्दिर ग्रंथावली)	०–१४–०
२.	पाली पाठावली. ,, ,, ,,	०–१२–०
३.	कुमारपाल प्रतिबोध (प्राकृत ऐतिहासिक ग्रंथ; गायकवाड सीरीझ) ,,	७–८–०
४.	हरिभद्राचार्यस्य समयनिर्णय (जै. सा. सं. ग्रंथमाळा)	०–४–०
५.	प्राकृत व्याकरण संक्षिप्त परिचय ,, ,,	०–४–०
६.	सुपासनाह चरियं (प्राकृत भाषानो महान् चरित्रग्रंथ)	७–८–०
७.	सुरसुन्दरी चरियं (प्राकृत भाषामां एक सुंदर कथा)	२–८–०
८.	उपकेश गच्छीय पट्टावली (संस्कृत)	०–४–०
९.	गुणस्थानक्रमारोह (हिन्दी भाषान्तर–विस्तृत विवेचन)	१–४–०
१०.	परिशिष्ट पर्व (हिन्दी भाषामां उत्तम भाषांतर)	१–४–०
११.	छेदसूत्राणि (आमां कल्प--व्यवहार--निशीथ नामना त्रण छेदसूत्रो बहु शुद्ध अने उत्तम पद्धतीए छपावेलां छे,जे अत्यंत दुर्लभ छे घणी थोडी नकलो छपावेली छे.)	२–८–०
१२.	साधुशिक्षा (सुन्दर हिन्दी भाषांतर)	०–८–०
१३.	जैन धर्मनुं अहिंसातत्त्व (तात्त्विक विवेचन)	०–४–०
१४.	सुखी जीवन (वांचवालायक शांतिप्रद सुंदर गुजराती पुस्तक)	१–०–०
१५.	नयकर्णिका (उत्तम गुजराती विवेचन)	०–६–०

ए सिवाय, आत्म तिलक ग्रन्थ माळामां छपाएलां नानां मोटां पुस्तको जे प्रभावना करवा लायक होई नामनी किंमते ज वेचवामां आवे छे ते पण नीचेनां ठेकाणे मळे छे.

गुजरात पुरातत्त्वमंदिर,
एलीस ब्रिज,
अहमदाबाद (गुजरात)

भारत जैन विद्यालय,
पूना सिटी (दक्षिण).

मुद्रक—पृष्ठ १–३३ जैन साहित्य मुद्रणालय; पृ० ५७–८० चित्रशाला प्रेस; और बाकी सब—हनुमान प्रेस, सदाशिव पेठ, पूना सीटी.—प्रकाशक चिमनलाल एल. शाहा, भारत जैन विद्यालय, पूना शहर.

Aho ! Shrutgyanam

संरक्षक—श्रीयुत सेठ हरगोविंददास रामजी शाह-मुंबई.

खंड २) जैन (अंक २

साहित्य संशोधक

(जैन इतिहास, साहित्य, तत्त्वज्ञान आदि विषयक सामयिक पत्र)

संपादक—

मुनि श्रीजिनविजयजी M. R. A. S.

विषयानुक्रमणिका

श्री महावीर समय निर्णय ९३-१२८
तीर्थंकर वर्धमाननो समय १२९
मेरुतुंगाचार्यनी स्थविरावलि १३५

परिशिष्ट

तरंगवती कथा

प्रकाशक—

जैन साहित्य संशोधक कार्यालय.

स्थान—भारत जैन विद्यालय—पूना शहर.

ज्येष्ठ, विक्रम सं. १९८०] महावीर नि. सं. २४५० [जून इ. स. १९२४

Aho ! Shrutgyanam

ग्राहक वर्गने नम्र निवेदन.

जैन साहित्य संशोधना अंको नियमित समये ग्राहकोने नथी मळी शकता तेथी अनेक सज्जनो अकळाय छे अने केटलाकने तो संपादक सुधांने ठपकाना पत्रो लखवा जेटली तस्दी लेवी पडे छे. आ स्थिति जिज्ञासु अने ज्ञानपिपासु सज्जनोंने जेटली असह्य लागे छे ते करतां मने पोताने अनेक गणी दुःखभरी लागे छे. परंतु ए स्थितिमां परिवर्तन करवानी बनती कोशीशो करवा हुं कोटलो उत्सुक छुं एनी कल्पना ग्राहकोने शीरीते करावी शकुं? आ खंडनो १ लो अंक गया वर्षना जेठमासमां प्रकट थयो हतो, ते पछी आजे पाछुं, आ वर्षना जेठ मासमां, आ बीजो अंक प्रकट थाय छे. एटले वर्षमां एक अंक बहार पडयो. बारबार महिना सुधी ग्राहकोने अंक न मळे अने ते बदल जो ग्राहक योग्य फर्याद करे तो तेमां तेमनो जराए दोष हुं काढी न शकुं; उलटुं, हुं तो एवा सज्जनोनो आभार ज मानुं. जैनसाहित्य संशोधकना ग्राहक वर्गमां ५-७ पण सज्जनो एवा ज्ञानपिपासु छे के जेओ एना अंकनी कागने डोळे वाट जोयां करे, ते जोई-जाणीने मने तो एक प्राकारे संतोष ज थाय छे.

हवे, आ पत्रनी आटली बधी अव्यवस्था केम छे, ते संबंधमां बे वातो ग्राहकोने कही दउं. आ पत्रनुं कार्यालय जे छे ते फक्त आ अक्षरो लखनार माणसनुं एक फुट पहोळुं अने छ फुट लांबु दुर्बळ शरीर छे ते ज मात्र छे. ए करतां वधारे साधन-संपत्ति हजीसुधी भेगी थई नथी. अने तेमां वळी आ शरीर जेम आ पत्रनुं कार्यालय बनी रह्युं छे तेवी ज रीते बीजां पण एवां केटलांए कार्योनुं कार्यालय थई रहेलुं छे. लेखो तैयार करवानी शुरुआतथी लई अंकने ठेठ पोष्टमां नांखवाजवा सुधीनी सघळी क्रियाओ ज्यां एक ज शरीरने करवानी होय त्यां बार-महिने पण एक अंक प्रकट थई जाय छे ते माटे जो हुं मारी जातने शाबाशी आपवानी ग्राहको पासे मांगणी करूं तो तेमणे ते खुशीथी आपवी जोईए.

आम छतां, हुं पत्रने जेमबनेतेम वधारे नियमित करवानी कोशीश तो कर्यां ज करूं छुं. पण तेनी सफळतानो आधार ग्राहकोनी ज्ञानरुचि उपर रहेलो छे. जो ग्राहक संख्या संतोषजनक प्रमाणमां होय तो एकाद व्यवस्थाकरनार मनुष्यनी गोठवण कार्यालय करी शके अने ते द्वारा उपरनी केटलीक व्यवस्था नियमित थई शके. ग्राहकसंख्या अत्यारे तो नामनी ज छे; अने पत्र पाछळ थता खर्चनो चोथो भाग पण पूरो ग्राहकोना लवाजमथी कार्यालयने मळतो नथी. आवा खोटना मार्गे कोई पण पत्र चाली शकतुं नथी ए सौ कोई जाणे छे. वधारे नहि तो पांचसो ग्राहक पण जो पूरा मळी रहे तो पत्रनो कारभार ठीकठीक नभी शके. आवडा मोटा अने सुसंपन्न जैन-समाजमांथी आवा पत्रने एटला पण ग्राहको न मळे ते समाजने लज्जाकारक छे. ए बाबतम ग्राहकवर्ग जो सहज प्रयत्न करे अने दरेकजण अकेक बब्बे बीजा नवा ग्राहको मेळवी आपे तोां सहजे एटली ग्राहक संख्या पूरी थई रहे तेम छे. शुं सज्जन ग्राहक आनो उत्तर आपवानी उदारता अने पोतानी साहित्यप्रियता बतावबा कमर कसशे?

—संपादक

त्रीजो अंक तैयार थाय छे.

त्रीजो अंक लगभग अडधा उपर छपाई गयो छे. एमां खासकरीने खरतर गच्छनी अनेक पट्टावलियो अने महत्त्वना लेखो आवशे. खरतरगच्छनो उज्ज्वल इतिहास जाणवानी इच्छावाळाए आ अंक अवश्य जोवो जोईए.

—व्यवस्थापक.

Aho ! Shrutgyanam

॥ ॐ अर्हम् ॥
॥ नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ॥
जैन साहित्य संशोधक

'पुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्साणाए उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ ।'

' जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ।'

' दिट्ठं, सुयं, मयं, विण्णायं, जं एत्थ परिकहिज्जइ । '

—निर्ग्रन्थप्रवचन–आचारांगसूत्र ।

खंड २] [अंक २

श्री महावीर-निर्वाण समय-निर्णय

[इन्डियन एन्टीक्वेरी, भाग ४३ मां, प्रकाशित, जार्ल चार्पेन्टीअर, पीएच्. डी.; उप्सला; ना इंग्रेजी लेखनो अविकल अनुवाद]

'केम्ब्रीज हिस्टरी ऑफ इंडिआ' पु. १ मां जैनोना इतिहास विषेनुं प्रकरण लखती वखते महावीरनो खरेखरो समय नक्की करवानी मने खास जरुर पडी हती; परंतु आ महत्त्वना प्रश्न उपरना अनेक प्रमाणोनो ऊहापोह करवानो तेमां पूर्ण अवकाश नहि मळवाथी, प्रचलित जैन धर्मना संस्थापकना समय विषे मैं जे अभिप्राय बांध्यो छे तेना मूलभूत तत्तत् विचारोने अहीं दर्शाववानुं मने अनुकूळ लाग्युं छे. वळी, प्रो. जेकोबीए जैनधर्मना अभ्यासमां अगत्यनां पुस्तको—कल्पसूत्र तथा सैक्रेड बुक्स ऑफ धी ईस्ट, पु.२२—नी प्रस्तावनामां महावीरना समय माटे [1] सबळ प्रमाणोथी, पण संक्षेपमां, जे संकुचित अवधी बांधी त्यारपछी आ विषय उपर कोई पण पूरेपूरी चर्चा करवामां आवी नथी; तेथी ए विषयने अहीं फरीथी उपाडवो अस्थाने नहि गणाय. प्रो. जेकोबी पासे जे प्रमाणो हतां लगभग तेवां ज प्रमाणो मारी पासे छे, तेथी मारा आ लेखमां घणे भागे तेमना कथननुं पुनरालेखन थशे अने पछी तेमनो

1. महावीरना समय विषे मारी पहेलांना विद्वानोना अभिप्रायो माटे जुओ—राइस, इंडि० एन्टी० पु. ३ पा. १५७; इ. थॉमस, पु. ८, पा. ३०; पाठक पु. १२, पा. २१. प्रोफेसर जॅकोबिना लेखथी आ बधा लेखो रद थया छे तेथी मारा लेखमां ए जूना लेखको विषे हुं उल्लेख करवानो नथी.

Aho ! Shrutgyanam

विकास करवामां आवशे. घणा वर्ष उपर एमणे महावीरना समय विषे जे अभिप्राय बांध्यो हतो, परंतु जेने आ विषयना अभ्यासी विद्वानोए उपाडी लीधो नथी, ते ज अभिप्राय आ तपासना अंते मारो पण थशे एम सर्वने मालुम पडशे.

जैन धर्म विषेना उपयोगी निबंधोमां, एटले के-हॉर्नल, प्रोसी० ए० एस० बी० १८९८, पृष्ठ ३९; अथवा गुरीनॉट, बीब्लीऑग्राफी जैन, पृ० ८ मां, महावीरना अवसाननी तिथि इ. स. पूर्वे ५२७ कही छे. पोताना आ धर्मगुरुनुं निर्वाण विक्रम पहेलां ४७० वर्षे थयुं एम श्वेताम्बरो माने छे, तथा विक्रम पहेलां ६०५ मां थयुं एम दिगंबरो माने छे; आ वात सर्वने सुविदित छे. आ बे तिथिनी वच्चे जे १३५ वर्षनो तफावत छे ते विक्रम संवत् (इ. स. पूर्वे ५७) अने शक संवत् (इ. स. ७८) वच्चेना तफावत जेटलो छे, तेथी प्रो. जेकोबी जणावे छे ते प्रमाणे, [2] एटलुं स्पष्ट थाय छे के दिगंबरोए शालिवाहन अने विक्रम ए बे नामनो मांहोमांहे गुंचवाडो कर्यो छे,—अने आवी भूल घणी वार थती जोवामां आवे छे. उपलक नजरे जोतां आपणने आ वात एकाएक खरी लागे छे परंतु जेकोबी अने बीजा विद्वानोना कहेवा प्रमाणे, ज्यारे आपणे बारीक तपास करीए छीए त्यारे मालुम पडे छे के आ कथनने सबळ प्रमाणोनो आधार नथी. इ. स. पूर्वे ५२७ नी तिथि विषे बे मुद्दाओ विचारावा योग्य छेः-

(१) महावीरना निर्वाणनो समय अने विक्रमना इ. स. पूर्वे ५७ मां राज्यारूढ थयानो समय, आ बेनी वच्चेनां ४७० वर्षना संबंधमां जैनोनां कथनो; अने

(२) बुद्ध जे मारा मत प्रमाणे (के जे हुं आगळ समजावीश) इ. स. पूर्वे ४७७ मां अवसान पाम्या तेमना समकालीन महावीर हता एवुं सप्रमाण साबित थएलुं छे, ते उपरथी महावीरना निर्वाण माटे इ. स. पूर्वे ५२७ नी मीति खरी होवानो संभव छे या असंभव.

अंते मारा लेखना छेल्ला (३) भागमां, हेमचंद्रे दर्शावेली सांप्रदायिक हकीकत विषे चर्चा करी तेमांथी शुं परिणामो आवे छे तेनो विचार करीश.

१. जैन कालगणना अने तेनो आधार.

प्रख्यात जैन लेखक मेरुतुंगे वि. सं. १३६१=इ. स. १३०४ मां प्रबन्धचिंतामणि नामक ग्रंथ रच्यो; अने त्यारपछी लगभग बे वर्षे विचारश्रेणि नामे ग्रंथ रच्यो जे भाउ दाजीना [3] कहेवा प्रमाणे, तेना थेरावली ग्रंथनी टीका रूपे छे. आ ग्रंथमां वीर संवत् अने विक्रम संवत्ना समन्वय माटेना आधार रूपे ते प्रसिद्ध गाथाओ आपेली छे जेनुं प्रथम अवतरण बुल्हरे [4] आप्युं हतुं अने त्यारपछी जेनी चर्चा जेकोबीए करी हती. गाथाओ आ प्रमाणे छेः-

जं रयणिं कालगओ अरिहा तित्थंकरो महावीर ।
तं रयणिं अवंति-वई अहिसित्तो पालगो राया ॥ १ ॥
सट्ठी पालग-रण्णो पण्णवण्णसयं तु होइ नन्दाण ।
अट्ठसयं मुरियाणं तीसं चिय पूसमित्तस्स ॥ २ ॥

2. कल्पसूत्र, पा. ७. 3 जुओ—जर्नल, बॉ० ब्रॅ. रॉ. ए. सो. पु. ९, पा. १४७; मेरुतुंगना बीजा ग्रंथो, अने अर्वाचीन लखाणोमां आवेला तेना विषेना उल्लेखो विषे जुओ वेबरनु कॅटेलोग, पु. २, पा. १०२४.

4. इंडि० एन्टी० पु. २, पा. ३६२.

Aho ! Shrutgyanam

बलमित्त-भाणुमित्ता सट्ठी वरिसाणि चत्त नहवहने ।
तह गद्दभिल्ल-रज्जं तेरस वरिसा सगस्स चउ ॥ ३ ॥

भावार्थः––जे रात्रे अर्हत् तीर्थंकर महावीरे निर्वाण प्राप्त कर्युं ते ज रात्रे अवन्तीपति पालकनो अभिषेक करवामां आव्यो. (१)

पालक राजाए ६० वर्ष राज्य कर्युं, अने नंदोए १५५ वर्ष राज्य कर्युं; मौर्योए १०८ वर्ष, तथा पूसमित्ते (पुष्पमित्रे) ३० वर्ष राज्य कर्युं. (२)

बलमित्र अने भानुमित्रे ६० (वर्ष) राज्य कर्युं, अने नभोवाहने ४० वर्ष. ते ज प्रमाणे गर्दभिलनी सत्ता १३ वर्ष रही, तथा शकनुं राज्य चार वर्ष रह्युं. [5] (३).

आ त्रण गाथाओ घणी टीकाओ अने कालगणना-विचार-विषयक ग्रंथोमां उध्दृत करेली छे (ब्युल्हर). दाखला तरीके, तपागच्छनी (महावीरथी विजयरत्ननां पट्टारोहण सुधीनी एटले वि. सं. १७३२–इ. स. १६८५-८६ सुधीनी) [6] पट्टावली. एमां विक्रम अने शक वच्चेना समयपूरक पण बे श्लोक आप्या छे, परंतु अहीं ते संबंधे आपणे विचार करवानो नथी. त्रीजा श्लोकमां नहवहणने बदले नहवाण पाठ आप्यो छे ते एक तफावतनी बाबत छे; पण अहीं ते पण आपणने अनुपयुक्त छे; कारण के, ते श्लोको बहु ज गुंचवाडा भरेला तथा अश्रद्धेय छे; एटलुं ज नहि पण, ते ग्रंथकारे नहवान नामना महान सुबानो समय विक्रमनी पहेलां मूक्यो छे के जे तद्दन असंभवित छे.

उपर कह्या प्रमाणे, आ श्लोकोमां महावीरना निर्वाणथी ते प्रख्यात राजा विक्रमादित्यना समय सुधीमां थएला राजवंशोनी टुंक हकीकत आवे छे. पण ए गाथाओ मूळ कया ग्रंथनी छे ते तद्दन अज्ञात छे. एटलुं ज मात्र नक्की छे के आ श्लोको मेरुतुंगना अगर तेना कोई समकालीनना रचेला नथी, कारण के ते समय पहेलां घणा वखतथी जैन ग्रंथकारोए प्राकृत भाषामां लखवानुं छोडी दीधुं हतुं. [7] अलबत्त, जैनोना आगमोमां तो आ गाथाओ नथी ज; अने तेथी देवर्द्धिगणिनी सिद्धांत ग्रंथोनी छेल्ली आवृत्ति पछी (महावीर पछी ९८० अगर ९९३ मां, एटले के इ. स. पूर्वे ५२७ थी गणतां इ. स. ४५३ अगर ४६६) ए रचायानो घणो संभव छे. एटले ए श्लोको सिद्धांतनी छेल्ली आवृत्ति वखते अगर तरत पछी जे टीकाओ रचाई ते जुनी टीकाओमांना हशे. आ ग्रंथनां हस्तलिखित पुस्तको प्रमाणे नहवहणे ए प्रथमा विभक्ति सप्रमाण होय तो ए अमुक समयनुं सूचक बनी शके––जो के आ विषयमां हुं कांई पण स्पष्ट अभिप्राय आपी शकुं तेम नथी––कारण के एटलुं तो सुनिश्चित ज छे के पाछळथी लखायली टीकाओमां, दाखला तरीके, देवेन्द्रनी उत्तराध्ययन उपरनी टीकामां (इ. स. १०७३) ज्यां टीकाना समय करतां प्राकृत भाषा घणी जुनी छे, त्यां एकारान्त प्रथमा जोवामां आवती नथी. [8] आ अने

5. आ अनुवाद बुल्हरनो करेलो छे.

6. क्लॅटे प्रसिद्ध करेली, एन्डि० एन्टी०पु. ११, पा. २५१.

7. स्टडी इटालीअनी, पु. १, पा. १० मां पुछेना कहेवा प्रमाणे जैन ग्रंथकारोए लग भग इ. स. ८५० (शीलांकना समय) थी संस्कृत भाषामां लखवा मांड्यूं; तेम छतां आ कांई निश्चित मीति नथी.

8.आ ग्रंथने में दाखला तरीके लीधो छे तेनुं कारण ए के तेनी प्राकृत भाषा प्रो.जेकोबीना Ausgewahlte Erzahlungen नामना पुस्तकथी सुज्ञात थाय छे. आ विषयनी चर्चा स्पष्ट करवा माटे मारे कहेवुं जोइए के ए ग्रंथमाना जे जे भागमां एकारान्त प्रथमा आवे छे (पा. २८, पं. १७-२४, पा. ३२, पं. ३५,पा.३३ पं. २८, अने पा.३४, पं. ११-२०) ते ते भागोनी भाषा तद्दन जुदीज छे,अने कदाच कोइ एक अंगनी छे, जेनुं नाम हुं हाल स्पष्ट रीते कही शकु तेम नथी.

Aho ! Shrutgyanam

आवां बीजां मीति विषेनां जैनोनां कथनो संबंधी एक बाबत उपर खास भार मुकवानो छे, अने ते ए के, सर्व ग्रंथकारो विक्रम संवतनी स्थापना उज्जयिनीना राजा विक्रमादित्ये करी एम माने छे. पण कील्हार्ने[9] घणा वखत थयां सिद्ध कर्युं छे के इ. स. पूर्वे ५७ थी शरु थता संवत्साथे, उज्जयिनीना राजा विक्रमादित्य, के जे कदाचित् जगत्मां थयो पण नहि होय, तेनो संबंध घणो पाछळ थी स्थापित थयो छे; अने ए विक्रम संवत्नो साथी प्रथम उल्लेख, संवत् ८९८=इ. स. ८४२ ना धोळपुरना एक लेखमां करवामां आव्यो छे; तथा ते संवत्नी साथे विक्रमना नामनुं जे जूनामां जूना साहित्यमां कथन थएलुं छे ते धनपाळना पाइयलच्छी (वि. सं. १०२९ इ. स. ९७२) अने अमितगतिना सुभाषितरत्नसंदोह (वि. सं. १०५० इ. स. ९९४) ग्रंथमां छे.[10] आ प्रमाणे जो आपणे गणना करिए तो आपणने जणाशे के विद्यमान रूपमां तो आ श्लोको घणा जूना होई शके नहि; एटले के कदाच इ. स. ना ८मा अगर ९ मा सैकाना हशे. पण आ तो मात्र सूचना ज छे; अने आ श्लोकोमां आपेली, महावीरना अवसान अने इ. स. पूर्वे ५७ मां शरु थएला संवत्नी वच्चेना काळमां थएला राजाओनी गणतरी, आ संवत्नो उज्जयिनीना काल्पनिक राजा विक्रमादित्य साथे कोई पण रीतिए संबंध थयो, तेना घणा वखत पहेलां हयात हशे.

ए गाथाओमां करेलां कथनो जरा गूढ लागे छे. अहीं अवंतीना राजा पालकने नंद अने मौर्य वंशो साथे, मगधना पुष्यमित्र साथे, तथा गर्दभिल्ल, जेने अन्य स्थळे विक्रमादित्यना पिता तरीके वर्णववामां आव्यो छे तेनी साथे, तेम ज पश्चिम हिंदना केटलाक राजाओ साथे अने हिंदना उत्तर-पश्चिम खुणाना अनार्य राजवंशोना शकनी साथे एकत्रित करवामां आव्यो छे जेकोबीए[11] जणाव्युं छे के आ यादी के जे प्रथमथी ज मगधराजाओनां नाम आपवा माटे रचाई हशे, कारण के महावीर तेज देशना हता, तेमां अवन्तीना राजा पालकनुं नाम आवे ए वात शंकास्पद छे. त्यारे आ पालक ते कोण? खरेखर आ पालक बीजो कोई नहि पण ते अवन्तीना प्रद्योतराजानो पुत्र अने वारस तथा वत्सना प्रसिद्ध राजा उदयननी[12] राणी वासवदत्तानो भाई, जे पालक नामे ओळखाय छे ते ज छे. आ उदयन महावीर तथा बुद्धनो समकालीन हतो तेथी तेनो साळो पालक लगभग महावीरना निर्वाण समयमां राज्यारूढ थयो होय ए संभवित छे. परंतु महावीरना समयमां के त्यारपछी मगधमां शासन करता शिशुनागना वंश साथे ए पालकने कोई पण जातनो संबंध नथी. पण आ यादीमां तेनुं नाम आववाथी आपणने गाथाना मूळविषयक प्रश्नना निराकरण माटे एक अमूल्य कुंची मळे छे. कारण के उपर जणाव्या प्रमाणे हालना रूपमां तेओ आधुनिक छे, अने तेथी ज्यारे मगधना राज्य साथे जैन लेखकोनो संबंध रह्यो न हतो ते वखतमां रचाएली छे. पण तेमां जणावेलां ४७० वर्षमांथी २९३

9. इन्डि. एन्टी० पु. २०, पा. ३९७.

10. समय निर्णयना जरा तफावत माटे (इ. स. ९९३ अगर ९९४), सरखावो स्मीट (Schmidt) अने हर्टेल (Hertel), Z. D. M. G. 59, 297

11. कल्पसूत्र, पा. ८.

12. भाऊ दाजीना कहेवा प्रमाणे मेरुतुंगे स्पष्ट जणाव्युं छे के जे रात्रे महावीरनुं निर्वाण थयुं ते ज रात्रे प्रद्योतनुं मरण थयुं, जर्नल बो. ब्रॅ. रॉ. ए. सो. पु. ९, पा. १४७. मृच्छकटिकमां जे नाम आवे छे ते एनुं छे के नहि ते कही शकाय तेम नथी. पण ते नाटकमां तेना अने उदयनना संबंध विषे कोई साबीति न होवाथी हुं ए वात संभवित धारतो नथी. परंतु त्रिवेन्द्रम् ग्रंथमाळामां छपातुं चारुदत्तनुं मूळ मळशे त्यारे कदाच आ प्रश्न उपर कांइक अजवाळुं पाडी शकाशे.

Aho ! Shrutgyanam

जेटलां वर्ष सुधीना तो मगधना खरा ऐतिहासिक राज्यकर्ताओने गणाव्या छ, तेथी एम चोक्कस अनुमान थई शके के मगधराजाओनां खरां नाम अपनारी जूनी तवारीखोमांथी आ नामो लीधां हशे. आ यादीमां छेल्लां नामो उज्जयिनीना राजाओनां आवे छे; गर्दभिल्ल पण उज्जयिनीनो राजा हतो, तेनो पुत्र विक्रमादित्य तेओमां घणो प्रख्यात हतो, तथा जैन लोकोए इस्वी सननां पहेलांनां सैकाओमां हिंदना पश्चिम भागमां घणो अगत्यनो भाग भजव्यो हतो, तेम ज तेमने उज्जयिनी साथे घणो संबंध हतो;एटला माटे तेमने उज्जयिनीना राजाना नामथी आ यादी शरु करवी तथा तेना ज नामथी इति करवी ए अनुकूळ लाग्युं हशे. विशेषमां एम पण एक अनुमान थई शके के मौर्यराजाओनी पडतीथी ज जैनोनो मगध अने पूर्वहिंद साथेनो संबंध तूटी गयो हतो. बौद्धोनी गुंचवाडा भरेली वातो उपरथी तथा बीजां वधारे निश्चित प्रमाणो[13] उपरथी आपणे एम धारी शकीए के पुष्यमित्र घणो ज धर्मद्वेषी हतो, अथवा तो एना वंशजोथी तेमने घणुं सहन करवुं पडयुं हतुं. ते समय पछी खरी रीते मगधराज्य विषे तेओ कशुं जाणता न हता. [14] मगध देशना आ राजाओनी यादीमां पालकनुं नाम केम आव्युं तेना विषे प्रो. जेकोबीए [15] एक गुंचवण भरेलो तर्क बांध्यो हतो, ते एवो के ग्रंथकर्ताए अजातशत्रुना पुत्र अने वारस उदायिनने बदले भूलथी पालकना बनेवी उदयनने गण्यो, अने तेथी उज्जयिनीना पालकनुं नाम आ प्रमाणे ए यादीमां आवी गयुं. मैं उपर समजाव्युं छे ते प्रमाणे हुं धारतो नथी के पालक मूळ यादीमां होय; पण जो तेमां, तेना नामनी हयाती माटे कांई कारण आपवुं होय तो, हुं सरळ रीते ग्राह्य थाय तेवी बीजी सूचना करूं छुं. कल्पसूत्र १४७ (जेकोबी—संपादित पा. ६७) मां एम कहेवामां आव्युं छे के महावीर ज्यारे छेल्ला पावा (अगर पापा) मां रह्या हता त्यारे हस्तिपालकनी लेखकोवाळी सभामां (रज्जुसभा) निर्वाण पाम्या. आ राजानुं नाम कल्पसूत्र १२३ मां पण आवे छे, ज्यां तेने हात्थिपाल कहेलो छे, अने जेकोबीए, से० बु० इ०, पु० २२, पा० २६४, २६९ ए बन्ने ठेकाणे हास्तिपाल एम नाम वापरेलुं छे. पण हस्तलिखितग्रंथ बन्ने फकराओमां हात्थिपाल अने हात्थिपालग एम रूप आपे छे, अने पाछलुं रूप जेकोबीए कल्प० १४७मां आपेलुं छे. आ उपरथी एम स्पष्ट थाय छे के तेनुं नाम हस्तिपाल अगर हास्तिपालक हतुं. आ बाबत उपर कांई भार मूकवानी जरूर नथी, कारण के तेमांथी वधारे जाणवानुं आपणने कांई कारण नथी. हवे हस्तिपाल (क) ने घरगतु भाषामां पालक पण कहेता होय तो ते संभवित छे अने मानी शकाय तेम छे; तेम ज आ राजा महावीरना निर्वाण साथे घणो निकटनो संबंध धरावनारो होवाथी आपणे एम सूचवी शकिए के महावीरना निर्वाणनी रात्रिए तेने अभिषेक करवामां आव्यो हतो, एम पाछळथी कहेवामां आव्युं हशे. मारा अभिप्राय प्रमाणे, कोईक पालक जेने, पश्चिम हिंदमां जैनोमां प्रसिद्ध थएला ए ज नामना अवन्तीना राजाने बदले पाछळथी भूलथी गण्यो हशे, तेनो आ यादीमां अस्तित्व भोगववानुं आथी पुरतुं कारण मळी शके. [16] परंतु उपर जणावेलां केटलांक कारणोने लीधे

13. सरखावोः वी. ए. स्मीथ, अर्ली हिस्टरी ऑफ इंडीआ, पा. १८८.

14. पूर्वहिंदमां कालिंगनो राजा खारवेल जैनोनो रक्षक हतो; परंतु आ रक्षक पणुं थोडो वखत रह्युं हशे. जैनो पोताना ए आश्रयभूत राजानो नामोल्लेख पण क्यांए करता नथी, तेम ज तेनी मीति पण अनिश्चित छे.

15. कल्पसूत्र, पा. ८,

16. पावानो हस्तिपाल (क) राजा कपिलवस्तुना शुद्धोदननी माफक, अगर कुंडग्गामना सिद्धार्थनी माफक एक नानो ठाकोर हशे, तेथी हुं धारुं छुं ते प्रमाणे केई पण इतर जैन अगर ब्राह्मण ग्रंथोमां तेनुं नाम मळी आवतुं नथी. आ उपरथी एम जणाय छे के एनुं नाम याद रहेवानुं कारण ए ज के एना राज्यमां महावीर निर्वाणने पाम्या; अने तेथी ए पण स्पष्ट ज छे के आवो नानो राजा तेना नामना मोटा राजाने बदले भूलथी गणवामां आवी जाय.

Aho ! Shrutgyanam

आ पालक राजा महावीरनो समय नक्की करवामां, अने महावीर निर्वाण तथा विक्रम संवत्नो प्रारंभ ए बेनी वच्चेनो समय पूरो करवामां, उपयोगी थाय तेम नथी.

हाल तुरत आपणे आ श्लोकोमां आपेलो नंदोनो समय (१५५ वर्ष), मौर्योनो समय (१०८ वर्ष) तथा पुष्यमित्रनो समय (३० वर्ष) तपासमां लेता नथी; तेनो विचार आगळ उपर करीशुं. हमणां विक्रमसंवत् पहेलां ११७ वर्ष सुधीना, एटले के लगभग इ० स० पूर्वे १७४-५७ सुधीना राजाओ विषे हुं बोलवा मागुं छुं. आ राजाओ नीचे प्रमाणेः

बालमित्र अने भानुमित्र, ६० वर्ष राज्य
नहवहण (नभोवाहन), ४० " "
गर्दभिल्ल १३ " "
अने शक ४ वर्ष राज्य

आ राजाओनी विचित्र यादी विषे कांई पण निश्चित रीते कहेवातुं नथी. नहवहण जेने बदले बुल्हर अने जेकोबी नभोवहन लखे छे तेनुं नाम बीलकुल जाण्यामां नथी; [17] तेने माटे एक ज सूचना थई शके के मौर्य राज्यनी पडतीनो समय अने विक्रमसंवत्ना आरंभनो समय ए बेउनी वचमां पश्चिम हिंदमां ए कोई नानो राजा थयो हशे. वळी, जो के बलमित्र अने भानुमित्रनां नाम बीजे स्थळे जोवामां आवे छे तो पण एमने माटे पण उपरोक्त कथन ज कहेवुं योग्य थशे. जेकोबीए प्रसिद्ध करेली, जरा गुंचवाडा भरेली कालकाचार्यनी वार्तामां, पा० २६८ उपर आपणे वांचीए छीए के आ राजाओ जे कालकना भत्रिजा थता हता तेओनुं राज्य भरुकच्छ (भरुच) मां हतुं, तथा तेओ जैनधर्म प्रत्ये मित्राचारीथी वर्तता हता.* ए वार्तामां कह्या-प्रमाणे कालके रोषे भराईने, पोताना शत्रु उज्जयिनीना राजा गर्दभिल्लने मारवाने, शक लोको ने हिंदमां बोलाव्या हता. ते उपरथी आ बे राजा विक्रमना समयथी जरा ज आगळ थया हता एम कही शकाय. एक अगर त्रण [18] कालकोनी वातोनो वधारे. गुंचवाडो करवानुं मूकी दईने हुं एटलुं ज कहुं छुं के कालक एक ज थयो हतो जे महावीर पछीनो २३ मो 'स्थविर' हतो; तथा कल्पद्रुमनी [19] पूरवणीमां कह्या प्रमाणे निर्वाण पछी ३७६ मा वर्षमां विद्यमान हतो; एटले के इ. स. पूर्वे ५२७ थी गणीए तो इ. स. पूर्वे १५१ मुं वर्ष आवे. तपागच्छनी [20] पट्टावलीमां कहेलुं छे के आ कालक महावीर पछी ३७६ अगर ३८६ वर्षे, एटले के इ. स. पूर्वे १५१ अगर १४१ मां पंचत्वने पाम्यो; अने आ समय उपरोक्त श्लोकोमां बलमित्र अने भानुमित्र विषे निर्णीत करेला समय साथे बराबर मळतो आवे छे; कारण के तेओ बंनेए ६० वर्ष सुधी एटले इ. स. पूर्वे १७४-१७३ अने ११४-११३ नी वचमां राज्य करेलुं मानवामां आवे छे. परंतु हुं तो आ वातने, तेम ज उपरोक्त श्लोकोने जरा पण अगत्यता आपी शकतो नथी.

17. जो आ **नहवाण** नाम कांई पण उपयोगनुं होय अने ते सल्प राजा **नहपान** जे इ. स. ८०—१२५ मां थयो हतो एम मानवामां आवे छे, ते ज ए होय, तो आ यादी पाछला भागमांथी नकामी नीवडे. पण वस्तुस्थिति आ प्रमाणे नथी एम मानवाने मने कारणो मळे छेः (१) गमे तेवा गुंचवाडा भरेली वंशावळी होय तो पण **नहपान** ने विक्रम पहेलां मूकवो ए असंभव छे; अने (२) जो, ते **नहपान** ज होय, तो चोक्कस रीते तेनुं नाम कालकाचार्यनी वार्तामां आववुं ज जोईए, के जे वार्तानो विषय विक्रमनी पहेलां हिंदमा सीधीयन सत्तानो उदय ए छे, पण ए प्रमाणे जोवामां आवतुं नथी.

18. सरखावोः जॅकोबी, पा. २५०.

19. जेणे उत्तराध्ययन सूत्र उपर टीका लखी हती ते लक्ष्मीवल्लभनी बनावेली कल्पसूत्र उपर आ एक टीका छे.

20. क्लाट, इन्डि. एन्टी० पु. ११, पा. २५१.

Aho ! Shrutgyanam

उपर निर्दिष्ट करेली कालकनी वार्तामां ज गर्दभिल्ल अने शकोनो इतिहास आवे छे. महावीर पछी ४५३ मा वर्षमां एटले के इ. स. पूर्वे ७४ मां अगर विक्रमनी पहेलां सत्तरमा वर्षे थएला राज्यारोहण वाळा गर्दभिल्लना समयमां हयाती धरावनार बीजा कालके विक्रम राजाना पहेलां सीधीयन राजाओने हिंदुस्थानमां चढाई करवा माटे बोलाव्या तेना विषेनी वातोने, खरेखर, कांईक ऐतिहासिक प्रमाण होवुं जोईए. बीजे स्थळे आ गर्दभि (ल) ने उज्जयिनीनो राजा तथा विक्रमादित्यनो[21] पिता कहेलो छे; अने तेना विषे एम सूचित करवामां आव्युं छे के इ.स.४२०–४३८ मां थएलो अरबस्ताननो राजा बहराम गोर तेज आ हतो. बीजा वळी कहे छे के इ.स. पूर्वे पहेला सैकामां थएलो सत्रप गुडफर अगर गॉन्डोफेरस ते पण आज हतो; [22] परंतु गर्दभि(ल) विक्रमना समय साथे निकटनो संबंध धरावतो हतो, तेथी उपरोक्त बन्ने प्रमाणो निर्बल ठरे छे. वळी, गर्दभिल्ल ए नाम पण एक विचित्र भारतीय जेवुं लागे छे, [23] जेनुं कारण भाग्ये ज आपी शकाय; तेथी ते नामनुं मूळ परदेशीय हशे एम संभवे छे. मने एम पण शक्य लागे छे के गर्दभिल्ल ए ग्रीक नाम छे अने तेथी ते नामनो माणस कोईक नानो ग्रीक राजा होवो जोईए जेने सीधीयन राजाओए हराव्यो हशे. पण तेने उज्जैनना ए नामना प्रख्यात राजा साथे कांई संबंध न हतो. आ कामचलाउ तर्कनी विरुद्ध सबळ प्रमाण आपी शकाय तेम नथी, कारण के विष्णुपुराण प० ४४, २४, १४ मां गर्दभिल्लोने एक जात तरीके गणी, आंध्र वंशथी उतरी आवेली यवन, शक, बाल्हीक विगेरे हिंदुस्थान उपर चढाई करनारी जातो साथे गणावी छे; ए कारणे कदाच घणा जूना सैकाओमां थएला गर्दभिल्लनी साथे नैसर्गिक अगर कृत्रिम संबंधे तेना नाम उपरथी आ लोकोनुं नाम पडयुं हशे.

गर्दभिल्लना विषयमां आटलुं ज.पण शक के जेणे विक्रमादित्यथी हार्या पहेलां चार वर्ष सुधी राज्य कर्युं हतुं एम कहेलुं छे, तेना विषे घणो रस आपी शके एवी तथा ऐतिहासिक उपयोगिता वाळी केटलीक सूचनाओ कालकनी गुंचवणभरेली वार्तामां आवेली छे. ते वार्तामां कहेलुं छे के गर्दभिल्लना उच्छेदनी प्रतिज्ञा लईने कालक केटलोक वखत भटक्यो अने शककूल देशमां (Z. D. M. G. 34,262) आव्यो; अने कालकाचार्यकथानक, श्लोक ६३ मां शकवंश विषे कहेलुं छे के:—

सगकूलाओ जेणं समागमा तेण ते सगा जाया ।

' शककूलमांथी उतरी आवेला होवाथी ते शक कहेवाया, वळी, एमां ज कहेलुं छे के शककूलना प्रांतोना अधिकारीओने साहि कहेता. तथा ते देशना राजा 'राजसमूहना मुकूटमणि' ने साहाणुसाहि कहेवाता. 'शककूल–शकस्थान ' एम कहेवुं प्रो. जेकोबीनुं सत्य हतुं; [24] तथा रुद्रदामा, ११, ८, २,[25] मां आवेलुं नाम जे संस्कृत शब्द शककूलना जेवुं ज छे ते पण तेमणे संभारी आप्युं छे; अने एटलुं तो निःसंदेह छे के ते उपरथी ज जरा फेरफार करी पाडेलुं छे. तेथी कालक विषेनी वार्तानो तथा तेणे करावेली सीधीयनोनी चढाईनो कांईक ऐतिहासिक

21. विष्णुपुराण (विल्सन), ५, ३९२; सरखावो वेबर इन्डि० स्टुडी० पु. १५, पा. २५२

22. प्रथम सूचना As. Res. IX, 147 मां विल्फर्डे करेली, अने बीजी इन्डि०एन्टी० २, १४२ मां प्रीन्सेपे करेली, तथा तेने Ind. Act. II,409 मां लॅसेने अनुमोदन आप्युं छे.

23. मारा धारवा प्रमाणे जूना नाम गोभिल साथे, तथा मृच्छकटिकमांना तद्दन अस्मृत रोभिल नाम साथेज सरखावी शकाय. सरखावोः Indog. Forsch, 28, 178; 29, 380 sqr.

24. पा. २५५.

25. (आ ठेकाणे लेखके ग्रीक अवतरण आपेलुं छे जे अहीं छापी शकाय तेम नथी–संपादक)

Aho ! Shrutgyanam

आधार हशे ज; तथा वार्तानुं 26 सघळुं रूप जोईने हुं धारूं छुं के, ओएमा कडफीस्से करेली हिंदना उत्तरपश्चिम भागनी जीत विषे ते कहे छे, ए असंभवित छे. कारण के ते वार्तामां शकसत्रपो अने कोईक ग्रीक (?) राजा (गर्दभिल्ल) वच्चेनी लडाई जे पाछळथी उज्जयिनीनी सामान्य लौकिक वार्ता थई तेनी आछी स्मृति ज हशे एम लागे छे. इ. स. पूर्वे प्रथम सैकामां जे शक राजाओ थया तेनो पूर्ण अहेवाल डफ साहेबनी क्रॉनोलॉजी ऑफ इंडिआ, पा. १७ मां आपलो छे, अने ते अहेवालथी मारी सूचना निर्बळ थती नथी. चढाई करनारा अरबस्तानी हता तथा साहाणुसाहिनो अर्थ 'राजाधिराज' थाय ए कल्पनाने टेको अपाय तेम नथी. कारण के ते एम स्पष्टताथी कहेलुं छे के चढाई करनारा शक हता, नहि के आरबी अगर बॅक्टेरीअन. 'शाओनानो शाओ' पद जे आ वार्तानो 'साहाणु साहि' मां हुं जोऊं छुं तेना विषे मारे कहेवुं जोईए के ते कनिष्क पहेलांना सिक्काओ उपर नथी; परंतु आ खास महत्वनुं नथी, कारण के एम जणाय छे के ए वार्ता घणा अर्वाचीन समयमां उत्पन्न थई; अने ते समयमां पहेलांना शको अने कुशानो वच्चे गुंचवाडो थई शके ते सहज छे. परंतु ए वार्तामां शक वंशनां झीणां झीणां स्मरणो जाळवी राखवामां आव्यां छे, ते उपरथी एम सिद्ध थाय छे के ए वार्ता तद्दन नकामी नथी.

आ चर्चाथी हुं बतावबा मागुं छुं के उपरोक्त श्लोकोमां आपेली वंशवार यादी जेना उपर जैन लोको महावीरना मरण अने विक्रमसंवत्ना आरंभनी वच्चेनां ४७० वर्षना समयनो आधार राखे छे ते लगभग तद्दन नकामी छे. आ समय भरवा माटे क्रमवार करेली राजाओनी श्रेणी तद्दन बिन ऐतिहासिक छे, अने तेथी तेना उपर आधार राखी शकाय तेम नथी. कारण के तेमां निर्वाण पछीनां ६० वर्षोमां उज्जैननो एक राजा थयो, एम कहेलुं छे, पण ते राजाने महावीरनी साथे कोई पण संबंध नथी. उपरोक्त यादीमां तेनुं नाम केम दाखल थयुं ते माटे में उपर प्रमाणे कारणो शोधवा प्रयत्न कर्यो छे. बाकीनां २९३ वर्षोमां मगधना वंशोनो समावेश करेलो छे, जेनी ऐतिहासिकता विषे कोई पण जातनो शक नथी. आ उपरथी एम स्पष्ट जणाय छे के प्रथम आ यादीमां मगधना राजाओने ज मूकवाना हशे, के जे वात स्वाभाविक रीते आपणने पण इष्ट छे. कारण के महावीरे लगभग पोतानी आखी जींदगी ए ज देशमां तथा बिंबिसार अने अजातशत्रु राजाओना गाढ संबंधमां गाळी हती. विक्रम पहेलांनां ११७ वर्षमां जे जूदा जूदा भागना राजाओनां नामो भर्यां छे, तेना विषे आपणे एटलुं ज कही शकीए छीए के ते राजाओनो मगध साथे कांई पण संबंध हतो नहि.

उपरोक्त विवेचनथी जणाशे के जैनोना जे कथन प्रमाणे महावीर विक्रम पहेलां ४७० वर्षे, अगर इ. स. पूर्वे ५२७ मां थया ते कथनने मात्र कल्पनामय ज आधार छे, अने तेथी अविश्वसनीय छे. हवे हुं मारी तपासना बीजा भाग उपर आवीश अने एमां बतावीश के उपरोक्त कथन निश्चित करेली बौद्ध मीतिओ साथे पण असंबद्ध छे, अने तेथी सर्वथा तेनो त्याग करवो जोईए.

२. महावीर अने जैनो साथे बौद्धोनो संबंध—बुद्धनो निर्वाण-समय.

जेकोबी अने बुल्हरे ऊहापोह करीने स्पष्ट कर्युं छे के बौद्ध अने जैन आगमोमां घणाखरा एकना एक ज माणसोनां नामो आवे छे-मात्र केटलीक जग्याए ज तेमने माटे जुदां जुदां नामो वापरवामां आव्यां छे. आ उपरथी उपरोक्त विद्वान् महाशयो ए निर्णय उपर आव्या छे के बुद्ध

26. कालकनी वार्तामां साहाणुसाहि हिंद उपर चढाइ करतो नथी पण तेना साहिओ तेना क्रोधथी नासी छुटवाने चढाइ करे छे.

Aho ! Shrutgyanam

अने महावीर समकालीन होवा जोईए, तेमणे लगभग एक ज प्रदेशमां प्रवास कर्यो होवो जोईए तथा तेमना वखतना एक ज राजाओ अने अग्रगण्य पुरुषोना संसर्गमां तेओ आव्या होवा जोईए. विशेषमां जेकोबीए खास निश्चित रीते बताव्युं छे के बौद्ध आगममां गणावेला [27] छ पाखंडी गुरुओमांना निग्गन्थ–नात (थ)–पुत्त ते ज महावीर छे. आ बन्ने समकालीन हता, तथा बन्ने मगधमां फरता हता[28] तेथी परस्पर समागममां आव्या हशे, के केम तेनी कदा च कोईने शंका होई शके; पण, आ बन्ने तद्दन भिन्न अने स्वतंत्र हता ए विषयमां तो हवे कोईने शंका थाय तेम नथी. नात(थ) पुत्त अने तेना अनुयायिओ संबंधे बौद्ध आगमोनां वाक्योनी प्रो. जेकोबीए, सॅक्रेड् बुक्स् ऑफ् धी ईस्ट, पु० ४५, पा० १५ मां सारी रीते चर्चा करेली छे. परंतु तत्स्थळे तेमनो मुख्य हेतु मात्र जैनो अने तेमना धर्म विषेना बौद्ध उल्लेखो भेगा करी समजावावानो हतो, ए उल्लेखोमांथी ऐतिहासिक बाबतो तारवी काढवानो हेतु गौण हतो, तेथी एमांनां केटलांक वाक्यो विषे हुं अहीं पुनः चर्चा करीश. जो के तेमां वर्णवेला बनावो पछी घणा लांबा समये पाली आगम विद्यमान रूपमां संगठित थएला होवाथी तेना उपर सर्वथा आधार राखी शकाय तेम तो नथी; तो पण तेमांना केटलाक मुख्य बनावो तो खास बनेला होवानां सबळ प्रमाणो जणाय छे.

सामञ्ञफलसुत्त (दी० नि० १, पा० ४७) नी सुज्ञात प्रस्तावनामां कहेलुं छे के, मगधराज अजातशत्रुए अनुक्रमे पूरणकस्सप, मक्खलीगोसाल, अजितकेसकंबल, पकुधकच्चायन, संजयवेलट्ठीपुत्त, अने निगण्ठ नाथपुत्त एम छ पाखंडी गुरुओनो धर्म सांभळवा तेमनी मुलाकात लीधी, अने आखरे असंतुष्ट थईने बुद्धने शरणे गयो. एमां जरा अतिशयोक्ति हशे, कारण के एक ज रातमां अजातशत्रुए सात महान् गुरुओनी मुलाकात लीधी ए मानी शकाय तेम नथी.[29] परंतु आमांना गोसाल अने नातपुत्त ए बे गुरुओनी धार्मिक मान्यताओने जैन लेखो [30] साथे सरखावतां आपणने जे बातमी मळे छे ते उपरथी एम कही शकाय के ए प्रस्तावनानो निष्कर्ष खरो छे. वळी औपपातिकसूत्र जेवा जैन ग्रंथमां पण राजा कूणीय अगर कोणिय (अजा-

---

27. कांई विशेष कह्या विना ज्यां ज्यां मात्र **नात (थ) पुत्त**नुं नाम आवे छे एवां वाक्यो, दाखला तरीके नीचे प्रमाणेः–चु० व० ५, ८, १; दी० नि० २, पृ० १५०; म० नि० १, पृ० १९८, २५०; २, पृ० २; बौद्ध संस्कृतमां तेने **निर्ग्रन्थो ज्ञातिपुत्रः** कहेलो छे, दाखला तरीके **दिव्यावदान** पा. १४३; **महावस्तु** १, पा. २५३, २५७; ३, पा. ३८३.

28. स्वर्गस्थ एल. फीअरे **प्रपंचसूदनी** उपरथी J. A. Ser, VIII,t. XII, 209 मां एवो मत दर्शाव्यो छे के महावीर ने बुद्ध कदापि मळ्या न हता, परंतु आ एक भूल छे एम स्पष्ट जणाय छे.

29. **माज्झिमनिका** ० २, पा. २ मां कहेलुं छे के बुद्धना वखतमां उपरोक्त छए पाखंडी गुरुओ एक वखते त्यां साथे चातुर्मास रह्या हता. **कल्पसू०** १२२ मां कह्या प्रमाणे महावीरे त्यां १४ चातुर्मास गाळ्यां. परंतु दी०नि० मां एम कहुं छे के चोमासा पछी कार्तिकनी पूर्णिमाने दिवसे अजातशत्रुए तेनी मुलाकात लीधी. परंतु एम पण बनवुं शक्य छे के ए ज बाबतनो अहीं उल्लेख होय.

30. (दी.नि.१,५७ मांनी) नातपुत्तनी धार्मिक मान्यताओ माटे सरखावोः–जेकोबी, से० बु० इ०, पु० ४५, पृ० २०; अने गोसालनी मान्यताओ माटे (दी० नि० १५३) पृ० २९ तथा हेस्टिंग्स एन्साइक्लोपीडीआ, पु.१ पा. २५९ मां आवेलो डॉ. होर्नेलनो लेख. (सरखावो तेम ज **उवासगदसाओ** App.II)

Aho ! Shrutgyanam

तशत्रु) ए लीधेली महावीरनी मुलाकात विषे कथन करेलुं छे; तेथी जो के दीर्घनिकायमां 31 जेनो उल्लेख करेलो छे ते ज आ मुलाकात हशे, एम कहेवाने प्रमाणो नथी, तो पण अजातशत्रु महावीरनी मुलाकात लेतो तेनी कल्पना जैन लेखकोने तद्दन अज्ञात न हती ए सिद्ध करवाने पूरता दाखला मळी शके तेम छे.

मज्झिमनिकाय १, पा० ९२ मां, बुद्धे पोताना सगा शाक्यकुमार महानामनने राजगृहनी नजीकमां केटलाक निर्ग्रन्थ साधुओ साथे थएली पोतानी वातचीत विषे कहेलुं छे. महावीरना ते शिष्योए पोताना गुरु सर्वज्ञ, सर्वद्रष्टा वगेरे छे एम कही तेमनां वखाण कर्यां हतां; आमां कांई खास विशेष नथी, कारण के सर्वज्ञता ए महावीर तेम ज गोसाल; बुद्ध तेमज देवदत्त सर्वनुं सामान्य लक्षण थई पडयुं हतुं. वळी, पाली आगमोमां बीजा घणा दाखला छे के ज्यां उपर प्रमाणे ज महावीरना शिष्योए पोताना गुरुना सर्वज्ञ तरीके वखाण करेलां छे. तेवी ज रीते मज्झिमनि० २, ३१ मां राजगृहमां सुकुलदायि; तेमां ज २, २१४ मां केटलाक निर्ग्रन्थ साधुओ; अने अंगुत्तर १, २२० मां लिच्छवी कुमार अभय वेसालीमां आनंदनी साथे वात चीतमां नातपुत्तनां वखाण करे छे. परंतु आ सर्व फकराओमां नातपुत्त, तेनी धर्मभावनाओ तथा तेना अनुयायिओ विषे घणी ज्ञाततापूर्वक कहेलुं छे, तेथी एम सिद्ध थाय छे के बौद्ध आगमोने यथास्थित रूप आपनाराओने गौतम अने महावीरना जीवनसमयना बौद्धो अने जैनो वच्चेना संबंधनुं चोक्कस ज्ञान हतुं.

वेसालीमां 32 रहेतो सेनापति सीह जे पाछळथी बौद्ध थयो हतो तेना नातपुत्त साथेना समागम बाबतना महावग्ग ६, ३१,१ ना फकरा विषे, तथा मज्झिम नि० (१, पा० ३७१) ना प्रसिद्ध उपालिसुत्त विषे प्रो. जेकोबीए से० बु० इ० पु० ४५, पा० १६ मां चर्चा करी छे. एमां विस्तार पूर्वक कहेलुं छे के उपाली जे नातपुत्तनो अनुयायी हतो, ते ज्यारे नालन्दामां 33 आ बन्ने गुरुओ मळ्या हता त्यारे धार्मिक विचारोमां बुद्धने हरावबाने त्यां गयो हतो. परंतु आ प्रयत्ननुं परिणाम उलटुं ज आव्युं, कारण के बुद्धे तेने ज (उपालिने) पोताने शिष्य बनाव्यो. त्यार बाद उपालि पोताने घेर राजगृहमां गयो अने द्वारपालने कह्युं के हवे निर्ग्रन्थोने पेसवा देवा नहि. ज्यारे पाछळथी पोताना शिष्यमंडळ सहित महावीर तेने मळवा आव्या त्यारे उपालिए पोताने धर्म बदलवानुं कारण कह्युं अने बुद्धनां वखाण कर्यां. तेमां अंते आ शब्दो आवे छेः—

अथ खो निग्गण्ठस्स नातपुत्तस्स भगवतो सक्कारं असहमानस्स तत्थ एव उण्हं लोहितं मुखतो उग्गच्छीति ।

'पण भगवान बुद्धनां वखाण सहन नहि करी शकवाथी निगंठ नातपुत्तना मुखमांथी उष्ण लोही नीकळी पडयुं.'

---

31. **औपपातिकसूत्र**मां कह्युं छे क कूणिय चम्पामां रहेतो हतो; **दीघनिकाय**मां कह्युं छे के उपरोक्त समागम राजगृहमां थयो हतो. **उवास** ० १, ७ मां उद्दंकित अजातशत्रुनी मुलाकात (वी. ए. स्मीथ पोताना हिंदुस्तानना प्राचीन इतिहास, पा. ४१ मां तेनुं अवतरण लीधुं छे.) चंपानो पण उल्लेख करे छे. आ विषे हुं आगळ उपर कहीश.

32. उपरोक्त फकरो **अंगु०निकाय**, ४, पा. १८० मां पण आवे छे.

33. उपर आपेला कल्पसू० १२२ ना अवतरणमां महावीरे राजगृहमां तथा नालन्दाना परा (वहिरिका) मां १४ चोमासां गाळ्यां. आ स्थळने जैनो पण प्रख्यात मानता हता; सरखावोः **सूत्रकृतांग** २,७–से० बु० इ०, पु० ४५ , पृ० ४१९.

Aho ! Shrutgyanam

आ फकरा उपर घणो भार मुकवामां आव्यो छे, कारण के घणा विद्वानोए आ वातने दी० नि० ३, पृ० ११७ अने २०९; म० नि० २, पृ० २४३ वाळी हकीकत साथे जोडीने [34] कह्युं छे के नातपुत्त ज्यारे पावामां मरी गया त्यारे बुद्ध शाक्योनी भूमि उपरना सामगाममां हता. आ उपरथी एम अनुमान करवामां आव्युं छे के उपालीनी मुलाकात पछी थोडा ज वखतमां महावीरनुं अवसान थयुं. [35] अहीं, महावीरना अवसान विषेना बौद्ध उल्लेखना विषयमां हुं नहि बोलुं; आगळ उपर तेनी चर्चा करीश; परंतु उपालिनी आ वार्ता तथा तेना प्रथम गुरुना अवसान संबंधमां, बे बाबतो उपर हुं भार मूकवा मागुं छुं. प्रथम बाबत ए छे के– हालमां मनातुं महावीरना निर्वाणनुं स्थान पावापुरी पटणा प्रांतना विहार भागना गिरियक गामथी लगभग त्रण माइल दूर आवेलुं छे; [36] ज्यारे दी० नि० ३, पृ० ११७ विगेरे उपरथी ए स्पष्ट थाय छे के बौद्धो पावा ते स्थळने मानता हता के ज्यां कुसिनाराथी आवतां बुद्ध चुंदना घरमां रह्या हता; अने ते शाक्योना प्रदेशमां आवेलुं कहेवाय छे. राजगृहमां उपलिसाथे विखवाद थयां पछी जो महावीर थोडा ज वखतमां अवसान पामवाना होत तो तेवा आजारीने माटे आ स्थान घणुं दूर कहेवाय; तथा कल्पसू० १२२-३ प्रमाणे महावीरे पोतानुं छेल्लुं चोमासुं पावामां 'राजा हस्तिपालनी लेखकोनी सभा'मां गाळ्युं हतुं. तेथी उपालिने लीधे तेमनुं मरण थयुं एम जो मानीए तो पण उपालिनी मुलाकात पछी तेओ लगभग अर्धा वर्ष सुधी जीव्या हशे. बीजी बाबत ए छे के चु० व० ५,४,३ मां, ज्यारे देवदत्तने पण महावीरना जेवुं कारण बन्युं त्यारे तेना मुखमांथी पण उष्ण लोही नीकळ्युं एम एक ज वात कहेली छे. जो के केटलीक पाछळनी विगतो उपरथी स्पेन्स हार्डी अने बीगन्डेट [37] एम माने छे के उपालिना विरोधना परिणामे तेमनुं मरण थयुं, परंतु जूना लेखोमां कोई पण स्थळे ए प्रमाणे कहेलुं नथी. पण आ उपरथी हुं ए निर्णय उपर आवुं छुं के महावीरना मरणने उपालिना विरोध साथे कार्यकारणनो अगर अन्य कोई पण प्रकारनो संबंध नथी.

अभयकुमारसुत्त (म० नि० १, ३९२) मां कहेलुं छे के राजगृहमां निगंठनाथपुत्ते अभयने कह्युं के, तमे बुद्ध पासे जई, प्रिय शब्दो बोलवा ए ठीक के नहि, ते विषे प्रश्न पूछो. आ प्रमाणे बुध्दने पकडवाने जाळ पाथरवामां आवी; कारण के जो ते 'ना' कहे तो पोते खोटो पडे, अने 'हा' कहे तो देवदत्तने तेणे शा माटे कठोर शब्दोथी धिक्कार्यो हतो एम अभय पूछे. हुं कबुल करुं छुं के आ फकराने अगत्यता आपवानी जरुर नथी, कारण के पाली आगममां [38]

34. सरखावोः चामर्स. J. R. A. S. 1895, p. 665.

35. उपालिना विरोध पछी नातपुत्त थोडा ज वखते मरी गया ए वात स्पेन्स हार्डीए, मॅन्युअल ऑफ बुद्धिज्म् पा. २८० मां कहेली छे. पण सरखावोः–जेकोबी. कल्पसू० पा.६

36. सरखावोः इम्पीरीयल गॅझेटीअर ऑफ इंडिआ. पु. २०, पा. ३८१

37. सरखावोः से०बु०इ०,पु०१३,पृ० २५९.आ ज बाबत सिद्ध करनारो बीजो दाखलो सारिपुत्त अने मोगल्लानना गुरु संजयना इतिहासमां आवे छे. ज्यारे तेना शिष्योए तेनो त्याग कर्यो त्यारे तेणे लोही ओक्युं हतुं, एम कहेलुं छे. पण तेना मरण विषे कांई कहेलुं नथी, जे ते वखते थयुं नहि होय, कारण के मारा धारवा प्रमाणे ते ज बेलठ्ठीपुत्त नामे पाखंडी हतो. पण बील अने बीगन्डेट कहे छे के ते त्यारपछी तरत ज मरी गयो, जे बाबत स्पेन्स हार्डीना कथनथी विरुद्ध छे.Manual p. 202. सरखावोः से० बु० इ०, पु० १३, पृ० १४९.

38. संयुत्त० नि० ४, ३२२ मां जणाववामां आव्युं छे के एक दारुण दुष्काळना समये बुद्ध अने नातपुत्त बन्ने एक साथे नालंदामां रह्या हता. ते दर्मिआन नातपुत्त पोताना धर्मानुयायी एक गृहस्थ जेनुं नाम असिबन्धकपुत्त (सरखावो उपरोक्त पुस्तक पृ. ३१७) हतुं अने ते गामनो ग्रामणी हतो तेने बुद्धनी पासे जई एक प्रश्न पूछवा कह्युं के 'आ (दुकाळना) वखते तमारा बधा श्रमणोने अहीं राखी गरीब लोकोना खोराकने खाहा करावी देवो ए शुं तमने योग्य लागे छे ? '

Aho ! Shrutgyanam

बीजो पण एक आवो ज दाखलो आवेलो छे; पण अन्य कोई पण प्रमाणथी ए नकामो छे एम सिद्ध थई शके तेम नथी, तेथी एमांथी ए निष्कर्ष काढी शकाय के देवदत्तनो धर्मविरोध थया पछी पण महावीर जीवता हता. आ बनाव प्रो. ह्राइस डेवीड्सना 39 प्रमाण पुरःसर धारवा प्रमाणे बुद्धना निर्वाण पहेलां दस वर्षे बन्यो हतो.

प्रो. जेकोबी 40 एक उपयोगी बाबत उपर ध्यान खेंचे छे,-के जैनोना प्राचीन आगमोमां बुद्ध अने तेना अनुयायीओनो बीलकुल उल्लेख थयो नथी, तेथी आ बाबत, बुद्ध अने महावीर समकालीन होवा छतां बने ते नवाई जेवुं गणाय, अने ते उपरथी ए एवा अनुमान उपर आवे छे के महावीरना समयमां बौध्दोनुं घणुं महत्त्व नहिं वध्युं होय. गमे तेम हो, हुं आ अनुमानने मळतो थई शकुं नहि; केम के अनुमाननी प्रतिज्ञा जोईए तेवी खरी नथी. सिद्धान्तोमां केटलांए स्थळे अन्य संप्रदायोनी साथे बौद्धोनो पण खुल्लेखुल्लो निर्देश थएलो जोवामां आवे छे. 41 वळी; आनुं कारण केटलेक अंशे जैन सिद्धान्तनी रचना पण होय. बुद्ध महावीरनो प्रतिस्पर्धी हतो ए निःसंदेह छे अने भयंकर पण गणाय खरो, परंतु ते मंखलिपुत्त गोशालना जेवो द्रोही अने द्वेषीलो शत्रु तो नहोतो ज. कारण, मंखलिपुत्त गोशाले महावीरना धर्ममांथी नीकळी जई पोतानो स्वतंत्र मत स्थाप्यो; अने आटलेथी ज संतोष नहि मानी पोताना गुरुना करतां बे वर्ष पहेलां तीर्थंकरपद प्राप्त कर्यानी घोषणा करवा मांडी हती. आ बीना नवीन स्थापित थएला संघने (धार्मिक समाजने) एक भीतिजनक आघात पहोंचाडे ए स्वाभाविक छे, अने तेथी करीने आ तत्त्वज्ञानी 42 के जेने बुद्ध पण एक महान् दुराशयी पाखंडी 43 तरीके वर्णवे छे, तेना उपर जैन शास्त्रोमां पण गाळो अने शापोनो वरसाद वरसावेलो जोवामां आवे तो तेथी नवाई पामवा जेवुं नथी. आ प्रमाणे प्राचीन काळना जैनोने बुद्धना करतां गोशाल वधारे महत्त्वनो पाखंडी लाग्यो होय. आ उपरांत जैनोना सिद्धान्त ग्रंथो जे पाली सिद्धान्त पछी घणां वर्षे हालना रूपमां ग्रथित करवामां आव्या, तेने बौद्धोना आगमो 44 साथे सरखावी शकाय नहि. हुं आथी एम कांई सूचववा नथी मांगतो के बुद्ध अने तेना मतविषयक प्राचीन हकीकतो सूत्रोमांथी पुस्तकारूढ करनाराओए काढी नाखी छे. परंतु हुं बे बाबतो तरफ वाचकनुं खास ध्यान खेंचवा मागुं छुं के जे प्रो. जेकोबी माने छे तेम केटलेक अंशे अर्थोद्बोधन करे छे.

(१) जे दृष्टिवाद नामनुं अंग व्युच्छिन्न थयुं छे तेमां कदाच बौद्धोना संबंधमां कांई

---

39. जुओ, हेस्टींग्सनी एन्साइक्लोपीडीआ पु. ४. पृ. ६७६. 40. कल्पसूत्र, पृ. ४.

41. सरखावोः दा० त० वेबरनुं इंडी. स्टडी० १६, ३३३.३८१ अने सूत्रकृतांग २, ६, २६-से० बु० इ०, पु० ४५, पृ० ४१४.

42. भगवती, शतक १५ नो डॉ. हॉर्नलनो संक्षेप, उवासगदसाओ, परिशिष्ट १,

43. जुओ, अंगु० निकाय० १, ३३, २८६.

44. पूर्वकालमां चौद पूर्वोनुं विद्यमानपणुं; दृष्टिवाद व्युच्छिन्न थवाथी अंगोनी अपूर्णता अने श्वेताम्बरोना वर्तमानकालीन आगमोने प्रमाण मानवामां दिगंबरोनी चोक्खी ना; आ सर्वे हकीकतो एम सूचवे छे के गुरुशिष्यपरंपरा द्वारा मळेला विद्यमान सिद्धान्त ग्रंथो अपेक्षाकृत अर्वाचीन काळना छे.

Aho ! Shrutgyanam

उल्लेख होय तेम संभवे छे; कारण तेना नाम उपरथी जणाय छे के तेमां अन्यमतोना [45] ज संबंधमां ऊहापोह करेलो हतो.

(२) वर्तमानकालीन सिद्धान्तनी शैली ज एवी कृत्रिम छे के तेमां जोईती हकीकतो शोधी काढवी असंभवित छे. कारण के ते सर्व खंडित रूपे छे—जो के केटलेक स्थळे केटलाक भागोने कंटाळाभरेली भाषाशैलीमां विस्तृत करेला छे;—तेम ज ते (सिद्धान्त) उपरोक्त स्मारक गाथाओनी माफक तारवी काढी लीधेला या तो जूना सिद्धान्तमांना सामान्य रीते साचवी राखेला भागो जेवा छे.

आ विषय उपर हवे वधु चर्चा न करतां हुं जैनोना संबंधमां कांई खास हकीकतो आपवा बाळां केटलांक बौद्ध ग्रंथोमांनां उदाहरणो आपीश. कारण उपर चर्चेलो विषय हुं अन्य स्थळे [46] चर्चवा मागुं छुं. आवी जातना घणा फकराओ जेमां मतोनी विगतो जणावेली छे ते प्रो. जेकोबीए संगृहीत कर्या छे. आ स्थळे साधारण महत्त्वनी बाबतोना विषयना केटलाक फकराओ आपीश; अने ते, जरूर होय तो, प्रमाणरूपे बतावी शकाशे के बौद्धो अने जैनो, पोताना संप्रदायोना आरंभ कालमां—तेओना संस्थापकोना जीवनकालमां—परस्पर घणा ज निकट संबंधमां रहेता हता. जैनो पोताना धर्मप्रवर्तकोने 'अर्हत्' नुं पद आपे छे ए सुविख्यात छे. अने आ पद खारवेलनी शिलालिपिमां आवेला—समणो वा ब्राह्मणो वा अरहा (खार. वेल. ५, ८, १) [47], आ एक वाक्यमां जोवामां आववाथी मारा धारवा प्रमाणे तेनो अर्थ 'जैन' होवो जोईए. बीजी पण एक बाबत ध्यानमां राखवा जेवी छे के पाली ग्रंथोमां नातपुत्त अने बीजा पांच पाखंडी मताचार्यो माटे 'गणिन्', 'गणाचरिय', 'गणस्स सत्था', (संयुक्त नि० १, ६६) अने 'तित्थकर' एवा इल्काबो जणावेला छे. मारा मत प्रमाणे आ इल्काबो बुद्धने [48] कदापि लगाडवामां आवता नथी, पण जैन तीर्थंकर माटे ते बराबर बंध बेसता लागे छे; कारण के 'गण' शब्द प्राचीन समयमां जैन संघनो एक विभागसूचक हतो; जेनो अर्वाचीन कालीन 'गच्छ' प्रतिशब्द छे, अने तीर्थंकर पद तो महावीरनो अत्यंत सामान्य इल्काब छे जेनो हक्क गोशाले पण कर्यो हतो. आ संबंधमां कोईने शंका थाय तेम छे के आ बाबत कांई विशेष साबीत करी शके तेम नथी; कारण के आ इल्काबो बधा तीर्थिको माटे सरखी रीते वापरवामां आव्या छे, पण आपणे याद राखवुं जोईए के जे गोशाल महावीर पछी सौथी वधारे महत्त्वनो मनातो हतो, ते शरुआतमां महावीरनो मात्र शिष्य ज हतो; अने तेणे पोताना गुरु महावीरथी बे वर्ष पहेलां ज तीर्थंकरपद प्राप्त कर्यानो दावो कर्यो हतो. वळी, गाथामां आ बन्नेनी साथे पकुधकच्चायन अने पूरणकस्सपनो उल्लेख थएलो छे. आ गाथा खरेखर जूनी छे अने ते संयुक्त नि० २, ३, १०, ६ मां आवेली होवाथी विशेष प्रामाणिक गणावी जोईए. अने सु-

45. प्रो. जेकोबीने (से० बु० इ०, पु० २२ पृ० ४५) दृष्टिवादना एक विशिष्ट भाग तरीके मनातां चौद पूर्वो नष्ट थयानुं प्रधान कारण तेमां महावीरना विरोधीओना सिद्धान्तोनुं वर्णन आपेलुं हतुं, ते लागे छे. परंतु आ अनुमान मने बिलकुल स्वीकारवा लायक लागतुं नथी. एनाथी विशेष अविश्वासपात्र कारण वेबरे आप्युं छे. Ind. Stud. XVI, 248; Cf. also Lumann Actes du VIe congres des Orient. III, 559.

46. उत्तराध्ययनसूत्रनी आवृत्ति जे तैयार थाय छे तेनी प्रस्तावनामां.

47. बौद्ध धर्मग्रंथोमां अर्हत् ए इल्काब पाखंडी मताचार्योना नाम तरीके वपराएलो भाग्ये ज जोवामां आवे छे. सरखावोः राइझ डेविडस्, Hastings' Encyclopaedia 1, 774-

48. सामञ्ञफलसुत्त (दी० नि० १, ७४) मां बुद्ध अने तेना विरोधी मताचार्यो, जे अहींआं बहु ज नजीकना संबंधमां जोवामां आवे छे, तेमना भिन्न भिन्न बतावेला गुणो या लक्षणो जुओ.

Aho ! Shrutgyanam

मं० विला० १, १४४ मां बुध्दघोष खुल्ली रीते जणावे छे के पकुध 'सितूदक पटिखित्तो' हतोः अर्थात् (महावीरनी माफक) थंडा पाणीना उपयोगनो प्रतिषेध करनार हतो. अने मार्गमां नदी अथवा तळावमां थईने पार उतरवाने पाप मानतो हतो (नदिं वा मग्गोदकं वा अतिक्कम्म सीलं मे भिन्नं ति). तेना मतनी बीजी बाबतनुं प्रो. जेकोबीए से० बु० इ०, पु० ४५, पा० २४ मां विवेचन कर्युं छे. पूरण कस्सपना संबंधमां दीघनिकाय. १, ५२, 49 मां वर्णवेला तेना सिद्धान्तो उपरथी जैन धर्मनी साथे तेनी कांई पण समता जोवामां आवती नथी. परंतु तेना संबंधमां जणाववामां आवेली बे बाबतो खास ध्यानमां राखवा लायक छे, कारण ते उपरथी पूरण अने गोसालनो परस्पर संबंध घणो गाढ हतो तेम सूचित थाय छे. सु० विला० १, १४२मां एक कथा आपेली छे, जेमां पूरण शा कारणथी नग्न साधु थयो हतो ते बतावबामां आव्युं छे अने आ कथा तेज ग्रंथमां पृ० १४४ मां गोसालना संबंधमां आपेली दंतकथानी साथे तद्दन मळती छे. 50 वळी, गोसालना, वर्णानुसार छ जातिमां करेला मनुष्योना विभागो अंगुत्तर निकाय, ३, ३८३ मां पूरणना करेला छे एम बतावबामां आव्युं छे.51 आ हकीकत भूल भरेली होय तेम लागती नथी, परंतु ए एम बतावती होय तेम लागे छे के पूरणनो पण एवो मत हतो. आ उपरांत गोसाल 'कर्म' ना अस्तित्वने मानतो न हतो (नत्थि कम्मं विगेरे दी० नि०) अने पूरणनी पण आ बाबतमां तेवी ज मान्यता हती एम लागे छे; कारण के ते पण एम कहे छे के माणस जीवोने मारे अगर कापे तेमां पाप नथी तेमज सारां कर्मोथी पुण्य पण संचित करतो नथी. तेनो मुख्य सिद्धान्त नीचेना शब्दोमां प्रदर्शित थाय छेः—नास्ति पापं नास्ति पुण्यम्'। आ उपर जणावेली बाबतोथी एटलुं तो अवश्य संभवित लागे छे के महावीर, गोसाल, पकुध अने पूरण वच्चे केटलोक विशेष संबंध हतो; अल्बत्त तेओना सिद्धान्तोमां भिन्नता हशे; अने तेमाना अनुयायीओ जैनोनी माफक गणोमां वहेंचाएला हशे. 52

महावीर एक नग्न साधु हता ते तो आचारांग १, ८, १.द्वारा सुज्ञात थई चुक्युं छे. आ बाबतमां ते तेमना पूर्वगामी पार्श्वथी जुदा पडता हता; कारण के पार्श्वे बे वस्त्र पहेरवानी छूट आपी हती.53गोसाल पण नग्न ज हतो.अने तेणे पोताना अनुयायिओ के जे आजीविकोना नामे ओळखाता

49. पकुध अने गोसाल ए वच्चे वच्चेना संबंध माटे सरखावोः होर्नल; हेस्टिंग्सनी एन्साइक्लोपीडीआ १,२६१

50. आ दंतकथा होर्नले उवासग्ग० ना परिशिष्ट २. पृ. २९ उपर आपेली छे; सरखावोः स्पेन्स हार्डीनी मॅन्युअल, पृ. ३०१.

51. सरखावोः सु० विलास० १, १६२ होर्नल, हेस्टींग्सनी एन्साइक्लोपीडीआ १, २६२. आ मत अने जैनोना लेश्याना सिद्धान्तनुं वर्णन 'जैनो अने आजीविकोनो लेश्यानो सिद्धान्त' नामना निबन्धमां सारी रीते बतावबामां आव्युं छे, जे निबन्ध Sertum philologicum C. F. Johansson Oblatum, Upsala 1910, p. 19ff. मां छपायो छे.

52.बाकीना बे अर्थात् **अजित केसकम्बल** अने **सञ्जय बेलट्ठिपुत्त**ना संबंधमां वर्णन आपी शकतो नथी. अजित एक जडवादी हतो अने ते आत्माना अस्तित्वने ज न होतो मानतो; एटलुं ज नहि पण आगामी जन्मना संबंधमां विचार करवाने पण मना करतो हतो. दुल्बमां जणाव्युं छे के (Rockhill, Life of Buddha p. 103) तेनी मान्यता गोसालना जेवी हती; ते दीघनिकायना फकरा साथे सरखाववा लायक नथी. अने संजय ए मारा धारवा प्रमाणे महावग्ग १, २३–२५ मां, सारिपुत्त अने मोग्गल्लानना गुरु तरीके जणावेल संजय परिव्राजक छे. आ बाबत जो सत्य होय तो ते निःशंक रीते ब्राह्मण होवो जोईए. दीघनिकाय १, ५८ ने आधोर विचार करतां ते एक वादी हतो अने अलंकारशास्त्रविषयक पोतानी कळा प्रदर्शित करवा घणुंखरुं प्रयत्न करतो हतो.

53. सरखावो; दाखला तरीके उत्तराध्ययन २३, १३.

Aho ! Shrutgyanam

हता तेमना माटे पण अचेलकव्रतनुं ज विधान कर्युं हतुं. परंतु महावीरे पोताना शिष्यो–अनुयायिओनी पसंदगीने माटे बन्ने मार्गो खुल्ला राख्या हता. बौद्ध ग्रंथोमां अनेक वखत नग्न यतिओनो उल्लेख थएलो जोवामां आवे छे, अने ए रीते ते आजीविको ज समजवाना छे. उदाहरण तरीके महावग्ग ८, १५, ३; 54 १, ३८, ११; ७०, २; चुल्लव० ८, २८, ३; निस्स० ६, २; संयुत्त निकाय २, ३, १०, ७ वगेरे. आमांनां केटलांक उदाहरणोमां नग्न भिक्षुओने मात्र तित्थिय (तीर्थिक) कहेला छे अने तेथी करीने ते महावीरना अनुयायिओ पण सूचवी शके. वळी गोसाल अने पूरणनी 'छ जातिओ' नी नोंधमां 'एकवस्त्रवाळा निर्ग्रन्थो' तथा 'अचेलकोना श्वेतवस्त्रधारी गृहस्थ अनुयायिओ' अने 'नग्न भिक्षुओ अर्थात् आजीविको' वच्चे भेद पाडवामां आव्यो छे. ते उपरथी जणाय छे के बौद्धो पोताना प्रतिस्पर्धी मतोना संबंधमां चोक्कस जाणता हता. घणाक स्थळोमां अचेलो अथवा अचेलकोना संबंधमां वधारे व्याख्या कर्या सिवाय उल्लेख थएलो जोवामां आवे छे अने आ शब्द जैनोमां सारी रीते मान्य छे. अंगु० निका० १, २०६ मां एम कहेवामां आव्युं छे के निर्ग्रंथो पोताना श्रावकोने उपोसथ दिवसोमां नग्न रहेवा फरमावे छे. चु० व० ५, १०, १ मां जणावेलुं छे के एक साधुना हाथमां पाणी पीवानुं तुंबडीनुं एक प्यालुं जोईने लोको कहेवा लाग्या 'तीर्थिकोनी माफक.' आचारांग २, १,६,१ प्रमाणे जैनोने तुंबडाना 55 बनावेला पात्र वापरवानी छूट अपवामां आवेल छे, अने तेथी करीने आ टीका वास्तविक रीते तेमने ज लागू पडे छे. 56 आ उपरांत म.व.४,१,१२ मां मूकव्रत अथवा मौनव्रत पाळनारा साधुओनुं वर्णन थएलुं छे. ते उपरथी आपणने सूत्रकृतांग १, १३, ९ (से० बु० इ०, पु० ४५,पृ० ३२१) मां जैनधर्मदर्शक (मोणपदं गोत्तं) अर्थात् मौन व्रत पाळतुं 'गोत्र' रूपी उद्गार याद आवे छे.

आ बाबतने पुरवार करनारां बीजां पण घणां उदाहरणो मळी आवेलां छे. बौद्धोने तेमना तद्दन प्रारंभ काळमां, तेमना विरोधिओ–निर्ग्रंथो अथवा जैनोना चरित्रो तथा संस्थाओनुं घणुं सारुं ज्ञान हतुं. आ फकराओ उपरना विवेचनमां उतरी कालक्षेप करवा मांगतो नथी. परंतु जे बाबतो उपर रजु करवामां आवी छे, तथा प्रो. जेकोबी अने अन्य विद्वानोए अगाउ ज जे दाखलाओ पूरा पाडेला छे, ते सर्व उपरथी चोक्कस अनुमान थई शके छे के महावीर अने बुद्ध ए बन्ने भिन्न, समकालीन, अने प्रतिस्पर्धी साधु समाजना संस्थापक हता. पण जो आपणे जैनपरंपरागत कथाने साची मानीए अने ते अनुसार महावीर निर्वाण विक्रम पहेलां ४७० वर्षे

54. आ प्रकरणमां बुद्ध अने गोसालनी वच्चेना साम्यनो एक आश्चर्यकारक दाखलो जोवामां आवे छे तेथी एम लागे छे के ते बाबत निःसंदेह बन्ने जणाओए कोई ब्राह्मण ग्रंथमांथी लीधी हशे. कारण के ‡ 2 मां एम जणावेलुं छे के एक रात्रे एक 'चातुद्दीपिको महामेघो' आकाशमां आव्यो अने वरसाद पड्यो. आ अवसरे बुद्धे पोताना शिष्योने नीचे प्रमाणे कह्युं:—**यथा भिक्खवे जेतवने वस्सति एवं चतूसु दीपेसु वस्सति, ओवस्सापेथ भिक्खवे कायं, अयं पच्छिमको चातुद्दीपिको महामेघो**:—ओ भिक्षुओ, जेवी रीते जेतवनमां वरसे छे, तेवी रीते अत्यारे चारे द्वीपमां वरसाद पडे छे. तेमे शरीर उपरथी वस्त्रो काढी नांखो. ओ भिक्षुओ, कारण के चारे द्वीपो उपर आ छेल्लो महान् मेघ चडेलो छे' आ 'छेल्लो' महान् मेघ आपणने एकदम गोसालनी आठ छेल्ली वस्तुओमांनी (अठ्ठचरमाइं) एक वस्तु––'छेल्लुं भयंकर वावाझोडुं'–नी याद आपे छे. सरखावोः भगवती पृ. १२५४; अने होर्नल, हेस्टींग्सनी एन्साइक्लोपीडीआ १, २६३.

55. सरखावो; वळी औपपातिक. ‡ ७९; ७.

56. तेज अध्ययनमां साधुने––निर्ग्रन्थोने, पाणी पीवा माटे माणसनी खोपरीनुं पात्र बनावी वापरता, दर्शावेला छे. घणा प्राचीन समयमां आ प्रमाणे केटलाक संप्रदायोमां आ वस्तुनो उपयोग थएलो जोवामां आवे छे.

Aho ! Shrutgyanam

एटले इ. स. पूर्वे ५२७ मां थयानुं जणावीए तो आपणने आ अनुमानना संबंधमा शक उठे खरो. कारण के बुद्ध निर्वाणनी, जनरल कनिंगहाम अने प्रो. मेक्समुल्लरे पहेली ज वखेत अने मारा अभिप्राय प्रमाणे बराबर रीते निर्णीत करेली मिति इ. स. पूर्वे ४७७ मां आवे छे अने सघळा मूळ लेखो एकमते निर्वाण समये तेमनी ऊंमर ८० वर्षनी बतावे छे, ते उपरथी ते इ. स. पूर्वे ५५७ मां जन्म्या होवा जोईए. आ उपरथी ए स्पष्ट छे के जो महावीर इ. स. पूर्वे ५२७ मां निर्वाण पाम्या होय तो बुद्ध ते समये ३० वर्षनी वयना होवा जोईए. परंतु बुद्धे पोतानी ३६ वर्षनी वय पहेलां लगभग इ. स.पूर्वे ५२१ मां बुद्धत्व प्राप्त नहि करेलुं होवाथी अने अनुयायिओ पण नहि मेळवेला होवाथी,ते समयमां महावीरने कदापि मळी शके ए तद्दन असंभवित छे.आ उपरांत वळी बन्ने अजातशत्रुना राज्यकाल दरम्यान विद्यमान हता एम पण आपणे जाणीए छीए. आ राजा बुद्धनिर्वाण पहेलां ८ वर्षे अभिषिक्त थयो हतो अने तेणे ३२ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. तेथी पण उपरोक्त मितिओ बिल्कुल अविश्वसनीय बने छे. आटला माटे, महावीरना निर्वाणनी मिति कांतो इ. स. नी शरुआतनी वधारे नजदीक लाववी जोईए, अगर तो बुद्धना निर्वाणनी तारीख आगळ खसेडवी जोईए. परंतु इ. स. पूर्वे ५२७ वाळी महावीरनिर्वाणनी तारीख परंपरागत होवाथी अने बुद्ध निर्वाणनी इ. स. पूर्वे ४७७ नी मिति मात्र संशोधित होवाथी कदाचित् कोईने बीजी मितिने माटे—बुद्धनी निर्वाणमितिनी सत्यताना संबंधमां शंका उठे. आ उपरांत मि. विन्सेन्ट स्मिथ आदि विद्वानोनी नवीन शोधमां बुद्धनिर्वाणनो समय इ. स. पूर्वे ४८६ अगर ४८७ वर्षे स्थापित करवामां आव्यो छे अने डॉ० फ्लीटनी शोध अनुसार इ. स. पूर्वे ४८२–८३ मां स्थापित थाय छे. उपर निर्दिष्ट शोधो जो खरेखर साची नीवडे तो महावीरनिर्वाणना इ स. पूर्वे ५२७ ना समयनी सत्यताना संबंधमां संभावना उपस्थित थाय. परंतु हुं उपरोक्त फेरफारोमां कांई तथ्य समाएलुं मानतो नथी, अने विशेषमां मानुं छुं के जनरल कनिंगहामे अने प्रो. मेक्समुल्लरे जे बुध्द निर्वाणनुं वर्ष इ. स. पूर्वे ४७७ मुं नक्की कर्युं छे ते प्रामाणिक छे; अने तेथी मारा आ मतने साबीत करवा ते समयना निर्णय योग्य बधी महत्वनी बाबतोनो एकवार फरीथी अहीं विचार करवो उचित धारुं छुं.

हिंदुस्थाननी साची कालगणना, अलेक्झेन्डरना हुमलाबाद, चंद्रगुप्तथी शरु थाय छे. परंतु हजी सुधी चंद्रगुप्तना अभिषेकना काळनो संपूर्ण रीते निर्णय थयो नथी; कारण के विद्वानोना मतान्तरो अनुसार अभिषेकनो समय इ. स. पूर्वे ३२५ थी ३१२ वच्चे होवानुं मनाय छे. वळी बुद्ध अने चंद्रगुप्तनी वच्चेना समयना संबंधमां, जूना ग्रंथोमां आपेली गणत्री वजनवाळी लागती नथी. तेथी करीने मॉ. सेनार्ट (इ० ए० २०, २२९) अने मि. वी. गोपाल ऐय्यर (पु० ३७, पृ० ३४१) अने अन्य विद्वानोना मानवा प्रमाणे मारुं पण एम मानवुं छे के कालगणनानी शरुआत मात्र अशोकना शिलालेखोथी ज थई शके तेम छे. डॉ. बुलरे, इ० ए० पु० ६, पृ० १४९; पु० २२, पृ० २९९; ए० इ० पु० ३, पृ० १३४ उपर; अने डॉ० फ्लीटे ज० रा० ए० सो० १९०४, पा० १ मां जे सूचना करेली छे के सिद्दापुर, सहसाराम अने रूपनाथनी आज्ञाओना अंतमां २५६ नो अंक छे,ते बुद्धना निर्वाण पछी व्यतीत थएली वर्षसंख्या सूचवे छे. ते सूचनानुं डॉ. एफ्. डबल्यु. टोमसे (J. A. 1910, p. 507) संपूर्ण रीते निराकरण कर्युं छे. ते जे अनिषेध्य प्रमाणथी आ बाबत साबीत करे छे तेनो अर्थ एम समजवानो छे के आ आज्ञा प्रसिद्ध थई त्यारे २५६ रात्रिओ सुधी अशोक घर छोडीने चाल्यो गयो हतो. 57 आ लेख जोवामां आव्यो त्यार पहेलां आ सूचना अश्रद्धेय लागती न हती.

57. डॉ. थोमसना पाठने स्वीकारीने डॉ. फ्लीटे (J. R. A. S. 1910, p. 1301) तेना आधारे जे अनुमान कर्युं हतुं ते कोईपण रीते टके तेम नथी. मॉं.लेवीए (J. A. 1911, p. 119) २५६ दिवसोनुं जे अनुमान कर्युं छे, ते मात्र शक्य छे.

Aho ! Shrutgyanam

कारण के अशोक पोताना आध्यात्मिक गुरुने 'व्युथ'ना नामथी दर्शावे ते असंभवित लागे छे. वळी, आ विशेषण तेणे अन्य कोई स्थळे वापर्युं नथी; लुंबिनी स्तंभ उपर ते बुद्ध, शाक्यमुनि अने भगवन्त एवां गुणनामो वापरे छे. आथी कालगणनानी दृष्टिए ते सूचनानुं बिलकुल महत्त्व रहुं नथी. मॉं० सेनार्टे घणा वखत पहेलां जणाव्युं हतुं के कालगणनानी शरुआतनुं केन्द्र १३ मी खडक उपरनी आज्ञामां छे, कारण के ते स्थळे अशोक अंतियोक 58 नामना योन-राजा अने तेना राज्यनी पार तुरमय, अंतिकिन, मक अने अलिकसुदरनो उल्लेख करे छे. आ मतने हुं अनुसरुं छुं. लॅसने (Ind. Alt II, 254) अगाउ ज सूचवी दीधुं हतुं के आ राजाओ अनुक्रमे नीचेना राजाओ छेः–सीरीआनो राजा थीओस, एन्टिओकोस बीजो (२६१-२४६ इ.स.पूर्वे), इजीप्तनो बीजो टोलेमेइओस (मृत्यु २४७ इ. स. पूर्वे), मेसेडोनिआनो आन्टिगोनोस गोनटस (मृत्यु, इ. स. पूर्वे २३९), सिरीननो मगस (मृत्यु, २५८ इ. स. पूर्वे); अने एपिरसनो अलेकझेन्डर (मृत्यु २५८. इ. स. पूर्वे).५ हवे खडक उपरनी आज्ञाओ अशोकना अभिषेकने १२ वर्ष थयां हतां त्यारे एटले के तेना अभिषेकना १३ मा वर्षमां प्रसिद्ध थई हती. ए विषयमां हजी सुधी कोईने पण शंका थई नथी; तेम ज थाय तेम पण नथी के, ए १३ मी आज्ञामां जे पांच राजाओनो निर्देश करेलो छे ते सघळा, ते वखते हयात न हता. कारण के अशोके दरेक राजा पासे पोताना धर्मप्रवर्तकोने मोकल्या हता. अने आ उपरथी ए सहज समजी शकाय तेम छे के तेओनी साथे ते गाढ संबंध धरावतो होवो जोईए. अने तेथी करीने इ. स. पूर्वे २५८ वर्ष पछी एक या बे वर्षो बाद जे तेओमांना बे राजा गुजरी गया हता ते एनी जाणमां न आवे एम मानवुं अशक्य छे. कारण के आ बेमांनो एक तो (मगस) टोलेमेइओस (Ptolemaios) नो एक निकटनो सगो हतो अने टोलेमेइओस ए अशोकना वखतनो एक घणो ज बळवान राजा हतो जेणे बिंदुसारना दरबारमां अने खुद अशोकना दरबारमां पण पोतानो दिओनिसीओस (Dionysios) नामनो एलची मोकल्यो हतो. 59 आटला माटे अशोकनुं तेरमुं वर्ष एन्टिओकस थीओस (Antiochos Theos) ना राज्याधिरोहणना इ. स. पूर्वे २६१ मा वर्ष पछी अने मगसना अवसान तथा प्रायः अलेकझान्डरना मरणनी पूर्वे—जो आ छेल्लो राजा आ करतां वधारे वहेलो न गुजरी गयो होय– एटले इ. स. पूर्वे २५८ मा वर्ष पहेलां आववुं जोईए. जो ए प्रमाणे आ तेरमुं वर्ष इ. स. पूर्वे २६०–२५८ नी वचमां आवे तो तेनो अभिषेकनो समय इ. स. पूर्वे २७२–२७० मां पडे. अने सघळी बौद्ध परंपराओना एकमते अशोक पोताना अभिषेक पहेलां चार वर्षे राजा बन्यो हतो ते उपरथी तेनो पिता बिन्दुसार इ. स. पूर्वे २७६ अने २७८ नी वचमां गुजरी गयो हशे.

उपरोक्त गणत्री तत्कालीन स्मरणस्तंभादिना अखंडनीय आधार उपर तैयार करवामां आवी छे. परंतु बौद्ध इतिहास ग्रन्थो एम जणावे छे के बुद्ध पछी २१८ मां वर्षमां अशोक पोताना ९९ भाईओने 60 मारी नाखीने राज्याभिषिक्त थयो हतो. आ कथन जो विश्वासपात्र लेखाय तो बुद्धनुं निर्वाण इ. स. पूर्वे ४८९–४८७ नी वचमां नक्की थयुं मानवुं जोईए. पण आ कथन

58. सरखावो, खडक उपरनी आज्ञा बीजी. अहींयां पण तेज राजाओनी मतलब छे.

59. सरखावो, व्ही. ए स्मीथ, Early History, P. 139.

60. आ हकीकत खडक–आज्ञा नं. ५ थी खोटी पडे छे कारण के आ आज्ञामां अशोके पोताना भाईओनो निर्देश कर्यो छे. आ बाबत मॉंसेनार्टे शोधी काढी हती. (Ind Ant XX 259.)

Aho ! Shrutgyanam

विरुद्ध ते ज इतिहासोमां 61 बीजुं कथन मळतुं होवाथी तेओनी गणत्रीमां क्यां भूल छे ते हुं आ स्थळे समजावीश.

राजगृहनो राजा बिंबिसार अने तेनो पुत्र तथा उत्तराधिकारी अजातशत्रु-जेने जैनो कूणिय अथवा कोणिय नामे ओळखे छे-तेमना संबंधमां ब्राह्मण, बौद्ध अने जैन आ त्रणे धर्मोमां परंपरा-ओ जोवामां आवे छे. बौद्धोना पुरातन लेखो जणावे छे के बिंबिसार बुद्धनो समकालीन हतो अने बुद्ध निर्वाणथी आठ वर्ष पहेलां ते पोताना पुत्रना हाथे मरण पाम्यो हतो. पुराणोनी हकी-कत अनुसार आ बिंबिसार शैशुनाग वंशनो पांचमो राजा हतो अने तेणे २८ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. परंतु दीपवंश ३, ५६-६१, अने महावंश २, २५ मां एम जणावेलुं छे के ते बुद्ध पछी पांचमे वर्षे जन्म्यो हतो, पंदर वर्षनी उम्मरे राज्यासन पर आव्यो हतो अने ५२ वर्ष सुधी तेणे राज्य कर्युं हतुं. जो के आ हेवाल मां कांई तथ्यांश नथी. कारण के बिंबिसार बुद्ध अने महावीर बन्नेनी पहेलां गुजरी गयो हतो. बिंबिसार पछी अजातशत्रु (उर्फे कूणिक) गादिए आव्यो अने तेणे पुराण अनुसार २५ वर्ष, अने सिलोनना इतिहास प्रमाणे ३२ वर्ष राज्य कर्युं. तेने गादी उपर आव्याने आठ वर्ष थयां त्यारे बुद्धनुं अवसान थयुं. पण आ पछी पौराणिक अने बौद्ध हेवालो नामोमां मळता आवता नथी. कारण के पुराण जणावे छे के अजातशत्रुनी पछी हर्षक अथवा दर्शक नामनो राजा थयो अने तेणे २५ वर्ष राज्य कर्युं. त्यारपछी उदय राजा बन्यो जेणे ३३ वर्ष राज्य कर्युं. बौद्धो एम कहे छे के अजातशत्रु पछी उदायिभद्द (दीघनिकाय) अथवा उदय भद्दक62 (दीपवंश, महावंश) राजा बन्यो अने तेणे १६ वर्ष राज्य कर्युं. जैनो आने उपायिन् कहे छे अने तेना शासननो समय लांबो बतावे छे. 63

हवे आ हकीकत ने शरुआतनुं केन्द्र मानीने विविध कालगणना विषयक लेखोनो एक पछी एक लई विचार करवो जोईए. अने तेथी हुं पहेल वहेलां वायुपुराणमांथ मळी आवती ब्राह्मणपरंपराथी शरुआत करीश.

आ ग्रंथनी अनुसार, दर्शक (अथवा हर्षक) 64 ना २५ वर्ष पर्यंत राज्य करी रह्या पछी उदय (अथवा उदयाश्व) राजा बन्यो अने तेणे ३३ वर्ष राज्य कर्युं. आना पछी अनुक्रमे नन्दिवर्धन अने महानान्दिन् आव्या जेओ बंनेए ८५ वर्ष राज्य कर्युं. महानन्दिन् शैशुनाग वंशनो छेल्लो राजा हतो अने तेनी पछी नव नन्दो, महापद्म इत्यादि राजाओए बे पेढी सुधी कुल १०० वर्ष राज्य कर्युं. छेल्ला नंदनी पछी मौर्य राजाओ गादीए आव्या तेमांना चन्द्र-गुप्ते २५ वर्ष, बिन्दुसारे २५ वर्ष अने अशोके ३६ वर्ष राज्य कर्युं. जो हवे आपणे अजातशत्रुथी मांडीने अशोकना अभिषेक सुधीनां बधां राजाओनो सरवाळो करीए तो ते सरवाळो ३१७ वर्षनो थाय छे. अने जो आपणे सिद्धरूपे मानी लईए के अजातशत्रुना अभिषक पछी ८ वर्ष बुद्ध निर्वाण पाम्या तो अशोकनो समय बुद्धनिर्वाण पछी ३०९ मां आवे, ए अशक्य छे. कारण के सिलोननो सन्-जेना आधारे बुद्ध इ. स. पूर्वे ५४४ वर्षे निर्वाण पाम्या हता तेनी-अनुसार उपरोक्त समय इ. स. पूर्वे २३४ वर्षे आवे छे अने आपने जाणीए छीए के इ. स. पूर्वे २६० अने २५८ वच्चेना वर्षथी १२ वर्ष पहेलां अशोकने राज्यभिषेक थयो हतो. इ. स. पूर्वे

61. उत्तरीय बौद्धोना कथनने हुं बिलकुल महत्त्वनुं मानतो नथी, ते एम कहे छे के अशोक बुद्धनिर्वाण पछी १०० वर्षे जन्म्यो हतो.

62. आ कदाच तेनुं खरुं नाम हशे कारण के बौद्धोनी तेम जै जनोनी जूनामां जूनी परंपरा आ नाम जणावे छे.

63. आ विषय हुं आगळ उपर चर्चीश.

64. विष्णुपुराणमां तेनुं नाम दभर्क आपेलुं छे. सरखावो, मक्डर, Ancient Skt. Lit P. 296

Aho ! Shrutgyanam

४७७ ने निर्वाणना वर्ष तरीके स्वीकारीए तो तेनी अनुसार अशोकनो अभिषेक इ. स. पूर्वे १६८ वर्षे आवी पडे परंतु आ परिणाम तो विशेष असंगत बने छे.

आ हिसाबे जोतां पुराणोमां भूल थई होय तेम जणाय छे अने ते सहेलाईथी शोधी शकाय तेवी छे. पिता अने नव पुत्रो मळी नन्दोनी बे पेढीओ हती एम ब्राह्मणोना, जैनोना अने केटलेक अंशे बौद्धोना ग्रंथोमां पण वर्णन जोवमां आवे छे. वळी हेमचन्द्र अने अन्य जैन ग्रंथकारो तो स्पष्ट रीते ज कहे छे के उदय अथवा उदायि ते शैशुनाग वंशनो छेल्लो राजा हतो. आ उपरथी स्पष्ट थाय छे के महानन्दिन् अने नन्दिवर्धन जेवां नामोनुं शैशुनाग नामो साथे कांई सादृश्य नथी.परंतु ते नंद अने महानंदिन् महापद्मनन्दनुं 65 जाणे टुंकुं रूप होय एम शंका उत्पन्न करे छे.आ उपरथी तेमज वर्षोनी अतिशयोक्ति भरेली संख्या उपरथी हुं एवी कल्पना करुं छुं के पुराणोमां बे वखत नन्दोनी गणती थई छे. अने आम थवुं ते, नंदोना इतिहासना संबंधमां ते ग्रंथोमां थएलो मोटो गोटाळो जोतां, तद्दन शक्य लागे छे. वळी पिता अने पुत्रोना राज्यनां मळी जे एकंदर १०० वर्षो आपवामां आव्यां छे ते घणां शंकास्पद लागे छे;कारण के आजे प्रत्येकने बराबर १० वर्ष फाळे आवे छे, आ दाखलाओ उपरथी हुं अनुमान करुं छुं के महानन्दिन् अने नन्दिवर्धन आ बे पुरुषो असलमां नन्दो के जेमणे कुल मळीने ८५ वर्ष राज्य कर्युं हतुं तेमनी बे पेढीओना प्रतिनिधिओ हता. 66 अने नन्दोनां जे सो वर्ष बतावावामां आव्यां छे ते पाछळथी साची हकीकतोनां विस्मरण अने गेरसमजुतिने लईने, उमेरो थएलो छे. तेथी करीने जो आपणे नंदोनां १०० वर्ष उडावी दईए तो बुद्धनिर्वाण अने अशोकना अभिषेक वच्चेनो काल ३०९ वर्षोने बदले २०९ वर्षोनो थाय. अने पछी निर्णीत कालगणनानुसार तेनो समय इ. स. पूर्वे २६८ मां पडे. परंतु बौद्धो जेमने अशोक परत्वेनी उमत्त माहिती छे तेओ कहे छे के तेणे पोताना अभिषेक पहेलां चार वर्ष अने अभिषेक पछी ३७ वर्ष राज्य कर्युं हतुं, जे हकीकत पुराणमां जणावेली ३६ नी संख्याने साधारण निकट थाय छे. जो आम होय तो आपणे ३६ मां ५ उमेरवां जोईए अने तेम कर्याथी तेना राज्याधिरोहणनो काल इ. स. पूर्वे २७३ मां वर्षमां आवशे. आ मिति शिलालेखो उपरथी तारवी काढेली मिति अर्थात् इ. स. पूर्वे २७६-२७४ साथे लगभग मळती आवे छे.

आटलुं विवेचन ब्राह्मणग्रंथना संबंधमां कर्युं. जैन हेवाल के जे उपर टांकेली स्मारक गाथाओमां मळी आवे छे ते हेमचन्द्रना परिशिष्ट पर्वमां अंतर्गत थएली परंपरारूप ज छे. पण आनो विचार अंतमां ज करवो घटे छे. तेथी करीने हालमां बौद्धोनी हकीकतो, के जे सिलोनना

65. खारवेलना शिलालेखमां तेम ज कौटिलीयना पृ. ४२९ उपर नन्दराजनो बे वखत निर्देश थएलो छे. नन्द्रुस खुल्ली रीते Justin XV, 4, 1 मांना अलेग्झेन्ड्रस माटे सुधारणा छे. (जुओ Gutschmid). Diodoras XVII 93 अने Curtins IX, 2 मां चन्द्रगुप्तनी पहेलांना मगधना छेल्ला राजाना नाम बतावेला Xandramas अथवा Aprammes नुं संस्कृत रूप शुं थाय ते हूं बीलकुल समजी शकतो नथी. Xandramas मां संस्कृत शब्द चन्द्र अथवा तो चण्डनो भास थाय छे खरो, पण नंदोमां आवुं नाम नहि वळी शकतुं होवाथी आ उपरथी कांई अनुमान काढी शकाय नहि.

66. बे पेढीओए मळीने कुल ८५ वर्ष राज्य कर्युं होय ते बाबत जो के थोडीक अविश्वसनीय लागे खरी परंतु मि. विन्सेन्ट स्मीथे पोतानी Early History of India मां, अंग्रेजी इतिहासमांथी लांबा राज्यकाल दाखवतां जे उदाहरणो आप्यां छे ते जोतां आ वात पण अशक्य होय एम लागती नथी. वाचक नीचेनी हकीकत उपर ध्यान आपशे के आठमो हेनरी अने तेनां पुत्रोए मळीने ९४ वर्ष (१५०९-१६०३) राज्य कर्युं हतुं अने ते हेनरी इलिझाबेथना मरण पूर्वे ११२ वर्षे जन्म्यो हतो.

Aho ! Shrutgyanam

इतिहासामां मळी आवे छे ते उपर चर्चा करीश. शरूआतमां महावंश ग्रंथ लईशुं. कारण के एमां आपेली हकीकतो तद्दन स्पष्ट छे, ज्यारे दीपवंशमां आपेली बधी हकीकतो घणी गोटाळा भरेली छे. 67

महावंश २, २५; अने ४, १; ५, १४ मां जणावेलुं छे के बिंबिसारे ५२ वर्ष राज्य कर्युं हतुं अने तेनी पछी तेनी हत्या करनार तेनो पुत्र अजातशत्रु आव्यो. तेणे बुद्ध निर्वाण पहेलां आठ वर्ष अने त्यारपछी २४ वर्ष एम कुल ३२ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. अजातशत्रु पछी आवेला राजाओ बुद्धधर्मना सारा आश्रयदाता थया होय तेम लागतुं नथी, कारण के महावंश ४, १ मां पछीना राजाओने 'पितुघातवंश' एटले पितानी हत्या करनाराओनो वंश, एवुं नाम आपेलुं छे. अने वधारेमां जणाव्युं छे के ते वंशना सघळा राजाओ अनुक्रमे पोताना पिताने अगर पूर्व जने मारीने ज पोते गादी उपर आव्या हता. आ राजाओ ते अनुक्रमे--उदयभद्दक जेणे १६ वर्ष 68 राज्य कर्युं. अनुरुद्धक अने मुण्ड बन्ने मळीने ८ वर्ष राज्य कर्युं अने छेल्लो नागदासक जेणे २४ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. आ राक्षसो--जेमांना छेल्लाने आवेशमां आवी गएला लोकोए ठारमारी नाख्यो हतो तेमनी-पछी एक धर्मात्मा मंत्री शुशुनागे १८ वर्ष राज्य कर्युं अने तेनी पछी तेनो पुत्र कालासोक राजा थयो अने तेणे २८ वर्ष राज्य कर्युं. तेना शासनना ११ मां वर्षमां (अतीते दसमे वस्से, ४, ८) वेसालीमां बीजी सभा मळी जेनी मिति बुद्धनिर्वाण पछी १०० वर्ष आपेली छे. कालासोकनी पछी तेना दश पुत्रो गादिए आव्या अने तेमणे २२वर्ष राज्य कर्युं. तेओनी पछी नव नंदो थया जेओए बीजां २२ वर्ष राज्य कर्युं. 69 छेल्ला नंदने चाणक्ये गादी उपरथी उठावी दीधा पछी चंद्रगुप्त राजा थयो जेणे २८ वर्ष राज्य कर्युं. तेना पुत्र बिन्दुसारे ५८ वर्ष राज्य कर्युं अने तेनी पछी अशोक गादीए बेठो. ते पोताना ९९ भाईओने मारी नाखीने निर्वाण बाद २१८ वर्षे राज्याभिषिक्त थयो. आ सघळी तारीखो एक बीजा साथे साधारण रीते ठीक बेसती आवे छे परंतु उपरोक्त समन्तपासादिकामांनी 'भूल' निःशंकपणे बतावे छे के आ परंपरा सघळी बाबतोमां विश्वास राखवा लायक नथी. अने तेथी आपणे बुद्धनिर्वाण पछी २१८ वर्षे अशोकनो अभिषेक थयो हतो ए जणावती नोंधने बहु महत्त्व

67. बुद्ध पछी सो वर्षे अशोक राजा थयो हतो ए प्रकारनुं दिव्यावदाननुं कथन हुं अहिं विचारमां लई शकतो नथी. (pp.368, 379 etc) अने ए ग्रंथना, पृ. ३६९, ४३० उपर एक तद्दन अविश्वसनीय एवी राजाओनी यादी आपेली छे; जे यादी कोई पण अन्य नोंध साथे मळती आवती नथी बल्के अन्य सर्व नोंधथी विरुद्ध पडे छे. आ यादीमां नीचे प्रमाणे मगधराजाओनी यादी आपेली छे. बिंबिसार, अजातशत्रु, उदायिन् (उदयिभद्र),मुण्ड काकवार्णिन्, सहालि, तुलकुचि, महामण्डल, प्रसेनाजित्, नन्द, बिन्दुसार, अशोक, सम्प्रति (अशोकनो पौत्र अने कुणालनो पुत्र), बृहस्पति, बृहसेन (?) पुष्यधर्मन् अने पुष्यरथ. आ स्थळे एटलुं सूचववा मांगूं छुं के आ यादीमां चन्द्रगुप्त ने सर्वथा छोडी देवामां आव्यो छे अने ए ज एक बाबत उपरथी तेनी किंमत आंकी शकाशे.

68. बुद्धघोषनी समन्तपासादिकाना ३२१३ पृ. मां, आ राजाओमांना प्रत्येकना ८ वर्षोने बदले १८ वर्ष बतावेलां छे. आ परंपरा घणी अजायबी भरेली लागे छे, अने ते बुद्ध अने अशोकनी बच्चेनी कुल वर्ष संख्या साथे मोटो विरोध दर्शावे छे. आ उपरथी एटलुं ज अनुमान काढी शकाय छे के सीलोननी परंपरा गंभीर रीते अचोक्कस छे.

69. मारा जाणवा प्रमाणे, आ पहेलां, ए कोईनी जाणमां नथी आव्युं के जैनपरंपरामां पण कालासोक अने तेना उत्तराधिकारीओनुं झांखुं स्मरण बच्युं छे. उपांग ८ अने ९ मां(निरयावली) कालराज अने तेना नव भाईओ, जेओने परंपरागत कथन अजातशत्रुना ओरमान भाईओ होवानुं बतावे छे, तेओ संबंधी उल्लेख मळी आवे छे. अने आगळ ऊपर तेना दश पुत्रो जेमांना बे नामे महापद्म अने नन्दन हतां तेमनो पण उल्लेख थएलो छे. आ उपरथी नंदोना बीज पण सगाओना संबंधमां तद्दन अस्तव्यस्त रूपमां केटलुंक मळतापणुं जोवाय छे.

Aho ! Shrutgyanam

आपवुं जोईए नहि. तेम छतां, उपरोक्त मितिओमां एक एवी मिति छे जेने बौद्धो साधारण रीते बराबर जाणता होवा जोईए; अने ते अन्य कोई नहि पण ते बीजी सभानी तारीख छे. आ सभा बुद्ध पछी १०० वर्षे मळी तेम चु० व० १२, ११ मां जणावेलुं छे. ते तारीख साची हो या न हो, अथवा सभा पण मळी हो या न हो तेनी साथे आपणने आ स्थळे काम नथी 70 आपणो मुख्य मुद्दो जे छे, ते ए छे के आ वर्ष सिलोननी कालगणनामां एक महत्त्वनुं प्रारंभ-केन्द्र हतुं अने मारी दृढ मान्यता छे के सिलोनना भिक्षुओ, प्राचीन परंपराओ द्वारा जाणता हता के आ सैकुं कालासोकना शासननां बराबर १० मां वर्ष पछी आवतुं हतुं. आ विषयमां एक वार फरीथी हुं मात्र बुद्धघोषनी, एक जरा विषयान्तर बतावती, हकीकत उपर भार मूकवा मागुं छुं; कारण के तेने लईने कदाच आपणने कोई रीते कालासोकना पहेलांना राजाओनी यादीमां कांई फेरफार करवो पडे. परंतु तेना समय पुर्वेनी बीनाओ, महान् अशोकनी मितिने असर करती नथी; कारण के ते वखते तेना अभिषेकना संबंधमां एवी चोक्कस परंपरा प्रचलित हती के तेनो अभिषेक बीजा संघामिलन पछी ११८ वर्ष बाद अने बुद्ध पछी २१८ वर्ष थयो हतो, हवे निर्णीत कालगणनाना आधारे गणत्री करतां अभिषेकनी आ मिति इ. स. पूर्वे २६०–५९ मां आवे खरी, पण शिलालेखो साथे तेनो मेळ मेळवी शकाय तेम नथी.

ए तो निःसंदेह छे के अशोकनी समय–गणना, सघळा तारीखवाळा शिलालेखोमां स्पष्ट जोवामां आवे छे ते प्रमाणे, अभिषेकना वर्षथी थाय छे. 71 परंतु आपणे उपर गणत्री करी छे के तेनो अभिषेक इ. स. पूर्वे २७२–२७० नी वच्चे थयो हशे. आ उपरथी बुद्धनिर्वाण स्पष्ट रीते इ. स. पूर्वे ४९०–४८८ नी वचमां आवे छे, जे साल जनरल कनिंग्हाम अने प्रो. मेक्समूल-रनी गणत्री साथे एक थती नथी. पण अहीं एक बीजी बाबत पण विचारणीय छे.

बौद्ध अहेवालो अनुसार, अशोक तेना राज्यकाळना प्रथम भागमां अथवा शरुआतमां नास्तिक हतो अने अभिषेक बाद त्रण वर्षे ते बौद्धधर्ममां दाखल थयो 72 हतो. आ बाबत घणी महत्त्वनी छे कारण के प्रायः करीने अशोकना पोताना कथनो साथे ए संमत थाय छे. खडक उपरनी आज्ञा नं. १३ नी सुप्रसिद्ध उपोद्घातमां जणाव्युं छे के

अ[स्तव]स अभिसित [स दे] वन प्रिअस प्रिअद्रशिस रञो क [लिग विजित] 73

आथी कलिंगनी जीत इ. स. पूर्वे २६४–२६२ वर्षोनी वचमां थई हशे अने आ पछी तरतज राजाए थएला नरसंहार अने रक्तप.तनो पश्चात्ताप करवा मांडयो अने केटलाक प्रमाणमां ते नवीन धर्ममार्गी बन्यो. आगळ उपर ते सहसाराम वगेरे आज्ञामां जणावे छे के हुं अढी वर्ष करतां वधारे वखत सुधी मन्दोत्साही (उपासक) हतो. परंतु त्यार बाद एक वर्षथी दृढ उत्साही थई संघनो सभ्य बन्यो छुं.

अधिकान् (ि) अढातियानि वसानि य हकं (उपासके) नो तु खो बाढं पकंते हुसं एकं स (म)वछरं सातिरेके तु खो स (म्) वछर् [अ] म् यं मये संघे उपयीते बाढं च मे पकंते.

70. आ मत मारो नथी. कारण के आ संबंधमां बौद्धपरंपराने मुख्य पणे निर्मूल ठरावनाना हेतुथी R. O. Franke ए बतावेली सघळी दलीलोथी पण हजी मने खात्री थई नथी.

71. खडक उपर कोतरेली आज्ञा नं. १३ मां ८ मा वर्ष (कालिंगनी जीत) थी ते २६ मा वर्ष (स्तंभ–आज्ञा. ,१ ४ अने ५.) अने २७ मा वर्ष (स्तंभ—आज्ञा ७) सुधीनी तारीखो.

72. दीपवंश. ६, १८; वळी प्रक्षिप्त गाथा ६, २४ मां अभिषेक बाद त्रण वर्षे धर्मपरिवर्तन जणावेलुं छे.

73. शाहाबाझगढी. एपि. इन्टि. २, ४६२.

Aho ! Shrutgyanam

आनो तात्पर्य ए छे के, अशोक बुद्धधर्मनो साचो अने विश्वासु अनुयायी बन्यो ते वखते तेना अभिषेकने, साडा दश करतां वधारे, आशरे अगीआर वर्ष; थयां; अने ते प्रमाणे गादी उपर आव्याने लगभग पंदर वर्ष थयां हतां. खडक आज्ञा नं. ८ मां तेणे जणाव्युं छे के ते पोताना अगीआरमा वर्षमां 'संबोधि प्राप्त करवा नीकळ्यो' हतो (अथाय संबोधिं); आ हकीकत सहसाराम आज्ञामां 74 लखेली बाबत साथे ठीक मळती आवे छे. हवे आपणे दीपवंशमां कह्या प्रमाणे अभिषेक पछीना त्रण वर्षोने, जो, सहसाराम आज्ञामां जणावेलां 'अढी वर्षोथी अधिक' काळ साथे सरखावीशुं तो आपणे कबुल करवुं पडशे के ते बन्नेनी वच्चे असरकारक साम्य दृष्टिए पडे छे, अने ते उपरथी एवुं अनुमान थाय छे के वस्तुतः ते बन्ने उल्लेखो एकज बीनाने उद्देशीने करवामां आवेला छे. 75 आ उपरथी बीजुं पण एक अनुमान नीकळे छे के सिलोनना आ हेवालो—अथवा तेमनी मूळभूत प्राचीन अट्ठकथा—नी, अशोकना अभिषेक अने निर्वाण वच्चेना अंतरालने २१८ वर्षोनुं बतावावामां गेरसमजुति थएली छे. आ २१८ वर्षो मूळमां अभिषेकने उद्देशीने नहि हतां परंतु कलिंगनी विजयसमाप्ति अगर प्रथम धर्मप्रवर्तन, अथवा आ बन्ने बीनाओनी साथे संबंध धरावतां हतां. पटलुं तो आपणे कबुल करवुं जोईए के बौद्धोना माटे अशोकना अभिषेक करतां तेनुं बुद्धधर्ममां प्रवर्तन अति महत्त्वनुं हतुं. अने आटला माटे अशोकना आ बनावने एक केन्द्र मानी बौद्धोए त्यांथी तेना संबंधनी तेमनी कालगणनात्मक तेमज ऐतिहासिक नोंधोनी शरुआत करी होय. कलिंगनी जीत कालगणनात्मक गणत्रीओमां घणुं करीने वधारे अगत्यनी न होती, परंतु तेनुं महत्त्व तेना धर्मप्रवर्तनने अंगे ज छे. कारण के मारा पोताना अभिप्राय प्रमाणे, कलिंगनी अंदर, अगर कोई अन्य स्थळमां, अशोकना राज्य साथे कलिंगना मिश्रण थया उपर कोईपण संवत्नी स्थापना थई होय एवो एक पण पुरावो नथी. 76

त्यारे सिलोनना अहेवालोमां जणावेलां २१८ वर्षो असलमां अशोकना अभिषेकनी साथे

74. अहींआं में डॉ. एफ्. डबल्यु. थोमसनी J. A. 1910, p. 507 मां आपेली स्पष्ट अने विश्वासजनक हकीकतोनो संपूर्ण उपयोग करेलो छे.

75. बौद्धशास्त्रो अने आज्ञाओना परस्पर सरखापणाना टेकामां घणां प्रमाणो छे, जेनो कोई पण निषेध करी शके तेम नथी. उदाहरण तरीके, दिव्यावदानमां, धार्मिक आज्ञाओना आस्तित्वना संबंधमां उल्लेख थएलो छे, अने ते स्थळे तेमनी संख्या ८४००० नी बतावावामां आवी छे. आ संख्या हास्यजनक—कल्पनामय—लागे छे; परंतु तेमां आ आज्ञाओना संबंधमां (पृ० ४१९, ४२९ इत्यादि) पञ्चवार्षिक नामनी संस्थानो निर्देश करे छे. आ संस्था ते धर्मयात्रा ज होवी जोईए, जे प्रस्तर-आज्ञा (Rock-Ed.) ३ अने ४ मां बताव्या प्रमाणे पांच पांच वर्षे थती हती. वळी दिव्यावदान पृ० ४०७ मां जणावेलुं छे के कुणालने तेना पिताए तक्षाशिलाना सुबा तरीके मोकल्यो हतो (हेम. परिशिष्ट, ९, १४ मां जणावेलुं छे क तेने उज्जयिनी मोकलवामां आव्यो हतो.) आ उपरथी धौली अने जौगडनी आज्ञा १ ली मां आवता 'उजेनि (ते) कुमाले' अने 'ताखसिलाते (कुमाले)' शब्दोनुं स्मरण थई आवे छे. दिव्यावदान पृ० ३९० अने शम्मिन्देई शिलालेखनी वच्चे जे मेळ Barth, Journal des Savants, 1897, p. 73 अने बुल्हर, Ep. Ind. V; p. 5 बतावे छे, तेनो पिशल S. B. Pr. A. W. 1903, p. 731, अस्वीकार करे छे; अने ते वास्तविक रीते लागे छे पण अचोक्कस. परंतु, दिव्यावदानमां अशोकनी तीर्थयात्रा संबंधी जे उल्लेख मळे छे ते वास्तविक छे.

76. डॉ. फ्लीट J. R. A. S. 1910, p p 242 ff, 824 ff, जे कहे छे के खारवेलना शिलालेख उपरथी मौयवंशना आस्तित्वना संबंधमां कोई पण तर्क बांधवानो आपणने हक्क मळतो नथी, तेने हु समत छुं. जा के ते लेखनी १७ मी लीटीना तेणे करेला अर्थने हुं सर्वथा अस्वीकारणीय मानुं छुं. डॉ. फ्लीटनुं भाषांतर आ प्रमाणे

Aho ! Shrutgyanam

संबंध भरावतां नहि परंतु धर्मपरिवर्तनने उद्देशीने लखेलां होय, तो आ बनाव, बुद्धनिर्वाणनी मिति इ. स. पूर्वे ४७७ नी स्वीकारतां इ. स. पूर्वे २५९ मां थयो होय, अने छेवटनुं धर्मपरिवर्तन आशरे त्रण वर्षो पछी एटले इ. स. पूर्वे २५६ थयुं हशे. परंतु आ मितिमां केटलांक वर्षो वधारे गणाएलां लागे छे; कारण के कलिंगनी जीत मोडामां मोडी इ.स. पूर्वे २६२ मां परिसमाप्त थई होवी जोईए. तेम छतां आपणे नीचेनी बे बाबतो ध्यानमां राखवी जोईए, कारण के ते द्वारा घणुं करीने बधी मितिओ संपूर्ण रीते संगत थाय तेम छे. (१)उपर जणाव्या प्रमाणे बुद्धघोष अने अहेवालो वच्चेनो विरोध केटलोक अगत्यनो छे; अने (२) महावंशमां ज्यारे बिंदुसारे २८ वर्ष राज्य कर्यानुं जणावेलुं छे त्यारे ब्राह्मणग्रंथो के जे ए बाबतमां वधारे सत्य होई शके तेमां २५ वर्ष अर्थात् त्रण वर्ष ओछां दर्शावेलां छे. आ सूक्ष्म भेदोने भेगा करवाथी एवुं अनुमान नीकळे छे के, उपरोक्त २१८ वस्तुतः अतिशयोक्ति भरेलां छे, अने तेथी इ. स. पूर्वे ४७७ वर्षे नक्की करेली बुद्धनिर्वाणनी मितिमां आ अतिशयोक्ति कांई वांधो करती होय तेम मने लागतुं नथी, एटलुं ज नहि पण तेने वधारे दृढ करे छे.

महावंशनां केटलांक कथनो जो के अविश्वसनीय छे खरा, छतां पण दीपवंशमां आपेलां, राजाओ तथा तेमना राज्यो संबंधी वर्णनो, एवां गोटाळा भरेलां जोवामां आवे छे के तेने मुकाबले महावंशनां वर्णनो घणांज स्पष्ट लागे छे. आ गुंचवाडावाळां वर्णनोमां पण हुं कांईक जे मार्ग शोधी शक्यो छुं तेमां मने मगधना राजाओनां संबंधमां बे मुख्य परंपराओ जणाई आवे छे. आमांनी पहेली तो घणी ज गुंचवणी भरेली छे अने बीजी सिलोनना राजाओनी कारकीर्दीनी गणत्रीओ साथे विचित्र रीते भेळसेळ थएली छे. शरूआतमां कहेवुं जोईए के दीपवंशमां अने महावंशमां जे बे मुख्य बाबतो स्पष्ट जोवामां आवे छे तेमांनी एक तो द्वितीय संघसम्मेलन संबंधे छे के जे सम्मेलन बुद्ध पछी १०० वर्षे थयुं हतुं. आ वखते शिशुनागना[77] पुत्र अशोकना राज्यनां १५ वर्ष अने १० दिवसो व्यतीत थया हता. अने बीजी बाबत ए छे के, अशोक बुद्ध पछी २१८ वर्षे अभिषिक्त थयो हतो.[78] बीजी जे हकीकतो दीपवंशमां ३,५६ थी मांडीने ६, १, ज्यां अशोकना अमलनी शरुआत थाय छे त्यां, सुधीमां जणावेली छे, ते ए छे के, बिंबिसारे ५२ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. अजातशत्रुए ८ वर्ष बुद्धना जीवतां अने २४ वर्ष निर्वाण

छः—' सात अंगोना संग्रहना ६४ मा अध्ययनने (अथवा अन्य विभागने ते उत्पन्न करे छे, बहार आववा प्रेरणा करे छे(अर्थात् ताजुं करे छे.) आनो अर्थ शुं? मारा जाणवा प्रमाणे, पहेलां सात अंगो कदापि एक भाव धारण करतां होय तेम शास्त्रमां मानवामां आव्युं नथी. अने तेम बराबर रीते करी शके पण नहि. कारण के **उवासगदसाओ,** रचनाशैलीमां छठ्ठा अंगनी अपेक्षाए आठमा अने नवमा अंगनी साथे वधारे समान छे. अने आपणे कदाचित मानी लईए के धर्मशास्त्र–आगम–जे रूपमां अत्यारे विद्यमान छे ते ज रूपमां ते वखते हतां–जो के आ वात तद्दन आविश्वसपात्र छे–तो ६४ मुं अध्ययन ते भगवतीना ५ मां ' सय ' साथे बंध बेसे जेने खारवेले फरीथी ताजो कर्यो होय. परंतु आम मानवुं ते मूर्खता भरेलुं छे. वळी ९–११ अंगोमां कुल ७५ अध्ययनो नथी परंतु ३३+१०+२० एटले ६३ ज छे. परंतु आ विषय हुं अन्य स्थळे चर्चीश. चंद्रगुप्ते कोई पण मौर्ययुग स्थाप्यो न होतो ते वात तो खुल्ली छे कारण के अशोक तेनो उपयोग करतो नथी. अने ए उपरांत प्लाइनी (Pliny) ६, १७ (२१) मां जे मेगेस्थिनीझनुं कथन आपेलुं छे के ' बेकसपिता (Father Bacchus) थी मांडीने ते अलेकझान्डर सुधी एटले ६४ ५१ वर्षोमां हिंदुओ १५३ राजाओनी गणत्री करे छे, ते मने तो कालियुग अगर अन्य कोई लौकिक युगनी गणतरीनी कढंगी नोंध होय तेम लागे छे; सरखावो, वळी Arrian, Ind. ch. 8

77. दीपवंश. ४, ४४; ५, २५. 78. दीपवंश. ६, १.

Aho ! Shrutgyanam

बाद पटले कुल ३२ वर्ष अने उदय-(भद्द) १६ वर्ष. 79 परंतु महावंशमां जे जणावेलुं छे के अनुरुद्धके अने मुंडे ८ वर्ष राज्य कर्युं हतुं, ते बाबत दीपवंशमां तद्दन छोडी ज दीधी छे अने ५, ७८ थी तो चोक्कस अनुमान थाय छे के उदयनो उत्तराधिकारी नागदास हतो. नागदासे ओछामां ओछां २१ वर्ष 80 राज्य कर्युं हतुं. ते ११, ३० उपरथी मालुम पडे छे. शिशुनागे १० वर्ष 81 राज्य कर्युं अने तेनी पछी कालासोक गादी उपर आव्यो. परंतु तेनी कारकीर्दी केटलो काळ रही ते संबंधी दीपवंशमां कांई कथन होय तेम मारा जाणवामां नथी. दीपवंश ५, ९९ मी गाथा, जे नीचे आपी छे तेमां कालासोकने जरुर तेना पिता सुसुनाग साथे भेळसेळ करी दीधेा हशे कारण के तेमां कहुं छे केः—

सुसुनागस्सच्चयेन होन्ति ते दस भातरो ।
सब्बे बावीसति वस्सं रज्जं कारेसु वंसतो ॥

आमां कालसोकना दश पूत्रोनो स्पष्ट निर्देश थएलो छे, जेमणे महावंशमां जणाव्या प्रमाणे ६२ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. नंदोनो तो पतो ज नथी. चंन्द्रगुप्ते २४ वर्ष राज्य कर्यानुं जणावेलुं छे. बिंदुसारनो मात्र ५, १०१; ६, १५ मां अशोकना पिता तरीके निर्देश थएलो छे, परंतु तेना अमलनो काळ आप्यो नथी. 82

अशोके ३७ वर्ष राज्य कर्युं हतुं (५, १०१) बुद्ध पछी २१८ वर्षे तेनो अभिषेक थयो हतो, अने अभिषेक थया बाद त्रण वर्षे तेणे धर्मपरिवर्तन कर्युं हतुं. विगेरे विगेरे. आ बधी हकीकतो सुप्रसिद्ध छे. परंतु बीजी बाजुए, नीचे आपेली प्रकट कृत्रिम गाथा ६, २४:-

परिपुण्णवीसवस्साम्हि पियदस्साभिसिञ्चयुं ।
पासण्डं परिगण्हन्तो तीणि वस्समतिक्कमि ॥

के जेनी अंदर २० वर्षो कोई अज्ञात बीनानी साथे लगाड्यां छे. उपरांत अशोकना समयना संबंधमां एक गोटाळा भरेली बीजी हकीकत आपेली छेः ६, १०२ मां जणावेलुं छे के अशोकना २६ मा वर्षमां तिस्स गुजरी गयो; परंतु ७, ३२ मां ते आठमा वर्षमां गुजरी गयो हतो तेम जणावेलुं छे आ परस्पर विरोधी कथनो केवी रीते उत्पन्न थयां हशे ते हुं समजी शकतो नथी.

११, १, थी आपणने सिलोनना राजाओ संबंधी हकीकत मळे छे के, जेमांना प्राचीन राजाओए तो घणा लांबा समय सुधी राज्य भोगव्युं हतुं, अने पछीना राजाओए घणांज थोडां वर्षो तेम करी शक्या. ५, ११, ८ मां जणावेलुं छे के विजयराजा अजातशत्रु 83 पछी ८ मे वर्षे गादी उपर आव्यो अने ३८ वर्ष राज्य करी उदयना १४ मा वर्षमां गुजरी गयो. त्यार-

79. दीप० ४, ३८; ५, ९७.

80. नागदास जो खरेखर उदयनो उत्तराधिकारी होय तो तेणे ४० वर्ष राज्य जरूर कर्युं होय; कारण के कालासोकने निर्वाण पछीना १०० मा वर्षमां, राज्य करतां १० वर्ष अने १५ दिवस थयां हतां.

81. दीप० ५, ९७,

82. परंतु आनी गणतरी ११, १२-१३ (जुओ, हेळळ), थी करी शकाय, अने ते प्रमाणे तेना राज्यसमयनी वर्षसंख्या २९ मेळवी शकीए.

83. दी० ९, ४० प्रमाणे बुद्धना अंतिम वर्षमां ते सिलोन आव्यो; महावंश ७, १ प्रमाणे जे रात्रिए बुद्धनि वाण थयुं ते ज रात्रिए.

Aho ! Shrutgyanam

पछी लगभग एक वर्ष जेटलो निर्नायकी-अराजक-काल गया पछी एटले उदयना १६ मा वर्षे पण्डुवासनो राज्याभिषेक थयो अने ते ३० वर्ष राज्य करी नागदासना एकवीसमा वर्षमां अवसान पाम्यो. तेना पछी अभय राजा थयो अने तेणे २० वर्ष राज्य कर्युं अने त्यारपछी फरीथी १७ वर्ष अराजक पणुं रह्युं. ते अंधाधुंधी दरम्यान पकुण्डक या पण्डुकाभय जे लुंटारा तरीके जीवन गुजारतो हतो (चोरो आसि, ११, २) ते पोताना नव मामाओने मारीने (११,३) अनुराधपुरमां अभिषिक्त थयो अने ७० वर्ष राज्य करी चन्द्रगुप्तना १४मा वर्षमां मरण पाम्यो. ते पोतानो राजमुकुट पोताना पुत्र मुटसीवने सोंपतो गयो हतो. आ मुटसीव ६० वर्ष राज्य करी अशोकना 84 अभिषेक पछी १७ वर्ष इ. स. पूर्वे २५७ मां देहांत पाम्यो. आ सघळी हकीकतो उपरथी चन्द्रगुप्तनो समय इ. स. पूर्वे ३१५-३१४ मां आवे छे अने अशोकनो राज्याभिषेक इ. स.पूर्वे २५७ मां पडे छे. परंतु आ बन्ने मितिओ वधारे अर्वाचीन थाय छे. हवे विचार करीए के पकुण्डक जे पोताना अभिषेकना समये ३७ वर्षनो हतो तेणे ७० वर्ष राज्य कर्युं होय अने तेना पछी तेना पुत्रे ६० वर्ष राज्य कर्युं होय ते अशक्य जेवुं ज लागे छे. 85 परंतु आमां कये स्थळे भूल रहेली छे तेनो मात्र निर्णय करवो कठीण छे. छतां गणतरीनी चूक पण बहु मोटी नहि होवाथी, सिलोनना ऐतिहासिक ग्रंथो, व्यवस्थित करेली इ. स. पूर्वेनी ४७७ नी तारीखने कायम राखवामां प्रतिबंध करे तेम लागतुं नथी.

आ टुंकी तपासनुं संक्षेपमां तात्पर्यः-अशोकनो राज्याभिषेक इ.स. पूर्वे २७२ अने २७०नी वचमां थयो हशे अने तेनुं वास्तविक राज्याधिरोहण तेनाथी लगभग चार वर्ष पहेलां एटले इ. स. पूर्वे २७६-२७४ वर्षे थयुं हशे. जो एनाथीए वधारे चोकस तारीख मेळववा माटे उपर आपेलां बीजां वर्षो गणत्रीमां लईए अने अशोक इ. स. पूर्वे २७४ मां राजा थयो हतो एम धारीए तो तेना राज्यकालना ४१ (४+३७) वर्षो गणत्रीमां लेवाथी तेना देहान्तनी तारीख तरीके आपणे इ. स. पूर्वे २३३ मुं वर्ष मेळवी शकीए. बिन्दुसारना संबंधमां ब्राह्मणग्रंथोनुं कथन बौद्धग्रंथोना कथन करतां वधारे साचुं-प्रामाणिक छे तेम मारुं धारवुं छे, अने तेना राज्य. कालनो समय आपणे वधारेमां वधारे २५ वर्षनो ज स्वीकारी शकीए. आ अनुसार तेनो समय इ. स. पूर्वे २९९ अने २७४ वर्षोनी वच्चे निर्णीत थाय; अने मारुं एम पण मानवुं छे के तेनुं राज्य पछी ज शरु थयुं हतुं. चन्द्रगुप्ते इ. स. पूर्वे ३२३ अने २९९ नी वच्चे राज्य कर्युं हशे. अने आम थवुं ज मने तो वधारे संभवित लागे छे. एनुं कारण ए छे के जस्टिन १५, ३ मांथी जो कोईपण अनुमान नीकळी शकतुं होय तो ते एज छे के चन्द्रगुप्त, पाश्चिमात्य प्रान्तो 86 जीत्यानी पहेलां ज केटलाक वर्षे मगधनो राजा थयो हतो. जो के तेणे ते समय पहेलां 87 अलेकझान्डरने खरेखरी रीते जोयो होय तो पण आ अनुमानने वांधो आवतो नथी. मेगेस्थिनीज खात्री-पूर्वक इ. स. पूर्वे ३०३-३०२ मां, पाटलीपुत्रना 88 राजदरबारमां आवेलो हतो तेथी, अने

84. आ कथन उपरथी बिन्दुसारना समयनी गणतरी करी शकाय; तेणे आशरे २९ वर्ष राज्य कर्युं हतुं एम जणाय छे.

85. ए वात तो खरेखर आश्चर्य पमाडे छे के एक करतां वधारे लेखकोनुं कहेवुं छे के Taprobane ना निवासीओ घणा लांबा आयुष्यवाळा हता. सरखावो, उदाहरण तरीके प्लाइनी (Pliny) ६, २२ (२४)

86. मि० विन्सेन्ट स्मिथ पोताना प्राचीन इतिहासना पृ० ११५ उपर दर्शावेलो आभिप्राय जो के आथी विरुद्ध छे, छतां हुं तेने स्वीकारी शकतो नथी.

87. प्लुटार्क, Alex. ch. 72 88. Smith, l. c. p. 118.

Aho ! Shrutgyanam

त्यां केटलांक वर्ष रहेलो होवाथी, चंद्रगुप्तना मरणनी प्राचीनमां प्राचीन मिति, मेगेस्थिनीजे तेना जीवता होवानुं चोक्कस कथन करेलुं होवाथी, ते मात्र इ. स. पूर्वे २९९ वर्षे ज घटी शके.

त्यारे हवे, इ. स. पूर्वे ४७७ अने ३२३ मा वर्षनी वच्चेनुं १६४ वर्षोनुं अंतर आपणे अजातशत्रु अने तेना वंशना राजाओ, तथा नंदराजाओना राज्यकालथी भरी शकीशुं. अजातशत्रु बुद्ध पछी २४ वर्षे राजा थयो हतो एम कहेवाय छे. अने ते उपरथी तेनी अवसानमिति तरीके लगभग इ. पूर्वे ४५३ [89] आपणे प्रायः नक्की करीए. उदय अथवा उदायि जेने हुं शैशुनाग वंशनो छेल्लो राजा मानुं छुं तेणे पुराणमां आपेली हकीकत अनुसार ३३ वर्ष, अने सिलोनना इतिहास अनुसार मात्र १६ वर्ष राज्य कर्युं हतुं. परंतु आ स्थळे आपणे जैनोनुं पण शुं कथन छे ते ध्यानमां लेवुं जोईए. आ बाबत हुं आगळ उपर चर्चीश, परंतु ते कथन, एकंदर पौराणिक कथनने पुष्टि आपतुं होय तेम लागे छे. दीघनिकाय उपरथी एटलुं तो स्पष्ट जणाय छे के अजातशत्रुए ज्यारे बुद्धनी मुलाकात लीधी त्यारे उदायि ते अगाउ जन्मेलो हतो. तथा ते वखते ते ऊंमर लायक थयो हतो,एम मनातुं हतुं. आम छतां तेणे ३० वर्ष राज्य कर्युं पण होय. आ गणतरी आपणने स्थूल रूपे इ. स. पूर्वे ४२५ अगर ४२० अर्थात् चन्द्रगुप्त पूर्वे सो वर्ष जेटला अर्वाचीन काळमां लावी मूके छे. अने आ समय मुख्यत्वे करीने नंदराजाओनो होय, जेमणे हेमचंद्रना कहेवा मुजब ९५ वर्ष, तेमज जे रीते में उपर पुराणमांथी तारवी काढ्यां छे ते मुजब आसरे ८५ वर्ष, राज्य कर्युं हतुं. शुशुनाग नाम खास सन्देहजनक लागे छे. कारण के शिशुनाग तो ते वंशनो स्थापक हतो, जेमां बिंबिसार आदि राजा थया हता. जो कालासोक खरेखर थई गयो होय तेम आपणे मानीए तो ते नन्द ज हशे. आ प्रमाणे शैशुनाग वंशनो इ. स. पूर्वे ४२० ना अरसामां अंत आवी गयो हशे. अने आम मानवाथी हेमचंद्रना नंदराजाना अभिषेक संबंधी कथन साथे तेनो विरोध पण आवतो नथी. तेथी आ मितिने पासेनी मिति तरीके स्वीकारी शकाय अने हुं इ. स. पूर्वे ४७७ वर्षने बुद्धनिर्वाणनी अतिशय संभवित मिति तरीके स्वीकारवामां कोई पण वांधो होय तेम जोतो नथी. [90] हवे जो बुद्धनिर्वाणनी अन्य सौ-

89. आ २४ वर्षने पुराणमां अजातशत्रुना राज्यकालनां जणावेलां २५ वर्ष साथे अद्भुत मळतापणुं छे. आनो भावार्थ शुं ए होय के गणनानो उपयोग बुद्धनिर्वाणथी थयो हशे; कारण के ज्यारे पौराणिक राजयादी उत्पन्न थई त्यारे आ बुद्धनिर्वाण मोजुद हतुं. आ उपरांत बीजुं पण एक मळता पणुं अशोकना संबंधमां मळे छे. कारण के पुराणमांना अशोकना ३६ वर्षो, बौद्धोए अशोकना अभिषेक बादनां बतावेलां ३७ वर्ष साथे मळतां आवे छे.

90. मि. विन्सेन्ट. ए. स्मिथे, प्राचीन इतिहास, पृ. ४२ f, मां बुद्धनिर्वाणने इ. स. पूर्वे ४८७–८६ मां नक्की करवा रजु करेलां कारणोना विषयमां कहेवुं जोईए के ते बिलकुल विश्वसनीय जणातां नथी. वर्षगण्य अने विंध्यवास ए बन्ने वसुबन्धुना समकालीन हता अने चीनी ग्रंथोमां एम जणावेलुं छे के 'तेओ निर्वाण पछी ९०० वर्षे थया हता' परंतु एस्. एन्, पेरिए B. E. F. E. O. XI. 339 ff पुरतां प्रमाणो आपी बताव्युं छे के चीनी ग्रंथकारो निर्वाणसमय इ. स. पूर्वे छठ्ठी सदीमां मूके छे, अने बीजुं ए के वसुबन्धु इ. स. ३५० नी पहेलां थई गयो हतो. केन्टननी " खण्डित-टिप्पणिका " (Dotted record) जे इ.स. ४८९ मां समाप्त थई हती ते बुद्धनिर्वाणनो समय इ. स. पूर्वे ४८६ मां बतावे छे अने ते टिप्पणिका उपलक जोतां, उपयोगी होय तेम भासे छे. परंतु ज्यारे आपणे वधारे विचार करीए छीए त्यारे भिन्न भिन्न शाखाओना बौद्धोनुं आ समयना विषयमां भिन्न भिन्न मन्तव्य जोवाय छे अने कोईपण बौद्धशाखा निर्वाणना आ समय अर्थात् इ. स. पूर्वे ४८६ थी गणत्री करती नथी. त्यारे केवल आ एकज नोंधमां आपेली तारीख ज खरी छे एम मानी लेवुं बहु अजब लागे छे. उदाहरण तरीके परमार्थ-

Aho ! Shrutgyanam

मिति करतां, विश्वसनीय मितितरीके इ.स.पूर्वे ४७७ मुं वर्ष जो स्वीकारी शकाय तो तदनुसार बुद्धनो जन्म, अवसानसमये तेमनुं वय ८० वर्षनुं हतुं, तेथी इ.स.पूर्वे ५५७ मां थयो हशे.अने आ विषयनी सघळी हकीकतोनुं आपणुं एकज मूळ जे पालीग्रंथो छे ते एम जणावे छे के तेमणे २९ वर्षनी ऊंमरे संन्यास ग्रहण कर्यो हतो तथा ३६ मा वर्षे बुद्धत्व मेळव्युं हतुं.ते उपरथी आ छेल्ली वीना जरूर इ. स. पूर्वे ५२० मां बनी हशे. आ गणत्री-जे लगभग साची ज छे-ते अनुसार एटलुं तो सुगम्य छे के जो महावीरनुं देहावसान, जे एक परंपरानुसार कहेवाय छे के इ. स. पूर्वे ५२७ मां थयुं हतुं, ए जो खरूं होय तो ते प्रमाणे तेओ अने तेमनो महान् प्रतिस्पर्धी बुद्ध बन्ने कोई पण वखते परस्पर मळी शक्या होय तेम मानी शकाय ज नहि, अने ते प्रमाणे पालिग्रंथोमां नातपुत्त अने तेमना अनुयायीओना संबंधमां करेला सघळा उल्लेखो कल्पनाजन्य अने कृत्रिमरीते बनावी लीधेली योजना रुपे ज ठरे. परंतु आम मानवुं ते तो कोई पण दृष्टिए संगत होई नहि शके.

आ रीते आपणे जोई शक्या छीए के बुद्धनिर्वाणनी तारीख जो इ. स. पूर्वे ४७७ वर्षनी होय-अने आम होवामां कांई शंका नथी-तो महावीर निर्वाणनी इ. स. ५२७ नी तारीख यथार्थ होय ए शक्य ज नथी. आ महावीर नीर्वाणनी उपरोक्त तारीख जे एवी गणतरी उपर अस्तित्वमां आवेली के तेओ विक्रम पूर्वे ४७० वर्षे निर्वाण पाम्या हता, तेनो पायो मजबूत नथी, तेटला माटे आपणे निःसंदेह रीते आ मितिनो अस्वीकार ज करवो जोईए. अने तेने बदले कालगणनात्मक बधी गणत्रीओनी साथे बंधबेस तेवी बीजी मिति शोधी काढवा प्रयत्न करवो जोईए. आ प्रकारनी मिति डॉ. जेकोबीए [91] घणा वर्ष पूर्वे सूचवी दीधेली होवाथी मारूं कर्तव्य मात्र तेमनी दलीलोनुं महत्त्व बतावबानुं तथा तेने केटलाक नवा हेतुओ द्वारा मजबूत करवानुं छे, एम हुं मानूं छुं.

३. हेमचन्द्रनी जैन परंपरा अने महावीरनो सत्य समय.

जैन ग्रन्थकारोमां सौथी महान् मनाता हेमचन्द्रे (इ. स. १०८८-११७०) पोताना स्थविरावली चरित—जे साधारण रीते परिशिष्टपर्वने नामे ओळखाय छे-तेमां बिंबिसारथी मांडीने अशोकना पौत्र अने तेना उत्तराधिकारी सम्प्रतिना वच्चेना काळनो एक प्रकारनो इतिहास आपेलो छे. आ ग्रंथ जे घणे स्थळे मात्र एक मनःकल्पित अने पौराणिक ऐतिहासिक नोंध जेवो जणाय छे ते तेमणे पोताना धर्मप्रवर्तकोना पुराण-वर्णनना एक परिशिष्ट रुपे लखेलो छे. परंतु मारी खातरी थई छे के आ नोंध जो के केटलेक स्थळे गुंचवाडा भरेली तथा पौराणिक लागे छे, छतां पण तेमां अहीं तहीं केटलीक साची अने ऐतिहासिक बाबतो सूचित थएली छे. अने आ ऐतिहासिक बाबतो महावीरनो समय निर्णय करवामां उपयोगी थाय तेम छे.

जेनो समय ४९९-५६९ छे-ते एम जणावे छे के तेनी एक कृति बुद्ध पछी २६५ मां वर्षे समाप्त थई हती. (पेरि. l. c. p. 361). हवे जे परंपरा जणावे छे के अशोक बुद्धनिर्वाण पछी २२० वर्षे थयो हतो तथा ते शी-हांग-ति (इ. स. पूर्वे २४६-२१०) नो समकालीन हतो ते परंपरानुसार बुद्धनिर्वाणनो समय इ. स. पूर्वे ४९६ (२४६+२५०) मां मुकाय. मि. वि. गोपाल ऐय्यंर, इंडि. एन्टी. ३७, ३४१ मां जणावेलां कारणोना संबंधमां एटलुं जणाववुं बस थशे के ते सर्व दलीलो सहसाराम आज्ञामां आवता २५६ नी गरसमजुती उपर अवलंबित होवाथी तेमज सिलोनना इतिहासग्रंथोमां आपेली मितिओने सर्वथा अविवेकपणे कबुल राखीने, उभी करवामां आवेली होवाथी साची नथी.

91. कल्पसूत्र, पृ. ८ अने ते पछीनां.

Aho ! Shrutgyanam

श्रेणिक (बिंबिसार) अने तेनो पुत्र कूणिक (अजातशत्रु) जैनोमां सुप्रसिद्ध छे, परंतु तेमना राज्यकालनी मितिओ, मारी जाण मुजब, कोई पण स्थळे आपवामां आवी नथी. हेमचंद्र ६, २१ मां जणावे छे के कूणिक चंपामां मरण पाम्यो हतो अने तेनी पछी उदायिन् राज्यगादी उपर आव्यो हतो, अने तेणे राजधानी तरीके नवुं नगर, पाटलीपुत्र, वसाव्युं हतुं. आ राजा चुस्त जैन हतो अने घणो सत्ताशाली थई शक्यो हतो. परंतु तेना उपर एक शोकजनक विपत्ती आवी पडी हती. हकीकत ए छे के तेणे कोईएक राजाने गादी उपरथी उठाडी दीधो हतो, तेना पुत्रे युक्तिथी जैन साधुनो वेश पहेरी तेना महेलमां प्रवेश कर्यो अने तेने मारी नांख्यो. उदायीनी पाछळ वारस न हतो अने तेथी करीने तेनां पांच राजचिन्होने तेनो उत्तराधिकारी शोधवा बहार मोकलवामां आव्यां. पसंदगी विलक्षण थई; कारण के एक नापित अने गणिकानो पुत्र जेनुं नाम नंद हतुं ते आ रीते पसंद थयो (६, २३१.) अने राज्यासने तेनो अभिषेक थयो. आ बीना, परि० ६, २४३ ना नीचे आपेला श्लोकनी अनुसार, महावीरनिर्वाण पछी ६० वर्षे बनी.

अनन्तरं वर्धमानस्वामिनिर्वाणवासरात्। गतायां षष्टिवत्सर्याम् एष नन्दोऽभवन्नृपः॥

आ नंदना संबंधमां हेमचंद्रे विरोधदर्शक विचार बिलकुल प्रदर्शित कर्यो नथी. अने ते उपरथी आपणे साधारण एम मानी शकिए के आ नंद केटलाक प्रमाणमां जैनधर्मनो संरक्षक मनातो हशे. आ धारणाने उदयागिरिमांथी मळेला खारवेलना शिलालेख रूप एक अतिशय महत्त्ववाळा लेखद्वारा सारुं समर्थन मळतुं होय तेम जणाय छे. ते लेखमां नंदराजना संबंधमां बे उल्लेखो थएला छे. अने आ नंदराज ते सामान्य रीते नंदवंशनो ज हशे. आ लेखनो प्रथम फकरो जो के सर्वथा अस्पष्ट छे अने बीजो फकरो त्रुटित थएलो छे परंतु तेनी पछीनो भाग स्पष्ट जणावे छे के खारवेले 'मगधना राजाने अग्रजिन (प्रथम तीर्थंकर) ना पगे पडाव्यो जेने नंदराज लई गयो हतो (?) [पादे व (म्) दापयति नंदराजनितस अगजिनस]; आ 'अग्रजिन' शब्द ते महावीर तथा ऋषभ बन्नेने लागु पडी शके-अने अहींआं गमे तेने लागु पडतुं होय—परंतु आटलुं तो स्पष्ट ज छे के कलिंग उपर स्वारी करी ते वखते नंदराजा जिननी 92 प्रतिमाने लई गयो हशे. अने जो ते जिनमां श्रद्धावाळो न होय तो ते शा माटे आवी वस्तु लई जवानी पसंदगी करे? आ उपरांत नंदनो पूर्वाधिकारी-पूर्वज उदायी ते एक श्रद्धालु जैन हतो अने अजातशत्रु पण थोडेक अंश तेवो ज हतो. 93 आ उपरथी आ बधा राजाओने बौद्धो 'पितृघातक वंश' एवुं जे नाम आपे छे तेमां कांई नवाई जेवुं जणातुं नथी; जो के आ नाम अन्य स्थळे वस्तुतः मात्र अजातशत्रुने ज घटतुं होय एम मानवामां आव्युं छे.

आ प्रमाणे महावीरनिर्वाण अने नंदना राज्याधिरोहण वच्चे ६० वर्षोनुं अंतर पडे छे. आ कालांतरमां स्पष्ट रीते कूणिकना राज्यसमयनो केटलोक भाग तथा उदायिन्नी संपूर्ण कारकीर्दीना समयनो समावेश थएलो छे. अने में उपर सिद्ध कर्युं छे के उदायी प्रायः तेना वंशनो छेल्लो ज राजा हतो. हवे बुद्ध, इ. स. पूर्वे ४७७ मां निर्वाण पाम्या होय, तो ते हिसाबे अजातशत्रु इ. स. पू. ४८५ मां राजा थयो हशे. अर्थात् निर्वाण पहेलां आठ वर्षे. आ राजानुं पहेलुं साहस तेणे कोसलना वृद्ध राजा साथे युद्ध आरंभ्युं ते हतुं. आ कोसलनो राजा ते

92. आ हकीकतने मळती एवी एक वात, प्रो.जेकोबीना 'आउस्गेवाल्ट इर्त्सेलुंगेन, पान ३१ अने ते पछीनामां, प्रद्योत अने उदयनना संबंधमां लखेली मळी आवे छे.

93. जुओ जेकोबीनुं कल्पसूत्र, पृ० ५.

Aho ! Shrutgyanam

तेनी ओरमान मातानो भाई हतो. भगवतीसूत्रना १५ मा 94 सयमां एम जणावेलुं छे के पाखंडाचार्य गोशाल, जे महावीरनो कट्टो प्रतिस्पर्धी हतो ते, आ लडाईना 95 अंते तरतज श्रावस्तीमां मरण पाम्यो हतो. अने तेना मरण पछी १६ वर्ष महावीर जीवता रह्या. आ मिति गोशालना संबंधमां आपवामां आवेली अन्य मितिओ साथे मळती आवे छे ते आपणे नीचेनी हकीकत उपरथी जोई शकीशुं. महावीर पहेलां बे वर्षे ज्यारे गोशाले जिनत्व प्राप्त कर्यानो दावो करेलो हतो त्यारे महावीरनी ऊंमर ४० वर्षनी हती अने त्यारपछी १६ वर्ष सुधी तेओ बन्ने मळ्या ज न होता. त्यारपछी तेओ मात्र, गोशालना मरणना वर्षमां एटले छेल्ली वखते मळ्या हता. आ उपरथी गोशाले काळ कर्यो ते वखते महावीरनी ऊंमर ५६ वर्षनी हशे महावीरनी कुल ऊंमर ७२ वर्षनी हती एटले ते उपरथी तेओ गोशाल पछी १६ वर्ष जीवता रह्या हता ते पण साबित थाय छे ज. 96आ १६ वर्षनी गणतरी करतां आपणे इ.स.पूर्वे४७०थी सहेज पाछळ एटले आशरे ४६८–६७ मां उतरी आवीए छीए, आ तारीख हेमचंद्रना कथन–आधारे महावीरना निर्वाण तरीके सूचवेली तारीख साथे तद्दन मळी जाय छे. जो के कूणिक-अजातशत्रुना राज्यसमय दरम्यान महावीर स्वामीनुं निर्वाण थयुं हतुं एवुं चोक्कस कथन, मारा जाणवा प्रमाणे, मळतुं नथी ए वात खरी; परंतु, तेवी रीते, तेमनो अने उदायीनो मेळाप थयो हतो, एवुं बतावनार पण कोई कथन जणातुं नथी. अने हुं धारुं छुं के, आपणे बलके एवुं ज अनुमान करवुं जोईए के बौद्धग्रंथोमां अजातशत्रुना राज्यकालनां जे ३० वर्ष बताव्यां छे ते साचां छे. उदायीनुं राज्य १६ वर्ष चाल्युं हशे, अने कदाच, अजातशत्रु अने तेनी वच्चे जो बीजो कोई न थयो होय तो ३३ थी पण वधारे वर्ष तेणे राज्य कर्युं होय. 97

नंदराजाओ के जेमनी संख्या ९ हती, तेमना मंत्रिओ घणा कुशल हता. ए मंत्रीओ सघळा, प्रथम नंदराजाना मंत्री कल्पकना वंशजो ज हता. छेल्ला नंदराजाना प्रसिद्ध मंत्रीनुं नाम सकटाल हतुं. आ सकटालने प्रस्तुतविषयमां स्थूलभद्रना पिता तरीके वर्णववामां आव्यो छे. अने स्थूलभद्र ते जैन-धर्मना सातमा (अगर नवमा) युगप्रधान आचार्य हता अने तेओ महावीर पछी २१५ (अथवा २१९) मा वर्षमां गुजरी गया हता. ए पुस्तकमां नंद, सकटाल, वररुचि, चंद्रगुप्तनी युवावस्था तथा चाणक्य साथेनो तेनो संबंध—ए विषयक जेटली कथाओ—वार्ताओ आपवामां आवी छे ते सघळी मात्र परीनी वार्ताओ (Fairy tales) जेवी देखाय छे. परंतु ए जोतां आश्चर्य उत्पन्न थाय छे के आ कथाओ छेक आवश्यक निर्युक्तिनी टीकामां पण आवेली छे अने ते तेनीए पहेलां लखाएली होय तेम देखाय छे. तेम ज केटलेक अंशे कथासरित्सागरनी वार्ताओने पण मळती आवे छे अने महावंश टीकाना ११९, ८ ff; १२१,

94. हॉर्नले आपेली उवा० परिशिष्ट १; तथा हेस्टिंग्सनी इन्सा० पृ० २६० मानी हकीकत साथे सरखावो.

95. आ बनाव लडाई पछी बन्यो हतो तेनी साबीती, भगवती, पृ० १२५४ अने ते पछीनामांना उल्लेखथी, स्पष्ट मळी आवे छे. गोशालना जे नियतिना ८ सिद्धांतो बताव्या छे तेमां ए लडाईनुं सूचन पण थाय छे. सरखावो होर्नल, l. c. पा. २६३

96. सरखावोः होर्नल, उवा० परि० २, पा. ११०

97. जो आपणे महावीरना मृत्यु माटे इ. स. पूर्वे ४६७ मुं वर्ष स्वीकारी लईए तो, पछी अजातशत्रु, जो ते बुद्ध पछी २४ वर्ष जीवतो रह्यो होय, तो तेमना पछी १४ वर्षे मरण पाम्यो होवो जोईए. महावीरना निर्वाण अने नन्दना राज्यारोहण वच्चे, हेमचंद्रना कथनानुसोर जो ६० वर्षनो अंतर होय तो ते मुजब उदायीए ४६ वर्ष पर्यंत राज्य करवुं जोईए, पण आ समय बहु वधोरे पडतो देखाय. कारण के तेना गादिए आव्या पहेलां ३० वर्ष उपर ज्यारे कूणिके बुद्धनी मुलाखात लीधी हती त्यारे तेनो जन्म थएलो हतो, एवो उल्लेख मळी आवे छे. (दी.नि. १-५०)

Aho ! Shrutgyanam

२२ ff; 98 भागो साथे तो तेनाथी पण वधारे मळती आवती होय तेम जणाय छे. परंतु आपणने आ स्थळे आ बाबत काई महत्वनी नथी. तेनाथी जे कांई सिद्ध थाय छे ते मात्र एटलुं ज छे के 'आपणा सननी पछी केटलीक सदीओ सुधी नंदो अने मौर्यराजाओना कालना संबंधमां केटलीक कथाओ हिंदुस्तानमां प्रचलित हती.' (जेकोबी, परिशिष्ट पर्व. पृ. ५० टि. २). आ बधुं छतां आ ग्रंथमां जो कोई महत्वनो श्लोक होय तो ते ८, ३३९ मां आवेलो नीचेनो श्लोक छेः—

एवं च श्रीमहावीरमुक्ते वर्षशते गते । पञ्चपञ्चाशदधिके चंद्रगुप्तोऽभवन्नृपः ॥

आ श्लोकना महत्त्व उपर भार मूकतां, जेकोबिए केटलांक वर्षो आगम च जणावी दीधुं छे के आ श्लोक, महावीरना निर्वाण संबंधी एक नवी अने वधारे संगत परंपरानो सूचक छे. 99 'चन्द्रगुप्तोऽभवन्नृपः' अने ६, २४३ ना अंते आवतो 'एष नन्दोऽभवन्नृपः' आ बन्ने पदोनी रचनाशैली एटली बधी मळती लागे छे के जेथी भाग्ये ज एम कही शकाय के ए अणधारेली रीते—आकस्मिक रीते— लखाई गया होय. अने तेना उपरथी एवुं अनुमान निकळतुं होय तेम लागे छे के हेमचंद्रे आ श्लोको कोई विशेष प्राचीन ग्रंथोमांथी अक्षरशः उद्धृत कर्या हशे अथवा तो कोई प्राचीन कालगणनात्मक प्राकृत गाथाओनुं भाषांतर कर्युं हशे. हेमचंद्र फक्त एटलुं ज जणावे छे के चन्द्रगुप्तनी पछी तेनो पुत्र बिंदुसार गादी उपर आव्यो हतो (८, ४४५) अने बिंदुसार पछी तेनो पुत्र अशोकश्री राजा थयो हतो. (९, १४) अने अशोकश्रीए पोतानुं राज्य पोताना पौत्र संप्रतिने सोप्युं हतुं. आ संप्रति ते कुणालनो पुत्र हतो(९, ३५) अने एक श्रद्धावंत जैन हतो. हेमचंद्रे आ स्थळोमां तेओना समयनुं बीलकुल सूचन कर्युं नथी; तेम कालगणना साथे पण तेओनुं अनुसंधान बताव्युं नथी. ते उपरथी जेकोबीना मानवा प्रमाणे आपणे एम धारी शकीए के तेमणे विक्रमसंवत् अने चंद्रगुप्तना राज्याधिरोहणना काल वच्चेनुं अंतर २५५ वर्षनुं बतावती परंपराने सत्यरूपे स्वीकारी हशे. आ गणतरी अनुसार महावीरनिर्वाण अने विक्रमना राज्याधिरोहणनी वच्चेनो काल २५५ + १५५= ४१० बराबर थाय. अने ए उपरथी ए पण अनुमान फलित थाय के महावीर इ. स. पूर्वे ४६७ मा वर्षमां निर्वाण पाम्या हता. मारा मानवा प्रमाणे आ ज तारीखथी निर्वाण संबंधी बीजी पण बधी बाबतोनो निकाल आवी शके छे, अने तेटला माटे ते ज खरी छे एम मानवुं जोईए.

98. सरखावो; टर्नर, महावंश १ पृ० ३९ नी फुटनोट; तेम ज गायगर, दीप० महा० पृ० ४२ फू. अ. ग्रन्थ अने परिशिष्ट पर्व वच्चे नानामां नानी विगतोनी पण समानता छे. महावंशनी टीका पाछलथी थएली जणाय छे (गायगर, तेज पृ. फु. ३७) पण तेमांनी सामग्री जूनी छे.

99. कल्पसूत्र, पृ. ८. नी फुट नोट.

100. दिव्या. पृ० ४३० मां अशोक पछी संप्रतिनो जे उल्लेख थएलो छे ते आथी वधारे महत्वनो बने छे. नागार्जूनी गुफाना लेखोथी साबीत थयुं छे के मगधमां अशोक पछी दशरथ गादिए आव्यो हतो के जेना विषे जैनो कशुं कहेता नथी. आ उपरथी, मि. विन्सेन्ट.ए. स्मीथे पोतानी अर्ली हिस्टरी ऑफ इन्डियामां जे एम सूचन कर्युं छे के—अशोकना मरण पछी तेना साम्राज्यना पूर्व अने पश्चिम एम बे विभागो थई गया हता, ते मने खरूं लागे छे. संप्रतिना पिता कुणालनो उज्जयनी अने तक्षशिला साथेनो सतत संबंध ए ज बाबत सूचवे छे. अने जैनो जे मौर्योनो राज्यकाल १०८ वर्षनो गणे छे तेनो पण कदाच आ हकीकतथी निकाळ आवी शके. कारण के इ. स. पूर्वे १८५ मां मगधमांथी ज्यारे पुष्यमित्रे ए वंशनो उच्छेद कर्यो तेनी पहेलां ज पश्चिममां ए वंशनुं राज्य बन्ध थई गयुं हशे. तेम छतां, ए वात नोंधवा जेवी छे के मेरुतुंगे आपेली कालगणनात्मक गाथाओमां पुसामित्त (पुष्यमित्र) नी राज्यना ३० वर्षोनी नोंध लेवाएली छे. अने आ समय इ. स. पूर्वे २०४-१७४ ना गाळा साथे बंध बेसतो आवे छे. हुं, महाभाष्य अने मिनेन्डरना समयथी जे कालगणना नक्की थाय छे तेनाथी विरुद्ध आ उल्लेखने घटावी शकतो नथी.

Aho ! Shrutgyanam

मेरुतुंगे नोंधेली परंपरानुसार चन्द्रगुप्तना राज्याधिरोहणनुं वर्ष इ.स. पूर्वे ३१२ मुं आवे छे. आ मिति घणी ज गुंचवाडो उत्पन्न करनारी छे. मौर्यसंवत् इ. स. पूर्वे ३१२ मा वर्षे शरु थयो हतो ए बाबत, सेल्युसिडनना संवत्नी साथे ते संवत् अभिन्न छे एम बतववा खातर मानवुं मने उचित लागतुं नथी. जो के आपणे सारी पेठे जाणीए छीए के चंद्रगुप्ते सेल्युकसने हिंदुस्तानमांथी देशवटो आप्यो हतो तेम ज तेनी पासेथी तेनी सत्ता हठेळना बेक्ट्रीआना मुलकनो एक भाग खुंचावी लीधो हतो; परंतु ए वात समजमां नथी आवती के चन्द्रगुप्ते, तेना पराजित शत्रुना नाम उपरथी, पोताना संवत्नो आरंभ कर्यो होय. आ उपरांत एम पण मनाय छे के चंद्रगुप्ते नवो युग स्थाप्यो न होतो. (सरखावो, उपर पृ. ११५.) परंतु चंद्रगुप्त वीर पछी १५५ वर्षे राज्याभिषिक्त थयो हतो एम कहेवातुं होवाथी एम लागे छे के आ संवत्नो आरंभ पण कोई एक घणीज महत्त्वनी जैन बाबत साथे संबंध धरावतो हशे. अने हुं धारुं छुं ते प्रमाणे छे पण तेम ज.

चंद्रगुप्तनो समय जैनधर्ममाटे खरेखर एक अतिशय पीडा अने दुःखनो समय हतो. आ समयमां जैनधर्म राज्याश्रयथी वंचित थयो हतो. जो के जैनो चंद्रगुप्तने जैनधर्मानुयायी तरीके अने पाछली वयमां तो खास तेने एक जैन साधु तरीके पण बतावे छे; परंतु, चाणक्यनी राजनीति आवा पाखंडी मतोनी [1] अनुकूळ नही पण प्रकट प्रतिकूल हती. अने वास्तविक रीते जोतां जैनोनो पूर्वहिंदुस्थान साथेनो संबंध जे अशोक पछी सर्वथा तूटी गयो हतो (आमां खारवेलनुं राज्य अपवाद रूप छे परंतु तेनो समय हजी सुधी अनिश्चित छे.) ते त्यार पेहलां पण केटलेक अंशे शिथिल थयो होय एम लागे छे. परंतु आ उपरांत चंद्रगुप्तना राज्यकालमां १२ वर्षनो एक दारुण दुष्काळ पडयो हतो, के जे दुष्काळ जैनधर्ममां भेद उभो करवामां निमित्त बन्यो हतो एम जणववामां आवे छे. ए ज समयमां श्वेतांबर अने दिगंबर नामना बे संप्रदाओनी शरुआत थई हती. जे कालमां चंद्रगुप्त राजा थयो हतो ते वखते—जैन इतिहासमां घणा ज थोडा कालांशोमां जोवामां आवे छे तेम—एक ज समये जैनधर्म संभूतिविजय अने भद्रबाहु नामना बे युगप्रधानोनी सत्ता हेठळ प्रवर्ततो हतो. परंतु संभूतिविजये, चंद्रगुप्त जे वर्षमां राज्याभिषिक्त थयो तेनी पछीना ज वर्षमां एटले वीर पछी १५६ मा वर्षमां काळ कर्यो. आ वर्ष ते कदाच हेमचंद्र, परिशिष्ट पर्व, ८, ३३९ मां जे कहे छे के १५५ मुं वर्ष पूर्ण थयुं हतुं (गत), ते ज वर्ष छे; अने ते उपरथी मारी एवी मान्यता छे के आ बनाबने अनुकूल आववा माटे ज हेमचंद्रे चंद्रगुप्तना राज्यनी शरुआत, इ.स. पूर्वे ३१२(अथवा ३११)नी बराबर मळता एवा ते ज वर्षमां, त्यार पहेलांना दशमा अगर अगीआरमा वर्षे न मूकतां, मूकी छे. संभूतिविजयनो मरणकाल जैन इतिहासना एक कालभागनो अंतसूचक छे. ए बाबत खरी छे के तेमना पछी १५ वर्षे गुजरी गया हता ते भद्रबाहु, तथा तेमना उत्तराधिकारी स्थूलभद्र ए

1. सरखावोः—इ. थोमस. गुप्तवंशनी नोंधो (Records of the Gupta dynasty) पा १७; जेकोबी, कल्पसूत्र, पा० ८; वि. ए. स्मीथ, हिंदुस्थाननो प्राचीन इतिहास पा० ३३ टी०; ४० टी०, १८७ टी०; फ्लीट, ज० रॉ० ए० सो० १९१०, पा० ८२५ टी० २.

अर्थशास्त्र, ज्यां सुधी ते अन्यकृत सिद्ध थाय नही त्यां सुधी, हुं ते चाणक्यकृत ज मानुं छुं. ए अर्थशास्त्रमां सांप्रदायिक अथवा जैन असरनो जराए उल्लेख जणातो नथी. सिवाय के, पृ० ५५वीगेरे उपरनो उल्लेख के जेमां बीजा बीजा देवोनी साथे कदाचित् जैन सम्मत अपराजित, जयन्त अने वेजयन्तनो पण निर्देश छे. पण मारा मते एमां कांई विषेशता नथी. पृ० १९९ इत्यादि उपरनो तार्थिकरनो उल्लेख जैनधर्म प्रवर्तकने सूचवे; पण आपणे याद राखवुं जोईए के पाली पिटकमां 'अन्य तीर्थिक' ए शब्द अनेक संप्रदायना भिक्षुओ माटे वापराएलो छे.

Aho ! Shrutgyanam

बंने चतुर्दशपूर्वधारी हता; जो के स्थूलभद्रने छेल्ला चार पूर्वो बीजाने शीखववा मनाई थएली हती. दिगंबरो भद्रबाहुने छेल्ला श्रुतकेवली माने छे त्यारे श्वेतांबरो स्थूलभद्रने छेल्ला श्रुतकेवली माने छे[2] आ उपरथी एम जणाय छे के संभूतिविजय करतां भद्रबाहु वधारे महत्त्वना लेखाता हशे अने तेम हतुं पण खरूं. परंतु भद्रबाहु जो के आखा जैनधर्मना युगप्रधान हता छतां पण केटलेक अंशे सांप्रदायिक हता. आम मानवानुं कारण ए छे के ज्यारे ते पोते दक्षिण तरफ जवा नीकळ्या त्यारे तेमणे पोताना अनुयायीओनी एक मंडळी मगधमां छोडी दीधी हती अने जे मंडळी तेमनी साथे दक्षिणमां गई हती तेणे पछी, जे मंडळी मगधमां रही हती तेमनां चारित्र तथा सिद्धान्तने पसंद कर्या नहि. अने त्यारपछी भद्रबाहु नेपाल तरफ चाल्या गया अने सघळा सिद्धांतोने[3] एकत्र करवा उद्युक्त थएला संघने तेमणे मदद करवा घणी खुशी न बतावी. ते उपरथी लागे छे के तेओ ते लोकोना आ कार्यमां संमत नहि होय अथवा तो तेने पूर्ण रीते पसंद कर्युं नहि हशे. अने तेथी आखरे ए अनुमान थाय छे के मूळ प्राचीन, अविभक्त अने महावीरना समयथी निर्विकृत स्वरूपे चालता आवता जैनधर्मना वास्तवमां छेल्ला युगप्रधान संभूतिविजय छे, परंतु तेमना घणा ज वधारे प्रसिद्ध साथी भद्रबाहु, अव्यवस्थितकालनी असरने लईने कोई जुदीज हालतमां मूकाया. तेटला माटे मारुं धारवुं छे के चंद्रगुप्तने संभूतिविजयना देहान्तकालना वर्षमां मूक्यो हशे, जेम के महावीरनिर्वाणनी रात्रिमां पालकनो राज्याभिषेक मूकेलो छे.[4]

इ स. पूर्वेना ४६७ मा वर्षने महावीर निर्वाण वर्ष तरीके मानवाना पक्षमां अन्यान्य बाबतोनुं विवेचन प्रो० जेकोबीए पोतानी कल्पसूत्रनी आवृत्तिमां कर्युं छे. हुं फक्त बे ज मुद्दा उपर चर्चा करवा मागुं छुं, कारण के ए मुद्दाओ आ प्रश्नना विषयमां घणी महत्ता धरावे छे.

हेमचंद्रथी[5] मांडीने अर्वाचीन काळनी सघळी जैनपरंपरा भद्रबाहुना निर्वाणसमय तरीके वीर पछी १७० मुं वर्ष जणावे छे. आ वर्ष परंपरागत निर्वाणसमयने हिसाबे इ. स. पूर्वे ३५७ मां आवे परंतु प्रो. जेकोबीनी व्यवस्थित करेली मितिनी अनुसार इ. स. पूर्वे २९७ मां मूकाय. आ बने मितिओमांनी बीजी ज मिति शक्य जणाय छे, कारण के सघळी जैनपरंपराओ भद्रबाहुने चन्द्रगुप्त साथे नजीकमां नजीक संबंध धरावनार तरीके स्पष्ट जणावे छे. अने आ रीते इ. स. पूर्वे ३५७ नी मिति बहिष्कृत थाय छे.

कल्पसूत्रमांना जिनचरित्रनुं १४८ मुं सूत्र आपणने जणावे छे के ते ग्रंथ महावीर पछी ९८० वर्षे समाप्त थयो हतो. परंतु साथे साथे एक बीजो पण उल्लेख छे (धायणन्तरे) जेमां ९९३ मुं वर्ष आपेलुं छे. सघळी टीकाओ जे प्राचीन चूर्णिना[6] आधारे रचाएली छे ते सर्वे आ मितिओनो जुदी जुदी बीनाओ साथे संबंध बतावे छे:[7]

(१) देवार्धिगणीना अध्यक्षपणानीचे थएली वलभीनी सभा, जे वखते सिद्धांतने पुस्तकारूढ करवामां आव्युं हतुं ते प्रसंग.

---

2. पण, श्वेतांबरो पण केटलेक ठेकाणे भद्रबाहुने छेल्ला युगप्रधान माने छ, ए बाबतनो पुरावो मळे तेम जणाय छे. सरखावो–जेकोबी, कल्पसूत्र पृ० १९ Z. D. M. G. 38, 14.

3. आ विषयनी वधारे विगतो माटे जुओ प्रो० जेकोबीनो 'श्वेतांबर अने दिगंबर संप्रदायोनी उत्पत्ति' वाळो लेख. Z. D. M. G. 38. 1.

4. सरखावोः–उपर पृष्ठ 5, परिशिष्टपर्व, ९, ११२ 6. जेकोबी. कल्पसूत्र पृ० ५

7. जेकोबी. सेक्रेट बुकस् ऑफ धी इस्ट. २२, पृ० २७०

Aho ! Shrutgyanam

(२) स्कंदिलाचार्यना अध्यक्षपणा हेठळ मथुरामां मळेली सभा. जेमां प्रायः सर्व सिद्धांतोमां सुधारा वधारा करवामां आव्या हता.

(३) आनंदपुरना राजा ध्रुवसेन आगळ तेना पुत्रना मरणनो शोक निवारण करवा अर्थे कल्पसूत्रनुं जाहेर वांचन; अने

(४) कालकाचार्ये करेलो पज्जुसणना दिवसनो फेरफार. [8]

मथुरामां भरेली सभाना विषयमां जणावबुं जोईए के तेनुं, तेनाथी वधारे महत्वनी अने प्रसिद्ध वलभीनी सभा साथे गुंचवण थएलुं छे. वलभीनी सभामां सिद्धान्तग्रन्थोने अत्यारना रूपमां खरेखर ठरावबामां—नक्की करवामां आव्या हता. परंतु आ सभा साचे ज थएली हती के नहीं, ते प्राचीनकालनी वात होवाथी, अत्यारे विचारणीय नथी[9] परंतु वलभी संबंधी वर्णनो तेम ज आनंदपुरना राजा ध्रुवसेन समक्ष कल्पसूत्रनी थएली जाहेर वाचना; ए बे बाबतो घणा उपयोगनी छे. दुर्भाग्ये आनंदपुरना संबंधमां कोई हकीकत मळती नथी; टीकाओमां ते महास्थान होवानुं जणावेलुं छे परंतु आटली माहीतिथी आपणने विशेष मदद मळती नथी. तेम छतां आपणे नीचेनी बाबतो ध्यानमां लेवी जोईए.

१. ध्रुवसेन ए नाम, घणुं अजाण्युं नथी. ते वलभीना एक वंशनु नाम छे. अने आपणे जाणीए छीए के पहेलो ध्रुवसेन इ. स. ५२६ मां राज्यगादी उपर आव्यो हतो.

२. आ ध्रुवसेनने पुत्र न हतो कारण के इ. स. ५४० मां तेनी पछी तेनो भाई गूहसेन[10] गादी उपर आव्यो हतो; अने

३. महावीरनिर्वाणनी तारीख तरीके इ. स. पूर्वे ४६७ मा वर्षने स्वीकारी, कल्पसूत्रनी एक वाचना के—जेना माटे कहेवुं जोईए के, ते खरेखर प्राचीन अने उपयोगी छे ते वाचनामां आपेला ९९३ वर्षनी, त्यारथी गणत्री करीए छीए तो एक आश्चर्यजनक सरखापणुं मेळवीए छीए. कारण के (९९३-४६७=५२६) ९९३ मांथी ४६७ वर्ष बाद करतां जे ५२६ मुं वर्ष आवे छे ते बराबर वलभीनी गादी उपर ध्रुवसेनना अधिरोहणनुं वर्ष छे.

आ सघळी हकीकतो उपरथी मारुं चोक्कस अनुमान थाय छे के वलभीनी महासभा ध्रुवसेनना राज्यारोहणना वर्षमां ज मळी हती, अने बीजुं ए के कल्पसूत्रमां आपवामां आवेलुं महावीरनुं जीवनचरित्र पण, जे छेल्ली वखत ते ज सभामां निर्णीत करवामां आव्युं हतुं, तेनुं ध्रुवसेन राजानी समक्ष वाचन करवामां आव्युं हतुं. अने आ बाबत, मारा अभिप्राय प्रमाणे महावीरनिर्वाणना इ. स. पूर्वे ४६७ मुं वर्ष सूचवती हकीकत माटे एक घणुं किमती समर्थन छे.

हवे मात्र एक ज प्रश्ननो ऊहापोह करवो अहीं बाकी रह्यो छे. जे विद्वानोने आ मिति ग्राह्य नथी तेओ एकदम जणावशे के आ सूचना नातपुत्तना अवसाननना संबंधमां पाली सिद्धान्तोमां आवतां वर्णनोथी विरुद्ध छे. कारण के ते ग्रंथोमां जणावेलुं छे के बुद्ध ज्यारे शाक्यभू-

8. आ कालकाचार्य जैन पट्टावलीमां तीजा छे. महावीर पछी ४७० वर्षे विद्यमान गर्दभिल्लना शत्रु कालकाचार्य ते आ नथी सरखावो–Z. D. M. G. 34. 241.

9. आ समितिना प्रमुख स्कंदिल ए जो क्राटे प्रसिद्ध करेली (Testgruss an Bohtlingk p. 54 ff) पट्टावलीमां जेनो उल्लेख छे ते ज होय तो, ते तो वीर पछी ४१४ वर्षे एटले इ. स. पूर्वे ११३ मां मरणपाम्या एम कहेवाय छे.

10. आ वंशमां भाइयो एकबीजा पछी गादिए आवता एवो कांई नियम न हतो; ए वात गूहसेन पछी तेनो पुत्र गूहसेन बीजो जे इ. स. ५५९ मां गादिए बेठो हतो ते उपरथी सिद्ध थाय छे.

Aho ! Shrutgyanam

मिना सामगाममां विचरता हता त्यारे नातपुत्ते पावामां काळ कर्यो हतो; अर्थात् महावीर-निर्वाण बुद्धनिर्वाणनी पूर्वे थयुं हतुं. आ वर्णन मने तद्दन मान्य छे परंतु हुं मानुं छुं के ए विद्वानो आ प्रश्ननां संबंधमां थोडो संभाळपूर्वक विचार करशे तो तेमने जरुर जणाशे के आ हकीकत बहु महत्त्वनी नथी.

प्रो. जेकोबीए पोताना ग्रंथमां एक घणुं ज मजबुत प्रमाण रजु करेलुं छे अने जणावे छे के इ. स. पूर्वे ५२७ ना वर्षने बरतर्फ करी, हेमचंद्रना कहेवा मुजब इ. स. पूर्वे ४६७ मुं वर्षज स्वीकारणीय छे. अने मारे आ स्थळे जणावी देवुं जोईए के डॉ. जेकोबीनुं प्रमाण एटलुं बधुं मजबुत छे के तेने पालीग्रंथमां मळी आवता आवा प्रकारना वर्णनने लीधे फेंकी देवाय तेम नथी.

उपरोक्त वर्णन दीघनिकाय ३, ११७; २०९; अने मज्झिमनिकाय २, २४३[11] मां जोवामां आवे छे अने ते एम जणावे छे के ज्यारे बुद्ध सामगाममां रहेता हता त्यारे तेमने खबर केहवामां आवी हती के तेमना प्रतिस्पर्धीए पावामां काळ कर्यो. अने बीजुं ए के निर्ग्रंथोमां गंभीर भेदो—सांप्रदायिक फांटा पडी गया हता, तेम ज आखो जैनसमाज भग्न थई जवानी तैयारीमां हतो. पावा संबंधी वर्णन केटलेक अंशे खरुं छे, कारण के जैनोनी मान्यतानुसारे पण महावीर पावामां ज निर्वाण पाम्या हता. परंतु केटलेक अंशे खोटुं पण छे, कारण के में उपर जणाव्युं तेम [12] बुद्धो ए पावाने-राजगृहनी पासे आवेली पावाने—मानता नथी के जे आज दिन सुधी पण जैनो माटे तीर्थ स्थळ मनाय छे. बौद्धो पावाने, ज्यां आगळ बुद्धे चुंदना घरे छेल्लुं खाणुं खाधुं हतुं ते कुशीनारनी पासे आवेला नाना शहेर तरीके ओळखावे छे, के जे बाबत पण शंका उत्पन्न करवा वाळी छे. आ उपरांत हुं उपर जणावी गयो छुं के, उपालि साथेनो मेळाप, जेने महावीरना मरणना साचा कारण तरीके बतावावामां आव्यो छे, तेवुं कशुं वर्णन सौथी प्राचीन सूत्रोमां मळतुं नथी. अने, अंतमां जणावुं छुं के धर्मभेद संबंधी तेमां आपेलो वृत्तांत आ नोंधने पहेलां करतां वधारे शंकापात्र बनावे छे, कारण के जैनग्रंथोमां आ प्रकारनुं बीलकुल वर्णन नथी, पण तेथी उलटुं ते तो एम जणावे छे के आ अवसरे तो समाजमां सर्व स्थळे शांति फेलायली हती. वळी जैन ग्रंथोमां धर्मभेदो छुपावेला छे ज नहीं. ते ग्रंथोमां एवा बे नाना धर्मभेदोनुं वर्णन आपेलुं छे, अने ते तीर्थंकरनां [13] विद्यमानतामां ज उत्पन्न थया हता तेम कहेलुं छे. आ स्थळे हुं गोसाल अने तेना अनुयायीओनी करेली पजवणीनुं वर्णन करतो ज नथी के जेनो महावीरस्वामीना निर्वाण वखते अंत आवी गयो हतो. आ बाबतमां, मारूं एम धारवुं छे के आ धर्मभेदोनो झांखो हेवाल निकायोना रचयिताओने मळ्यो हशे अने तेओए तेने पावामां थएला नातपुत्तना निर्वाण संबंधी तेमणे मेळवेला ज्ञान साथे गुंचवी नांख्यो हशे अने तेथी तेओए आ पावाने, भूलथी तेओनी वधारे परिचित पावा मानी लीधी हती. आखरे मारे कहेवुं जोईए के आ दंतकथामां उपरोक्त तपासना निर्णयने बाधा पहोंचाडे तेवुं एक पण तत्त्व नथी अने महावीर बुद्ध करतां थोडा वखत पाछळ थया हता ते प्रकारना मतने बरोबर बेसती आवती अन्य बे बाबतो हुं नोंधवा इच्छा राखुं छुं.

दी० नि० २, ५७; म० नि० १, ३७७; सं० नि० १, ६६; इत्यादि ग्रंथोमां जैनधर्मने चातुर्याम

11. प्रो. चामर्से ज. रा. ए. सो. १८९५, पृ० ६६५ आदिमां ए उल्लेखोनुं अवतरण अने भाषांतर कर्युं छे.
12. जुओ उपर पृष्ठ
13. सरखावो—लायमान, इन्डियन स्टडिज़, १७, पृ. ९८ नी नोट.

Aho ! Shrutgyanam

एटले ' चार यमवाळो ' 14 कहेलो छे. परंतु खरी रीते ए महावीरनो धर्म नथी. ए तो तेमनी पूर्वे थएला पार्श्व नामना तीर्थंकरनो प्ररूपेलो धर्म छे. कारण के महावीरे तो पोताना धर्मावलंबीओ माटे पांच व्रतनुं विधान कर्युं हतुं. अने खुद जैनोमां पण "महाव्रतो" नी संख्याना संबंधमां वास्तविक रीते गुंचवण होय तेम जोवामां आवे छे. 15 सामञ्ञफलसुत्त आदि पालीग्रंथोनी आवी रीते वर्णन करवामां भूल थएली हती एम मानवानुं कारण नथी; कारण के आ वर्णन बुद्ध अने महावीर परस्पर वधारे निकटना संबंधमां आव्या ते समयनी जेवी परिस्थिति हती तेनो चितार मात्र छे. अने आ उपरथी आपणे कदाच अनुमान करी शकीए के महावीरे, तेमनो बुद्ध साथे कांईक संबंध थयो हतो ते वखते एटले थोडोक वखत बाद पोताना पांच महाव्रतनो सिद्धांत छेवटरूपे नक्की कर्यो हतो.

आ उपरांत बौद्ध धर्मना ग्रंथोमां मुख्य राजा तरीके मात्र बिंबिसारनुं वर्णन थएलुं छे, अजातशत्रुनो उल्लेख वधारे प्रमाणमां थएलो जोवामां आवतो नथी. आ उपरथी ए हकीकतने टेको मळे छे के अजातशत्रुना राज्यनी शरुआत थई त्यार आगमच बुद्धनुं जीवन पोताना अवसान संमुख थवा लाग्युं हतुं, अर्थात् तेमनुं जीवन समाप्त थवानी तैयारीमां हतुं. परंतु जैनधर्मग्रंथोमां महावीरना जीवनकालमां कूणिके घणो मोटो भाग भजवेलो छे अने खचीत तेनुं वर्णन वधारे नहिं तो निदान तेना पिताना जेटलुं तो थएलुं छे ज. बौद्धो ज्यारे जणावे छे के तेमना तीर्थंकर बुद्ध अने आ राजाओनो परस्पर मेळाप मगधनी जुनी राजधानी राजगृहमां थतो हतो त्यारे जैनग्रंथोमां स्थले स्थले तेमना तीर्थंकर अने कूणिकना मेळापनी भूमी तरीके कूणिकनी नवी राजधानी चंपाने बतावामां आवी छे. आ बाबत पण खरेखर अजातशत्रुना राज्यना उत्तरकाळनी द्योतक छे.

हवे हुं मारी तपासनी अंते आवी पहोंच्यो छुं. मारे न्यायदृष्टिए जणावी देवुं जोईए के आ लेखमां लखेली सघळी बाबत एक या बीजा रूपमां आ लेखनी पहेलांज वर्णित थई गएली छे. परंतु आ प्रकारनुं पिष्टपेषण, आ जातनी सामान्य रूपनी अत्यारनी सघळी शोधोने साधारण छे, अने तेथी ए बाबतमां मने बीलकुल दिलगीरी थती नथी. अत्यार सुधीमां मळी आवेली सघळी हकीकतोनुं भंडोळ एकवार फरीथी, वाचको समक्ष मूकवानुं मने घणुं ज अनुकूल लाग्युं छे, कारण के ए द्वारा तेओ आना संबंधमां वधारे योग्य अभिप्राय–पछी ते अभिप्राय उपरोक्त अभिप्रायने अनुकूल थाय के प्रतिकूल थाय–बांधवा शक्तिमान थशे. अने मारुं खसुस मानवुं छे के महावीरना समयनिर्णयनो प्रश्न घणो ज महत्त्वनो छे अने तेटला माटे जेटलां वधारे साधनो मळे तेटलां बधां साधनो द्वारा विवेचन करवा योग्य छे. जो हुं एटली मोटी आशा न राखी शकुं के सघळा लेखको मारा अनुमानने संमत थशे, के जे अनुमान प्रो. जेकोबीए लांबा काळ उपर सूचवेलुं हतुं अने जेने में मात्र अन्य नवी दलीलो द्वारा मजबुत करवा ज प्रयत्न करेलो छे, तो पण हुं एटली आशा तो जरुर राखी शकुं छुं के उपरोक्त विवेचन, घणा लांबा समयथी उपेक्षापात्र बनेला एवा आ अति महत्वना विषय तरफ तेओ पोतानुं ध्यान दोरशे. मने नहि मळी शकेली एवी घणी नवी माहीतिओ विद्वानोने उपलब्ध थशे अने आ गंभीर प्रश्नने कोई नवो चूकादो जन्म पामे ए पण बनवुं संभवित छे. अत्यारे तो आनाथी अन्य

---

14. सरखावो—उत्तराध्ययन सूत्र २३, १२ मां कहेलो, ' चाउज्जामो धम्मो '

15. सरखावो—हेस्टींग्सनी इन्साइकलोपीडिया, पु. १, पृ० २६४ मां डॉ. होर्नलनो लेख.

Aho ! Shrutgyanam

प्रकारनो निर्णय थई शके ए मने शक्य लागतुं नथी-के जे निर्णय आ महावीरनिर्वाणना समय साथे संबंध धरावती तेमज तेना उपर आधार राखती अन्य बाबतोने वधारे बंधबेसतो थाय.

टिप्पण—आ निबंधना वाचकने जरुर लाग्युं हशे के में प्रो. गायगर (Geiger) ना महावंशना भाषांतरना (London 1912) उपोद्घातनो बीलकुल उल्लेख कर्यो नथी. वास्तवमां, मारे जणाववुं जोईए के हुं आ निबंध पूरो करी रह्यो त्यांसुधी में ते उपोद्घात वांच्योज न हतो, अने तेथी करीने मारां करेलां केटलांक अनुमानो त्यार आगम च प्रो. गायगरे साबीत करेली बाबतोनी मात्र पुनरुक्ति रूपे जणाशे. परंतु आ प्रसिद्ध विद्वान् सिलोननी परंपराविषयक सघळी बाबतोनुं अपूर्व ज्ञान धरावता होवा छतां तेमनी कालगणनात्मक तपासना मुख्य परिणाम साथे हुं संमत थई शकतो नथी. बुद्धनिर्वाणनी मिति तरीके इ. स. पूर्वे ४७७ मा वर्षने मानवा माटेनां मारां सघळां कारणो-प्रमाणो-में मारा लेखमां आपेलां छे. अने इ. स. पूर्वे ४८३ वर्षथी गणाता सीलोनना संभवित संवत्ना अस्तित्वमात्रथी, मारो मत खोटो होय तेवी मारी खातरी थती नथी. आनुं कारण ए छे के आ संवत्नो पत्तो-उल्लेख ११ मी सदीना पहेलां, बुद्धनिर्वाण पछीना १५०० वर्षना अरसामां, थएलो मळतो नथी. अने प्रो.गायगर ज्यारे अशोकनो अभिषेक इ. स. पूर्वे २६४ नक्की करे छे त्यारे तेओ शिलालेखना प्रमाण तरफ उपेक्षा करता होय तेम जणाय छे; कारण तेमां जणावेलुं छे के अभिषेके पछीनुं १३ मुं वर्ष इ. स. पूर्व २६० अने ५५८ नी वचमां पडे छे. अने ते ज काळना शिलालेखो द्वारा आ प्रमाणे पुरावो मळतो होवाथी, सिलोनना ऐतिहासिक ग्रंथोनुं प्रमाण, स्वाभाविक रीते ज निरुपयोगी निवडे छे.

आ निबंधनो उपसंहार करता पहेलां, हुं मारा निबंधना हस्तलिखित कागळोने अतिशय मायाळुपणे वांची जई अंग्रेजी भाषाना शुद्ध प्रयोगने लगती मारी केटलीक भूलो सुधारी आपनार डॉ. एफ्. डबल्यु. थॉमसना तरफ मारी अंतःकरणनी उपकारवृत्ति प्रकट करूं छुं.

Aho ! Shrutgyanam

तीर्थंकर वर्धमाननो समय.

[जर्नल ऑफ धी रॉयल एसियाटिक सोसायटी, सन १९१७, पृष्ट १२२-३० मां प्रकट थएल एस्. वी. वेंकटेश्वरना THE DATE OF VARDHAMANA नामना लेखनो अनुवाद.]

वर्धमान ए आधुनिक जैनधर्मना संस्थापक छे. तथा तेमनो समय ते प्राचीन हिंदुस्थान (आर्यावर्त) नी कालगणनामां एक जूनामां जूनो सीमासूचक स्मरण-स्तंभ छे. आम छतां तेमना निर्वाणना समयना विषयमां घणा मतभेदो छे. जैन तीर्थंकरोना जीवन तथा युगना संबंधमां पौराणिक हकीकतो तो पुष्कळ उपलब्ध थाय छे. परंतु आ परंपरागत कथनोनी विगतो अत्यंत गुंचवणीवाळी तथा परस्पर घणी विरोधात्मक जणाई आवे छे. तेमां वळी केटलीक तो सामान्य पणे खोटी रीते समजवामां तथा समजाववामां आवेली छे. आ लेखमां आ सघळां परंपरागत कथनोने, तेमना युगना रीतरिवाजो, गौतम बुद्धनी साथेनो वर्धमाननो संबंध, तेमज आ बंने त्यागी महापुरुषोनो, मगधना राज्यवंश—के जे वंशनी साथे भारतवर्षना इतिहासना प्रारंभिक काळमां, आ बन्ने धर्मो अत्यंत गाढ संबंध धरावता हता—ते वंशना राजाओ तथा महाराजाओनी साथेना तेमना संबंधने अनुकूल थाय ते रीते समजाववानो यत्न कर वामां आवेल छे. भारत वर्षनी, इ. स. पूर्वेनी छट्ठी अने पांचमी शताब्दिनी कालगणनानी साधारण रीते यथार्थ योजना, हिंदू, बौद्ध अने जैन साधनो, के जे अनुक्रमे पुराणो, दीपवंश अने गाथाओमांथी मळी आवे छे, ते साधनोमांथी मळी आवतां अनेकविध कथनोने परस्पर संगत करवाथी, करी शकाय छे. आ प्रकारनी कालगणनानी एक विगतवार योजना गत वर्षना इंडिअन एन्टीक्वेरीमां आपेली छे. तेटला माटे ते ज बाबतनी पुनरुक्ति करवानी अहीं जरुर नथी. मारी पद्धतिनी गणना अनुसार, वर्धमान साथे संबंध धरावता शैशुनाग राजाओनी तारीखो आपवी ज अहीं पुरती थशे. बिंबिसार उर्फे श्रेणियनो समय c ५१३-४८५ इ. स. पूर्वे छे. अजातशत्रु उर्फे कूणिक इ. स. पूर्वे ४८५-४५३, उदय उर्फे उदायी भद्रक, इ. स. पूर्वे ४५३-४३७, अने दर्शक इ. स. पूर्वे ४३७-४१३.[1]

जैनपरंपरा अनुसार वर्धमान श्रेणिय बिंबिसार साथे संबंध धरावता हता. श्रेणियनी राणी चेल्लणा वैशालिना चेटक राजानी पुत्री हती. अने वर्धमाननी माता त्रिशला ते ए राजानी बहेन हती.[2] आ उपरथी बिंबिसारनी राणी ए वर्धमाननी पहेली बहेन (मामानी छोकरी) थाय. आपणने मळी आवती नोंधो उपरथी, वर्धमाननो पोतानी बेन-मगधनी राणी-साथे अगर तो तेना पति बिंबिसारनी साथे वयोविषयक शो संबंध हतो, ते कल्पी काढवूं अशक्य छे. जैन नोंधोमां वर्धमान अने बिंबिसार ए बंनेना परस्पर थएला मेळाप संबंधी घणी ज जूज हकीकत मळे छे. जेकोबीनुं मानवुं छे के उत्तराध्ययनसूत्रना वीसमा अध्ययनमां आवी एक परस्पर थएली मुलाकातनो उल्लेख छे. जो, ते कहे छे तेमज होय तो पण बिंबिसार ए वखते खासो वृद्ध होवो जोइए; अने ए जैन यति तो ते समये तद्दन युवान हता तथा स्पष्ट रीते तरतना ज दीक्षित थएला हता.[3] परंतु वास्तविक रीते, आ अध्ययनमां उल्लिखित जैन यतिने वर्धमान कहेवा ए घणुं शंका भरेलुं लागे छे; कारण-यति एम कहे छे के तेमना पिता कौसाम्बिना (रहीश) छे. ज्यारे आपणे ए तो स्पष्ट जाणीए छीए के वर्धमानना पिता तो वैशालीनी

1 इन्डि० एन्टि० १९१५ पान ४१-५२. 2. कल्पसूत्र (जेकोबीनी आवृत्ति) पा० ११३. 3. S. B. E., Vol. XLV, pp. 100–1.

Aho ! Shrutgyanam

नजीक आवेला कुण्डग्रामना एक सरदार—उमराव हता. यतिए एम कहेलुं छे के तेमनुं कुटुंब पुष्कळ समृद्धिवान हतुं. परंतु वर्धमानना कुटुंबना विषयमां आवुं कोई खास कथन थएलुं नथी.

अजातशत्रुना विषयमां बौद्धो करतां जैनो घणुं वधारे जाणे छे. तेना राज्यकालना अंतिम समयमां तेनी राजधानी चंपा हती. अने त्यां ज ते मरी गयो हतो[4] एम जाणवामां आव्युं छे. तेणे वर्धमाननी घणी वार मुलाकातो लीधी हती,[5] अने तेनो पुत्र उदायी ते तो खरेखर एक चूस्त जैन हतो. उवासग-दसाओमां [6] गोसालनो मरण समय, कोसल साथे अजातशत्रुना थएला युद्ध बाद बतावेलो छे, अने वर्धमाननुं निर्वाण गोसालना मरण पछी १६ वर्षे थयानुं जणावेलुं छे. जैन सूत्रोमां [7] एम कहेलुं छे के वर्धमाननो मामो चेटक, जे वखते अजातशत्रुए चंपा नामनी पोतानी राजधानीमांथी वैशाली उपर हुमलो कर्यो ते वखते, त्यांनो राजा हतो. आ उपरथी आपणे न्यायसर एटलुं अनुमान करी शकीए छीए के ते राजाना भाणेज आ जैन यति, आ बनाव बाद घणा वर्ष सुधी विद्यमान रह्या हता. तेम ज एटलुं तो आ परथी स्पष्ट ज थाय छे के जैनो, अजातशत्रुना राज्यना प्रारंभिक वर्षोना करतां तेना अंतनां वर्षोनी घणी ज वधारे अने चोक्कस माहीति धरावे छे.

उदय अने दर्शकना राज्योनुं, आ बंने धर्मोनी नोंधोमां घणुं ज झांखुं प्रतिबिंब नजरे पडे छे. सर्व आटली वात तो कबुल राखे छे के अजातशत्रुनो उत्तराधिकारी उदय बन्यो हतो, अने आ वात पुराणोक्त हकीकतो द्वारा समर्थित न थती होवा छतां आपणे ठीक ठीक तेम मानी शकीए छीए. बौद्ध परंपराओनी अनुसार उदय ए अजातशत्रुनो, बिंबिसारनी हयातिमां सुद्धां एक मानीतो पुत्र हतो; तथा पोताना पितानो बुद्धनी साथे मेळाप थयो ते वखते, ए एक जुवान पाटवी कुंवर हतो. आथी अजातशत्रुना मरण समये उदय मध्यवयस्क होवो जोईए. परंतु दर्शक, मात्र भासना वासवदत्ता नाटकमांथी ज तेना विषयमां जे फक्त एक परंपरा मळी आवे छे ते अनुसार, गादीए आव्यो ते समये घणो ज जुवान-नानी उंमरनो हतो. आ रीते जोतां, पुराणोमां जणाव्या प्रमाणे अजातशत्रु अने उदयनी वच्चे दर्शक आव्यो हतो तेम मनाय नहि. संभवित छे के जे उदय राजानी गादीए ते आव्यो हतो ते राजानो, ते एक पुत्र या तो नानो भाई होई शके. बौद्धो उदय विषे आथी वधारे कांई जाणता नथी; परंतु जैन नोंधोमां जणाव्या प्रमाणे, ते (उदय) जैन धर्मनो एक चुस्त अनुयायी हतो, [8] पोताना पितानो उत्तराधिकारी बन्यो हतो तेम ज पाटलिपुत्रनो [9] वसाववनार हतो. अने छेल्लुं ए के तेनी कारकीर्दिनो टुंक समयमां ज तेना खूनने लईने अंत आव्यो हतो.

दर्शकना विषयमां, सिलोनना बौद्धो फक्त एटलुं ज जणावे छे के तेनुं नाम नागदसक हतुं. परंतु आ उपरांत तेओ कांई जणावता नथी. दर्शकना राज्यना प्रारंभ कालमां चंडप्रद्योत विद्यमान हतो.[10] चण्ड तथा तेना पुत्र पालकने जैनपरंपराओमां जे महत्त्व आपवामां आव्युं छे ते उपरथी एम अनुमान नीकळे छे के ते युगमां जैनधर्मनुं मुख्य स्थान अने केन्द्र मगध नहि परंतु उज्जैन हशे. तेम ज वर्धमान अने चण्ड ए बंने समकाले देहांत थया हता, ते वात जो खरी होय तो, आपणे मानी शकीए के जैनधर्मना संस्थापके दर्शकनुं राज्य जोयुं हशे.

---

4. हेमचन्द्र रचित स्थविरावली चरित, ६,२१. 5. औपपातिक सूत्र.पृ.३९. 6. होर्नलनी आवृत्ति. परिशिष्ट १. अने २. पृ. ११०. 7. निरयावली सूत्र, पृ. २७. 8. कल्पसूत्र, op. cit, p. 5. 9. हेमचन्द्र, op. cit जेनी साथे पाटलीपुत्र वसाव्यानी बाबतमां वायुपुराण पण मळतुं छे. 10 भासकृत स्वप्नवासवदत्तम् (त्रिवेन्द्रम् सीरीझ) पृ० ४.

Aho ! Shrutgyanam

आटली हकीकतो उपरथी एटलो निर्णय थाय छे के वर्धमाननुं निर्वाण गौतमबुद्धनी पछीथी थयुं हतुं. परंतु विद्वानोनो एक एवो मजबुत पक्ष पण रहेलो छे जे आ विचारनी सख्त विरुद्ध छे. उदाहरण तरीके मि. विन्सेन्ट ए. स्मीथ,[11] हजी पण माने छे के वर्धमान ए बुद्धनी पहेलां केटलाक वर्षे थई गया हता. ते लखे छे के जैन यति (तीर्थंकर) "संभवित रीते बिंबिसारना राज्यना अंतनी नजीकना कालमां निर्वाण पाम्या हता." अने गौतम बुद्धनुं निर्वाण "अजातशत्रुना प्रारंभना राज्यकालमां थयुं हतुं." महावीरना निर्वाणना, परंपरागत चाली आवेला समयने माननाराओनो पण आवो ज मत छे. वास्तवमां, तेओ, जैन तीर्थंकरना निर्वाणने, बुद्धना निर्वाण करतां पचासथी वधारे वर्षो पूर्वे मूके छे. आथी करीने आ विषयनी विगतवार तपास करवानी जरूर छे.

मि. स्मीथनो उपरोक्त मत दीर्घनिकाय ३, ११७ आदि, अने मज्झिम निकाय २, २४३ आदिने आधारे उत्पन्न थएलो छे. आ विषयमां, प्रथम तो आपणे ए ध्यानमां राखवुं जोईए के दी० नि० २, २७ आदि अने म० नि० १, ३७७ मां जैनधर्मनो उल्लेख "चातुर्याम" (चार व्रतो वाळा) धर्म तरीके करेलो छे. जैन आगमग्रंथोमां [12] पण ए उल्लेख मळी आवे छे अने ते धर्म वर्धमाननी पूर्वे २५० वर्षे थएला पार्श्वनाथनो हतो. परंतु ते धर्म वर्धमान-जेमणे पार्श्वनाथनां आ चार व्रतोमां पांचमुं ब्रह्मचर्यनुं व्रत उमेरीने पांच व्रतो अमलमां मूक्यां-मूकाव्यां हतां-तेमनो न हतो. बीजुं ए के बुद्ध अने बिंबिसार ए बंनेनो परस्पर अनेक वखत मेळाप थयो हतो [13] अने आ विषयमां एक बौद्धसंप्रदाय [14] तो एटले सुधी कहे छे के बुद्ध अने बिंबिसार ए बन्ने एक ज दिवसे जन्म्या हता. आथी विरुद्ध जैनपरंपरानुं [15] एम कहेवुं छे के वर्धमान अने अवन्तीपति चण्डप्रद्योत ए बंने एक ज दिवसे स्वर्गे गया. भासकृत वासवदत्ता द्वारा आपणे जाणीए छीए के प्रद्योत खरेखर अजातशत्रुना स्वर्गवास पछी तथा उदयना पण देहांत थया बाद पोते हयाती धरावतो हतो. त्रीजी बाबत ए छे के बुद्ध अजातशत्रुना प्रारंभिक राज्यकालमां, पछी ते तेना ५ अथवा ८ मा वर्षमां होय, निर्वाण पाम्या हता ए वात सघळी बौद्धपरंपराओने संमत छे. परंतु जैनपरंपराओ तो एम जणावे छे के वर्धमान कोसलना राजानी साथे अजातशत्रुना युद्ध थई गया पछी ओछामां ओछां १६ वर्ष तो हयाती धरावता हता.

आ उपरांत आ बंने धर्मोना प्राचीनग्रंथोना सामान्य अभ्यास द्वारा एटलुं अनुमान स्पष्ट रीते नीकळी आवे छे के वर्धमान, बुद्धना समयमां नहि, परंतु तेमना केटलांएक वर्षो पछी जन्म्या हता. प्राचीन बौद्ध ग्रंथोमां [16] जैनोना भिन्न भिन्न संप्रदायोना उल्लेखो थएला छे जेवा केः—पार्श्वनाथ; वर्धमान अने पुराण काश्यप एमना अनुयायीओ. आ काळ तेमने विविध धार्मिक पंथो रचवानो हतो. तीर्थंकर ए शब्द जेनो अर्थ बौद्धो "पाषंडीमतनो संस्थापक" एवो करे छे, ते शब्दनो जैन ग्रंथमां थएलो अर्थ "धर्मनो संस्थापक" छे. हवे तैर्थिक अगर तो पाषंडीमतोना खास खास संस्थापकोनो विचार करतां, जैनग्रंथोमां नोंधाया प्रमाणे, गोसाल ए सौथी प्रधानपद भोगवे छे; परंतु बुध्दना विरोधी तरीके तेनुं

11. Early History of India, 3 rd., ed., p. 33
12. उदाहरण तरीके जुओ उत्तराध्ययन सूत्र अध्ययन २३.
13. जुओ, से. बु. इ. पुस्तक ५० (इन्डेक्स्) प्रमाणमाटे पा. ९९
14. Rockhill, Life of the Buddha (Citing *Dulva*, XI), p. 16.
15. The Literary Remains of Dr. Bhau Daji, p. 130.
16, सरखावो-महावग्ग ८, ५, ३; अंगुत्तरनिकाय ३, ३८३.

Aho ! Shrutgyanam

स्थान एटलुं मोटुं जोवामां आवतुं नथी. आपणे जाणीए छीए के गोसाल वर्धमाननी पहेलां १६ वर्षे मरी गयो हतो तथा तेणे आजीविक नामे एक सुप्रसिद्ध पंथ स्थाप्यो हतो. जो ते गोसाल बुद्धनो समकालीन होत तथा एक विरुद्ध पंथना संस्थापक तरीके प्रसिद्धि भोगवतो होत तो आपणे सहजे आशा राखी शकिए के, तेनो प्राचीन बौद्धग्रंथोमां, तेवा रूपमां जरुर उल्लेख करवामां आव्यो होत. तेमज जमालि नामनो वर्धमाननो एक प्रसिद्ध समकालीन पुरुष, के जेणे जैनधर्ममां पहेलो पक्षभेद उभो कर्यो हतो, तेना विषयमां पण बौद्धोने कशी माहीति नथी. अंतमां जैनग्रंथोमां वर्णववामां आवेलुं तत्त्वशास्त्र ए सांख्य तेम ज वेदांत बंनेथी विरुद्ध छे. परतुं बौद्ध तत्त्वशास्त्रनो पायो आ बे प्राचीन धर्मो उपर नंखायलो छे; तथा तेमां (बौद्ध दर्शनमां) पाछळना वखतमां व्यवस्थित थएल वैशेषिक दर्शननो क्यांए पण उल्लेख थएल नथी; परंतु, एनाथी उलटुं, जैनदर्शने, जेम डॉ. भाण्डारकर स्पष्ट रीते जणावी आप्युं छे 17 तेम " ते एक बाजुए सांख्य अने वेदांत अने बीजी बाजुए वैशेषिक ए बंनेनी वच्चे करेला समन्वयना रूपनुं छे. "

हवे आपणे वर्धमानना समय साथे कोईपण रीते संबंध धरावती एवी जुदी जुदी परंपरागत हकीकतोने तपासीए.

१. आ परंपराओमां प्रथम उल्लेखनीय एवी एक सुप्रसिद्ध गाथा छे. आ गाथाने दिगंबरो तथा श्वेतांबरो—बंने संप्रदायो माने छे, अने तेनुं तात्पर्य ए छे के महावीरनुं निर्वाण ' विक्रमनी पूर्वे ४७० वर्षे ' थयुं हतुं. परंतु डॉ. होर्नलना 18 जणाव्या मुजब आ गाथानो अर्थ बंने संप्रदायो जुदी जुदी रीते करे छे. दिगंबरो आने विक्रमना जन्मथी गणे छे ज्यारे श्वेतांबरो तेना राज्याधिरोहणना समयथी. आ गाथा साथे विक्रमनुं नाम जोडाएलुं छे ते उपरथी तेने एक अर्वाचीन परंपरादात्री मानी अने ते रीते ऐतिहासिक दृष्टिए महत्त्व विनानी गणीने तेनो इनकार करवानो नथी. कारण के आ गाथानुं स्वरूप निःशंक आधुनिक होवा छतां पण ए शक्य छे के ते कोई एक प्राचीन परंपराने आधारे रचाएली होय. अने तेम मानवाने मोटे अधिक मजबुत कारण ए छे के ए गाथा बंने संप्रदायने मान्य छे.

आ गाथाविषक जे खरो प्रश्न छे ते तेना अर्थना संबंधमां छे. प्रॉ. कीलहॉर्न 19 एम जणावे छे के इ. स. पूर्वे ५८ वर्षे शरु थएला संवत् साथे विक्रमनो संबंध छेक ९ मी अने १० मी शताब्दिमां उत्पन्न थवा मांड्यो हतो. अने आ संवत्ने विक्रमादित्ये स्थापित कर्यो हतो एवो खास उल्लेख, पहेल पहेलो, सन ११९८ ना एक शिलालेखमां जोवामां आवे छे. परंतु आ उल्लेखनीय संवत्ना विषयमां एक बाबत प्रॉ. कील्हॉर्नने विचारवी रही गई छे के बारमी शताब्दिमां विक्रमसंवत् ने अनंदविक्रमसंवतना नामे लखवानी एक खास गणना पद्धति उभी थई हती. आ अनंदविक्रमसंवत् 20 लगभग इ. स. ३३ मां एटले पहेला विक्रमसंवत् पछी ९० अगर ९१ वर्षे शरु थयो हतो. बीजी 'सनंद' नामनी गणना पद्धति इ. स. पूर्वे ५८ अगर ५७ वर्षे उत्पन्न थई हती. चन्द वरदाई नामना ते ज (१२ मी) शताब्दिना प्रसिद्ध कविए पोताना काव्यमां आ गणत्रीनो अथथी ते इति सुधी उपयोग करेलो छे. आ उपरथी एटलुं स्पष्ट थाय छे के विक्रमसंवतनी गणतरीनी आ सनन्द अने अनन्द ए बंने रीतिओ, जे समये प्रस्तुत गाथाने वर्तमान रूपमां मूकवामां आवी ते समये, प्रचलित हती.

17. जुओ तेमनो रिपोर्ट सन १८८३-८४, पृ. १०१ आदि. 18. Inp. Ant. XX p. 360
19. Ind. Ant. XIX and XX. 20. J. R. A. S.,1906,p. 500

Aho ! Shrutgyanam

हवे जो आपणे सनन्दगणतरी स्वीकारीए तो तदनुसार निर्वाणसमय इ. स. पूर्वे ५२७ मां मूकाय परंतु आपणे जेम पाछळ जोई गया, वर्धमान बुद्धनी पछी थएला होवाथी आ तारीख प्रकट रीते असंभवीत छे. तेथी परिणामे गाथामां उल्लेख करवामां आवेल विक्रमसंवत् ते इ.स.३३मां शरु थएल अनन्द विक्रम संवत् होवो जोईए. इ. स. ३३ थी पूर्वे ४७० वर्ष गणतां वर्धमानना निर्वाणनी तारीख तरीके इ. स. पूर्वे ४३७ मुं वर्ष आवे.

२. हवे आपणे ते परंपरागत हकीकत [21] तपासीए, जेनी अनुसार मौर्यवंशीय चंद्रगुप्त-राजानुं राज्याधिरोहण वीरनिर्वाण पछी १५५ वर्षे बतावेलुं छे. चंद्रगुप्तना राज्याधिरोहणनी सौथी वधारे संभवित तारीख [22] ग्रहण करतां निर्वाणना समय तरीके आपणे ३१९+१५५= ४७४ इ. स. पूर्वेनुं वर्ष प्राप्त करीए छीए. परंतु जैन गणत्रीमां भूल थई होय तेम जणाय छे. कारण के तेमां ज्यारे पालकना राज्यनां ६० वर्ष आपेलां छे, त्यारे पुराणोमां तेना राज्यकालना फक्त २४ अगर २८ वर्षो ज गणावेलां छे. [23] मत्स्यपुराण जेवा सौथी प्राचीन पुराणमां पालकनां राज्यनां फक्त २८ वर्षो जणावेलां छे. आ रीते मात्र पालकना ज राज्यकालमां ३२ वर्षनो तफावत पडे छे. नंदोना संबंधमां एम छे के हेमचंद्रे तेमना राज्यकाल तरीके ९५ वर्षो गणेलां छे. परंतु आपणी कालगणनानी पद्धति अनुसार उदयना मरण पछीना नंदोना—मात्र एकला नंदोनो ज जैन ग्रंथमां विचार करवामां आवेलो छे—राज्यनां बराबर ९० वर्ष सिद्ध थाय छे. जैन गणतरीमां आ भूलो छे एम जो स्वीकारी लईए तो आपणे वर्धमानना निर्वाण समय तरीके ४७४–(३२+९), एटले इ. स. पूर्वे ४३७ मुं वर्ष नक्की करी शकीए.

३. हवे आपणे ते परंपरागत हकीकत [24] तरफ फरीशुं, जेमां कहेलुं छे के महावीर पछीना सातमा पट्टधर स्थूलभद्र ते नवमा नंदना मंत्री हता तथा जे काळे चंद्रगुप्ते नंदनु खून कर्युं हतुं ते अरसामां स्वर्गे गया हता. जो के आपणे सम्राट् अने यति ए बंनेना मरणोनी समकालीनता जेवा मुद्दा उपर वधारे भार न मूकीए छतां आ मुद्दाना संबंधमां एटली नोंध लेवा जेवी छे के ते गणतरी आपणी तारीख साथे बंध बेसे छे. एटलुं याद राखवुं जोईए के गणधरो या पट्टधरोनी परंपराना विषयमां लगाडेली वर्षोनी सरेराश, वंशनी माफक ज बराबर बंधबेसी शकती नथी. अने एनुं कारण ए छे के पट्टधरनी बाबतमां उत्तराधिकारी केटलीक वखत एक मोटी उंमरनो होवाथी तेना पूर्वजनो समकालीन गणाय छे; नहि के तेनी पछीनी नवी पेढीनो. मारा मतनी पुष्टिमां हुं तपागच्छनी [25] पट्टावलीमांथी तेमज लक्ष्मीवल्लभना कल्पद्रुममांथी वर्ष संख्याओ टांकुं छुं. आ बंने ग्रंथोमां—ए वात परस्पर मळती आवे छे के वर्धमान पछी ३७६ या ३८६ वर्षना कालमां २३ स्थविरो थया हता. आ उपरथी आपणे प्रत्येक पेढिनां १६ अगर १७ वर्षो मेळवी शकीए छीए. वर्धमाननी जे निर्वाण तारीख आपणे नक्की करी छे तेनी साथे संगत राखवा खातर चंद्रगुप्त सुधी थएली स्थविरोनी सात पेढिओना ११८ वर्ष नक्की करवां जोईए. अने आ वर्षसंख्या, उपर प्रत्येक पेढि माटे मेळवेली वर्षसंख्या साथे मळती थाय छे.

21. हेमचंद्र एनो उल्लेख कर्यो छे अने मेरुतुंगे तेनो समालोचना करी छे.

22. Dr. Hultzsch's, in JRAS., 1914.

23. वायु अने ब्रह्माण्ड पुराणमां २४ तथा मत्स्यपुराणमां २८ वर्ष आपेलां छे.

24. जुओ स्थविरोनी सूचि. SBE. xxii, pp. 278, 289. तथा इन्डि. एन्टि. पु. ११, २४६.

25. Ind. Ant. XI, 251.

Aho ! Shrutgyanam

४. अंतमा, आपणे वर्धमान अने अवन्तीपति चण्डप्रद्योत ए बंनेना अवसाननी समकालीनता बतावनारी परंपराना संबंधमां विचार करीए. अहींआं पण आपणे आ समकालीनताने अक्षरशः न लई शकीए छतां पण एटलुं तो स्वीकारी शकाय के आ महात्मा तथा राजा बंने लगभग सरखा समये देहांत पाम्या हशे. भासना वासवदत्तामां जे एक परंपरा आवेली छे तदनुसार चण्डप्रद्योतनुं मरण मगधना दर्शकना राज्यना प्रारंभमां (४३७-४१३ इ. स. पूर्वे) थयुं होवुं जोईए. कारण एम छे के, भासे, प्रद्योत पासे तेना पुत्रने माटे दर्शकनी बहेननुं मागुं करावेलुं छे. आ नाटकना पोताना जर्मन अनुवादमां प्रो. जेकोबी एवो मत धरावे छे के आ प्रद्योत "प्रायः महासेननो पुत्र छे." परंतु मारी पासे स्पष्ट पुरावा छे के ते महासेननो पुत्र नहि पण खुद महासेन ज हतो. बीजा अंकमां भासे जणावेलुं छे के "प्रद्योत जे महासेन कहेवाय छे तेनुं कारण तेनी मोटी सेना छे."[26] छट्ठा अंकमां प्रद्योतनी राणी उदयनने कहे छे के "तुं अमारा पुत्र गोपाल बालकना जेटलो वहालो अमारो जमाई थयो छुं."[27] बौद्धग्रंथो द्वारा आपणे जाणीए छीए के उदयने चंडप्रद्योतनी पुत्रीनुं हरण करी तेनुं पाणिग्रहण कर्युं हतुं.

हवे मात्र एटलुं ज बतावबानुं रह्युं छे के-भासनी आ कथा एक प्राचीन अने विश्वासपात्र परंपराने आधारे रचाएली छे. ते कथानी अंदर लावाण्यकनुं दहन अने प्रद्योतनी पुत्रीनुं कल्पित मरण ए एक मुख्य सांकळ छे अने आ बाबतमां आ कथाने बौद्ध दिव्यावदान[28] द्वारा पुष्टि मळे. भासे प्रद्योतने जे महासेननो बिरुद आपेलो छे तेने बाणना कथननुं पण समर्थन मळे छे. कारण के बाणे पण हर्षचरित्रमां[29] ते राजाने ते ज उपनाम आपेलुं छे. गोपालपालक एवुं नाम विष्णुपुराणमां पण मळी आवे छे. परंतु अन्य पुराणो अने जैन मेरुतुंग तेनुं नाम फक्त पालक एटलुं ज आपे छे, अने आ नाम ते घणुं करीने तेना पूर्ण नामनुं एक रूपान्तरित संक्षिप्त नाम छे. भासे आ रीते स्पष्ट रूपे एक प्राचीन परंपरानो उपयोग करेलो होवाथी आपणे तेनी कथाने स्वीकारीए के चंडप्रद्योत दर्शकना राज्याधिरोहण पछी पण हयाती धरावतो हतो. आ कथन जो खरुं होय तो तेनुं अने वर्धमाननुं अवसान इ. स. पूर्वे लगभग ४३७ वर्षनी पहेलां होई शके नहि.

आ रीते इ. स. पूर्वेनुं ४३९ मुं वर्ष अगर तो अनन्दविक्रमनुं ४७० मुं वर्ष ते जैन कालगणनाविषयक प्राचीन परंपराओने पूर्ण करतुं जणाय छे. तेमज आ हिंदु, बौद्ध अने जैन पुरावाओना आधारे ए युगना सामान्य इतिहासना संबंधमां जे जाणीए छीए तेनी साथे पण बंधबेसतुं थाय छे.

---

26. त्रिवेन्दम् संस्कृत ग्रन्थावलीमां मुद्रित पृ० २०
27. तेज पुस्तक. पृ० ६९.
28. जुओ, अवदान ३६.
29. हर्षचरित्र उच्छ्वास, ६, पृ २२१ (In the Bombay edition of the Text.)

Aho ! Shrutgyanam

मेरुतुंगाचार्यनी स्थविरावली.

[जर्नल ऑफ धी बॉम्बे ब्रँच ऑफ धी रॉयल एसियाटिक सोसायटी, भाग ९ (सन् १८६७–७०) मां प्रकाशित डॉ. भाउ दाजीनो निबन्ध]

इ. स. नी पंदरमी (? चौदमी) शताब्दिमां मेरुतुंग नामना एक जैन आचार्य थई गया छे. तेमना रचेला ग्रंथो पैकी चार ग्रंथोनी नकलो मारी पासे छे. एक प्रबंधचिंतामणि; जेनो फॉर्बससाहेबे रासमाला नामे गुजरातनो इतिहास लखवामां सारो उपयोग करलो छे. बीजुं महापुरुषचरित्र; जेमां अनेक अतिप्राचीन जैन सत्पुरुषोनां चरित्रो वर्णववामां आव्यां छे. त्रीजानुं नाम षड्दर्शननिचार छे. आ ग्रंथमां, जैन, बौद्ध, सांख्य, जैमिनीय अथवा मीमांसा, औलुक्य अथवा कणाद अने गौतमीय एम छ दर्शनोनुं संक्षिप्त वर्णन करेलुं छे. अने चोथा ग्रंथनुं नाम थेरावली छे. आमां स्थविरोनी एक वंशावळी याने परंपरा आपेली छे. आ छेल्लो ग्रंथ, ते, कालगणनात्मक अने ऐतिहासिक मुद्दावाळी केटलीक प्राचीन गाथाओना उपर एक टीकारूप छे. आ सघळा ग्रंथो संस्कृत भाषामां रचाएल छे परंतु तेमां प्राकृत भाषानी गाथानां अवतरणो आपेलां छे. मारी पासे छ भिन्न भिन्न जैन सूरिओ या पंडितोनी रचेली छ संपूर्ण पट्टावलीओ छे. अने बीजी पण केटलीक पट्टावलीओना अंशो छे परंतु तेमांनी एके ऐतिहासिक रसिकतानी दृष्टिए मेरुतुंगनी थेरावलीने पहोंची शके तेवी नथी. प्रबंधचिंतामणि ग्रंथ, तेमां अंते जणाव्या प्रमाणे, संवत् १३६७ एटले इ.स. १४२३ (? १३१० जोईए– संपादक) मां काठीआवाडमां आवेला वर्धमानपुर अर्थात् वढवाण शेहरमां, रचेलो हतो.

पट्टावलीनो सार नीचे मुजब छेः—

कार्तिक वदी १५ ने दिवसे श्रीमहावीर तीर्थंकरनुं निर्वाण थयुं. आ बाबत कल्पसूत्र नामना ग्रंथमां वर्णवेली छे. एक प्राचीन गाथानो पण आ स्थळे उल्लेख करेलो छे. ते गाथामां एम जणावेलुं छे के जे रात्रिए अर्हन् तीर्थंकर महावीर निर्वाण पाम्या तेज रात्रिए अवन्ती (मालवा) नो चंडप्रद्योत नामनो राजा पण मरण पाम्यो. तेनी पछी तेनो पुत्र पालक अवन्तीनी गादी उपर अभिषिक्त थयो. मेरुतुंग पोतानी तारीखो अने कथनोना प्रमाणमां रूपांतरित मागधीमां रचेली गथाओनो उल्लेख करे छे, अने ते गाथाओने संस्कृतगद्यमां विवरणपूर्वक समजावे छे.

आ पालक राजानुं राज्य ६० वर्ष चाल्युं; ते वखते पाटलिपुत्रमां राज्य करता कूणिकना पुत्र उदायीनुं खून थयुं. * आ राजाने संतान नहि होवाथी नापित-गणिकाथी उत्पन्न थएल नंदनो, पांच देदिप्यमान आभूषणथी भूषित एवा मुख्य हस्तीनी पसंदगी अनुसार, राज्याभिषेक थयो. परिशिष्ट पर्व (हेमचंद्रकृत) मां एवुं वर्णन मळी आवे छे के "वर्धमान स्वामी (अर्थात् वीर) ना निर्वाण पछी साठ वर्षो वीती गयां पछी आ नंद राजा थयो अने तेनी पाछळ एक पछी एक एम अनुक्रमे नव नंदो पाटलिपुत्रनी गादीए आव्या. तेमनुं राज्य कुल १५५ वर्ष चाल्युं" आम वीर पछी २१५ वर्ष थाय पण परिशिष्ट पर्वमां एम पण कहेलुं छे के महावीरानिर्वाण पछी १५५ वर्ष चंद्रगुप्त राजा थयो. तेटला मोटे मेरुतुंग आ हकीकत विचारणीय छे एम जणावे छे, कारणके आ हकीकत प्रमाणे ६० वर्ष ओछां थाय छे. तेम अन्य ग्रंथोनी हकीकतो साथे पण आ बाबत विरोध धरावे छे.

* कौणिक अगर कूणिक ते श्रेणिकनो पुत्र हतो. आ श्रेणिक भंभासारना नामे ओळखाय छे अने ते बौद्ध ग्रंथोमां वर्णवेलो राजगृहनो राजा बिंबिसार ज हतो.

Aho ! Shrutgyanam

त्यारपछी १०८ वर्ष मौर्य राज्य चाल्युं. चाणाक्ये नवमा नंदने गादी उपरथी दूर करी चंद्रगुप्त आदि मौर्य राजाओने पाटलिपुत्रनी राज्यगादी उपर स्थापित कर्या. एम वीर पछी ३२२ वर्ष वीत्या. मौर्यराज्य पछी पुष्यमित्रे ३० वर्ष राज्य कर्युं.

त्यारबाद बलमित्र अने भानुमित्रे ६० वर्ष सुधी राज्य कर्युं. आ राजाओ ते उज्जयिनीनी गादी उपर थई गएला तेज नामना राजाओथी जुदा हता. कल्पचूर्णि (कल्पसूत्रनी एक टीका) मां एवी हकीकत आपेली छे के आ राजाओए (उज्जयिनीना) चतुर्थी पर्वना संस्थापक कालिकाचार्यने पोताना राज्यमांथी बहिष्कृत कर्या हता. तेमना पछी चालीस वर्ष नभोवाहने, जे केटलांक स्थळोमां नरवाहनना नामथी ओळखाय छे तेणे, राज्य कर्युं. आ बनावनो समय वीरनिर्वाण पछी ४५३ वर्षे आवे छे. अने आ वर्षे गर्दभिल्लने निर्मूळ करनार कालिकाचार्य, मानपूर्ण सूरिपद पाम्या. नभोवाहन पछी गर्दभिल्ल १५२ वर्ष राज्य भोगव्युं अर्थात् गर्दभिल्लवंशनु राज्य कुल १५२ वर्ष रह्युं. नभोवाहन पछी गर्दभिल्ल उज्जयिनीमां ज्यारे १३ वर्ष मात्र राज्य कर्युं हतुं ते वखते, कालिकाचार्ये पोतानी बेन सरस्वती उपर करवामां आवेला जुलमने कारणे गर्दभिल्लनुं निषूदन कर्युं, अने उज्जयिनीमां शक राजाओने स्थापित कर्या. तेओए त्यां चार वर्ष राज्य कर्युं अने ते रीते कुल १७ वर्ष थयां.

गर्दभिल्लना पुत्र विक्रमादित्ये उज्जयिनीनुं राज्य पाछुं लीधुं अने सुवर्णना दानथी विश्वना करजने दूर करीने विक्रमसंवत् नामे नवीन संवत्सर प्रवर्तान्यो. आ (युग) नी स्थापना वीर ना वार्षिक दानना वर्षथी * शरु थता वीर संवत् ५१२ वर्षे करवामां आवी.

विक्रमना राज्यकालनां	६०	वर्षो.
तेनो पुत्र विक्रम चरित्र उर्फे धर्मादित्यना राज्यकालनां	४०	,,
तेना पछी थएला राजा भाइल्लना राज्यना ,,	११	,,
,, ,, नाइल्लना राज्यना ,,	१४	,,
,, ,, नाहडना ,, ,,	१०	,,
	१३५	,,

आ राजाना समयमां श्रीमहावीरनुं यक्षवसति नामनुं मोटुं चैत्य, जालोर नजीक आवेला सुवर्णगिरिना शिखर उपर, एक वेपारी (श्रेष्ठि) ए पुष्कळ द्रव्य (९९ लाख) खरची बंधाव्युं हतुं. विक्रम पछीना १३५ वर्षमां १७ वर्ष उमेरतां १५२ वर्ष थाय छे, अने (गाथामां) पण तेम ज कहेलुं छे. विक्रमराज राज्यकाल एटले के विक्रमनां वंशात्मक वर्षनी नभोवाहननी पछी १७ वर्षे शरुआत थई; विक्रम संवत् अगर राज्यारंभ ते विक्रमना राज्यथी, अथवा मेरुतुंगनी कल्पनानुसार विक्रमराज्यकालना १७ मा वर्षथी, शरु थयो. तेथी १५२-१७=१३५ वर्षो विक्रमकालयुगनां थाय छे. जिनकाल ते विक्रमकालनी पहेलांनो जिनवीरनो काल छे. आ ४७० वर्षनो काल ते श्रीमहावीर अने विक्रमनी वच्चेना कालनी बराबर छे. श्रीवीर अने विक्रमादित्यना काल या संवतनी गणत्री केवी रीते करवामां आवी हती? विक्रमना राज्यनी शरुआत पहेलां ४७० वर्षे श्री वीरनुं निर्वाण थयुं हतुं, एटले के विक्रमना राज्यनी शरुआत वीरनिर्वाण बाद ४७० वर्षे थई.

---

* दाननुं वर्ष के जे नवा संवतनी स्थापनानुं एक मुख्य कारण छे. राजा आखुं वर्ष अतिशय सुवर्णराशि दानमां आपे छे त्यारे ते प्रवर्ते छे एम मानवुं छे. महावीरे पोताना मरण अगाउ ४२ मा वर्षमां तेम कर्युं हतुं एम कहेवाय छे.

Aho ! Shrutgyanam

पालक	६०	विक्रमादित्य	६०
नन्द	१५५	धर्मादित्य	४०
मौर्य	१०८	भाइल्ल	११
पुष्यमित्र	३०	नाइल्ल	१४
बलमित्र भानुमित्र	६०	नाहड	१०
नभोवाहन	४०		१३५
गर्दभिल्ल	१३		४७०
	४७०	कुल संख्या	६०५

शक संवतनी आ वखते—वीरनिर्वाण पछी ६०५ वर्षे भारत (हिंदुस्थान) मां शरुआत थई हती.

आटली बाबतोनुं वर्णन करीने मेरुतुंग अनेक स्थविरो (थेरो, एटले महान् यतिओ) ना पट्टप्रतिष्ठाकाल (सूरि पदवी उपर प्रतिष्ठापन) नी तारीखो आपे छे.

श्रीवीरना निर्वाणथीः—

सुधर्मस्वामीनुं पट्टाधिरोहण ..... २० वर्षसुधी
जंबुस्वामीनुं ,, ... ४४ ,,
६४

परिशिष्ट पर्वमां एवुं लखेलुं छे के जंबुए वीरनिर्वाण पछी ६४ वर्ष आयुष्य भोगवी, पोतानी पाटे कात्यायन गोत्रना प्रभवने स्थापित कर्या; अने सर्व कर्मथी निवृत्त थई अक्षय्य स्थानने पाम्या.

प्रभव	११ वर्ष
सय्यंभव	२३ ,,
यशोभद्र	५० ,,
संभूतिविजय	८ ,,
भद्रबाहु	१४ ,,
	१७०

आ रीते वीरनिर्वाण पछी १७० वर्ष थयां. परिशिष्ट पर्वमां जणावेलुं छे के वीरनिर्वाणथी १७० वर्षो वीत्या पछी भद्रबाहु समाधिपूर्वक स्वर्गे गया.

स्थूलभद्र	४५ वर्ष अर्थात् वीरनिर्वाणथी २१५ वर्ष
आर्यमहागिरि	३० ,,
आर्यसुहस्ति	४६ ,,
गुणसुंदर	४४ ,,
	३३५ वर्ष

आ समये (अणुनिगोद व्याख्याता) कालिकाचार्य प्रादुर्भूत थया. कालिकाचार्यनां अणुनिगोद उपरनां व्याख्यान सांभळवा इन्द्र आव्यो हतो ते वात फरीथी संक्षेपमां पुनरावृत्त करी छे. कालिकाचार्य प्रज्ञापनोपांग सूत्रना कर्ता छे. मूळमां १४० नो अंक आप्यो छे जे नकल करनारनी प्रकट भूल छे. कारणके आना प्रमाणमां परिशिष्टपर्वनी जे एक गाथा टांकेली छे तेमां १७० होवानुं जणावेलुं छे ते वीर पछीना ११ गणधर सहित पट्टधरोमांना २३ मा पट्टधर हता. सिद्धांतमां ते श्यामार्यना नामे ओळखाय छे.

Aho ! Shrutgyanam

कालिकाचार्य	४१ वर्ष
स्कंदिलसूरि	३८ ,,
	४१४ वर्ष

आ आप्या पछी मेरुतुंगाचार्य वृद्धसंप्रदाय एटले प्राचीनपरंपरागत कथनो नोंधे छे. स्थूलभद्रना आर्यमहागिरि आर्यसुहस्ति नामे बे शिष्यो हता.

आर्यमहागिरि शाखा ते मुख्य शाखा छे अने ते स्थविरावालीमां नीचे प्रमाणे आपवामां आवी छेः—

बलिस्सह सूरि	रेवइसिंहो (रेवतिसिंह)
सांयि (स्वाति)	खंडलो (स्कंदिल)
सामज्जो (श्यामार्य)	हिमवं (हिमवान्)
संडिलो (शांडिल्य)	नागज्जुणो (नागार्जुन)
जियधरो (जित-धर)	गोविंदो (गोविन्द)
अज्जसमुद्दो(आर्यसमुद्र)	भूयदिन्नो (भूतदिन्न)
मंगू (मंगु)	लोहित्यो (लौहित्य)
मंडिल्लो (मंडिल)	दूसगणि (दुष्यगणि)
नागहत्थि (नागहस्ती)	देवड्ढी (देवर्धिन्)

आ देवर्धी ते वीरथी २७ मा पट्टधर हता. तेमणे संपूर्ण सिद्धान्त, रखेने ते नष्ट थई जाय, तेटला माटे लखाव्यो.

कल्पसूत्रमां आपेली बीजी शाखा नीचे प्रमाणे छेः—

अज्जसुहात्थि	(आर्यसुहस्ति)
सुट्ठिय	(सुस्थित)
इंददिन्नो	(इन्द्रदिन्न)
अज्जदिन्नो	(आर्यदिन्न)
सिंहगिरि	(सिंहगिरि)
वइरसामी	(वज्रस्वामी)
सोपारग वइरसेनो	(सौपारक वज्रसेन)

परंतु आ शाखाओमां आर्यसुहस्तिनी पछी गुणसुंदरनुं नाम आवतुं नथी; तेमज श्यामार्यनी पछी स्कंदिलाचार्यनुं नाम पण नथी. परंतु मेरुतुंगे पुरातन यादीओमां तेओना नामनो निर्देश थएलो जोवाथी अहीं पण तेमणे ते नामो वचमां मूकी देवानी हिंमत करी छे. आवी ज बाबत रेवतिमित्रना संबंधमां जाणवानी छे. स्कंदिल पछी ३६ वर्षे रेवतिमित्र थया हता. (अने तेमना पछी), आर्य मंगु २० वर्षे एटले आ काळ ते वीरनिर्वाण पछी ४७० वर्षनो काळ थयो. (वीरनिर्वाणथी) ४५३ वर्ष थयां पछी कालिकसूरि जेमणे गर्दभिल्लनो विनाश कर्यो हतो तेओ थया. तेमना पछी २४ वर्षे आर्यधर्म थया केटलाकनुं एम मानवुं छे के मंगु अने धर्म ए बंने एकज व्यक्तिनां नामो छे. तेओना मते आर्यधर्मनो काल ४४ वर्षनो बने छे.

भद्रगुप्त	३९ वर्ष
श्रीगुप्त	१५ ,,
श्रीवज्र	३६ ,,

Aho ! Shrutgyanam

आ समय वीरनिर्वाण पछी ५८४ वर्षनो छे. तदनंतर श्री आर्यरक्षित १३ वर्ष. पुष्यमित्र २० वर्ष पट्टधर रह्या. आमणे यथार्थ रीते सूत्रार्थनो बोध कराव्यो हतो. आ प्रमाणे आपणे वीरथी ६१७ मा वर्षमां आवीए छीए. आ समये शक संवत्सरनी शरुआत थई. (नकल अत्रे दोषयुक्त छे अने उल्लिखित गाथा मेळववानी जरुर छे.)

साधारण रीते नीचे लखेल कथन उपलब्ध थाय छेः—

अगाउ (प्राचीन समयमां) चंद्रगुप्त राजाना समयमां बार वर्षनो दुष्काळ पडवाथी उत्कृष्टलब्धि (उत्कृष्ट ज्ञानना ग्रंथो) अने बीजा हजारो प्रकीर्णको नष्ट थयां. बहलस्स अने बलिस्सह आ बंने एकज व्यक्तिनां नामो हतां. स्थविरावलीमां आर्य मंगुनी पछी भिन्नशाखामां उत्पन्न थएला एवा आर्यधर्म, भद्रगुप्त, वज्रस्वामी अने आर्यरक्षितनां नामो मुकेलां छे. अने आम करवानुं कारण एटलुंज हतुं के ते व्यक्तिओ नामांकित या प्रधानपुरुष हता. रेवतिसिंह सूरि ते ब्रह्मद्वीपकथी भिन्न छे. त्यारपछी वज्रस्वामीना समयमां फरीथी १२ वर्षनो दुष्काळ पडवाथी सिद्धान्तनुं व्याख्यान बंध थयुं. परंतु ज्यारे फरी आबादी थई त्यारे स्कंदिलाचार्ये मथुरामां संघने एकठो करी फरीथी सिद्धान्तनो वाचनानो आरंभ कर्यो. अने आ वर्णन "जेसि इमो अणुओगो" थी शरु थती गाथा अनुसारे मानवामां आवे छे.

बीजी शाखामां, आर्यसुहस्तिना १२ अंतेवासीओमांना सुस्थित नामे पांचमा अंतेवासी हता. तेमनी द्वारा कोटिकगणनी उत्पत्ति थई. अने कल्पसूत्रमां एम जणावेलुं छे के एलावत्य गोत्रना आर्यमहागिरिने उत्तरथेरो नामना प्रथम अने षडुलुक उर्फे रोहगुप्त जे आठमा अंतेवासी हता तेओना उपरांत आठ शिष्यो हता. छेल्ला अंतेवासी षडुलुक उर्फे रोहगुप्तद्वारा कल्पसूत्रमां जणाव्या प्रमाणे त्रैराशिक शाखानो प्रादुर्भाव थयो.

आवश्यकसूत्रमां भिन्नभिन्न निन्हवोनो समय नीचे प्रमाणे आपेलो छेः—

प्रथम निह्नव (जमालि) वीर प्रभुने केवळ ज्ञान थया पछी १४ मे दिवसे (? वर्षे) थयो.

बीजो (तिष्यगुप्त)	१६ वर्षे
त्रीजो (अव्यक्त)	२१४ ,,
चोथो (समुच्छेदिक)	२२० ,,
पांचमो (गंग)	२२८ ,,
छट्ठो (रोहगुप्त त्रैराशिक)	५४४ ,,
सातमो (गोष्ठा माहिल)	५८४ ,,
आठमो (दिगंबर पंथ)	६०९ ,,

हवे विचारो के षडुलुक रोहगुप्त आर्यमहागिरिनो शिष्य होय तो ते समये वीर पछी ५४४ वर्षो केवी रीते व्यतीत थयां होय ? आर्यमहागिरि ए स्थूलभद्रना शिष्य हता. अने स्थूलभद्र उपर समजाव्या प्रमाणे वीरनिर्वाण पछी २४५ वर्षे उत्पन्न थया हता. आथी (आर्यमहागिरिना) अंतेवासीने वीर पछी ५४४ मा वर्षमां मूकी शकाय ज नहि.

आ संदेहनिराकरण माटे बहुश्रुत विद्वानो ज प्रमाण छे. आ ज प्रमाणे बार वर्षना दुष्काळना अंते वज्रस्वामीए पोताना वज्रसेन नामना शिष्यने जाहेर कर्युं हतुं के—' ज्यारे तमने एक लाख रूपीआनी किंमतनुं भोजन मळे त्यारे तमारे हवे लोकमां समृद्धि (अथवा रेलचेल) थशे एम समजवुं ' एम कहीने एने संदेशो आपी मोकल्यो, ते शिष्य सोपारगमां वसता जिनदत्त नामना श्रेष्ठि (व्यापारी) ने त्यां गयो. तेनी ईश्वरी नामनी पत्नीए तेने झेर भेळव्या विना

Aho ! Shrutgyanam

एक लाख रुपीआनी किंमतनुं भोजन अर्पण कर्युं.* अने शिष्ये तेमने कह्युं के आवती काले समृद्धि थशे--अने पछी ते त्यां सुखपूर्वक रह्यो. पछीथी तेने इन्द्र, चन्द्र अने विद्याधर नामना शिष्यो प्राप्त थया हता.

एक सो शाखावाळा वड अगर पिंपळाना झाडनी माफक चंद्रकुल, आज सुधी कीर्तिमंत वर्तें छे अने तेना संबंधमां नीचेनी एक गाथा पण प्रचलित छेः--

" कोडि गणो गणो मे, वइर साहा साहा मे; चन्दकुलं कुलं मे."

" गणोमां कोटी गण, शाखाओमां वज्रशाखा अने कुलोमां चन्द्र कुल (श्रेष्ठ) छे. "

भृगुक्षेत्रमां आर्य खपुटाचार्य अने सिद्धसेन प्रभावक (थया).

वळी, वज्रस्वामी पछी वज्रसेन थया हता	३३	वर्ष.
नागहस्ति	६९	,,
रेवतिमित्र	५९	,,
ब्रह्मद्वीपक सिंह	७९	,,
	२३९	

त्यार पछी स्कंदिल, हिमवत्सूरि अने नागार्जुन ७८ वर्ष.

आ ७८ वर्षमांनां २२ वर्ष ज्यारे व्यतीत थयां त्यारे वलभिनो नाश थयो. तेना माटे एवो उल्लेख छे के--" पण सयरी वाससाइं तिण्णि सयाइं अइक्कमेउण, विक्कमकालाउ तओ वलहीभंगो समुप्पण्णो. " --विक्रमकाल पछी ३७५ वर्ष व्यतीत थयां पछी वलभिनो भंग थयो.

विक्रम पछी वज्रस्वामी ११४ वर्षे थया.

वज्रस्वामी पछी स्कंदिल २३९ वर्षे थया.

तेना पछी २२ वर्षे वलभिभंग थयो अने एम एकंदर ३६५ वर्षो थयां. तेज रीते, विक्रम पछी ५१० वर्षे, अने वीरनिर्वाण पछी ९८० वर्षे देवर्धिगणीए सिद्धान्त लखाव्यो. अने ते वखते कल्पसूत्रमां तेमणे लख्युं के --" श्रमण भगवान महावीरना निर्वाण पछी ९०० वर्षो पसार थयां पछी १० मां सैकाना ८० मा वर्षमां आ ग्रंथ रचायो हतो.'

आना पछी १३ वर्षे (कालकसूरिए) शुक्ल चोथने दिवसे पर्युषणापर्व उजव्युं; अने आ बाबत (उल्लिखित गाथामां) वर्णवेली छे.

१०५५ मा वर्षमां (उल्लिखित) गाथामां जणाव्या मुजब, हरिभद्रसूरिनुं मरण (थयुं).

पछी जिनभद्रक्षमाश्रमण	६५	वर्षे	थया.
,, पुष्यमित्र	६०	,,	,,
,, स्वातिसूरि	७५	,,	,,

जेमणे शुक्ल चौदशने दिवसे पाक्षिक प्रतिक्रमणनी स्थापना करी हती. (उल्लिखित गाथा)

केटलाक ग्रंथोमां पुष्पमित्रने स्वातिसूरिनी पछी मुक्या छे, परंतु आम करवुं (उल्लिखित) गाथाथी विरुद्ध छे. मुख ग्रंथ (जे अनुक्त या अनिर्दिष्ट छे परंतु जेमां गाथा आपेली) मां एम कहेलुं छे के तेमणे वीर पछी १३०० वर्षे सूरिपद मेळव्युं हतुं. परंतु आना संबंधमां बहुश्रुत पुरुषोए तपास करवानी जरुर छे, कारण के तेमां एम जणावेलुं छे के स्वाति (सूरि) पछी संभूतिविजय थया हता. पचाश वर्ष माढर, ६० वर्ष संभूतिगुप्त अने बप्पभट्टसूरि; परंतु आ विषयमां उत्तम प्रमाण मात्र संप्रदाय ज छे.

* ग्रंथकार आ स्थळे एम सूचवे छे के श्रेष्ठिनी स्त्रीनो इरादो, दुष्काळपीडीत कुटुंबिओने झेरमिश्रित भोजन आपी अनिवार्य चिरंतन पीडामांथी मुक्त करवा माटे एकी वखते मारी नाखवानो हतो.

Aho ! Shrutgyanam

वीरनिर्वाण पछी १६३९ वर्षे अने विक्रम पछी ११६९ वर्षे श्री विधिपक्ष मुख्याभिधान, आर्यरक्षितसूरिए अंचल गच्छ स्थाप्यो.

वीरनो शिष्य श्रेणिक हतो. तेनो पुत्र कूणिक. तेनो पुत्र उदायी तेना पछी पाटलिपुत्रमां नव नंदोए राज्य कर्युं. चाणाक्ये तेओने हांकी काढी चंद्रगुप्तने राज्यभिषिक्त कर्यो. तेना पुत्रनुं नाम बिंदुसार हतुं. तेना पुत्रनुं नाम अशोक श्री अने तेनो अंध पुत्र कुणाल हतो. एना पुत्र संप्रति राजाए उज्जयिनीमां राज्य कर्युं हतुं. आनो वंशज गर्दभिल्ल हतो. ए राजानो शक राजाए नाश कर्यो. गर्दभिल्लना पुत्र विक्रमादित्ये शक राजाने नसाडी उज्जयिनीनी गादी उपर पोते बेठो. तेणे वीरना मोक्ष पछी ४७० वर्षे संवत्सरयुग स्थाप्यो. त्यारबाद संवत ८२१ ना वैशाख सुद २ ने सोमवारे चावडा वंश (चाउडा अगर चावरा वंश) ना वनराजे अणहिल्लपुर वसाव्युं. तेणे पोते ६० वर्ष कुल राज्य कर्युं. तेना पुत्र योगराजे ९ वर्ष राज्य कर्युं; पछी संवत ८९१ मां श्रीरत्नादित्ये त्रण वर्ष राज्य कर्युं. तेनी पछी वैरिसिंहे ११ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत ९०५ मां तेनो पुत्र क्षेमराज गादी उपर आव्यो अने ३९ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत ९४४ मां चामुंड राजे क्षेमराजनो उत्तराधिकारी बनी २७ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत ९७१ मां तेनो पुत्र थाघड गादी उपर आव्यो अने तेणे २७ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत ९९८ मां तेनो पुत्र भूअड गादीए आव्यो अने तेणे १७ वर्ष राज्य कर्युं.

आ प्रमाणे चाउडा वंशना आठ राजाओए कुल १९६ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत १०१७ मां चालुक्यवंशनो श्रीमूलराज(दौहित्र)गादीए आव्यो. तेणे ३५वर्ष राज्य कर्युं.

संवत १०५२ मां तेनो पुत्र वल्लभराज गादीए आव्यो अने तेणे चौद वर्ष राज्य कर्युं.

संवत १०६६ मां तेनो भाई दुर्लभ राज्यगादी उपर आव्यो अने तेणे १२ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत १०७८ मां तेनो भाई अने नानगिलनो पुत्र नामे भीमदेव गादीए आव्यो अने तेणे ४२ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत ११२० मां तेनो पुत्र श्रीकर्णदेव तेनो उत्तराधिकारी थयो अने तेणे ३० वर्ष राज्य कर्युं.

संवत् ११५० मां तेनो पुत्र जयसिंहदेव तेनी पछी गादी उपर आव्यो अने तेणे ४९ वर्ष राज्य कर्युं.

संवत् ११९९ नी कार्तिक सुद ३ थी संपूर्ण त्रण (?) दिवस सुधी अराजक स्थिति (पादुका राज्य—पावडी ओनुं राज्य)

तेज वर्षना मार्गशीर्ष सुद ४ ने दिवसे भीमदेवना पुत्र क्षेमराजना पुत्र देवपालना पुत्र त्रिभुवनपालनो पुत्र कुमारपाल गादीए आव्यो अने संवत १२२९ ना पौष सुद १२ सुधी एटले ३० वर्ष, १ मास अने सात दिवस तेणे राज्य कर्युं.

ते ज दिवसे तेना भाई महिपालनो पुत्र अजयपाल गादीए आव्यो.

संवत १२३२ ना फाल्गुन सुद १२ ने दिवसे अर्थात् ३ वर्ष अने २ महीना पछी लघु मूलराज गादीए आव्यो.

संवत १२३४ ना चैत्र सुद १४ ने दिवसे तेना राज्यना २ वर्ष, एक महीनो अने बे दिवस पूरा थया. अने ते दिवसे भीमदेव राजा थयो.

थेरावली समाप्त.

Aho ! Shrutgyanam

(टिप्पण) त्यारबाद गज्जनक (घिजनीना महमुदना) राज्यनी स्थापना थई. (एक गाथानो उल्लेख कर्यो छे.) पछीथी संवत् १३०० मां श्री वीरधवलनो भाई वीसलदेव राज्य गादी उपर आव्यो.

१३१८ मां अर्जुनदेव.
१३३१ मां सारंगदेव.
१३३५ मां लघुकर्ण.
१३६० मां माधव नामनो एक नागर ब्राह्मण यवनोने लाव्यो.

कुमारपालना प्रधान नामे वाहडे, संवत १२११ मां [शत्रुंजय उपर] एक पत्थरनुं मंदिर वंधावावामां बे करोड ९७ लाख रूपीआ (रु २,९७,००,०००) खर्च्या.

संवत १३७१ मां यवनो (मुसलमानो) तरफथी थएला त्रासने लइने, ज्यारे जावडिनी स्थापेली मूर्ति नष्ट थई हती त्यारे समराके एक नवी मूर्ति स्थापित करी.

[केटलोक खुलासो.]

थेरावलीना प्रारंभमां आपेलां नामो तथा तारीखो घणांज महत्वनां छे.

महावीर ए छेल्ला जैन तीर्थंकर छे.

बौद्धो गौतमने महावीर कहे छे अने तेमना मुख्य अने प्रसिद्ध शिष्य तरीके महाकाश्यपनुं नाम आपे छे. जैनो काश्यपने महावीर कहे छे अने गौतमने तेमनो मुख्य शिष्य (गणधर) बतावे छे. जैनो तथा बौद्धो बंने मगध अथवा बिहारनी राजधानी राजगृहना राजा श्रेणिक, जेने जैनो भंभासार कहे छे तथा बौद्धोना मतानुसार जे बिंबिसरो छे, तेने महावीरना मित्र तथा धर्मानुयायी तरीके एकमते जणावे छे. आ पुरुषो तथा त्यारपछीना राजाओना संबंधमां मारी समालोचना हुं बीजा लेखमां करवा इच्छुं छुं. ते लेखमां हुं बुद्धनो काल तथा ख्रिस्ति सन् पूर्वेनो हिंदुस्थाननो इतिहास, जेमना संबंधमां बौद्ध अने ब्राह्मणग्रंथोमांथी जडी आवती तारीखोथी जैन ग्रंथोमां आपेली तारीखो घणीज जुदी पडे छे, तेना विषयमां आलोचना करवा मारो इरादो छे.

परिशिष्ट पर्वमां हेमाचार्ये उदायीना खूनना विषयनी विगतो आपेली छे. थेरावली प्रथम नंदनी उत्पत्तिना विषयमां एक संक्षिप्त अने अत्युपयोगी हकीकत आपे छे. अत्यारसुधीमां प्रकाशित थएला बौद्धग्रंथोमां ते विषयमां कांई लखेलुं जोवामां आवतुं नथी. पुराणोमां तेने शूद्रथी उत्पन्न थएल जणाव्यो छे. परंतु तेनी नापित (हजाम) कुलमां उत्पत्ति विषयक जे जैन हेवाल मळे छे ते हेवाल, अलेक्झान्डरे पंजाब उपर चढाई करी ते समये पाटलिपुत्रना राजाना डिओडोरस सिक्युलस (Diodorus Siculus) अने क्विन्टस कार्टिअसे (Quintus Curtius) आपेला हेवाल साथे जो के तद्दन एकरूप नथी छतां घणो मळतो छे. आ राजा ते, चंद्रगुप्त अगर ग्रीकोना संड्रकोटसनो पूर्वज हतो.

प्राकृत ग्रंथोमां शको तेमज सिथिअनोने सग कहेला छे. विक्रमसंवत् अने विक्रमादित्ये करेलो शकराजाओनो पराजय आ बे बनावो समकालीन होय तेम जणाय छे. परंतु शकनृपकाल के जे शालिवाहननो युग ज छे ते शक लोकोए करेली मालवा अने दख्खण उपरनी जीतनो समकालीन छे. शककाल अथवा शकोना युगने, भारतवर्षीय विद्वानो सुद्धांए केटलीक वखत पहेली बाबत साथे अने केटलीक वखत बीजा बनाव साथे गोटाळो करी दीधो छे, अने ते रीते तेमनी गणत्रीमां १३५ वर्षनी भूल थाय छे.

भरुचनी एक प्राचीन जैन लाइब्रेरीना अवशिष्टोमांथी मळी आवेल एक पट्टावलीना छुटा

Aho ! Shrutgyanam

पानामां शा कारणथी कालिकाचार्ये शक राजाओने दाखल कर्या तथा विक्रमादित्ये तेमने केवी रीते हांकी मूकी पोतानो संवत्सर स्थाप्यो ते बाबतनो खुलासो आप्या पछी नीचेनी बाबत उमेरेली छे: "विक्रम पछी १३५ वर्ष वीत्यां पछी शक लोकोए फरीथी विक्रमपुत्र (विक्रमनो पुत्र अगर वंशज) ने हांकी काढ्यो अने तेनुं राज्य जीती लीधुं."

चाउडा (चापोत्कट) वंशनी कालगणाना जे वनराजथी शरु थाय छे ते कालगणना प्रबंधचिंतामणि तथा अन्य यादीओमां आपेली कालगणनाथी, राजाओना नाम संबंधी क्रम अने संख्या परत्वे तथा तेओना राज्यकालनी संख्या परत्वे, भिन्न पडे छे. आ उपरथी स्वाभाविक रीते एक एवो प्रश्न उभो थाय छे के थेरावलीना कर्ता मेरुतुंग ते प्रबन्धचिंतामणिना कर्ता जेमनुं नाम पण मेरुतुंग छे, ते होय के नहि ?

आ स्थळे हुं प्रबन्धचिंतामणि, जिनमण्डनोपाध्यायकृत कुमारपाल प्रबन्ध, तथा एक ननामी पट्टावली उपरथी तारवी काढेलुं एक तुलनात्मक कोष्टक नीचे रजु करुं छुं:—

	मेरुतुंगनी प्रबन्ध-चिंतामणि	जिनमण्डनोपाध्याय-कृत कुमारपाल प्रबंध.	पट्टावली (नाम वगरनी)
वनराज	६०	६०	६०
योगराज	३५	३५	३२
क्षेमराज	२५	२५	२५
भूयड	२९	२९	२९
वैरिसिंह	२५	२५	२५
रत्नादित्य	१५	१५	१५
सामंतसिंह	७	७	७
मूलराज	५५	५५	५५
चामुण्डराज	१३	१३	१३
वल्लभराज	६ महीना	६ महीना	६ महिना
दुर्लभराज	११—६	११—६	११—६
भीमराज ऊर्फे भीमदेव	* ४२	४२	४२
कर्णदेव	नथी आप्युं	२९	२९
जयसिंहदेव	प्रतिना दोषने लइने ४९	नथी आप्युं	४८-८-१०
कुमारपाल	३१	३१	३०-८-२७
अजयदेव उर्फे अजय-पाल	३	...	३-११-२८
मूलराज	२	...	२-१-२४
भीमदेव	६३	...	६५-२—८
पादुका-राज	...	...	
(अराजक स्थिति)	...	...	६ दिवस
त्रिभुवनपाल	...	...	२ मास १२ दिवस
वीसलदेव	...	...	१८-७-११
अर्जुनदेव	...	...	१३-७—६२
सारंगदेव	...	...	२१-८—८

* एक प्रतिमां ५२ अने बीजीमां मूलनी माफक छे.

Aho ! Shrutgyanam

साहित्य-समालोचन

Ardha-Magadhi Reader By Banarasi Das Jain M. A..
Published by the University of the Punjab, Lahore.

अर्धमागधी रीडर, ग्रन्थकार प्रो. बनारसी दास जैन, एम्. ए. ओरिएन्टल कॉलेज, लाहोर।

बम्बई, कलकत्ता और पंजाब युनिवर्सिटीके अभ्यासक्रममें कुछ वर्षोंसे जैन साहित्यको भी स्थान मिला है और बम्बई इलाखेमें तो कुछ विद्यार्थी जैन साहित्यका आभ्यास कर एम्. ए. तक भी पहुंचे हैं। लेकिन विद्यार्थियोंको और प्रोफेसरोंको इस विषयमें अभी तक सबसे पहली कठिनाई तो इसी बातकी हो रही है कि पढने-पढानेके लिये वैसी कोई पुस्तकें ही अभी तक तैयार नहीं हैं। कुछ वर्षोंसे जैन साधुओंका प्रयत्न इस बारेमें तो यथेष्ट हो रहा है कि भंडारोंमें पडे पडे सडने वाले संस्कृत प्राकृत आदि जैन ग्रन्थोंको छपवा छपवा कर प्रकट कर दिये जांय। परंतु साधुओंके इस प्रयत्नकी मर्यादा बहुत ही संकुचित और कार्यकी पद्धति बहुत ही शिथिल होने के कारण, युनिवर्सिटीके विद्यार्थियोंको उसका कोई लाभ नहीं मिलता। इस लिये यह काम, जैनसाहित्यके आभ्यासी जो थोडे बहुत स्कॉलर हैं उन्हींके द्वारा किये जानेकी आवश्यकता है।

हमें यह जान कर प्रसन्नता हुई कि श्रीयुत प्रो. बनारसी दासजीने यह अर्धमागधी रीडर तैयार कर, इस महत्त्वके कामका प्रशंसनीय प्रारंभ कर दिया है। यह रीडर, अर्धमागधी अर्थात् जैनागमोंकी प्राकृत-भाषाके अभ्यासियोंको प्रावेशिक ज्ञान करानेमें अच्छी मदत दे सकेगी। इसका संकलन और संपादन उत्तम रीतिसे किया गया है। प्रारंभमें, पहले अर्धमागधीका संक्षिप्त व्याकरण दिया गया है; उसके बाद, अर्धमागधी भाषा और उसके साहित्यका परिचय कराया गया है। तदनन्तर, कुछ उपयुक्त ऐसे छपेहुए जैन ग्रन्थोंकी सूचि; जैन साहित्यके प्रकाशन-कार्यमें विशिष्ट योग देनेवालीं कुछ व्यक्तियोंका परिचय; और अन्तमें हस्तलिखित ग्रन्थ पढनेवालोंके लिये पुरानी लिपि विषयक कुछ सूचनाएं भी देदी हैं। फिर कोई ७८ पन्नोंमें, विवागसुय, नायाधम्मकहा, ओववाइयसुत्त, आयारंगसुत्त, पण्हावागरण सुत्त, सूयगडंगसुत्त, उत्तरज्झयणसुत्त और दसवेयालियसुत्त आदि जैन सूत्रोंमेंसे चुन चुन कर कितनेक मूल-पाठ दिये हैं। पाठोंका चुनाव अच्छा और भाषा तथा साहित्यकी दृष्टिसे विशिष्ट परिचायक किया गया है। फिर इन मूल-पाठोंका इंग्रजी अनुवाद और कुछ आवश्यक टिप्पणियां देकर सर्वांतमें महत्त्वके शब्द और नामोंकी एक सूचि भी दे दी है। इस प्रकार नवीन अभ्यासीके लिये इस रीडरको उपयोगी बनानेमें प्रो. जैनने जो खूब परिश्रम और प्रयत्न किया है तदर्थ वे विद्यार्थियोंके धन्यवादके पात्र हैं और हम आशा करते हैं कि भाई श्री बनारसी दासजी इस विषयका अपना प्रयत्न सतत जारी रखेंगे और आगे पर हमको इससे भी अधिक महत्त्वकी कोई ऐसी पुस्तक भेंट करेंगे।

प्रस्तुत रीडरकी एक हिन्दी आवृत्ति भी बनारसी दासजीने तैयार की है जो कभी शायद जैन साहित्य संशोधकके पाठकोंको पढनेको मिल सकेगी।

प्रकाशकः—शाह केशवलाल माणेकचंद, माननीय कार्यवाहक जै० सा० सं० कार्यालय; भारत जैन विद्यालय, पूना शहर.

मुद्रकः—गणेश काशिनाथ गोखले, सेक्रेटरी; श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स, ४९५ शनवार पेठ, पुणे शहर.

Aho ! Shrutgyanam

તરંગવતી

અર્થાત્

ભગવાન્ શ્રી મહાવીરદેવના શાસનની એક સાધ્વીની

હૃદયંગમ અને આદર્શભૂત

આત્મકથા.

પ્રાકૃતમાં

મૂળકર્તાઃ પાદલિપ્તાચાર્ય— સંક્ષેપકર્તાઃ નેમિચંદ્ર ગણિ.

પ્રો. લૉયમેનના જર્મન અનુવાદ ઉપરથી ગુજરાતી કરનાર

નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ.

શાન્તિનિકેતન.

પ્રકાશક

બબલચંદ કેશવલાલ પ્રે. મોદી.

હાજાપટેલની પોળ—અમદાવાદ.

વિક્રમ સં. ૧૯૮૦. [સર્વ હક્ક સ્વાધીન.] સને ૧૯૨૪.

આવૃત્તિ ૧ લી. કી. રૂ. ૦-૧૨-૦. નકલ ૧૪૦૦.

શ્રી "વીર-શાસન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં" શા. કેશવલાલ દલસુખભાઇએ છાપ્યું

ઠે. કાળુપુર, ટંકશાળ—અમદાવાદ.

Aho ! Shrutgyanam

કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી (પ્લીડર) ની પુત્રી

(મોહનલાલ પોપટલાલ ડોકટર (પ્લીડર) ની પત્ની)

માણેક

જન્મ સંવત ૧૯૬૨ ના કારતક શુદ ૧૨
શુધવાર તા. ૮ નવેમ્બર સને ૧૯૦૫

દેહત્યાગ સં. ૧૯૭૯ ના માગસર વદ ૧૩
શનીવાર તા. ૧૬ ડીસેમ્બર સને ૧૯૨૨

Aho ! Shrutgyanam

અર્પણ પત્રિકા.

<u>મ્હારી વ્હાલી ભગિની !</u>

પૂર્વસંચિતની કૃપા વિના આવી બેન કયાંથી મળે? ડાહી અને વિવેકી તો ઘણીય બહેનો હોય, પણ આવી કુટુંબવત્સલ અને સત્કર્મમાં આમ ધાર્યું કરનારી તે તો દુર્લભ જ. માણેક ! તહારા મનોરથ ઉમદા અને પરોપકારી; એ મનોરથ પાર પાડવામાં તહારો આગ્રહ અને તહારું બળ અમને સૌને હરાવે છે ! તું ધાર્યું કરનારી, તું તહારા ગુણથી, બુદ્ધિથી અને કર્મથી સૌને જીતનારી ! તે અમારામાં જન્મી, માટે જ અમારો ભાગ્યોદય છે. ધન, વૈભવ કે રાજ્યસત્તા કરતાં તારા જેવા રત્નના સહવાસીને કેમ અભિમાન ના ચડવું જોઇએ? છતાંય તારો સહવાસ કેટલો ટુંકો. સુવાસવાળુ ઉત્તમ કમલ ખીલતાં પહેલાંજ કરમાઇ જાય તે દેખી કોને શોક ના થાય? એમ છતાંય શોક કર્યે શું વળે એમ માની તહારા સ્મરણાર્થે તારા જેવીજ સુંદર, પ્રેમાળ અને ગુણવાન નાયિકાવાળી મહાન્ કથા, સમયના ગાઢતિમિરમાંથી બહાર પ્રકાશમાં લાવવા પ્રયત્ન કરવો તે ઉત્પન્ન થતાં શોકને ભુલવવાનો એક સરલ માર્ગ છે એમ માનીનેજ આ પુસ્તક તહારા સ્મરણાર્થે અર્પણ કરૂં છું.

Aho ! Shrutgyanam

વિષયાનુક્રમ.

નંબર	વિષય.	પૃષ્ઠ
	અર્પણ પત્રિકા	 III
	વિષયાનુક્રમ	 IV
	પ્રકાશકના બે બોલ....	 V
	પ્રો. લૉયમેનની પ્રસ્તાવના	VIII
૧	મંગલ અને પૂર્વકથન	.... ૧
૨	ભૂમિકા–સાધ્વીનું શિક્ષા લેવા જવું	.... ૨
૩–૧૧	સાધ્વીની આત્મકથા	....
	૩ સાધ્વીની પૂર્વકથાનો પ્રારંભ	.... ૫
	૪ પૂર્વજન્મનો વૃત્તાંત	.... ૧૪
	૫ કામના, સાધના અને સિદ્ધિ.	.... ૧૮
	૬ અહીં તહીં	... ૩૧
	૭ પલાયન	... ૩૭
	૮ લૂટારાને હાથે પકડાવું	... ૪૩
	૯ ઘેર આવવું	... ૫૦
	૧૦ લૂટારાનું સાધુ થવું	... ૬૪
	૧૧ ત્યાગ અને સાધના	... ૭૪
૧૨	પ્રશસ્તિ	.... ૮૦

Aho ! Shrutgyanam

પ્રકાશકના બે બોલ.

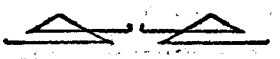

પાદલિપ્તાચાર્યનું નામ જૈન સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પ્રભાવક ચરિત્ર, પ્રબંધ-ચિંતામણિ આદિ અનેક ગ્રંથોમાં એમના સંબંધમાં કેટલુંયે લખેલું મળી આવે છે. સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ શત્રુંજયગિરિની પવિત્ર તળાટીમાં વસેલું પાલીતાણા નામનું પાટનગર એ જ આચાર્યના નામનું અતિ પ્રાચીન સ્મરણસ્થાન છે એમ ઘણી જુની જૈન માન્યતા છે. પ્રભાવક અને ચમત્કારી પુરુષ તરીકેની ચિરપ્રચલિત ખ્યાતિ કરતાં યે પંડિતગણમાં પ્રકૃષ્ટ પ્રતિભાશાલી પુરૂષ તરીકેની કીર્તિ એમની ઘણી જૂની છે. જે રસપૂર્ણ કથા વાચકોના હાથમાં છે તેના મૂળ કર્તા એ જ આચાર્ય હતા. એક કાળે–ઘણા જૂના સૈકાઓમાં–જ્યારે સંસ્કૃત ભાષાની સર્વશ્રેષ્ઠ ગદ્ય કાવ્ય અને કથાના કર્તા ભટ્ટ બાણનો જન્મ યે થયો ન હતો ત્યારે પાદલિપ્તાચાર્યની તરંગવતી કથા સહૃદય વિદ્વાનોના સુકુમાર મનને ગંગાના કલ્લોલોની માફક નચાવ્યા કરતી હતી. સંસ્કૃત વાસવદત્તા અને પ્રાકૃત તરંગવતી એ બંને કથાઓ સેંકડો વર્ષો સુધી ભારતીય સરસ્વતી દેવીની કર્ણ–કલિકાઓ મનાતી હતી. જૈન આગમ સાહિત્યના દ્વિતીય યુગના મૂળ સૂત્રધાર વિદ્યમાન્ જૈન વાઙ્મયને અમર સ્વરૂપ આપનાર યુગપ્રવર જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણે પોતાના આવશ્યક મહાભાષ્યમાં (જુઓ ગાથા ૧૫૦૮) તરંગવતીનો નામનિર્દેશ કર્યો છે અને તેનું જ પુનરુચ્ચારણ આચાર્યવર્ય હરિભદ્રે પોતાની આવશ્યક ટીકામાં કર્યું છે. હરિભદ્રના શિષ્ય અને કુવલયમાલા કથાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્યોતન સૂરિએ (શક સંવત ૭૦૦, વિક્રમ સંવત્ ૮૩૫) પોતાની કથાના પ્રારંભમાં પાદલિપ્તાચાર્ય ની પ્રતિભાની પ્રશંસા સૂચવતા ત્રણ શ્લોકો લખ્યા છે. તેમાં તરંગવતી માટે લખ્યું છે કેઃ—

चक्काय जुवल सहिया रम्मत्तण–रायहंस–कयहरिसा ।
जस्स कुलप्पव्वयस्स व वियरइ गंगा तरंगमई ॥

મહાકવિ ભટ્ટબાણને વિધિએ અર્પેલા અદ્વિતીયતાના આસનથી ઉતારી પાડનાર સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર ધનપાળે પણ પોતાની તિલકમંજરીની પીઠિકામાં પાદલિપ્તની સ્તુતિ કરતાં લખ્યું છે કેઃ—

प्रसन्नगम्भीरपथा रथाङ्गमिथुनाश्रया ।
पुण्या पुनाति गङ्गेव गां तरङ्गवती कथा ॥

सुपासनाह चरियं નામે પ્રાકૃત ભાષામાં એક ઉત્તમ ચરિત્ર રચનાર લક્ષ્મણ ગણિએ (વિ. સં. ૧૧૯૯), એ ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં પૂર્વ કવિઓનાં ગુણગાન કરતાં તરંગવતીનું ગૌરવ આ પ્રમાણે ગાયું છેઃ—

Aho ! Shrutgyanam

को न जणो हरिसिज्जइ तरंगवइ-वइयरं सुणेऊण ।
इयरे पबंध-सिधू वि पाविया जीए महुरत्तं ॥

પ્રભાવક ચરિત્રના કર્તાએ પાદલિપ્તાચાર્યનું મૃત્યુ સાંભળી કોઇ કવિએ કાઢેલ દુઃખોદ્ગારનિદર્શક એક પ્રાચીન પ્રાકૃત ગાથા સંગ્રહી રાખી છે જેમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

सीसं कह वि न फुट्टं जमस्स पालित्तयं हरंतस्स ।
जस्स मुहनिज्झराओ तरंगलोला नई वूढा ॥

પાદલિપ્તાચાર્યની તે મૂળ કૃતિ આજે કયાંયે ઉપલબ્ધ નથી. ઘણા જૂના ભંડારોમાં અને તેવી જૂની ટીપોમાં પણ આ કથાનો ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી. આથી જણાય છે કે એ મૂળ કથા ઘણા જૂના સમયમાં નષ્ટપ્રાય થએલી હોવી જોઇએ.

જે કૃતિને આધારે પ્રસ્તુત અનુવાદ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે તે એક મૂળ કથાના સારરૂપે પાછળથી રચાયેલો સંક્ષેપ છે, અને આ વાત પહેલા જ પાના ઉપરના બીજા પ્રેરેગ્રાફમાં સ્પષ્ટ જણાવેલી છે. આ સારના કર્તા હાઇયપુરીય ગચ્છમાં થએલા આચાર્ય વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રગણિ છે, એમ છેવટે આપેલી ગાથા ઉપરથી જણાય છે. એ ગાથા આ પ્રમાણેઃ—

हाईयपुरीयगच्छे सूरी जो वीरभद्दनामेति ।
तस्स सीसस्स लिहिया जसेणा गणिनेमिचंदस्स (?) ॥

આ હાઇયિપુરીય ગચ્છ અને તેમાં થએલા આચાર્ય વીરભદ્ર તથા તેમના શિષ્ય નેમિચંદ્ર વિગેરેના સમય ઇત્યાદિના સંબંધમાં હજી કાંઇ વિશેષ જાણવામાં આવ્યું નથી, આખો ગ્રંથ પ્રાયઃ ૧૬૪૪ પ્રાકૃત આર્યામાં રચેલો છે.

મૂળ કથા ગદ્યપદ્ય ઉભયમાં હશે એમ જણાય છે અને તેની ભાષા પ્રાચીન અપભ્રંશ હશે. ઉપર જે મૂળ કથાની પ્રશંસા જણાવનારા પદ્યો ટાંકેલાં છે તે ઉપરથી તેનું મહત્ત્વ સહેજે જાણી શકાય તેમ છે. વિદ્વાન્ શોધકો અને મુનિઓ આ બાબત લક્ષ્ય રાખે અને જૂના પુરાણા ભંડારોમાંથી જો મૂળ ગ્રંથ મળી આવે તો જૈન કથાસાહિત્યની કીર્તિ દિગંત પર્યંત ઝળકી ઉઠે તેમ છે.

આ ગ્રંથની એક મૂળ પ્રતિ, અમદાવાદમાં, દરિયાપુરની પોળમાં હરકોર શેઠાણીના નામથી ઓળખાતી હવેલીમાંના જૈન શ્રીચંચળબાઇ-શેઠ ઉમાભાઈ હઠીસિંગના ધર્મપત્ની-તરફથી મળી આવી હતી; અને એક બીજી પ્રત પાલીતાણાના આણંદજી કલ્યાણજીના ભંડારમાંથી મળેલી છે.

આમાંની એક પ્રતિ જર્મનીના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ પ્રો. યાકોબીને, રા. રા. કેશવલાલ પ્રે. મોદીએ મોકલેલી, અને તેમણે તે પ્રતિ પોતાના મિત્ર ડૉ. લૉયમાનને આપી. ડૉ. લૉયમાનને એ ગ્રંથ અતિશય રસદાયક જણાયાથી તેમણે પ્રથમ આખા ગ્રંથની પોતાના

Aho ! Shrutgyanam

હાથે નકલ કરી અને પાઠશુદ્ધિ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એ પછી તેની અર્થ સંકલના કરતાં દરમ્યાન મૂળ પાઠ કેટલાક ઠેકાણે વધારે અશુદ્ધ અને ક્યાંક ખંડિત જેવો જણાયાથી બીજી પ્રતિ મેળવવા માટે તેમણે રા. રા. મોદી સાથે પત્ર વ્યવહાર શરૂ કર્યો. એમ કરવામાં ઘણો સમય જશે એમ જણાયાથી, વચ્ચે તેમણે આખા ગ્રંથનો જર્મન ભાષામાં ઉત્તમ અનુવાદ કરી તેને છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરી દીધો. ડૉ. લૅાયમેનનો એ અનુવાદ ઘણો સરસ અને કાવ્યમરી ભાષામાં થએલો હોવાથી તેમજ મૂળ કથાની વસ્તુ પણ એક ભાવપૂર્ણ ભારતીય આદર્શ હોવાથી યુરોપમાં તેના તરફ સારૂં લક્ષ્ય ખેંચાયું છે અને બીજી યુરોપીય ભાષાઓમાં પણ તેનાં ભાષાંતરો થવા લાગ્યાં છે. અમારી પાસે એ જર્મન અનુવાદ આવતાં અમને પણ એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ તે પૂર્વે જ શાન્તિનિકેતનમાં રહેતા શ્રીયુત નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલને હાથ જર્મન ભાષાન્તર આવવાથી ગુજરાતી ભાષાન્તર કર્યું. અને તેને પુરાતત્ત્વ મંદિરના આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી મહારાજે મહેનત લઈ, પાટીતાણાવાળી મૂળની પ્રતિની સાથે સરખાવી શોધી આપ્યું છે.

આ સાથે પાદલિપ્તાચાર્યના સમય વિગેરેના વિચાર સંબંધમાં એક વિસ્તૃત નિબંધ લખી આપવા માટે મુનિશ્રી જિનવિજયજી ને નિવેદન કરતાં તેમણે તેમ કરી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, પરંતુ સમયાભાવે અદ્યાપિ તેઓશ્રી તે લખી ન શક્યા તેથી, હાલ તુરત તો અમે આ સંબંધમાં આટલું જ નિવેદન કરી સંતોષ માનીએ છીએ.

ડૉ. લૅાયમાન મૂળ ગ્રંથ તૈયાર કરી રહ્યા છે અને તે થોડાજ દિવસમાં પૂર્ણ કરી શકવાનું જણાવે છે. એ મૂળ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થવાને પ્રસંગે આ સંબંધમાં સવિસ્તર ઐતિહાસિક હકીકત વાચકોને જોવા મળશે એવી આશા રહે છે.

આ બાબત માટે અમે શ્રીયુત નરસિંહભાઇ તથા શ્રી જિનવિજયજી ના અત્યંત આભારી છીએ.

તેમજ કેટલાંક પ્રુફો વિગેરે જોવામાં અને ઉપયોગી સૂચનાઓ આપવામાં સાક્ષરવર્ય રા. બ. શ્રીયુત રમણભાઇ મહિપતરામ નીલકંઠ, બી, એ.એલ્.એલ્. બી, તથા શેઠ વર્ધમાન સ્વરૂપચંદે જે પરિશ્રમ લીધો છે તે બદલ તેમનો પણ અમે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ હાજાપટેલની પોળ. લી.

એપ્રીલ ૧૯૨૪. પ્રકાશક.

Aho ! Shrutgyanam

પ્રો૦ લૅાયમૅનની જર્મન પ્રસ્તાવનાનો ગુજરાતી અનુવાદ.

સાધ્વી

અર્થાત્

પ્રાચીન ભારતની એક નવીન કથા.

હું આ જે કથા રજુ કરું છું તે ખરેખર એક નવીન કથા છે. કારણ કે ભારતવાસીઓ સિવાય બહારના કોઇએ અદ્યાપિ એ વાંચી નથી, અને જે ભારતમાં એકવાર એ લોકપ્રિય થઇ પડી હતી, ખુદ તે ભારતમાં પણ અત્યારે એને કોઇ જાણતું નથી. આ કથા પ્રાચીન ભારતનું દાન છે, પણ વાંચીને એને વાચક કયા કાળમાં મુકશે એ હું ચોક્કસ રીતે જાણતો નથી. ટુંકામાં એટલું જ કહેવાનું કે એમાં વર્ણવેલા ધાર્મિક સિદ્ધાન્તો બૌદ્ધ કાળમાં પ્રકટ થયા છે, તેથી કથા ક્રાઇસ્ટના પછીના કાળમાં એટલે કે બીજી કે ત્રીજી સદીમાં લખાઇ હોવી જોઇએ.

કાળનિર્ણય ચોક્કસ રીતે વાચક જાણશે ત્યારે વખતે ફરીવાર એનો ભ્રમ ઉડી જશે. મથાળે મેં કથાકાર પાદલિપ્તનું નામ આપ્યું નથી. વળી પુસ્તકનું નામ એમણે જે આપ્યું છે તે પણ લીધું નથી. પોતાની કથા કહેનાર સાધ્વીના નામ ઉપરથી એમણે 'તરંગવતી' નામ રાખ્યું છે. આમ લેખકના અને કથાના મૂળ નામને મેં શામાટે વિસારી મુકયાં છે? મારે એ વિસારી મુકવાં પડયાં છે, કારણ કે એ નામવાળી એમની મૂળ કૃતિ ખરી રીતે તો બહુ કાળથી નાશ પામી છે. એમાંના વસ્તુ ઉપરથી આશરે એક હજાર વર્ષ પછી 'તરંગલોલા' એવા નવા નામથી તેનું એક નવું સંસ્કરણ થયું હતું, એ હજી સચવાઈ રહ્યું છે, અને તેના જ ઉપરથી આ અનુવાદ થયો છે.

મેં આપેલા નામ પ્રમાણે તેના સમયનિર્ણયની જે લોકોએ આશાઓ રાખી હશે તે આશાઓ તો મારે ઢીલી કરી નાખવી પડે છે, પણ એટલું તો હું નક્કી માનું છું કે એ બધું છતાં આપણું આ પુસ્તક દરેક સાહિત્યભક્તને અને દરેક ધર્મશોધકને બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે. માનસશાસ્ત્રીને પણ ઉપયોગી થઈ પડશે; અને એ આશ્ચર્ય સહિત જોઈ શકશે કે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત કેવી પ્રબળતાથી ભાવનામય પ્રદેશ ઉપર અસર કરીને ઠેઠ વસ્તુસ્થિતિમાં આવી ઠરે છે અને શ્રદ્ધાના સામાન્ય મતો પેઠે એ મત પણ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રવર્તે છે. વૈદ્ય સુદ્ધાંને પણ એમાંથી ત્રિદોષ વિષે વાંચવાનો આનંદ મળશે.—એક ત્રિદોષ એવો પણ જણાશે કે જે કથા-નાયિકાને જ નહિ, પણ સુધરેલા સમસ્ત સંસારને અને એ કથાકાર સુદ્ધાંને લાગેલો છે.—વળી આપણી કથામાં પુનર્જન્મની ભાવના અવિરોધભાવે પ્રકટ થાય છે, કારણ કે આપણે માત્ર કોઈ કોઇ વાર સાંભળેલી એવી પ્રકૃતિજીવનની સાચી કથાઓ પણ એમાં આવે છે. બ્રેમના (Brehm) પ્રાણીજીવ વિષેના લેખો વાંચીશું તો આખા એશિયામાં અને બીજે પણ પોતાના સ્નેહને માટે પ્રખ્યાત થયેલા ચક્રવાક જાતિના પંખી માટે નીચે પ્રમાણે જાણી શકીશું (ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૮૯૦–૧૮૯૩, ભાગ ૬, પૃષ્ઠ ૬૨૪):

"તુર્કસ્તાનમાં અમારામાંના એક જણે એક જોડામાંની માદાને ગોળી મારીને તેની પાંખ

Aho ! Shrutgyanam

તોડી નાખ્યો અને તેના ગભરાયલા નરના દેખતાં તેને પકડી. એ નર ઉડી તો ગયો, પણ ત્યાંથી દૂર ગયો નહિ; અને બીજા કોઇપણ ચકવાકે કર્યું હોત એમ એણે પણ કર્યું કે એ વેદનામય સ્થિતિ માટે કલ્પાન્ત કરી કરીને ચારે બાજુ ગોળ ઉડવા માંડયું, છ અવાજ કર્યા પણ એ ત્યાંથી ગયો નહિ અને પોતાની પ્રિયાને માટે અંતે એણે પ્રાણ આપ્યો."

આ ભારતી કવિએ લખ્યું છે એ જાણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના જીવનનો આધાર લેઇને પુનર્જન્મનો મત પ્રતિપાદન કરવા માટે પ્રકૃતિની કવિતા ના લખી હોય ! આત્મા માત્ર માણસમાં જ અવતરે છે એવા ખ્રિસ્તિ મતને લીધે, બીજાં પ્રાણીમાં આત્મા નથી એવી માન્યતાએ, પ્રાણીના આત્મા પ્રત્યેની આપણી લાગણીઓ મરી ગઇ છે, અને તેથી સાધારણ રીતે આપણામાં આવા આત્મભાવ-સમાનવાળી પ્રકૃતિની કવિતા સ્ફુરતીજ નથી. પણ એમાં કોઇ સંદેહ નથી કે ભારતમાં એ કવિતા વિકસેલી છે અને તે મનુષ્યના અને પ્રાણીના આત્માને સ્નેહસંબંધે જોડે છે. ભારતના આ વિચારોને રૂપાન્તર કરીને ઓવિડે (Ovid) અને તેના સમયના ગ્રીક વિચારકોએ લીધા હતા.

એ લાગણી અને પ્રેમે વર્ણવી છે એ અવલોકન માટેની વસ્તુસ્થિતિ જોઇને આપણે આગળ ચાલીએ તો જણાશે કે આપણા કથાકારને ભારતના આદિકવિ વાલ્મીકિ સાથે પણ સંબંધ છે એમ જણાશે. એ કવિએ, જે એક પક્ષીના જીવનસાથીને એક પારધીએ મારી નાખ્યો તે પક્ષીને માટે, બહુ સુંદર શ્લોકોમાં ખેદ કર્યો છે. આપણી કથાના વણાટમાં ભારતની ભાવનાનો, અરે એશિયાની ભાવનાનો અને એથીય વિશાળ ભાવનાનો હાથ કર્યો છે.

આ કથાનું વસ્તુ અને એમાં જે કંઈ બીજી ખાસ ખુબીઓ છે તેથી યુરોપમાં એ લોકપ્રિય થશે, એટલું જ નહિ પણ એમાં રહેલી કવિની તેજસ્વિતા તથા સરળતા પણ પ્રકટ થશે. ભારતના કથાત્મક સાહિત્યમાંથી જે કંઈ આપણને મળે છે તેમાંનું ઘણુંખરૂં આ કથામાં છે. કારણ કે મહાકાવ્યના નીરસ વિસ્તારની અને લઘુ કાવ્યના સરસ અર્કની વચ્ચેનો સુખી મધ્ય માર્ગ ભારતના સાહિત્યમાં ભાગ્યે જ હોય છે.

છતાં યે, આ કાવ્યમાં આવી ભારતીય અને સાર્વદેશિક મહત્તાઓ છતાં, પ્રશ્ન થાય છે કે, મૂળ કથાને નાશ પામવાનું શું કારણ હશે ? નવા સંસ્કરણનો લેખક પોતાના પૂર્વકથનમાં લખે છે, કે: " અનેક કારણોને લીધે એ મૂળ કથા, આજે સમજવી કઠણ થઇ પડી છે." તેથી એને ભવિષ્યમાં કાયમ કરવાને માટે આ જાતના જીવતા રૂપમાં પાછી આણવી પડી. તેવી જ રીતે અનુવાદ કરીને આજે હું પણ એને નવું સ્વરૂપ આપું છું જેથી યુરોપમાં એ વાંચી શકાય.

મૂળ કથા તો સમજવી કઠણ છે. પણ આ અનુવાદ પણ સમજવો કઠણ પડે નહિ એટલા માટે મારે અહીં કંઇક ઉમેરીને વાત સ્પષ્ટ કરવી જોઇએ.

આર્યકુળની ભારતશાખા દક્ષિણ સૂર્યના પ્રતાપબળે બીજી શાખાઓ કરતાં વહેલી પાકી ઉઠી. તેમજ બીજી શાખા કરતાં એને પ્રવાસમાં આદિવાસીઓ તરફથી વિઘ્નો પણ બહુ ખમવાં પડેલાં. વળી આર્યકુળની બીજી શાખાઓને સેમેટીક કુળમાંથી, (બાબિલોનિયનોમાંથી, મિસરીઓમાંથી અને પેલેસ્ટીનોમાંથી) જેમ જીવનરસ મળ્યો હતો એવો જીવનરસ ભારતકુળને બહાર કયાંયથી મળેલો નહિ.

ભારતકુળના આર્યો વહેલા પાકી ઉઠયા એની એ જ સાબિતિ છે કે એમણે સાહિત્યધારા પ્રતિહાસમાં સૌથી વહેલી વહેવરાવી અને વળી વારસામાં મળેલા પ્રાકૃતિક ધર્મમાંથી ઉંચા

Aho ! Shrutgyanam

પ્રકારનો ધર્મ વિકસાવ્યો. તેથી યુરોપમાં આપણા જુગો કરતાં ઇતિહાસના જુગ–જેવા કે પ્રાચીન, મધ્ય અને નૂતન જુગ ભારતમાં પણ પાડી શકાય–પણ વહેલા શરૂ થયા.

આશરે ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ વર્ષથી ભારતમાં પ્રાચીન જુગ શરૂ થાય છે. ત્યાર પછી હજારેક વર્ષથી મધ્યજુગ શરૂ થાય છે, એ જુગમાં પ્રકર્ષનો વિકાશ થયો અને ઉપભાષા બનેલી સંસ્કૃત ભાષામાં વિકસતા બ્રાહ્મણધર્મના પ્રકર્ષની રેખા પાસે એક નવું જ પગલું મુકાયું: ચાલતી આવેલી બળિપૂજનો અને સાથે સાથે એ સંસ્કૃત ભાષાનો પણ બુદ્ધ ધર્મે અને એવા બીજા ધર્મોએ અનાદર કર્યો, અને વિવિધ પ્રકારની લોકભાષાઓનો–એટલે કે પ્રાકૃત ભાષાઓનો–ઉપયોગ કર્યો. મુસલમાનોના હુમલા થયા ત્યારથી છેવટે નૂતન જુગ બેઠો; ઉપર વર્ણવેલા બે પ્રકારના પ્રકર્ષોમાં એક પરદેશી–મુસલમાની પ્રકર્ષ પોતાનું ફારસીઆરબી ભાષાધન લેઇ આવી મળ્યો.

આમ ધર્મના તથા ભાષાના ઇતિહાસને હિસાબે ભારતનો સમસ્ત મધ્ય જુગ, એક બીજાની સાથે વહેતા તથા ભેગા વહેતા વિરુદ્ધ પ્રકારના પ્રવાહોનો બનેલો છે. પ્રથમ તો નવા ધર્મોએ સામા બળને રોકી દીધું; આમ પ્રખ્યાત મહારાજા અશોકે આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦માં બૌદ્ધ-ધર્મ ગ્રહણ કર્યો અને આખા ભારતમાં એણે જે વિખ્યાત લેખો કોતરાવ્યા તે પ્રાકૃતમાં કોતરાવ્યા. વળી બુદ્ધધર્મમાં અને તેના સહચર જૈનધર્મમાં ધાર્મિક પ્રદેશ ઉપરાંત સાહિત્યના બીજા સર્વ સાધારણ પ્રદેશમાં પણ પ્રાકૃતનો છુટથી ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પણ પાછળથી, આશરે ઇ. સ. ની ચોથી સદીમાં સંસ્કૃતે પાછો ફરી પોતાનો સર્વોપરિ અધિકાર મેળવ્યો; અરે, એ ધર્મોમાં પણ એણે પગ પેસાડ્યો ને કંઇક અંશે તો એનો પુરો કબજો લીધો.

તેથી હવે થયું એમ કે પ્રાકૃત લેખકો જે દેશમાં ને કુળમાં ઉછર્યા હોય તેને અનુસરીને તથા તેમના ઉપર જે પ્રમાણમાં સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ પડ્યો હોય તે પ્રમાણમાં સંસ્કૃત નહિ એવી શુદ્ધ લોકભાષાના–એટલે કે દેશમાં બોલાતી ભાષાના ભંડારમાંથીજ વિવિધ સમૃદ્ધિ વાળા શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા થયા. ઇ. સ.ની શરૂઆતની સદીઓમાં જે ઝોક આ ભાષાધન-પ્રાન્તભાષાઓનાં શબ્દો–તરફ મોહથી વળ્યો, તે પછીની સદીઓમાં સંસ્કૃત ભાષા પાછી સર્વ સાધારણ થઈ ગઇ ત્યારે એનો તે પ્રમાણમાં ત્યાગ થયો.

જે કાળમાં, ગ્રંથો લખવામાં પ્રાન્તની પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું વલણ હતું અને સાહિત્યવ્યવહારમાં એ ભાષાઓ બધાને સમજાતી હતી તે કાળમાં–ઈ. સ. ની શરૂઆતની સદીઓના એ કાળમાં આપણી કથા રચાઈ હતી. પણ સંસ્કૃતના દબાણને લીધે પાછળથી પ્રાન્ત-ભાષાઓ વ્યવહારમાંથી ખસતી ગઇ અને સમજવી કઠણ થતી ગઇ. અને પછી એવું થયું કે જે લેખકો એ ભાષાઓ સમજતા હતા તેઓ એ ગ્રંથોનાં નવાં સંસ્કરણ કરવા લાગ્યા. એવા પ્રાચીન સમયના ગ્રંથો પાછળથી એવી રીતે નિરુપયોગી થઈ પડ્યા ને તેથી નાશ પામવાના ભયમાં આવી પડ્યા. એવા ગ્રંથોને આપણી આ કથાની પેઠે સંસ્કૃત શબ્દોથી અર્વાચીન પ્રાકૃતમાં ઉતારી લેઇને, એટલું જ નહિ પણ સીધો સંસ્કૃત અનુવાદ કરીને બચાવી લીધા છે. આ કથાની પેઠે ઇ. સ. ની શરૂઆતની સદીઓમાં લખાયેલી અને પાછળથી નાશ પામેલી બૃહત્કથાનાં એ જાતનાં ત્રણ નવાં સંસ્કરણ હાલ મળી આવે છે.

હાલની ગાથાસપ્તશતીને નામે ઓળખાતા શૃંગારિક ગ્રંથની કાળગણનામાં, પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં પ્રધાન એવી એની પ્રાકૃતને માટે ગુંચવણ ઉભી થઇ હતી. પણ એ ગાથાસપ્તશતીમાં

Aho ! Shrutgyanam

બારેક લેખકનો હાથ છે. અને એ ગાથાઓમાં પ્રબળ અને સરસ છાપ પાડે એવી રીતે એટલે કે શુદ્ધ સ્પષ્ટ અર્થભરી રીતે ગૃહજીવન આંકવામાં આવ્યાં છે. તેમાં શબ્દો કે રચના બદલીને, કથાગ્રંથોની પેઠે, અર્વાચીન સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું નથી, સુભાગ્યે એ વગરફેરફારે જળવાઇ રહી છે; અને દશકાઓ પૂર્વે **આલ્બ્રેષ્ટ વેબરે** પોતાની પ્રબળ શક્તિ એના ઉપર જેમ અજમાવી હતી તેમ બીજા કોઇ પંડિતે પાછું એ કામ હાથમાં લેવું જોઇએ છે. આ ૭૦૦ ગાથાઓના ભાગ્ય ઉપરથી આપણે નિર્ણય કરી શકીએ તો એમ પણ ખુશીથી કહી શકીએ કે આપણી કથા તેમજ બૃહત્કથા પણ મૂળ સ્વરૂપે સચવાઇ રહી હોત. કારણ કે નવા સંસ્કારથી વસ્તુ તો સચવાઈ રહ્યું, પણ એ રૂપ બદલાવાને કારણે જ વસ્તુનું પુરાણું સ્વરૂપ પૂરી રીતે દબાઈ ગયું.

આ કથાની સાથે 'કામનીત' નામની ગેલેરૂપની દૅાઇચ-ભારત (અથવા એમ કહીએ કે ભારત-જર્મન) કથા સરખાવતાં દૅાઇચ (જર્મનો પોતાને જર્મન નહિ પણ દૅાઇચ કહે છે અને ડેન્, દૅાઇચ, શ્વીસ, શ્લાવ્સ નોર્વીશ વગેરે પ્રજાઓ જર્મન કુળની છે તેથી જર્મન કહેતાં એ બધી પ્રજાઓનો સમાવેશ કરે છે) વાચકને બહુ રસ પડશે. એ બંનેમાં આ ત્રણ ઘટનાઓ આવે છે:

પ્રથમ તો, નાયિકા પોતાની શક્તિથી આગળ આવે છે, ભારતની નાયિકા આશ્ચર્યજનક કુલપરીક્ષાથી અને ગેલેરૂપની નાયિકા દડે રમવાની કળાની અદ્‌ભુત કુશળતાથી.

બીજું, નાયકનાયિકાને પાછલો ભવ સાંભરી આવે છે અને તે બંને કથાઓમાં જુદી જુદી રીતે; ભારતનાં નાયકનાયિકાને આ ભવમાં અને, ગેલેરૂપનાંને પેલા ભવમાં.

ત્રીજું, કેવળ જુદી પડતી પણ લૂટારાની વાત બંનેમાં આવે છે, ભારતની કથામાં બંનેને લૂટે છે, ત્યારે ગેલેરૂપનીમાં માત્ર નાયકને જ લૂટે છે.

આવી બાબતની વધારે સરખામણી મારે કરવી જોઇતી નથી. મારા કરતાં આપણા સાહિત્ય-ઇતિહાસજ્ઞ પંડિતો ભારતની અને ભારતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભાવનાઓને માર્ગે ઉતરે અને એ બેની સરખામણી કરીને કિમ્મત આંકે તો સારું.

તેમજ આ કથાની પ્રધાન ભાવના રૂપ મહાવીરના ધર્મ ઉપર પણ અહીં કંઈ બોલવા ઇચ્છતો નથી, કારણ કે જેને એ સંબંધે કંઇ વધારે જાણવાની ઇચ્છા હોય તે **"બુદ્ધ અને મહાવીર"** નામની મારી ચોપડીમાંથી વાંચી લેશે. આ કથાની સાથે એ ચોપડી પણ તે જ ગ્રંથપ્રકાશકે પ્રકટ કરી છે.

\+ + + + + +

જે હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપરથી આ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રતિ બોનવાળા મારા સુમિત્ર પ્રોફેસર હરમાન યાકોબીએ મને પહેલવારકી ૧૯૨૦ના ઓકટોબરમાં આપી હતી. તે પહેલાં મને એમણે સમાચાર આપ્યા હતા કે પ્રતિ ભારતમાંથી આવી છે, પણ સાથે જણાવ્યું હતું કે તે એટલી અશુદ્ધ છે કે તેમાંની વાર્તાની ધારા સળંગ કરવાને માટે બહુ કાળ અને શ્રમનો વ્યય કરવો પડશે, અને નવી આવૃત્તિને માટે મૂળ તૈયાર કરવું તો મોટે ભાગે અશક્ય પણ બને. મેં ઉત્તર આપ્યો કે ગમે તેમ હોય પણ મારે એક વખતે તો એની વાચના કરવી છે; કારણ કે જે ગ્રંથનું આ નવું સંસ્કરણ થયું છે એ મૂળગ્રંથની મહત્તા, એનો ઉલ્લેખ કરનાર

Aho ! Shrutgyanam

સાતમી અને આઠમી સદીના ટીકાકારોની ટીકાઓથી, ત્રીસ વર્ષ પહેલાંથી જ મારા ધ્યાનમાં આવેલી છે. મારા મિત્રે એ પુસ્તકની તપાસ કરવા, એ હસ્તપ્રતિ ખુશીથી મને સોંપી. એમને એ પ્રતિ અમદાવાદના રા. કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદીએ આપી હતી. આ પ્રત કેટલીક સદીઓ ઉપર લખાએલી કોઇ પ્રતિના ઉતારા રૂપે છે. તેનાં પંદર પાનાં પ્રથમ રા. કેશવલાલે (ગાથા ૧–૪૫૭) તપાસી જોવાને પ્રો. યાકોબીને મોકલ્યાં હતાં. પાછળથી તેમણે પુરી પ્રત મળ્યે, મને મોકલી દીધી હતી.

હસ્તપ્રતના ખુટતા ભાગ ઉપરથી (અને હું માનું છું ત્યાંસુધી તેના સ્વરૂપ ઉપરથી) યથામતિ મારૂં અનુમાન એવું છે કે કથા પદ્યમાં છે અને ગાથાની સંખ્યા કરવામાં આવી છે. એવો ખુટતો મોટો ભાગ એક જ જગાએ છે અને તે ગાથા ૬૭૧ ઉ. થી ૬૭૭ ઉ. સુધીનો તેર પંક્તિઓ વાળો છે. ગાથાઓના અંકની ગણતરી બધેય (૧૦, ૨૦, ૩૦, એમ) દશકાથી કરેલી છે, અને ૮૦ના અંકને બે વાર મુકયો છે, તેથી ૯૦થી બધા અંકમાં દશદશની ભૂલ ઠેઠસુધી ચાલી આવી છે; એક જગ્યાએ ખુટતો ભાગ તો છે જ નહિ, છતાં ગમે તો મૂળ લેખના કે ગમે તો સંસ્કારકના દૃષ્ટિદોષથી કંઈક ભૂલ થયેલી લાગે છે. પરણ્યા પછી નાયકનાયિકાએ અનેક માસ પછી સંસારત્યાગ કર્યાનું એક જગાએ જણાવ્યું છે. બીજી જગાએ બાર વર્ષ પછી સંસાર ત્યાગ કર્યાનું જણાવ્યું છે. વાર્તાને આખી સળંગ ગોઠવ્યા પછી આ વિરોધભાવ ટાળી શકાય. અનુવાદમાં આવી પૂર્ત્તિ (બેશક કૌંસમાં) ૧૦મા અધ્યાયને આરંભે મુકી છે, ૧૩૦૯મી ગાથા પૂર્વે હસ્તપ્રતિમાં અમુક ભાગ ખુટતો હોય તેમ લાગે છે, પણ (ગાથાના અંક જોતાં) કંઇ ભાગ ખુટતો જણાતો નથી; એટલે એ લેખક કે સંસ્કારકનો માત્ર દૃષ્ટિદોષ જ છે.

૧૬૪૪ ગાથામાં ભારતભાષામાં આ કથા પુરી થાય છે. મેં એમાં ૧૨ અધ્યાય પાડયા છે. અને માર્જીનમાં ગાથાના અંક મુકયા છે. તેથી અંકોના ભાગને એક બીજા સાથે સરખાવી જોતાં કયાં અને કેવી રીતે મેં અનુવાદને સંક્ષિપ્ત કર્યો છે એ સમજી શકાશે. બાર અધ્યાયનાં નામ, તેમજ કથાભાગમાં હકીકત સ્પષ્ટ કરવા કે કથા સળંગ કરવા કેટલાક શબ્દો મેં કૌંસમાં મુકયા છે.

Freiburg i/B. im Hause Sutterlin,
Mitte Mai 1921.

Ernst Leumann.

Aho ! Shrutgyanam

તરંગવતી.

(૧. મંગલ અને પૂર્વકથન.)

૧–૪. શાશ્વત, અચળ અને અનુપમ સુખને પ્રાપ્ત કરનાર તથા જન્મમરણના કલ્લોલોવાળા દુઃખસમુદ્રથી પાર થનાર સર્વ સિદ્ધાત્માઓને વન્દન હો. સદ્‌ગુણ, સચ્છીલ, વિનય અને વિજ્ઞાન વડે સંઘસમુદ્રની શોભા વધારનાર સત્પુરુષોને નમસ્કાર હો. જેના પ્રભાવથી મૃત છતાં પણ જે કવિવરો સદા જીવિત જણાય છે તે સંગીત અને સાહિત્યની અધિષ્ઠાત્રી દેવી સરસ્વતી સુપ્રસન્ન થાઓ. કાવ્યરૂપી સુવર્ણના ગુણદોષોની પરીક્ષા માટે જે કસોટી સમાન ગણાય છે તે વિદ્વત્સમાજનું કલ્યાણ થાઓ.

૫–૬. પાદલિપ્ત આચાર્યે તરંગવતી નામે એક કથા લોકભાષામાં રચી છે, તે ઘણી વિસ્તૃત અને વિચિત્ર છે. એમાં કેટલાં યે કુલકો ભરેલાં છે, કેટલાં યે યુગલકો ગુંથેલા છે, અને કેટલાં યે ષટ્‌કોનાં ષટ્‌કો રચેલાં છે; એ કારણથી એ કથાને નથી તો કોઇ સાંભળતું, નથી તો કોઈ પૂછતું અને નથી તો કોઇ કહેતું. કેવળ એ વિદ્વાનોના ઉપયોગની વસ્તુ થઈ પડી છે, ઇતર જનોને એનો કાંઇ ઉપયોગ થતો નથી, તેથી એવા જનોના હિતાર્થે, તેમજ એ કથા સર્વથા નષ્ટ ન થાય એ માટે પણ, એમાંની ક્લિષ્ટગાથાઓ અને લોકપદોને છોડી દઈને અતિસંક્ષેપમાં મેં આ કથા ગુંથી છે. એટલા માટે મારૂં આ કાર્ય મૂળ કથાકાર આચાર્યને ક્ષન્તવ્ય થાઓ !

૭–૧૩. ભૂમિતલ ઉપર ઉતરી આવેલ સ્વર્ગલોક સમાન કોશલા (અયોધ્યા) નામે વિશાળ નગરી છે. ત્યાં રહેતી પ્રજા દ્વારા બ્રાહ્મણ, શ્રમણ, અતિથિ અને દેવતાઓની કરાએલી, પ્રજાએ કરીને સંતુષ્ટ થએલા દેવો એ લોકો ઉપર સંતતિ અને સંપત્તિના આશીર્વાદો વર્ષાવે છે, એવી એ પુણ્યભૂમિમાં થએલા આચાર્ય પાદલિપ્તના બુદ્ધિવૈભવના નમુના રૂપ આ કથાને અનન્યમનવાળા થઇ તમે સાંભળો. પ્રાકૃત જનોના સર્વ સાધારણ કલ્યાણને અર્થે કરાએલી આ પ્રાકૃતકથા જો ધર્મબુદ્ધિપૂર્વક સાંભળવામાં આવે તો પછી જમના ભયથી પણ ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ રહે નહિ.

Aho ! Shrutgyanam

(૨. ભૂમિકાઃ સાધ્વીનું ભિક્ષા લેવા માટે જવું.)

૧૪–૨૧. સમૃદ્ધશાળી લોકોથી ભરેલા એવા અનેક ગામ અને નગરોથી શોભતો મગધ નામે પ્રસિદ્ધ દેશ છે. એ દેશમાં, પૃથ્વીમાં પ્રધાન, અને રમણીય ઉદ્યાન તેમ જ વનોથી વિભૂષિત, રાજગૃહ નામે સ્વર્ગના જેવું સુન્દર નગર છે. એ નગરમાં પોતાનાં પરાક્રમો વડે સઘળા શત્રુઓનો જેણે પરાજય કર્યો છે અને વિપુલ સૈન્ય અને સંપત્તિનો જે સ્વામી છે એવો કોણિક નામે રાજા રાજ્ય કરે છે. એ રાજા પોતાના કુળનો પ્રકાશક, શૂરો, અને સર્વ દોષ રહિત છે. રાગદ્વેષ સર્વથા વિલીન થઇ ગયા છે જેમના એવા પરમ શાન્ત વીતરાગ તીર્થંકર મહાવીરના જન્મમરણથી મુક્તિ અપાવનાર શાસન (ધર્મ) નો એ અનુરાગી છે. એ રાજાના શરીર અને જીવિતના રક્ષક જેવો, તથા સર્વ પ્રજાને પ્રિય, કુળવાન અને સદાચારી એવો ધનપાલ નામે નગરશેઠ ત્યાં વસે છે. એ શેઠને અનુરૂપ અને સૌભાગ્યવતી એવી સોમા નામે પતિવ્રતા પત્ની છે.

૨૨–૨૩. એ શેઠના મકાનની સમીપમાં એક ઉપાશ્રય આવેલો છે, એમાં પોતાની ઘણી શિષ્યાઓ સાથે સુવ્રતા નામે એક સાધ્વી આવીને રહેલા છે. એ સાધ્વી કૌમાર-બ્રહ્મચારિણી છે. અનેક પ્રકારનાં તપો તપીને એમણે પોતાની કાયાને ખૂબ કૃશ કરી નાંખેલી છે, જૈન ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને એ પૂર્ણ જાણનારી છે અને એકાદશ અંગો એમને સારી રીતે અવગત છે. પોતાના આત્માની મુક્તિના માર્ગમાં એ હમેશાં ઉદ્યુક્ત રહે છે.

૨૪–૨૮. એ સાધ્વીની અનેક શિષ્યાઓમાંથી એક બહુ વિનીત શિષ્યાને એક સવારે છઠ્ઠું (બે ઉપવાસ) વ્રતનાં પારણાં કરવાં હતાં, અને તે માટે બીજી એક નવદીક્ષિત ભિક્ષુણીને પોતાની સાથે લઇને તે ભિક્ષા લેવા માટે પોતાની વસતિ (ઉપાશ્રય) બહાર નિકળે છે. નાના મોટા બધા જીવો ઉપર દયાપ્રેમ—ભાવ ધારણ કરતી અને નીચી નજરે તથા ધીમે પગલે ચાલતી એ સાધ્વી ભિક્ષા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એક ઉંચી હવેલીના પ્રશસ્ત આંગણામાં આવીને ઉભી રહે છે.

૨૯–૩૦. અતિથિઓના આગમનની રાહ જોતી ઘરની કેટલીક દાસીઓ આંગણામાં ઉભી છે તે એ સાધ્વીના સૌન્દર્યને જોઇને ચકિત થઇ જાય છે.

૩૧–૩૫. માંહોમાંહે તે વાતો કરવા લાગે છે કે જુઓ આ લક્ષ્મી સમાન સાધ્વી! એના વાળ કેવા સુન્દર અને આંકડીયા છે! એનું મુખ ચંદ્રના જેવું મોહક છે. વિના શણગારે હોવા પણ ચીકણે વસ્ત્રેથી એના કાન ઢંકાયલા છે. અને પાણીમાંથી કમળ બહાર નિકળે છે તેના જેવો એનો સુંદર હાથ ભિક્ષા માગતી વખતે વસ્ત્રમાંથી બહાર નિકળે છે.

Aho ! Shrutgyanam

૩૬–૩૭. તેનો શબ્દ સાંભળીને ઘરની શેઠાણી બહાર નીકળે છે. તે સુન્દર ને પ્રભાવશાળી છે, તેની વાણી બહુ ધીમી છે, શરીર ઉપર તેણે બહુ જ આછાં પણ બહુ કિમતી ઘરેણાં ઘાલેલાં છે અને ધોળું-ઉજળું વસ્ત્ર પહેરેલું છે.

૩૮–૪૧. પોતાના આંગણાને પાવન કરતી આ પવિત્ર સાધ્વીને અને તેની સહચરીને જોઇને પ્રથમ તો સાગરકન્યા લક્ષ્મી સમાન એ સાધ્વીને અને પછી તેની સહચરીને તે આદરભાવે નમસ્કાર કરે છે, ત્યાર પછી કમળકુલ ઉપર ભમરા બેઠા હોય એવી કાળી કીકીઓવાળા ચંદ્રસમાન એ સુંદર બે સામે એકી દ્રષ્ટિએ તાકીને જોઇ રહે છે.

૪૨–૫૪. લક્ષ્મી જેવી સુંદર એ સાધ્વી સંબંધે તે વિચારે છે. "નથી તો સ્વપ્નમાં આવી અનુપમ સુંદર સ્ત્રીનું ચિત્ર મેં જાયું, કે નથી વર્ણનમાં પણ આવું વાંચ્યું. આવું સુંદર તે સ્ત્રીકમળ કોણ હશે? સુંદર સ્ત્રીઓને ઘડવાનાં જે દ્રવ્યો તેમાંથી સર્વોત્તમ દ્રવ્યો લેઇને શું વિધાતાએ આને ઘડી હશે? જ્યારે આ અત્યારના મુંડિત મસ્તકવાળા ભિક્ષુણીવેશમાં પણ આટલી બધી સુન્દર દેખાય છે, ત્યારે રૂપશ્રીસંપન્ન ગૃહિણીના વેશમાં તો એ કોણ જાણે કેટલી બધી અનુપમ લાગતી હશે! એના એકે અંગ ઉપર શણગાર નથી અને વળી તે સૌ ઉપર ધૂળ લાગી છે, તોપણ મારી આંખ એના ઉપરથી ખસતી નથી, ઉલટી અંગે અંગે ફર્યા કરે છે. સ્વર્ગની કુમારિકાઓ પણ આની અનુપમ સુન્દરતાની વાંચ્છના કરે તેમ છે. શું આ તે કોઈ અપ્સરા કે દેવકન્યા હશે? પણ એમ કેમ હોય! શિલ્પીએ ઘડી કાઢેલી મૂર્તિની આંખોની પેઠે દેવલોકની દેવાંગનાઓની આંખો તો સાંભળવા પ્રમાણે મીંચાતી નથી, તેમ જ તેમના હાર અણકરમાયા રહે છે, અને તેમને ધૂળ લાગતી નથી; પણ આ આર્યાને પગે તો ધૂળ લાગેલી છે અને એની આંખો હાલે છે. તેથી એ નક્કી દેવી તો નથી જ, છે તો અવશ્ય માનવી લોકની જ કોઇ નારી. પરંતુ મારે આ રીતે શંકામાં શા માટે રહેવું? હું એમને ધીરે રહીને પૂછી લઉં. માણસને જ્યારે સાક્ષાત્ હાથી જ નજરે પડે તો પછી તેનાં પગલાં ખોળવાની શી આવશ્યકતા?"

૫૫–૫૬. એમ વિચાર કરી શેઠાણી સાધ્વીને આદરપૂર્વક પ્રથમ ભિક્ષા આપે છે, અને પછી ઉત્સુકતાએ અને આશ્ચર્યે પ્રશ્ન કરે છેઃ "પૂજ્ય સાધ્વીજી, જો તમને કોઈ નિયમનો બાધ ન થતો હોય તો ક્ષણભર વિસામો લ્યો અને મને કોઈ ધર્મકથા કહો."

૫૭–૬૧. ત્યારે સાધ્વી કહે છે કે "સર્વ જગતના જીવોને હિત કરનાર એવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવામાં કોઇને કશાનો બાધ હોઇ શકે નહિ. અહિંસાલક્ષણધર્મ તો કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેને પવિત્ર કરે છે. જો કોઇ થોડીવાર પણ હિંસાથી મુક્ત

Aho ! Shrutgyanam

થાય અને ધર્મનો ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી તે અહિંસા ધર્મનું વ્રત લે, તો ઉપદેશકનો ઉપદેશ આપ્યો સફળ છે; કારણકે પોતાના ઉપદેશથી તે માત્ર બીજાને જ નહિ, પણ પોતાને પણ પુનર્જન્મના અપાર સમુદ્રથી પાર ઉતારી જાય છે; આથી ધર્મનો ઉપદેશ દેવો એ તો સદા શ્રેષ્ઠ છે. તેથી હું જે કાંઇ જાણું છું તે કહું છું; તમે ધ્યાન દેઇને સાંભળો."

૬૨–૬૫. તે વખતે દાસીઓ આનંદે તાળીઓ લે છે અને બોલે છે કે "હવે આપણે એકીટસે આ સાધ્વીની અજબ સુંદરતા નિહાળી શકીશું!" પછી એ સાધ્વી અને તેની સહચરી તેમને માંડી આપેલ આસન ઉપર એકાન્ત સ્થાન પર બેસે છે અને આનંદ જેમનો માતો નથી એવી દાસીઓ તથા શેઠાણી પણ તેમને સભ્યતાપૂર્વક નમસ્કાર કરીને સામે ફરસબંધી ઉપર બેસી જાય છે.

૬૬–૬૮. પછી એ સાધ્વી સ્ફુટ અને વિશદ વાકયોએ કરીને, કાન તથા મનને મધુર લાગે તેવે સ્વરે, ટુંકાણમાં પણ સહજ સમજાય તેવી શૈલીમાં, જગતના સર્વ જીવોને સુખ આપનાર અને જન્મ, જરા, રોગ, મરણ આદિનાં દુઃખોનો નાશ કરનાર એવા જિનમહાત્માએ કહેલા ધર્મનો સાર સંભળાવે છે; સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શન; અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ સ્વરૂપ પાંચ મહાવ્રત; તપ અને સંયમ; વિનય અને ક્ષમા આદિ ગુણવિશિષ્ટ ધર્મનાં તત્ત્વોનું રહસ્ય સમજાવે છે.

૬૯–૭૭. જ્યારે સાધ્વી ઉપદેશ આપી રહે છે, ત્યારે શેઠાણી એમને વિનયભાવે કહે છે કે: "ધર્મનો ઉપદેશ તો મેં સારી પેઠે સાંભળ્યો; પણ હે પવિત્ર આર્યા! મને બીજી એક વાત કહો, તમારા સુંદર મુખનાં દર્શનથી મારી આંખો તો તૃપ્ત થઇ છે, પણ તમારા જન્મની કથા સાંભળવાને મારા કાન આતુર બની ગયા છે. વિષ્ણુને જેમ પદ્મ વહાલું છે, તેમ તમે કિયા પિતાને વહાલાં હતાં? અને આખા જગતને નમસ્કાર કરવા જેવાં તમારાં માતા કોણ હતાં? તમારા પિતાના ઘરમાં અને પતિના ઘરમાં કેવું સુખ હતું? અને કિયે દુઃખે તમારે સાધ્વી થવું પડ્યું? એ બધું જાણવાની મને બહુ આકાંક્ષા થઇ રહી છે. જગતમાં એમ કહેવાય છે કે સુંદર નારીનું અને નદીનું, તેમ જ સાધુનું અને સાધ્વીનું મૂળ ન પૂછવું (કારણ કે વખતે એથી એમની તુચ્છતા તરી આવે છે અને અસંતોષ થાય છે અને તેથી તેમના પ્રત્યેનું માન ઘટે છે). વળી હું એ પણ જાણું છું કે ધર્માત્માઓને નકામી વાતો પૂછી મારે કષ્ટ દેવું નહિ જોઇએ. પણ તમારી સુંદરતાથી આશ્ચર્ય પામીને જ એ પ્રશ્ન પૂછવાનું મને મન થાય છે."

૭૮–૮૦. સાધ્વીએ ઉત્તર આપ્યો કે: "એનો જવાબ આપવો જરા કઠણ છે, કારણ કે આવા નકામા (એટલે કે આત્માની પવિત્રતાને લાભ કરતાં હાનિ વધારે કરનારા)

Aho ! Shrutgyanam

વિષયો સંબંધે અમે વિચાર કરી શકીએ નહિ. પૂર્વે ગૃહજીવનમાં જે આનંદ અમે ભોગવતાં તે યાદ પણ કરી શકીએ નહિ. તોપણ જગત્‌નાં દુઃખથી જે ઘૃણા પેદા થઈ એ તરફ જ નજર રાખીને, કર્મનું ફળ મને કેમ પ્રાપ્ત થયું એ વિષેનું જ હું સ્વાનુભવનું થોડું વર્ણન કરીશ."

૮૧-૮૫. આ શબ્દોથી રાજી થઈને શેઠાણી પોતાની દાસીઓને બધું ધ્યાનથી સાંભળવાની સૂચના કરે છે. અને સાધ્વી હવે પોતાના પૂર્વજન્મની કથા કહી સંભળાવે છે. પોતાના આશ્ચર્યજનક સદ્‌ભાગ્ય વિષે અભિમાન કર્યા વિના અને માત્ર ધર્મ ઉપર જ દ્રષ્ટિ રાખીને સુંદર સરસ્વતી દેવી જેવી એ સાધ્વી આમ આરંભ કરે છે : હું જે જાણું છું અથવા જે મને યાદ છે તે પ્રમાણે મારા જીવનની કથા હું ટુંકામાં કહું છું.

(૩. સાધ્વીની પૂર્વકથાનો પ્રારંભ)

૮૬-૯૪. મધ્ય દેશમાં વત્સ નામે એક મનોહર પ્રદેશ છે. અમૂલ્ય પદાર્થોથી એ પ્રદેશ પરિપૂર્ણ ભરેલો છે. ત્યાં અનેક ધર્માત્માઓ વસે છે, અને જીવનની ત્રણ કામનાઓ ધર્મ, અર્થ ને કામનું ઉચિત રીતે પરિપાલન કરે છે. તે પ્રદેશની રાજધાની કૌશામ્બી બરોબર સ્વર્ગનગરી છે, મધ્યદેશનું જાણે મોતી એ છે, બીજી નગરીઓને નમુનારૂપ છે, અને જમુનાને કિનારે જાણે રત્ન છે. ત્યાં ઉદયન રાજા રાજ્ય કરે છે, તે યુદ્ધમાં અને પ્રતાપમાં પ્રખ્યાત થયેલ છે, સાધુઓનો અને સાધ્વીઓનો ભક્ત છે, મિત્રોને સુખકર છે, અને શત્રુઓને ભયંકર છે. અશ્વે, હાથીએ, રથે અને પાયદળે બળવાન, હૈહય વંશમાં એ ઉતરી આવેલો છે; પૂર્ણચન્દ્ર જેવી એના મુખની શોભા છે, હંસના સ્વર જેવો એનો સ્વર છે, અને સિંહની ગતિ જેવી એની ગતિ છે. કુળે, રૂપે ને ગુણે પ્રખ્યાત એવી એની વાસવદત્તા રાણી છે.

૯૫-૧૦૧. રાજાને સમાન વયનો એક મિત્ર એ નગરનો નગરશેઠ છે, એનું નામ ઋષભસેન છે. નગરના મહાજનનો એ મુખી છે, પ્રજામાં એનો બોલ વજનદાર ગણાય છે, અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને તે સારી રીતે જાણે છે, લોકોમાં અને વ્યાપારીઓમાં ન્યાય ચુકવી જાણે છે, બધાની સાથે મિત્રભાવે રહે છે, લોકનું ભલું કરવાની વૃત્તિવાળો છે, સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક છે, નિષ્કલંક ગૃહસ્થજીવન જીવે છે, અને જૈન ધર્મના ઉપદેશનું નિરંતર શ્રવણ કરે છે.

૧૦૨-૧૦૬. તે શેઠને આઠ પુત્રો થયા પછી છેલ્લે એમણે યમુનાની પ્રાર્થના કરી, અને તેના ફળ રૂપે હું એમને ઘેર અવતરી. અવતર્યા પછી મને સારી તજવીજથી પારણામાં સુવાડી, અને મારી સંભાળને માટે હુંશિઆર દાસીઓ રાખી. થોડા સમય પછી નાડી-

Aho ! Shrutgyanam

છેદનની ક્રિયા કરી ને તે સમયે મારાં માબાપે પોતાનાં સગાંસ્નેહીઓને જમાડ્યાં. પછી જન્મ આદિ જે જે સંસ્કાર કરવા ઘટે તે સૌ કર્યા, અને પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંબંધીજનોએ મારૂં નામ, તરંગવતી યમુનાના તરંગોની કૃપાએ હું અવતરી માટે, તરંગવતી પાડ્યું.

૧૦૭–૧૧૫. શય્યામાં જ્યારે હું બેચેન થતી, ત્યારે હાથપગ પછાડતી મારી ધાવ અને દાસી જુદા જુદા બંડામાં મને વારંવાર ફેરવતી. પછી તો મારે માટે સોનાનાં રમકડાં આણ્યાં. મારે જે જે જોઇએ એ સૌ સોનાનું આવતું. મારાં સગાં સૌ મને પોત-પોતાના બોળામાં લેતાં અને બહુ લાડ લડાવતાં, હું ખૂબ તેમના આનંદનું કારણ થઇ પડી. ધીરે ધીરે લોકનાં આંખ, મોં અને હાથ હાલતાં તે ઉપર હું ધ્યાન આપતાં શીખી, અને મારી મેળે કંઇ કંઈ ઉચ્ચાર કરતાં પણ શીખી. પછી એક દહાડો મેં પગ માંડવા માંડ્યા ને જ્યારે અશુદ્ધ ઉચ્ચારે તા–તા બોલી, ત્યારે તો મારા કુટુંબીઓના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યાર પછી થોડે કાળે ચુડાકર્મનો સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પછી તો હું આમતેમ છુટથી ફરવા લાગી, સખીઓ સાથે સોનાની પુતળીએ રમત રમવા લાગી, અને માટીનાં ઘરો બાંધી તેની રમતમાં લીન થઈ જવા લાગી.

૧૧૬–૧૨૧. જન્મ પછી બારમે વર્ષે મારી સમજશક્તિ એટલી બધી ખીલી ઉઠી કે મારે માટે ઉત્તમ પ્રકારના શિક્ષકો રાખવામાં આવ્યા, અને રીતસર ધીરેધીરે હું ગણિત, વાચન, લેખન, ગાન, વીણાવાદન, નાચ, અને પુષ્પઉછેરની કળાઓ શીખી; વળી વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર પણ મને શીખવવામાં આવ્યાં. આ ઉપરાંત મારા પિતા જૈન ધર્મના અનુરાગી હતા તેથી તેમની ઇચ્છા એવી થઈ કે મારે ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ પ્રવીણ થવું જોઇએ, એટલા માટે નગરમાં ઉત્તમ મનાતા ધર્મપંડિતો મારે માટે રાખ્યા અને તેમની પાસેથી પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત વગેરે શ્રાવકધર્મની ભાવનાઓનો મેં સારો અભ્યાસ કર્યો.

૧૨૨–૧૨૪. પછી તો હું ઉમ્મરમાં આવી, મારાં શરીરનાં અંગો ખીલી ઉઠ્યાં અને સ્નેહજીવન શું તે સમજવા લાગી. તે વખતે દેશના ઘણાં ધનાઢ્ય કુટુંબોમાંથી મારે માટે માગાં આવવા લાગ્યાં. પણ તેમાંથી કોઈ પણ કુળે, રૂપે ને ગુણે મારે લાયક ન હોવાથી એ બધાં માગાંને મારા પિતાએ રીતસર પાછાં વાળ્યાં.

૧૨૫–૧૩૧. હું મારા પ્રિય મંડળમાં મોટી થવા લાગી. મારી સખી સારસિકા જે કંઈ નવી વાત સાંભળતી, તે આવીને મને કહેતી. આનંદ કરવાને જે કોઇ સખીઓ આવતી તેમને હું મારી હવેલીને સાતમે માળે અગાસી ઉપર લેઈ જતી અને ત્યાં અમે

Aho ! Shrutgyanam

ખુશ્કી હવામાં આનંદ કરતાં, તેમ જ દૂરદૂર સુધીના દેખાવ જોતાં. મારાં માબાપ અને ભાઈઓ ફુલ, કપડાં, ઘરેણાં, રમકડાં અને મીઠાઈની મને ભેટ આપતાં. મારા વિનયથી મારાં માબાપ, મારા દાનથી ભિક્ષુકો, મારી પવિત્રતાથી મારા ભાઈઓ અને મારા સ્નેહથી બીજાં બધાં આનંદ પામતાં. લક્ષ્મી જેમ મંદર પર્વત ઉપર આનંદ પામે તેમ હું પિતાના ઘરમાં મારી ભાભીઓ અને સખીઓ સાથે આનંદમાં રહેતી, પોષધના દિવસોમાં હું ઘણી વખતે સામાયિક વ્રત આચરતી અને જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા માટે ગુણધારિણી સાધ્વીજીઓની ઉપાસના કરતી. આ રીતે માબાપ, ભાઈઓ અને સગાંસંબંધી સાથે સ્નેહમાં રહીને હું મારા દિવસો સુખમાં નિર્ગમતી હતી.

૧૩૨–૧૩૫. એક વાર મારાં પિતા, ભગવાનની સેવા કર્યા પછી, ભોજન કરીને સારાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને ફુલોથી શણગારેલા ખંડમાં બેઠા હતા અને મારે સંબંધે મારી માતા સાથે વાતો કરતા હતા, જાણે ગોવિંદની સાથે લક્ષ્મીજી બેઠાં હોય એમ એ શોભતાં હતાં. હું પણ સ્નાન કર્યા પછી જિનેશ્વર દેવની પૂજાપ્રાર્થના કરીને માબાપને પ્રણામ કરવા ત્યાં ગઈ. મેં નીચી વળીને તેમના ચરણોમાં માથું મુકયું, ત્યારે તેમણે 'તારૂં કલ્યાણ થાઓ' કહી સ્નેહથી આશીર્વાદ આપ્યા અને પોતાની પાસે બેસવા કહ્યું.

૧૩૬–૧૩૮. પળવારમાં જાણે ચંદ્રપ્રભાથી શણગારાઈને શરદ્ ઋતુની કાળી રાત્રી આવી હોય એમ, બહાર કામ કરવાને લીધે કાળીદેવી જેવી કાળી થઈ ગયેલી અમારી માળણ ફુલાળાં વસ્ત્ર પહેરી ફુલઘરમાંથી નીકળીને અમારી બેઠકમાં આવી પહોંચી, અને સુવાસ પ્રસરાવી દીધો. તે હાથમાં ફુલની ભરેલી છાબ લઈ આવી હતી. સભ્યતાથી મારા પિતા પાસે જઈ વિનયશીલ વિદ્યાર્થીની પેઠે નીચી નમી અને મધમાખીઓના ગણગણાટ જેવા મધુર સ્વરે બોલી:

૧૩૯–૧૪૨. 'હંસ અહુણા જ તેમની ઉનાળાની વાસભૂમિ, હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલા માનસસર, ઉપરથી પાછા આવ્યા છે અને અહીંની તેમની વાસભૂમિમાં આનંદ કરવા લાગ્યા છે. તેઓ કર્ણમધુર સુંદર બોલી બોલે છે અને તે વડે આપણને સમાચાર આપે છે કે શરદ્ ઋતુ આવી છે. અને સફેદ પાંખવાળા હંસની પેઠે શરદ્ ઋતુ પણ યમુનાના કિનારાનાં ઝાંખાં વને કરીને પોતાના આવ્યાના સમાચાર આપે છે. એણે સુવાસિત વનોને આસમાની રંગનાં, અસનવનોને પીળા રંગનાં અને ફીકાં સપ્તપર્ણનાં* વનોને સફેદ વર્ણનાં વસ્ત્રો પહેરાવી દીધાં છે. હે શેઠ, તમારા ઉપર એની કૃપા થાઓ, અને સદ્ભાગ્ય તમારા ઉપર હસો.'

---

* Alstonia Scholaris આ ઝાડ શાન્તિનિકેતનમાં જોયાં છે, અને તે ત્યાં 'છાતીમ' એવે અપભ્રંશ નામે ઓળખાય છે.—અનુવાદક.

Aho ! Shrutgyanam

૧૪૩-૧૪૬. એમ કહીને એણે કુલની છાબડી ઉઘાડી અને સપ્તપર્ણનાં કુલથી ભરેલી છાબ મારા પિતાના હાથમાં મુકી. એ કુલનો સુગંધ, હાથીના મદના ગંધ જેવો, તીવ્ર હતો અને તેથી ચારે દિશામાં તેનો સુગંધ પસરી રહ્યો. પ્રભુને અર્પણ કરવાના સંકલ્પે તે છાબને મારા પિતાએ પોતાને કપાળે અડાડી, અને પછી દેવને ચઢાવવાને માટે એમણે તેમાંથી થોડાંક કુલ જુદાં કાઢ્યાં, થોડાંક મને આપ્યાં, થોડાંક મારી માને આપ્યાં ને બાકીનાં મારા ભાઈઓને અને ભાભીઓને પહોંચાડ્યાં.

૧૪૭-૧૫૬. એ બધાં કુલ હાથીદાંતના જેવાં સફેદ હતાં; પણ મારા પિતાની નજર અમુક એક કુલ ઉપર પડી. એ પુલ ભવ્ય સ્ત્રીના સ્તન જેવડું મોટું હતું અને રંગે સહેજ પીળું હતું. થોડીક વાર સુધી તો એ પુલની સામે એ ચકિત થઈને જોઈ રહ્યા. પછી જ્યારે એ વિચારમાંથી જાગ્યા, ત્યારે હસીને મને એ પુલ આપ્યું ને બોલ્યા:

'આનો રંગ તો જો! કુલ ઉછેરવામાં અને સુગંધ પારખવામાં તું નિપુણ બની છે, તેથી એ વાત તો તું સારી રીતે સમજે. આ બધાં સફેદ સપ્તપર્ણનાં કુલોમાં આ એક પીળું કેમ? વખતે કોઈ કુશળ કારીગરે આપણને આશ્ચર્ય પમાડવા અથવા તો કુલ ઉછેરવાની કળામાં નિપુણતા દેખાડવા આમ કર્યું હશે? કેમકે દાહક અને બીજાં દ્રવ્યોથી (તેમને કુલના કયારાની માટીમાં મેળવવાથી) કુલના અને ફળના ધાર્યા રંગ લાવી શકાય છે. કારણ કે એવા પદાર્થોમાં છોડને બીલવી તેમાં ફેરફાર કરવાનું વલણ હોય છે, જે આપણે ચોમાસામાં નજરે જોઈએ છીએ. છતાં યે જુદાજુદા રંગનાં કુલ અને ફળ ઝાડથીજ પરખાઈ આવે છે.'

૧૫૭-૧૫૯. પિતાનાં વચન સાંભળીને મેં એ કુલને બરાબર તપાસી જોયું અને પછી એ બાબતમાં ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવતાં હું વિનયભાવે બોલી:

૧૬૦-૧૬૨. 'જમીનની જાત ઉપર, વાવેતરની ઋતુ ઉપર, બીજ કે દડ ઉપર, તથા બાતર અને વરસાદ ઉપર ઝાડની જાતનો આધાર રહે છે. અને આ બધી વસ્તુસ્થિતિ ઉપર બારીક નજર રાખીને કુશળ કારીગર કુલને બધી જાતના રંગ લાવી શકે છે. પણ આ કુલના સંબંધમાં એવું કંઈ થયું જણાતું નથી, કારણ કે એના સુગંધ ઉપરથી હું પારખી શકું છું કે પીળો રંગ એ કુલનો પોતાનો નથી, પણ કમળના પુલના રજકણ એ કુલને લાગેલા છે તેનો છે.'

૧૬૩. મારા પિતાએ ઉત્તર આપ્યો: 'પણ બાગ વચ્ચેના સપ્તપર્ણના ઝાડ, ઉપર આપણું આ જે કુલ ફુટ્યું છે તેને કમળના કુલના રજકણ લાગે કેવી રીતે?'

૧૬૪-૧૬૯. મેં કહ્યું: 'આ કુલમાંથી જે વાસ આવે છે, તેમાં કમળનો વાસ વધારે પડતો છે અને તે ઉપરથી આપણે એ અનુમાન ઉપર આવવું જ જોઈશે કે

Aho ! Shrutgyanam

આપણું સપ્તવર્ણનું પુલ કમળપુલને રજકણે પીળું રંગાયું છે. સપ્તપર્ણના એ ઝાડ પાસે તળાવ હોવું જોઇએ ને આ શરદૃઋતુમાં એમાંનાં કમળપુલ ખુબ ખીલ્યાં હોવાં જોઈએ; અને ત્યાં એ પીળે રજકણે રંગાયેલાં કમળપુલ ઉપર તેમાંનું મધ ચુસવા હજારો મધમાખીઓ બેસતી હશે અને ત્યાંથી આગળ ઉડતાં એ મધમાખીઓ સપ્તપર્ણનાં પોળાં પુલ ઉપર થઈને જતી હશે અને પોતાની પાંખ ઉપર આણેલા કમળના રજકણ એ પુલ ઉપર પડતા હશે. અને આ રીતે આપણું આ ફુલ પીળું થયું હોવું જોઈએ. બીજો તો કોઇ જ સંભવ નથી; અને હું જે કહું છું તેની ખાતરી આપણને આપણી માળણ પાસેથી થઈ શકશે.'

૧૭૦–૧૭૨. મારૂં કથન સાંભળી પિતાએ મારા કપાળ ઉપર વહાલથી ચુંબન કર્યું ને બોલ્યા: 'બહુજ સુંદર રીતે આ કોહ્યડો તેં ઉકેલ્યો છે; હું પણ મારી મેળે એ જ અનુમાન ઉપર આવ્યો હતો, પણ તારી પરીક્ષા કરવાને માટે જ મેં તને એ પ્રશ્ન કર્યો હતો. ખરેખર હવે તું સત્વર લગ્ન કરવાને યોગ્ય થઈ છે અને તારે યોગ્ય વર શોધી કાઢીશ.'

૧૭૩–૧૭૪. આ વખતે મારી માતાએ મારા પિતાને કહ્યું: 'આપણી દીકરી જેને વિષે આવા સુંદર અનુમાન પર આવી તે ઝાડને જાતે જોવાની મને બહુ આકાંક્ષા છે.' પિતાએ કહ્યું: 'ભલે, તમારા સમગ્ર સ્ત્રીમંડળને લેઈને ત્યાં જઇ શકો. બહાર ફરવા જવાથી તમને બીજા પણ લાભ થશે.'

૧૭૫–૧૭૬. અને પછી પિતાએ ઘરના મુનીમને બોલાવીને કહ્યું: 'કાલે સવારે બાગમાં ઉજાણીનો બંદોબસ્ત કરો. બધી વ્યવસ્થા બરોબર કરજો. સ્ત્રીમંડળ ત્યાં આનંદ કરવા જનાર છે.'

૧૭૭–૧૮૧. દાસીઓ, સખીઓ અને ભાભીઓએ મને વધાવી લીધી. અને મારા ભોજનની સંભાળ રાખનારી દાસી બોલી: 'હવે વખત થયો છે, માટે જમી લો. કારણ કે જેમ ઇંધણ વિના દેવતા ટકતો નથી, તેમ અન્ન વિના શરીર ટકતું નથી. ખાવાની વેળા વટાઈ જાય એમ ન થવું જોઇએ.'

૧૮૨–૧૮૭. ચંદ્ર અને દૂધના જેવી સફેદ અને ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલી ખીર પછી મેં ખાધી અને ત્યાર પછી તાજા માખણનો બનાવેલો પાક ખાધો. પછી એક વાસણમાં મારા હાથ ધોઈ નાખ્યા ને રૂમાલે લોહીને સાફ કરી નાખ્યા. ત્યાર પછી મારા હાથ અને મોં ઉપર તેલ ચોળ્યું.

૧૮૮–૧૯૩. આવતી સવારે બાગમાં જવાની વાટ જોતી સૌ સ્ત્રીઓના મોં ઉપર આનંદ આનંદ છવાઈ ગયો, અને એટલામાં જ આરામ અને નિદ્રા લેતી રાત્રિ આવી

Aho ! Shrutgyanam

પહોંચી. મેં પણ આ અજવાળી રાત ખૂબ આનંદમાં ગાળી, અને જ્યારે ઉંઘ આવી ત્યારે દીવાને અજવાળે જ પલંગમાં જઈ સૂતી. સવાર થતાં મેં હાથ મોં ધોયાં અને દેવને નમન કરી સાધુપુરૂષોના ગુણસ્મરણ પૂર્વક સંક્ષેપમાં પ્રતિક્રમણ કર્યું. પણ અનેક સ્ત્રીઓને તો રાત ઉતાવળે પુરી થતી ન હતી એટલા માટે રાતને ગાળો ભાંડતી, અને બરેબર કેટલીક તો બાગમાં શું શું જોવાનું મળશે અને સરોવરમાં સ્નાન કરવાથી કેવો આનંદ થશે ઇત્યાદિ અનેક વિષયો ઉપર વાતો કરતી આખી રાત જાગતી બેશી રહી.

૧૯૪-૧૯૮. ઉજાણીની વ્યવસ્થા કરવાને મુનીમ તો જોઇતા ચાકરોને લેઇને આગળથી મળસ્કે જ બાગમાં ગયા હતા. એવે પૂર્વાકાશના કમળને ખીલવતા, આકાશમાં પોતાનો પ્રવાસ કરતા કરતા સૂર્યદેવ ઉદય પામ્યા. હવે સ્ત્રીઓ જુદા જુદા રંગનાં-કોઈ સુતરાઉ તો કોઈ હીરાગળ તો કોઇ ચીનાઈ, એમ-બહુ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરી બહાર નિકળી; એમણે વળી મોતીનાં અને સોનાનાં રત્નજડિત ઘરેણાં પહેર્યાં હતાં. સ્ત્રીઓની સુંદરતાએ શોભામાં વળી શોભા વધારી મુકી અને તેમની જુવાનીએ તેના ઉપર વળી ઓપ ચઢાવ્યો.

૧૯૯-૨૦૪. મારી માતા પણ એટલામાં તૈયાર થઈ ગઈ હતી અને શુભ મુહૂર્ત જોઇને એણે આધેડ નારીઓના ભવ્ય સંઘને પોતાની પાછળ લીધો. પાછળ તેમની ચંચળતાએ મ્હાલતી જુવાન નારીઓ ચાલી. તેમના ઝાંઝરના, કટિમેખળાના અને બીજાં ઘરેણાના ઝણકારથી હવેલીનું આંગણું એવું તો ઝણઝણી રહ્યું કે જાણે તે સંઘને વિદાય દેનારાં વાજાં વાગતાં હોય. અને આ સંઘ નિકળવાના સમાચાર મારી માએ મને, મારી સખીઓ મોકલી, કહાવ્યા.

૨૦૫-૨૦૯. મારી સખીઓ શણગારાતી હતી તે વેળાએ હું પણ સૌથી અનેરાં જ કપડાંથી અને ઘરેણાંથી શણગારાતી હતી; અને મારા અતિ મૂલ્યવાન શણગારે કરીને તેમનાથી ત્રણ ગણી શોભા પામી ચંપાના પુલ પેઠે ખીલી નીકળી હતી. પછી હું સખીમંડળની વચ્ચે મ્હાલતી મ્હાલતી હવેલીના આંગણામાં આવી ઉભી. ત્યાં આવીને જોયું તો ઇંદ્રના સ્વર્ગમાં જાણે જુવાન અપ્સરાઓ ટોળે મળી હોય એમ અમારા આંગણામાં જુવાન નારીઓ પુર ભપકામાં ટોળે મળી હતી.

૨૧૦-૨૧૪. રથને બળદ જોડી દીધા હતા, અને પોતાની બેઠક પાસે ઉભેલા સારથિએ મને દેખતાં જ કહ્યું: 'અહીં બેન; શેઠે તમારે માટે આ અનુપમ સુંદર રથ નક્કી કર્યો છે.' એમ બોલતાંની સાથે જ તેણે મદદ કરીને મને રથમાં ચઢાવી. રથમાં સુંદર મૂલ્યવાન ગાલીચો પાથર્યો હતો. મારી દાસી અને સખી સારસિકા પણ એજ રથમાં આવી બેઠી ને પછી રથ પોતાની ધુંધરીઓ બબડાવતો ચાલવા લાગ્યો. પાછળ અમારો

Aho ! Shrutgyanam

રથવાળ પોતાનો પોશાક પહેરીને ચાલતો હતો. આજુ બાજુ અમને જોવા આવનાર સ્ત્રીઓની ખૂબ ભીડ જામી હતી.

૨૧૫–૨૨૪. અમારો સુંદર સંઘ નગરના રાજમાર્ગ વચ્ચે થઈને ચાલ્યો. ઠેર ઠેર લોકો ટોળેટોળાં મળીને અમને જોવા લાગ્યા. નારીઓ પોતપોતાનાં ઘરની બારીઓમાંથી મોં કાઢીને બહુ આતુરતાએ અમને જોઈ રહી હતી. એ જોઇ હું તો છક થઇ ગઈ. તેમ જ રસ્તા ઉપર અને ઘરની બારીઓમાં જાણે હીરા જડી દીધા હોય એમ સજ્જડ થઇ ગયેલાં માણસો પણ અમને જોઈને છક થઈ ગયાં. સ્વર્ગ, રથમાં બેશી ને જતી લક્ષ્મીને જેમ જોઈ રહે તેમ લોક મને એકીનજરે જોઈ રહ્યા. નગરના જુવાન પુરૂષોનાં હૈયાં મને જોઈને આતુર અને બળવાન કામરાગને લીધે એવાં તો બળી ઉઠ્યાં કે તેમનાં જીવન જોખમમાં આવી પડ્યાં. પણ જુવાન નારીઓને બીજી જ ઇચ્છા થઈ આવી:– જો આપણી જાતને સ્વર્ગની સુંદરતા સાથે સરખાવવી હોય તો આપણે આના જેવું સુંદર થવું જોઇએ. મારા મુખની સુંદરતાથી અને મૃદુતાથી નગરનો એ રાજમાર્ગ ગાંડો ગાંડો થઇ ગયો, અને સુંદર દેખાવથી ઉભરાઇ ગયો. એમાં મારો દેખાવ તો સૌથી ચમત્કારી હતો. લોકો પાસેથી સાંભળેલી આ બધી વાતો મારી સખીઓએ મને કહી.

૨૨૫–૨૨૮. બાગને દરવાજે આવી પહોંચતાં અમે બધાં રથમાંથી ઉતર્યાં અને ત્યાં આગળ ચોકીદાર મુકીને અમે બધાં ફરવા નિકળ્યાં. જાણે સ્વર્ગના નંદનવનમાં જુવાન અપ્સરાઓ ફરતી હોય, તેમ બધી નારીઓ ફાવે તેમ પોતપોતાને માર્ગે ફરવા લાગી. બીલતાં ઝાડો એક બીજાની સાથે ગુંથાઇને જે ઉપર દરવાજા જેવાં બની ગયાં હતાં, તેની નીચે થઈને તેઓ ચાલવા લાગી, અને ઝાડ ઉપરથી પુલભરી ડાંખળીઓ તોડવા લાગી.

૨૨૯–૨૩૦. એટલામાં મારી માતાએ બૂમ મારીઃ 'આવો આપણે મારી દીકરીએ બતાવ્યું છે તે, તળાવને કાંઠે ઉભેલું, સપ્તપર્ણનું ઝાડ જોવા જઇએ.' એની સૂચના પ્રમાણે બધું એ નારીમંડળ આનંદભર્યાં પગલાં ભરતું તે દિશાએ ચાલ્યું.

૨૩૧–૨૩૬. રથમાંની મારી સહચરીઓ અને હું રથમાંથી ઉતર્યા પછી બાગની શોભાથી મુગ્ધ મને અને આંખે અંદર પેઠાં. શરદૃઋતુએ બાગનાં વિવિધ પુલોને સુંદર ખીલાવ્યાં હતાં. જાણે કુલે કુલે ભમરો ભમતો હોય તેમ હું તો ભમવા લાગી, અને પક્ષીઓનાં હજારો તરેહનાં ગાનથી મારા કાનને પરિતૃપ્ત કરવા લાગી. જેમ જુગારી પોતાની મૂઠ હારી બેસે ને રમતનો તેનો જોસ ભાગી જાય, તેમ વસંતને આરંભે જેનાં સુંદર પીછાં ખરી પડ્યાં છે એવા મોર સંભોગની આતુરતા વિના જ ફરતા જોયા. વળી કેળોના અને તાલના માંડવા અને બાળકોને ખેલવાની કુંજો અને

Aho ! Shrutgyanam

એવી એવી ઘણી જગાઓ બાગમાં જોઈ. ફુલને લીધે સફેદ થઇ ગયેલાં સપ્તપર્ણનાં ઝાડ પાસે રાતાં અશોકવૃક્ષ અને આસમાની બાણવૃક્ષ હતાં.

૨૩૭-૨૫૦. ચાલતાં ચાલતાં એક સુંદર સપ્તપર્ણનું ઝાડ અમારી નજરે આવ્યું. એ ચારે બાજુએથી, ફુલશણગારના ભારે કરીને, લચી ગયું હતું. ફુલથી સફેદ થઇ ગયેલી એની ડાંખળીઓ મધમાખીઓનાં ટોળાંથી નમી ગઇ હતી અને જાણે કાળા રંગનો પોષાક ચઢાવ્યો હોય એવું દેખાતું હતું. અને પવને કરીને જે ફુલ ભોંય ઉપર પડી ગયાં હતાં તેને ગાંડછાએ ચઢેલા કાગડા સફેદ માખણના લોચા માની ઉપાડી ઉડતા ફરતાં હતા. એ ઝાડ ઉપરથી નારીના સ્તન જેવડું મોટું ને ચાંદીના વાડકા જેવું સફેદ એક પુલ મેં ચુંટયું કે તરત જ મધ ચુસનારી માખીઓનું એક ટોળું, કમળ ઉપર બેસવાની લાલસાએ કમળના ઘાટના અને કમળના જેવો વાસ આપતા મારા મોં તરફ ધસી આવ્યું. મોં ઉપર એ મધમાખીઓ બેસવા જતી હતી, તેમને મેં મારા મૃદુ હાથ વડે વારી; પણ મારા હાથ તો જાણે પવનમાં ડાંખળી હાલતી હોય એમ માની એની દરકાર કર્યા વિના જ તે મોં ઉપર આવી લાગી. વેદનાએ મેં ચીસ પાડી અને હું પાછી પડી; પણ માખીઓના ગણુગણાટ અને પંખીઓના કલબલાટમાં મારી ચીસ તો કયાંય દબાઇ ગઇ. ઘોડાના મોંના ફેંણ કરતાંએ નરમ એવી મારી ઓઢણી મેં મારા મોં ઉપર ખેંચી લીધી, કે જેથી ઘણીખરી માખીઓ બશી ગઈ. પણ આમતેમ દોડવાથી મારાં રત્નજડિત ઘરેણાં વિખેરાઇ પડયાં, અને કામદેવનું બાણ જેના વડે ચઢાવાય એવી કટિમેખળા કેડેથી છુટી પડી. પણ વેદનાને લીધે એની પરવા કર્યા વિના જ હું તો દોડી ને કેળના માંડવામાં પેશી ગઇ. ત્યાં મારી સખી સારસિકા હતી તેણે મને આશ્વાસન આપી કહ્યું: 'તને મધમાખીઓ તો હજી યે બહુ લાગેલી છે, પણ ડરવા જેવું કશું નથી.'

૨૫૧-૨૬૧. જે સપ્તપર્ણને અમે જોવા આવ્યાં તે ઝાડ પાસે હવે હું ગઇ. કમળના તળાવવાળી મધમાખીઓનાં ટોળેટોળાં તેના ઉપર બેઠાં હતાં. પુનેમના ચાંદા જેવા મધપુડાને છોડીને આજે એ બધી શરદનાં ફુલોમાં ભરાઇ બેઠી છે. અમારા સાથમાંની જે સ્ત્રીઓ ત્યાં પહોંચી હતી તેમણે તો ફુલોના મોહમાં ઝાડની ડાંખળીઓ સુદ્ધાં બધી ચુંટી નાંખી હતી. મારી સખીના ખભા ઉપર મારા ડાબા હાથનું કાંડુ ટેકવીને અને કમળસરોવર ભણી નજર રાખીને હું આગળ ચાલી રહી હતી. બધી જાતનાં કમળફુલ પુરેપુરાં બીલ્યાં હતાં. બાગના રત્નસમાન આ સરોવરની સપાટી પક્ષીઓના શબ્દોથી ગાજી રહી હતી અને મધમાખીઓનાં ટોળાંથી છવાઈ રહી હતી. રાતાં ફુલ પ્રભાતની, સફેદ ફુલ ચંદ્રપ્રભાની, અને શ્યામળાં ફુલ વાદળાંની યાદ આપતાં હતાં. મધમાખીઓનો ગણુગણાટ અને હંસોના નાદથી ગગન ભરાઈ ગયું હતું. પાણીની ઉપરનાં મોજાં ઉપર ફુલ પવનથી હીંચકા ખાતાં હતાં. ત્યાં મેં કલબલાટ કરતી બતકો, નર-માદાની જોડીએ

Aho ! Shrutgyanam

ચાલતાં ચક્રવાકો, અને ધોળાં પીછાં વાળા આનંદી હંસો જોયા. પીળાં કમળ ઉપર બેઠેલી મધમાખીઓ સોનાની તાસકોમાં મુકેલાં નીલમ જેવી શોભી રહી હતી; અને રેતીના કિનારા ઉપર રૂના જેવાં સફેદ પીછાંવાળા હંસ શરદના સુંદર હાસ્ય સાથે પોતાનું હાસ્ય ભેળવતા હતા.

૨૬૨–૨૬૭. પછી મેં નર–માદાની જોડીએ બંધાયેલાં અને પોતાના સ્નેહને લીધે પંકાયેલાં અનેક ચક્રવાકોને જોયાં. એમના રાતા રંગમાં પીળો રંગ ભેળવાયાથી એ રમણીના સ્તનના રંગ જેવાં બહુરંગી દેખાતાં હતાં. તળાવમાં રંગિત કૂરસબંધી જેવાં લીલાં પાનનાં જે આસન બંધાઈ રહ્યાં હતાં તેના ઉપર કેટલાક આવા ચક્રવાક આરામ લેતા હતા, અને કેટલાક વળી આવાં પત્રાસનોની વચ્ચે વચ્ચે સોમલના જેવા રાતા રંગના, જાણે સ્નેહને લીધે જ રાતા બન્યા હોય એવા, પોતાની નારીઓના સ્નેહને પોષતા બેઠા હતા. જે વખતે તળાવમાંનો આ દેખાવ હું જોતી હતી તે વખતે એ ચક્રવાકોનો પરસ્પરનો સ્નેહ અને મમતા જોઈને મારા મનમાં કાંઈ અગમ્ય વિચારો આવવા લાગ્યા. આ જન્મમાં નહિ અનુભવેલી એવી કાંઇ કલ્પના મને થવા લાગી અને એ ઉંડા વિચારમાં ને વિચારમાં મને મારો પૂર્વ અવતાર પ્રત્યક્ષ થઈ આવ્યો. એ પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થતાં જ મને મૂર્છા થઈ આવી અને ચેતન વિનાના શરીરની માફક હું જમીન પર ઢળી પડી.

૨૬૮–૨૭૨. જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે જાણ્યું કે મારી આંખમાંથી તો શું પણ મારા વેદના-ભર્યા હૈયામાંથી પણ આંસુની નદી વહ્યે જતી હતી, અને મારી સખી કમળપત્રનો પડીઓ બનાવી તેમાં પાણી લેઈ આવીને મારા દુખભર્યા હૈયા ઉપર અને આંખો ઉપર એ પાણી છાંટતી હતી. હું ઉભી થઈ અને પાસેની કેળોની ઘટા અંદરની એક કુંજમાં પડેલી આસમાની કમળને યાદ કરાવતી કાળી શીલા ઉપર જઈને હું બેઠી. ત્યાર પછી મારા દુઃખમાં અને અશાન્તિમાં હૃદયથી ભાગ લેતી મારી સખી મને પુછવા લાગી: 'બેન, તને એકદમ આ શું થયું? શું તને ચક્કર આવવા લાગ્યાં કે બહુ થાક લાગ્યો કે બરેબર તને મધમાખીએ ચટકો ભર્યો?'

૨૭૩–૨૭૭. મારી આંખમાં નાં આંસુ તો એ પુંછી રહી હતી, પણ મારા ઉપરના સ્નેહને કારણે એની આંખમાંથી આંસુ ઠડઠડ વહ્યે જતાં હતાં. વળી એ બોલી: 'તને આમ મૂર્છા શાથી આવી ગઇ? બેન, તું જે જાણતી હોય તે કહે કે જેથી જલદી તેનો ઉપાય થાય; તારૂ શરીર કથળી ન જાય એટલા માટે હવે બોટી થવાય નહિ. દરદ બેશક કંઈક ભારે હોવું જોઇએ, બેપરવા કે બેદરકાર કર્યે પાલવે નહિ. વાત હાથમાં હોય એટલામાં જ કંઇક ઉપાય કરી લેવો જોઇએ, નહિ તો માત્ર ઉઝરડો હોય તે પણ ફોડીના ઘા જેવો થઈ જાય.'

Aho ! Shrutgyanam

૨૭૮–૨૭૯. સખીને કહી શકાય એવું એણે મને ઘણું કહ્યું ત્યારે મેં ઉત્તર આપ્યોઃ 'ભય જેવું કશું નથી; બેન, મને ચક્કરે આવ્યાં નથી, બહુ થાકી યે ગઈ નથી કે મધમાખીના ચટકા યે લાગ્યા નથી.

૨૮૦–૨૮૧. પણ એ તો વચ્ચે જ બોલી ઉઠી કેઃ 'ત્યારે તું રંગ વિના ફીકા પડી ગયેલા રામધનુષની પેઠે મૂર્છા આઇને એમ ભોંય ઉપર કેમ પડી ગઈ? બેન, તું તારૂં હૈયું ખોલ, હું તો તારી પ્રિય સખી છું.'

૨૮૨–૨૮૬. નીલમ જેવી સુંદર કુંજમાં મેં સખી સારસિકાને કહ્યુંઃ– 'મારી પ્રિય સખી, પવનથી તુટી પડેલા પાનની પેઠે મૂર્છા આઇને હું શા માટે ભોંય ઉપર પડી એ બધી હકીકત હું તને ટુંકામાં કહીશ. તું મારી નાનપણની સખી છે અને મારા સુખદુઃખની ભાગિયણ છે; તેમ મારાં બધાં છાનાં પણ તું જાણે છે. ત્યારે આજની વાત પણ બધી તને કહીશ. પણ બધી વાત તારા હૈયામાં રાખજે. એ તારે મોંએથી બીજા કોઇને કાને જવા પામે નહિ! મારા ગળાના સમ ખાં કે બીજા કોઇને આ વાત કહીશ નહિ.'

૨૮૭–૨૮૮. ત્યારે સારસિકા મારે પગે પડી ને બોલીઃ 'બેન, તારા પગના સમ ને તારા ગળાના સમ, હું કોઇને નાહ કહું.'

૨૮૯–૨૯૧. પછી મારી વહાલી ને વિશ્વાસુ સખીને મેં કહ્યુંઃ 'બહુ દુઃખની વાત છે કે મારા પાછલા અવતારની વાત મારી આંખોએ આંસુ વડે બહાર નિકળી જવા દીધી છે. મારા પ્રિયનો મને જે વિજોગ થયો છે તેનું સ્મરણ થઇ આવવું એ, પણ બહુ દુઃખની વાત છે. જે સ્નેહ મેં એકવાર માણ્યો છે ને જે દુઃખ ભોગવ્યું છે તે સૌ હું તને કહું છું, જે મન દેઇને સાંભળ.'

૨૯૨. મારી સખા મારી બાજુમાં સાંભળવાને અધીરી થઇને બેસી ગઇ ને આંસુ વહેતી આંખોએ મેં વાત શરૂ કરી.

(૪. પૂર્વ જન્મનું વૃત્તાન્ત.)

૨૯૩–૨૯૪. આપણી પાડોશમાં અંગ નામે પ્રસિદ્ધદેશ છે અને એ દેશ શત્રુથી, ચોરથી ને દુષ્કાળથી સદા નિર્ભય છે. ત્યાં ચંપા નામે સુંદર નગર છે જેમાં અનેક સુંદર બાગબગીચા તથા રમણીય જલાશયો છે ત્યાંની વસ્તી સાચે જ સ્વર્ગસમી છે.

૨૯૫–૨૯૯. તે દેશની વચ્ચે થઇને પવિત્ર ગંગાનદી વહે છે. તેને બંને તીરે અનેક નગર અને ગામ વસેલાં છે અને જળપંખીઓનાં ટોળે ટોળાં તેમાં રહે છે. સમુદ્રની જાણે વહાલી પત્ની હોય એમ એ તેના તરફ ધસે છે. કાદંબ પક્ષી તો જાણે એનાં કુંડળ છે, હંસની હાર જાણે એની કટિમેખળા છે, ચક્રવાક પક્ષીની જોડ જાણે એનાં બે

Aho ! Shrutgyanam

સ્તન છે, એનાં મોજાંથી જાણે એ હસતી દેખાય છે. એને કિનારે હાથી, ગળદ, વાઘ, ચિત્તા ને વરૂ રહે છે. પાણીની સપાટી ઉપર પાકા રાતા ઘડા તરતા હોય એમ ચક્રવાકનાં જોડાં આનંદે રમ્યા કરે છે. હંસ બતકો અને એવાજ બીજાં જળપ્રાણીઓ પણ ચિંતા વિના સ્વતંત્રતાએ ફરતા ફરે છે.

૩૦૦–૩૧૪. મારી પ્રિય સખી, ત્યાં હું આગલા અવતારમાં રાતાંપીળાં પીછાંવાળી ચક્રવાકી હતી અને સ્વતંત્રતાનું પૂરું સુખ ભોગવતી. ચક્રવાકોમાં સ્નેહ જેટલો સાચો અને પ્રબળ હોય છે તેવો સ્નેહ આખા જગતમાં બીજે કચાંય નહિ હશે. અને મારો નર તો વળી ચંચળ માથાએ કરાને અને ગોળ દડા જેવે શરીરે કરીને પ્રખ્યાત હતો; તેમાં વળી એ કુશળ તરનારો હતો અને કોરેન્ટના ફુલના ગોટા જેવો સુંદર હતો. તેનાં કાળાં અને રૂવાંટી વગરનાં પગનાં ચાપ્પાં કમળના કાળા પાન જેવાં હતાં. છેવટ સુધી તેનો સ્વભાવ તપસ્વી જેવો સરલ હતો, એનો ક્રોધ તો બહુ પહેલેથી બળી ગયો હતો. રાતા પ્રભાતસમયે તેની સાથે જ હું તરવા જતી. ઉઠતી પણ તેની સાથે જ. એવી રીતે અમે સ્નેહમાં સાથે રહેતાં, ચઢતા ઉતરતા સુંદર શબ્દથી અમારા કાનને અને હૃદયને આનંદ આપતાં, એક બીજાને સુખી કરતાં, એક બીજાની પાછળ જતાં, સાથે રમત રમતાં અને એકબીજાનો વિયોગ કદી સહી શકતાં નહિ. નદીએ, કમળસરોવરે, રેતીને કિનારે કે કિનારાના જંગલે–જ્યાં જતાં ત્યાં અમે સ્નેહનો દેખાવ કર્યા વિના જ પણ સાચે સ્નેહે બંધાઈને સાથે જ રહેતાં.

૩૧૫–૩૨૬. એક સમે સૌ જળપક્ષીઓ સાથે અમે પણ ગંગાને પાણીએ બનેલા સુંદર તળાવમાં રમતાં હતાં, તેવે સૂરજને તાપે બળ્યો બળ્યો થઇ ગયેલો એક હાથી ત્યાં નદીમાં નાહવા કાજે આવ્યો. રાજાઓના ભાગ્યસમા ચંચળ એના કાન આમ તેમ હાલતા હતા; મૃદંગના જેવો મૃદુમૃદુ અવાજ તે કર્યા કરતો, પણ વળી એ રાક્ષસસમું પ્રાણી વચ્ચે વચ્ચે મેઘગર્જનાના જેવો ભયંકર નાદ પણ કરતું. તેના કુંભસ્થળમાંથી મદ ઝરતો હતો અને સપ્તપર્ણના ફુલના જેવો એનો તીવ્ર વાસ પવનને બળે ચારે દિશાઓમાં પ્રસરી રહેતો. કિનારાના ઘુમ્મટ ઉપરથી આ મહાપ્રાણી નીચે ઉતર્યું. રેતીમાં પડતાં એનાં પગલાં વડે જાણે ગંગાની ફરતો ઉપર કંદોરો બનાવતું હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું અને સમુદ્રની રાણી જેવી ગંગા જાણે એ હાથીથી ભય પામીને પોતાનાં મોજાંને લેઇને દોડી જતી હોય તેમ દેખાવા લાગી. એણે પાણી પીધું ને પછી સુંઢથી કુંફવાડો મારીને પાણી એવું ઉડાડ્યું કે જાણે નદી ઉપર વાદળ ચઢી આવ્યું. પછી પ્રવાહમાં એ ઉંડે ઉતર્યો અને સુંઢ વડે પાણીનો પર્વત જેવડો પ્રવાહ પોતાની પીઠ ઉપર વહેવડાવ્યો. નદીમાં એણે એવાં તો મોજાં ઉડાવ્યાં કે તે અમે હતાં તે તળાવમાં પણ આવી પહોંચ્યાં. એ જ્યારે સુંઢ ઉંચી કરતો અને તેથી એનું મોં પહોળું થતું

Aho ! Shrutgyanam

ત્યારે એનાં જડબાં, જીભ અને હોઠ વડે એવી બખોલ દેખાતી કે જાણે એ અંજન પર્વતની સિંદુરની ગુફા હોય.

૩૨૭–૩૩૫. ભયથી ત્રાસીને બીજાં જળપ્રાણીઓની પેઠે હું પણ મારા સ્વામીની સાથે ઉંચે ઉડી ગઈ. પછી હાથી નદીમાંથી નિકળી પોતાને રસ્તે પાછો ચાલ્યો જતો હતો, તેવે સમે વનકુલાંએ શણગારાએલો, હાથમાં ધનુષબાણ લેઈને સાક્ષાત્ જમદૂત જેવો એક જુવાન પારધી આવી પહોંચ્યો. એના પગ ઉઘાડા હતા અને નખ વાઘના પંજાશા ખૂબ લાંબા વધેલા હતા. એનું શરીર ખૂબ મજબુત હતું અને એની પહોળી છાતીમાંથી, ધનુષની પણછ ફુટે એમ, બે લાંબા હાથ ફુટતા હતા. તેની દાઢી રાતાશ પર અને સુંવાળી હતી; હોઠ કંઈક ફાટેલા હતા અને બળવાન ખાંધ ઉપર માંથું હાલતું હતું; માથા ઉપર વાંકડીઆ વાળ હતા અને વાળના છેડા સાપની જીભશા દેખાતા હતા. વળી પવને અને સૂરજને તાપે કરીને એની ચામડી કાળી થઈ ગએલી હતી. તેથી એ રાક્ષસસમો કે જમદૂતના સાક્ષાત્ અવતારસમો દિસતો હતો. તેની પીઠે એક તુંબડું લટકતું હતું, અને તેમાં બાણ ભર્યાં હતાં. તેણે ભયંકર વ્યાઘ્રચર્મ પહેર્યું હતું, અને તે જાણે વસ્ત્ર ઉપર મેશના કે સહીંના લીસોટા તાણ્યા હોય એમ દેખાતું હતું.

૩૩૬–૩૪૧. પારધીએ એ હાથીને જોયો કે તરત જ, જરૂર પડે તો ઉપર ચઢી જવા માટે, દોડીને એક મોટા ઝાડ નીચે જઈ ઉભો. પછી ધનુષ પર બાણ ચઢાવીને ખુબ જોરથી ખેંચ્યુ ને હાથી ઉપર તાક્યું. પણ કમનશીબે એ નિશાન ચુક્યો અને તે હાથીને ન લાગતાં સામે જ ઉડતા મારા સ્વામીને જઈ ચોટ્યું. તેનાથી એમની એક પાંખ કપાઈ પડી ને તેની સાથે એ પણ મૂર્ચ્છા ખાઈને પાણીને કિનારે પડ્યા. હું મારા પ્રિયની પાછળ ઉડી અને એમની વેદના મારાથી નહિ સહન થઇ શકવાને કારણે હું પણ તેમની પાસે જ મુર્ચ્છિત થઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડી..

૩૪૨–૩૪૬. જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે મેં બળતે હૈયે અને આંસુભરી આંખે શું જોયું ! મારા સ્વામીની પાંખ છુટી થઈને જાણે પવનના બળે તુટીને કમળ પડ્યું હોય એમ એમની પાસે પડી હતી અને તેમના શરીરમાં બાણ ચોંટ્યું હતું. પાસે પડેલી પાંખ કમળના પાન જેવી વિખરાઇ પડેલી હતી. જાણે રાતાપીળા ઘડા ઉપર લાખના ડાઘા પડ્યા હોય તેમ મારા સ્વામીના શરીર ઉપરના લોહીના ડાઘ દેખાતા હતા. એ ડાઘ એટલા બધા પડ્યા હતા કે જે જોઈને કોઈને તો એમ જ લાગે કે અશોક કુલના ગોટા ઉપર ચંડનરસની છાંટ મારી છે; અને છતાં યે એ પાણીને કિનારે જ પડેલા હોવાથી કિંશુકવન જેવા કે આથમતા સૂર્ય જેવા ભવ્ય દેખાતા હતા.

Aho ! Shrutgyanam

૩૪૭–૩૫૦. મારી ચાંચ વડે મેં એમના ઘામાંથી બાણ ખેંચી કાઢયું, અને રડતી આંખે મારી પાંખો વડે મેં એમને પવન નાંખ્યો. પછી મેં એમને બોલાવ્યા, પણ એ તો જડ જેવા નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડી રહ્યા હતા. તેમ છતાં સ્નેહને લીધે અને મુંઝવણને લીધે તે વખતે તો મેં માની લીધું કે હજી એ જીવતા છે.

૩૫૧–૩૫૩. પણ જ્યારે મને બધું સમજાઇ ગયું ત્યારે વર્ણવી નહિ શકાય એવી વેદનાએ હું તો થોડીવાર બેભાન થઇ ગઇ. પછી મારી પાંખોમાંથી સુંદર પીંછાંને મારી ચાંચ વડે ચુંથી નાંખ્યાં; મારા સ્વામીની પાંખોમાં પણ મેં ચાંચો મારી અને મારી પાંખો વડે હું એમને બાઝી પડી. હું એમની આસપાસ ઉડવા લાગી અને આમ ફ્રંદન કરવા લાગીઃ

૩૫૪–૩૫૯. તમને, આ ગંગાના શણગારને, કોણ પાપીએ માર્યા ? મારા સુખની ઇર્ષ્યાએ કોણે મને અનાથ કરી મુકી કે જેથી વિયોગનું દુઃખ મને આગના ભડકાની પેઠે બાળે છે, અને ભયંકર વિચારોની અંદર મારે ડુબી જવું પડયું છે ? મારા પ્રિય સ્વામી, હવે તમારે વિયોગે કરીને કમળસરોવર ઉપર હું આનંદ શી રીતે ભોગવી શકીશ ? આપણા બેની વચ્ચે કમળના પાંદડાએ કરીને પણ વિયોગ થતો, તો જાણે તમે પરદેશ ગયા હો એમ મને તેનું દુઃખ સાલતું, ત્યારે હવે તો મૃત્યુએ આપણને આજે કાયમનાં જુદાં પાડયાં છે, માટે હવે મારા દુઃખનો અવધિ ક્યાં આવશે?

૩૬૦–૩૬૫. ફરીવાર પાછો એ પારધિ આવ્યો અને મારા જીવનના સાથી ઉપર નજર કરીને જોવા લાગ્યો ત્યાં તો હાથીને બદલે મારા સ્વામી માર્યા ગયેલા જણાયા, તેથી વેદનાએ કરીને એ બોલી ઉઠયોઃ 'હા, પ્રભુ!' એ ભયંકર માનવીના ભયથી હું પાછી ઉડી ગઈ. પણ મારા સ્વામી માર્યા ગયા તેથી એને પણ દીલગીરી થઈ. એણે એમને ઉપાડીને ચંદ્રપ્રકાશ જેવી રેતી ઉપર મુક્યા. પછી કિનારા ઉપર એ લાકડાં શોધવા ચાલ્યો એટલે ફરીને હું મારા પ્રિય સ્વામી પાસે જઈ બેઠી.

૩૬૬–૩૬૯. ડુસકાં ભરતી ભરતી વિદાયના છેલ્લા શબ્દો હું બોલતી હતી તેવામાં તે પારધિ લાકડાં લેઇને વળી પાછો આવ્યો અને હું ફરી પાછી ઉડી ગઇ. મને જણાયું કે એ પાપી હવે મારા સ્વામીનો અગ્નિસંસ્કાર કરશે, તેથી એમના મૃત દેહ ઉપર આમતેમ આકાશમાં મેં નિરાશાએ ઉડ્યા કર્યું.

૩૭૦–૩૭૩. અને સાચે જ એ પારધિએ પોતાનું ધનુષ અને બાણભર્યું તુંબડું ખોળા પર મુકીને મારા સ્વામીને લાકડાંની ચિતામાં મુક્યા. પછી એમાં અગ્નિ મુક્યો, અને લાકડાંની ચીપાટો આમતેમ ખોશી ઘાલી. મને તો એ અગ્નિ દાવાનળ કરતાં પણ ભયંકર લાગ્યો અને વિચારમાં ને વિચારમાં મારા સ્વામીને શોકભર્યે હૃદયે કહેવા લાગીઃ

૩૭૪–૩૭૮. ઓ પ્રિય સ્વામી, આજ સુધી આપણા મિત્રરૂપ પાણીમાં તમે વાસ કરતા, તે આજે આ શત્રુરૂપ અગ્નિને શી રીતે સહન કરી શકશો ? જે અગ્નિ

Aho ! Shrutgyanam

તમને બાળે છે તેથી હું પણ બળી મરૂં છું, એ અગ્નિ તમે શી રીતે સહન કરી શકશો ? આનંદ અને શોક ઉપજાવનારૂં આપણું પ્રારબ્ધ હજી યે ધરાયું નથી કે આપણને એકવાર એક કર્યા પછી પાછાં ફરી જુદાં કર્યા ? અરેરે ! મારૂં હૈયું લોઢાનું હોવું જોઇએ, નહિ તો એ તમારૂં દુઃખ, ઓ પ્રિયતમ, આમ જોઈ રહે નહિ, પણ તરત જ તમારી ચિતામાં કુદી પડે. આમ દુઃખમાં ને વિજોગમાં હું તમારાથી દૂર રહું એના કરતાં તો એ ભલું કે હું તમારી સોડમાં ચિતા ઉપર સુઉં.

૩૭૯–૩૮૩. આમ શોકના આવેગને કારણે ને નારીસુલભ વીરતાને પ્રભાવે હું સતી થવાના ઠરાવ ઉપર આવી. જે સ્નેહી આત્માની પાછળ એમનું શરીર ચાલ્યું જતું હતું તેમની પાસે હું અગ્નિમાં જઈ પડી; અગ્નિ હવે મને હિમ જેવો ઠંડો લાગવા લાગ્યો, કારણ કે હું મારા સ્વામીની સોડમાં હતી. ફુલમાં જેમ માખી, તેમ હું અગ્નિમાં ડુબી ગઈ, અને એ અગ્નિએ મને મારા સ્વામી હોળી કરી દીધી. જોકે એ રાતીપીળી અગ્નિની શિખા મને બાળતી મારી ચારે બાજુએ રમતી હતી, તોયે પતિના વિચારમાં મને જરા યે દુઃખ થયું નહિ. એમ, મારી સારસિકા, હું સતી થઇને મારા પ્રિય પતિની પાછળ ચાલી નિકળી.

૫ કામના, સાધના અને સિદ્ધિ.

૩૮૪–૩૮૫. (સાધ્વી તરંગવતી આગળ બોલે છેઃ) અમારાં મરણની કથા મારી સખીને હું વર્ણવી રહી કે તરત જ શોકને લીધે ફરી હું મૂર્છા પામી. ફરી જ્યારે મને ભાન આવ્યું ત્યારે ફરીથી એને અચકાતે શબ્દે અને ધડકતે હૈયે કહેવા લાગીઃ

૩૮૬–૩૯૬. ગંગાને કાંઠે હું સતી થયા પછી કૌશામ્બી નગરીમાં ઋષભસેન શેઠના ધનવાન્ અને આબરૂદાર ઘરમાં અવતરી. એક વખતે આ જળતરંગો જોઇ મને એ મારી પૂર્વજન્મ વાર્તા સાંભરી આવી હતી, તેમજ આજે પણ અહીં આ તળાવના ચક્રવાકોને જોઇને મને ફરી બળવાન સ્નેહ–સ્મૃતિ થઈ આવી. આ પ્રમાણે મારા પાછલા જન્મનું પ્રારબ્ધ મને બધું કેમ સાંભરી આવી તાજું થયું અને હું મારા સ્વામીથી મૃત્યુ થયે કેમ વિજોગ પામી, એ બધું મેં તને ટુંકામાં કહ્યું છે. પણ તેં મારા જીવના સોગન આપ્યા છે તે પ્રમાણે, હું મારા પ્રિયને ફરી મળી શકું નહિ ત્યાં સુધી, આ વાત કોઇને કહેતી નહિ. હવે જ્યારે મારી કામના સફળ થશે, ત્યારે જ મને સુખ થશે.

આજ સાત વર્ષથી હું મારા એ સ્નેહીને ભેટવાની આશામાંને આશામાં, મારા માતાપિતાને ખોટી ખોટી આશાઓ આપ્યે જાઉં છે. જો એમાંથી કશું હવે વળશે નહિ તો હૈયાના દુઃખને ટાળવાનો માત્ર એક જ માર્ગ બાકી છે, જે જિનપ્રભુએ જગતના ઉદ્ધારને માટે સાર્થવાહ થઇને બતાવ્યો છે. તે નિર્વાણનો માર્ગ સાધવાને માટે હું સાધ્વી

Aho ! Shrutgyanam

થઈશ. સંસારના સંબંધમાં બંધાવાથી આ જાતનું જે વિયોગનું દુઃખ ખમવું પડે છે, તે દુઃખ ફરી બીજી વાર ન થાય તેવે માર્ગે હું વિચરીશ. સંસારનાં દુઃખની સાથે સાથે જન્મમરણનાં દુઃખ ટાળીને આત્માના સાચા સ્થાનમાં પહોંચવાને માટે હું સાધ્વી થઈશ.

૩૯૭–૪૦૧. (તરંગવતી વળી આગળ બોલે છેઃ) સ્નેહને બળે મારી સખી ઉપર વિશ્વાસ રાખીને મારા દુઃખની બધી વાત મેં એને કહી. એ ભલી સારસિકા પણ મારા ઉપરના સ્નેહને લીધે અને મારા દુઃખની દયા આવવાને લીધે ભારે વિલાપ કરવા લાગી. પછી એ રડતી આંખે બોલીઃ

અરેરે સખી, મારા પ્રારબ્ધમાં આ શી તારા સ્વામીના વિયોગની દુઃખભરી વાર્તા સાંભળવાની ! પૂર્વનાં કર્મ, વખત જતાં પાકીને, કેવાં કડવાં ફળ આપે છે ! પણ બેન, ધીરજ ધર, દેવ તારા ઉપર જરૂર કૃપા કરશે અને તારા એકવારના સ્વામી ભેળી તને કરશે.

૪૦૨–૪૦૩. આવાં પ્રિય આશ્વાસનનાં વાક્યો બોલીને સારસિકાએ મને શાન્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, અને પાણી લાવીને મારી આંસુભરી આંખો ધોઈ નાંખી. પછી અમે કેળોની એ કુંજમાંથી નિકળીને ચાલ્યાં અને જે જગાએ મારી માતા સ્ત્રીઓના સાથને લેઈ આનંદ ઉડાવતી હતી ત્યાં ગયાં.

૪૦૪–૪૦૬. મારી માતા તળાવને કિનારે હતી ને ત્યાં સૌના સ્નાનને માટે વ્યવસ્થા કરતી હતી. હું તેની પાસે ગઈ. મારી આંખો રાતી અને મારૂં મોં ફીક્કું જોઈને તરત જ તે ગભરાએલા અવાજે બોલીઃ—બેટા, તને આ શું થયું ? આ બાગના આનંદમેળામાં તને દુઃખ જેવું શું લાગ્યું ? તારૂં મોં કરમાઈ ગયેલી કમળમાળા જેવું કેમ દેખાય છે ?

૪૦૭–૪૧૦. શોકને લીધે આંસુભરી આંખો લ્હોતાં લ્હોતાં મેં ઉત્તર દીધોઃ–'મા, મારૂં માથું દુખવા આવ્યું છે.' તરત જ મારી મા છળી ઉઠી ને બોલીઃ–'દીકરી, ત્યારે તું ઘેર જા ! હું પણ તારી સાથે જ આવું છું. તને – મારા આખા ઘરના મોતીને – દુઃખભરી દશામાં એકલી શી રીતે મોકલું ?'

૪૧૧–૪૧૪. મારા ઉપરના સ્નેહને લીધે એણે બધી વાતો પડતી મેલીને ઘેર જવાની તૈયારીઓ કરી નાખી, અને નારીમંડળને ધીમે રહીને એણે કહ્યુંઃ 'જ્યારે તમે નાહી રહો અને ઉજાણી જમી રહો, ત્યારે પાછળથી ધીરે ધીરે ઘેર આવજો. કંઈક જરૂરનું કામ આવી પડવાથી હું તો અહુણા જ જાઉં છું. તમે આનંદે કામ પતવજો !' આમ એણે પોતાની આનંદની કામના છોડી દીધી, પણ સ્ત્રીઓને એમના કામમાં વળગાડી રાખી. તેમને આનંદમાં રાખવાને કારણે જ અમારા ઘેર જવાનું કારણ એણે એમનાથી સંતાડી રાખ્યું.

Aho ! Shrutgyanam

૪૧૫-૪૧૬. ચોકીદારોને, વ્યવસ્થાપકોને, ઝનાનખાનાના વ્યંઢળોને તેમના કામની જરૂર પુરતી સૂચનાઓ આપીને પોતાના નાના ટોળા સાથે અને થોડા ચાકરો સાથે મને લેઇને એ સત્વર શહેરમાં આવી.

૪૧૭-૪૧૮. ઘેર આવીને સારસિકાએ મારો શણગાર અને વસ્ત્રો ઉતારી લીધાં ને હું ઘરનાં વસ્ત્રો પહેરીને પલંગમાં સુતી.

૪૧૯-૪૨૨. પછી મારી માતા મારા પિતા પાસે ગઇ અને બોલીઃ-'આપણી દીકરીને લેઇને હું પાછી ઘેર આવી છું. એના માથામાં વેદના થાય છે તેથી એને બહુ ઉઘાડામાં રાખવી સારી નથી. મારે જે સમપર્ણનું ઝાડ જોવું હતું, તે મેં સારી પેઠે અને ફુલે પૂરૂં ખીલેલું જોયું છે, અને નારીમંડળ એમની ઉજાણીના આનંદમાંથી નિરાશ ના થઇ જાય એટલા માટે મારા ઘેર આવવાનું કારણ મેં તેમનાથી છુપું રાખ્યું છે.'

૪૨૩-૪૨૬. મારી માતાને મોંએથી આ સમાચાર સાંભળીને મારા પિતા તો અશાન્તિએ અને ચિંતાએ ગભરાઈ ગયા, કારણ કે એમનો સ્નેહ મારા બધા ભાઇઓ કરતાં પણ મારા ઉપર વધારે હતો. એમણે તરત એક સારા કુળમાં અવતરેલા, ચતુર અને વિશ્વાસપાત્ર, તથા આખા નગરમાં પ્રખ્યાત એવા વૈદ્યરાજને બોલાવી આણ્યા. એ શસ્ત્રવૈદ્યું પણ જાણતા હતા. એમનો હાથ હલકો અને વેદના વિના ક્રિયા કરે એવો હતો. રોગની પરીક્ષા કરવાના અને પછી રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરવાને આશયે એમણે સામે બાજઠ ઉપર બેશીને મને પુછયું:

૪૨૭-૪૨૮. 'બેન, તમને તાવને લીધે કે માથાના દુખાવાને લીધે શરીર ભારે લાગે છે? મને ખુલ્લું કહો જેથી ઉપચાર થઇ શકે. આજ સવારમાં શું ખાધું હતું? આથેલું બરાબર પચી ગયું છે? ગઇ રાત્રે ઉંઘ બરાબર આવી હતી?'

૪૨૯. મારે બદલે સારસિકાએ જ ઉત્તર આપ્યો અને મેં સવારમાં શું ખાધું હતું અને અમે બાગમાં કેમ ગયાં હતાં એ બધું વર્ણવી બતાવ્યું; પણ મારા પાછલા અવતારના અનુભવની વાત ટાળી દીધી.

૪૩૦-૪૩૭. અનેક પ્રશ્નો પુછીને ચિકિત્સા કર્યા પછી વૈદ્યરાજે મારાં માબાપને કહ્યું: 'તમારી દીકરી માંદી દેખાય છે, એટલું એ જ. બાકી ચિંતા કરવા જેવું કશું નથી. કારણ કે, જો ખાધા પછી તરત જ તાવ ચઢે તો એનું કારણ સ્નેહ હોય છે અને એને કફ કહે છે. પચનક્રિયા ચાલતી હોય તે વેળાએ જો તાવ ચઢે તો એનું કારણ બીજું છે ને તે પિત્ત છે, પણ જો પચન થઇ રહ્યા પછી તાવ ચઢે તો તે વખતે વાતને કારણે પણ હોય. જો ત્રણે કારણો એકઠાં થયાં હોય તો એમાં અનેક રોગ હોય, અને એવા ત્રિદોષમાં બે ત્રણ લક્ષણ દેખા દે છે. બીજા એક પ્રકારનો તાવ હોય છે એને અકસ્માત્જ્વર કે બેહજ્વર કે સ્વપ્નજ્વર કહે છે, તે સોટી કે ચા-

Aho ! Shrutgyanam

બુકના ફટકાથી, કે હથિયારના ઘાથી કે ઝાડના પડવાથી કે એવા જ કારણથી આવે છે. તમારી દીકરીના સંબંધમાં તાવ નક્કી કરવામાં એવાં કોઈ લક્ષણ દેખાઈ આવતાં નથી, તેથી તમારે કશી ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. એ નીરોગ છે. ગાડીના આચકાથી એ હાલી ગઈ છે અને બાગમાં ફરવાથી થાકી ગઇ છે એટલે અત્યારે એ નરમ છે ને તાવ જેવું લાગે છે, પણ એ તો માત્ર થાક જ છે. પણ વખતે એને ભીતરની ચિંતા પણ હોય અને એ કોઇ ભારે શોકને કારણે થઇ હોય.'

૪૩૮–૪૪૧. મારા સંબંધમાં મારાં માબાપને વૈદ્યરાજે સાચું જ કહ્યું હતું, અને જ્યારે એ ઉઠ્યા ત્યારે એમને માન આપવાને માટે હવેલીના દરવાજા સુધી એ એમને વળાવવા ગયાં. પાછલે પહોરે મારી માતાએ મારા શોકબળ્યા હૃદયને ખાવાનો આ-ગ્રહ કર્યો ને મારે કંઈક ખાવું પડયું. એટલામાં બાગમાં ગએલું નારીમંડળ પાછું આવ્યું અને તેમને સ્નાનમાં અને ઉજાણીમાં કેવો આનંદ આવ્યો એનું વર્ણન કરવા મંડયું. રાતે પથારીમાં ઉઘાડી આંખે આમતેમ મેં આળોટચા કર્યું; પણ રાત તો જાણે કેમે કરી જાય નહિ તેવી લાગી.

૪૪૨–૪૪૩. સવાર થતાં, જે જુવાનોના હૃદયમાં આગલે દિવસે મને જોઇને મદનનાં બાણ વાગ્યાં હતાં, એવા સેંકડો જુવાનોના પિતા મારું માગું કરવાને મારા પિતા પાસે આવવા લાગ્યા. ગમે તેવા એ આબરૂદાર હશે, પૈસાદાર હશે, પણ એ બધાનાં માગાં મારા પિતાએ પાછાં વાળ્યાં, કારણ કે કોઈની નૈતિક કે ધાર્મિક યોગ્યતા એમની નજરમાં બેઠી નહિ.

૪૪૪–૪૫૧. પણ પછીથી એ પાછા વાળેલા ઉમેદવારોનાં જુદા જુદા પ્રકારનાં રૂપગુણની વાતો સાંભળીને મારા પાછલા અવતારની કથા પાછી મને યાદ આવી ને આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા માંડી. જેમ જેમ એ સ્મૃતિમાં હું ડુબતી ગઇ, તેમ તેમ ખાવું પીવું હું ભૂલતી ચાલી. માત્ર મારાં માતાપિતાને અને સગાંસંબંધીને રીઝવવાને ખાતર જ વેદનાભર્યે હૈયે પણ કંઈક ખાતીપીતી કે ઓઢતીપ્હેરતી. જો જીવનના તરંગ મને મારે રસ્તે દોરી જાય નહિ, તો એ તરંગ ઉપર મારો જીવ શી રીતે ચોંટે? સમપર્ણના કુલવાસના તરંગ જો આકળા થઇને સ્નેહને નચાવે, તો પહેલાં ગમે એટલું સુખ આપતા હોય, પણ આજે મને ણાણની પેઠે કેમ ન વાગે? ચંદ્રનાં કિરણો જો મદનનાં બાણ થઇને મારી છાતીમાં ભોંકાય તો મને શી રીતે સુખકર લાગે? ગમે તો પુલમાંથી અમૃત ઝરે, ગમે તો શાન્તિ આપતો વરસાદ પડે, ગમે તો સવા-રમાં ઝાકળ પડે, પણ મારે મને તો એ સૌ જાણે અંગાર ઝરતો હોય એમ લાગતું. દુકાળમાં જે બધું બીજી વેળાએ સુખ આપે, તે અત્યારે મારા સ્નેહી વિના મને દુઃખ આપતું હતું.

૪૫૨–૪૫૪. ગુરૂજનોના ઉપદેશ અનુસારે મેં મારી કામના સિદ્ધ કરવાને માટે

Aho ! Shrutgyanam

કઠણ તપસ્યા કરવી શરૂ કરી. એ તપસ્યા એકસોને આઠ આચામ્લ[૧] કરવારૂપ હતી. મારાં માબાપે એ વ્રત કરવાની સમ્મતિ આપી. કારણ કે આવા વ્રતથી દુર્ભાગ્ય ટળે છે અને સૌભાગ્ય વધે છે. મારી મનઃકામનાની તો એમને ખબર જ નહોતી; તેથી જેમ જેમ હું સુકાતી ગઈ તેમ તેમ એમને લાગતું ગયું કે એ તો વ્રતને કારણે એનું શરીર સુકાતું જાય છે. મારી કામના સિદ્ધ નથી થતી તેથી આ શરીર સુકાય છે એની એમને શી રીતે ખબર પડે?

૪૫૫–૪૬૩. મારી આંતરિક વેદનામાં મને અકસ્માત્ એક નવીન વિચાર સ્ફુરી આવ્યો અને તે અનુસારે મેં કેટલાંક ચિત્રપટ આલેખ્યાં. મારા પાછલા અવતારમાં મારા સ્વામી સાથે રહીને મેં જે અનુભવ લીધો હતો, તે પ્રકટ કરવાને વસ્ત્રપટ ઉપર સુંદર પીંછી વડે અનેક ચિત્રો મેં આંકયાં. અમે એકઠાં સ્નેહે કેમ રહેતાં, કેમ ચરતાં, મારા સહચરને કેમ બાણ વાગ્યું, પારધિએ કેમ એમને અગ્નિસંસ્કાર દીધો, હું પોતે તેમની પાછળ કેમ સતી થઈ; એ બધા દેખાવોનાં મેં ચિત્રો ચીતર્યાં. વળી ગંગા, ને તેની પાસેનું ભર્યું તળાવ, ને નદીનાં બળવાન મોજાં, ને તેના ઉપરનાં સૌ જળપક્ષીઓ, ને તેમાં યે વળી ખાસ કરીને ચક્રવાકો—એ સૌનાં પણ ચિત્રો આંકયાં. વળી હાથી ને તેની પાછળ પડેલો ધનુર્ધારી પારધિ પણ ચીતર્યો. કમળતળાવ ફુલે ખીલેલું અને વિવિધ ઋતુનાં ખીલેલાં ફુલોએ લચકાતાં વિશાળ ઝાડવાળું વન પણ ચીતર્યું—અને એ જુદાં જુદાં ચિત્રની ચિત્રમાળાની સામે કલાકોના કલાકો બેશીને મારા હૈયાનો હાર જે ચક્રવાક તેના સામું એકીટશે નિહાળી રહેતી.

૪૬૪–૪૬૬. એવે કાર્ત્તિકી પૂર્ણિમા આવી, એ કૌમુદીપર્વ તરીકે મનાય છે. તે પર્વને મોટા આનંદનો દિવસ ગણવામાં આવે છે. હિંસક ધંધા કરનારાઓનાં હાટ બંધ રહે છે અને કષ્ટ કરીને આજીવિકા કરનારાઓને વિશ્રાંતિ મળે છે. ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યો તપ, જપ, દાન, પુણ્ય આદિ કરીને પોતાના જન્મને સફળ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

૪૬૭–૪૭૨. એ દિવસે મેં પણ મારાં માતાપિતાની સાથે ઉપવાસ કર્યો. સંધ્યાકાળે ચાતુર્માસિક પ્રતિક્રમણ કરીને બધા આત્માઓની સામે જાણેઅજાણે થએલા અપરાધ માટે મનોભાવે ક્ષમાપ્રાર્થના કરી. સવાર થતાં મેં ઉપવાસનું પારણું કર્યું અને પછી મારી હવેલીની અટારીએ ચઢીને આનંદી નગરની શોભા નિહાળવા લાગી. કળાકુશળ કારીગરોએ ચીતરેલા થાંભલાઓ વડે હવેલી આકાશ સુધી ઉંચી શોભી રહી હતી. મુખ્ય દરવાજા ઉપર પાણીએ ભરેલા સોનાના કળશ મુકવામાં આવ્યા હતા, જે જાણે દાનની ઘોષણા કરતા હોય તેવા દેખાતા હતા; અને એથી લોક જાણી લેતા કે આ હવેલીમાં રહેનાર ગૃહસ્થ પુષ્કળ દાન કરનાર છે અને ખરેખર તે દિવસે અમારે ત્યાં પુષ્કળ જ દાન

---

૧ દિવસમાં એક જ વાર અને તે પણ માત્ર લુખું સૂકું અન્ન જમવું તેને જૈનધર્મમાં આચામ્લ અથવા આયંબિલ વ્રત કહ્યું છે.

Aho ! Shrutgyanam

કરવામાં આવ્યું. સોનું, ચાંદી, ગાય, કન્યા, ભૂમિ, શયન, આસન આદિ જેને જે જોઇતું હતું તેને તે આપવામાં આવ્યું.

૪૭૩–૪૭૬. તેની સાથે નગરમાં જેટલાં જૈનચૈત્યો (મંદિરો) હતાં તે પણ ખૂબ શણગારવામાં આવ્યાં અને સુવ્રતી સાધુસંતોને સ્વીકારવા લાયક વસ્ત્ર, પાત્ર, ભોજન, શયન, આસન આદિ વસ્તુઓનું પણ સદ્‌ભાવપૂર્વક દાન કરવામાં આવ્યું. મંદિરોમાં વિરાજમાન જિનેશ્વરદેવની મૂર્તિઓ આગળ સોના અને રત્નનાં ભેટણાં મુકયાં.

૪૭૭–૪૮૦. દાનનું સદા ફળ મળે છે; સારા દાનનું સારૂં ને નબળાનું નબળું. જ્ઞાની અને તપસ્વી સાધુઓને દાન દીધાથી હમેશાં સારૂં ફળ મળે છેઃ એ વડે આ જીવનનાં દુઃખ ટળે છે ને પેલા જીવનમાં સારે ઘેર જન્મ મળે છે, જેથી આત્માની ઉન્નતિ કરવાનો અવસર મળી શકે છે. સંતપુરૂષોની આ રીતે દાન વિગેરે દ્વારા કરેલી સેવાથી નિર્વાણનો માર્ગ સહજે જડી આવે છે.

૪૮૧–૪૮૩. પણ જો રાજાના શત્રુને, ચોરને, જુઠ્ઠાને અને વ્યભિચારીને દાન અપાય તો તેનાં ફળ ખોટાં પમાય. આ પ્રકારે દાનનો વિવેક કરી અમે અમારે ઉદાર હૃદયે માત્ર આપણા ધર્મના સાધુઓને જ નહિ, પણ બ્રાહ્મણો અને ભિક્ષુકો વગેરે બીજા પણ બધા પ્રકારના દાનાર્થીઓને પુષ્કળ દાન આપ્યાં. ટુંકામાં કૌમુદીપર્વ એ અમારે માટે તો પૈસાની કોથળી છોડી મુકવાનો, દાન આપવાનો અને પવિત્રતા પાળવવાનો મહાન્ દિવસ હતો.

૪૮૪–૪૮૭. સાંજ થઈ અને મેં નગરની ઉંચીનીચી છબિ નિહાળવા માંડી; સૂર્યભગવાને પોતાનાં કિરણની જાળ સંકેલી લીધી ને પોતે અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેમની સવારની રાણી પ્રભાતદેવીની સાથે રહીરહીને એ કંટાળી ગયા હતા ને દીક્ષા પઠી ગયા હતા અને સાંજની રાણી સંધ્યાદેવી પાસે તેના શાન્તિનગરમાં જઇ રહ્યા. લોક એમ પણ કહે છે કે આકાશના આટલા લાંબા પ્રવાસને લીધે થાકયાથી રાતાં–સોનેરી–કિરણોની–માળા–પહેર્યા વીરની પેઠે ધરતીમાતાને ચરણે લીન થઇ ગયા, અને પછી અંધારેવીંટી રાત્રિએ સૌ જીવનને પોતાની અંદર વીંટી લીધાં.

૪૮૮–૪૯૧. હવે, અમારા ઘરના મુખ્ય દરવાજા આગળ જે એક સુંદર આંગણું આવેલું હતું તે અમારી હવેલીનો અને ખરી રીતે તો આખા રાજમાર્ગનો શણગાર ગણાતું. એ આંગણામાં અતિ મૂલ્યવાન્ તપ્સીમાં જડીને મેં મારી છબિઓ લોકોને જોવાને માટે મુકી, અને એની સંભાળ રાખવાને મારા સુખદુઃખની ભાગિયેણ, મારી ભલી સખી સારસિકાને પાસે ઉભી રાખી, એવી કામનાથી કે પૂર્વજન્મના સ્વામી, જે જરૂર તે વખતે મનુષ્યજન્મમાં આવ્યા હતા, તેમને ખોળી કઢાય. મારાં ઘરનાં કે બહારનાં માણસોમાં, મર્મ જાણી લેવામાં ને પરીક્ષા કરવામાં એના જેવું કોઇ ચતુર નહોતું. મેં એને કહી રાખ્યું હતું કેઃ

Aho ! Shrutgyanam

૪૯૨–૫૦૫. 'માણસના અંતરને તેના શબ્દો ઉપરથી અને હાવભાવ ઉપરથી કેમ પારખી કાઢવું એ તું તો સારી રીતે જાણે છે. તેથી મારા જીવનને સુખી કરવાને માટે કહેવું સાંભળઃ જો મારા તે વખતના સ્વામી આપણા નગરમાં જ જન્મ્યા હશે તો તો બીજા બધા લોકની પેઠે એ પણ ફરવા જરૂર આવશે અને આ ચિત્રો જોશે, અને જોશે ત્યારે અમારો પાછલો ભવ યાદ આવશે. કારણ કે જે માણસ સુખ-દુઃખમાં સ્નેહી હોય છે, તેણે ગમે એટલો લાંબો વિજોગ સહ્યો હશે તો ય એને એવાં ચિત્રો ઉપર આંખ પડતાંની સાથે જ બધું યાદ આવે છે, અને હૈયામાં છુપાઈ રહેલો ઉભરો આંખમાં તરી આવે છે. અસંસ્કારી માણસની આંખ કઠણ હોય છે, મિત્રની આંખ ખુલ્લી અને શુદ્ધ હોય છે, સાચા માણસની આંખ દૃઢ હોય છે, બેદરકારી માણસની આંખ ઢીલી હોય છે; દયાળુ માણસ બીજાનું દુઃખ જુએ છે ત્યારે એને દયા ઉપજે છે, અને જ્યારે એ પ્રસંગ એના પોતાના જ જીવનનો અનુભવ હોય છે, ત્યારે તો એથી યે વધારે એને લાગી આવે છે! ત્યારે તો જાણે એની છાતીમાં બાણ વાગ્યું હોય એમ એને લાગે છે! વળી લોક કહે છે કે જેને પાછલો ભવ યાદ આવે છે એ ગમે એટલો બળવાન હોય તો ય મૂર્છા પામે છે. તેથી મારા સ્વામીને પોતાના પાછલા ભવનું શોકભર્યું સ્મરણ આ ચિત્રોથી જાગશે કે તરત જ મૂર્છા પામશે. પછી જ્યારે એમને ભાન આવશે ત્યારે હૃદયે અને આંસુભરી આંખે કોણે આ ચિત્રો ચીતર્યાં એમ અધીરાઈથી પુછવા માંડશે. ત્યારે તારે ખાત્રીથી માનવું કે એ જ મારા ખોવાયલા ને મનુષ્યયોનિમાં હાલ અવતરેલા સ્વામી છે. તેમનો દેખાવ અને હાવભાવ તું ધ્યાન દેઈને નિહાળી લેજે અને એમનું નામઠામ જાણી લેજે અને પછી બધી વાત મને સવારમાં કહેજે. અહા! એમને ફરીથી મળીને મારું બધું દુઃખ વામીશ અને એમને ભેટીને મારો સ્નેહ તાજો કરીશ! પણ અરેરે! જો એ ના જડ્યા તો! મારે સાધ્વી થઈને નિર્વાણને માર્ગે ચાલવા નિકળી પડવું. સ્વામી વિના અને છેવટની સીમાએ જલદી પહોંચવાની આશા વિના જીવતર ગાળવું એમાં જ નવા નવા અવતાર ધરવાનું અનંત દુઃખ છે.'

૫૦૬–૫૦૮. એમ પતિ સાથે ફરી સંજોગ થાય એ કામનાએ મેં સારસિકાને બહુ બહુ સૂચનાઓ આપી ને પછી ચિત્રો સાથે એને વિદાય કરી. અને હવે તો સૂર્ય પૂરેપૂરો આથમી ગયો હતો અને સૌને ઢાંકી દેનારી રાત્રિ આવી હતી. આપણા ધર્મ પ્રમાણે પર્વને દિવસે હમેશના સુવાનાં ખંડમાં સુવાને બદલે પોષધ લેવાના ખંડમાં જમીન ઉપર જ સૂવું જોઇએ. તે રાત્રે રાત્રિજાગરણ કરવું જોઇએ અને પ્રભુનું ધ્યાન ધરવું જોઇએ; એ પ્રમાણે હું પણ પોષધ લેવાના ખંડમાં ગઈ અને મારાં માબાપ સાથે જિનપ્રભુની સ્તુતિ-વંદના કરીને દૈવસિક અને ચાતુર્માસિક પાપ-માંથી મુક્ત થવા માટે પ્રતિક્રમણ કર્યું.

૫૦૯–૫૧૨. એ બધું કરી રહ્યા પછી હું સ્થિરભાવે સોંય ઉપર ઊંઘી ગઈ.

Aho ! Shrutgyanam

એ ઉંઘમાં મેં, જાણે હું પર્વત ઉપર ચઢીને ભમતી હોઉં, એવું સ્વપ્ન જોયું. જ્યારે હું જાગી ત્યારે મેં મારા પિતાને પુછ્યું કેઃ–'આવા સ્વપ્નનું ફળ શું ?'

૫૨૩–૫૨૩. ત્યારે મારા પિતાએ ઉત્તર આપ્યોઃ–'સ્વપ્નશાસ્ત્ર પ્રમાણે એવું સ્વપ્ન સદ્‌ભાગ્ય સૂચવે છે. સ્વપ્નવડે માણસનો આત્મા સદ્‌ભાગ્ય કે દુર્ભાગ્ય, આનંદ કે શોક, જીવન કે મરણ આગળથી જાણી શકે છે. કાચું માંસ, લોહીભર્યા ઘા, હાથ પગ ભાંગવો, વેદનાની ચીસ, અને આગનો ભડકોઃ એવાં એવાં સ્વપ્ન નઠારા ફળની સૂચના આપે છે; પણ હાથી ઉપર કે બળદ ઉપર કે મહેલ ઉપર કે પર્વત ઉપર કે દૂધાળા ઝાડ ઉપર ચઢવું એ આવતા ભાગ્યની સૂચના આપે છે. અને સ્વપ્નમાં સમુદ્ર કે નદીને જે ઓળંગી જાય છે તેનાં દુઃખ નિશ્ચય ટળે છે. વળી જાતિ ઉપર પણ ઘણો આધાર રાખે છેઃ કોઇને સ્વપ્નમાં નરજાતિની કે નારીજાતિની વસ્તુ મળે કે ખોવાય તો ધારેલો લાભ કે હાનિ થાય. ટુંકામાં માણસ જે સારાની આશા રાખે છે કે જે નઠારાથી ડરે છે તે સ્વપ્ન ઉપરથી જાણી શકાય છે. અને સ્વપ્નમાં ફળવાનાં ફળ કયારે ફળે છે એ સ્વપ્નના સમય ઉપરથી નક્કી થાય છેઃ જો સ્વપ્ન સમીસાંજે ઉંઘ આવતા જ આવે તો તેનું ફળ છ મહિને ફળે, જો મધ્યરાતે આવે તો તેનું ફળ ત્રણ મહિને ફળે, જો બ્રાહ્મમુહૂર્ત એટલે કે ગાયો ચરવા નિકળે તે સમયે સ્વપ્ન આવે તો દોઢ મહિને ફળે અને જો સવાર થતાં આવે તો તરત ફળે. છેવટે કહેવાનું એટલું જ કે સારે શરીરે આવેલાં સ્વપ્નો જ ભવિષ્ય સૂચવે છે. પણ એથી વિરૂદ્ધનાં સ્વપ્નોનું ફળ કંઈ જ નથી. જ્યારે કન્યા પર્વત ઉપર ચઢ્યાનું સ્વપ્ન જુવે ત્યારે ધાર્યો પતિ મળે, અને બીજાને એવું સ્વપ્ન આવે તો ધાર્યું ધન મળે. મારી દિકરી! સાત દિવસની અંદર તારૂં સદ્‌ભાગ્ય ખુલશે.'

૫૨૪–૫૨૮. મારાં પિતાનાં આ વચનથી મને વિચાર ઉઠ્યો કે મારા હૈયામાં જેને માટે કામના છે, તેના સિવાય બીજા પુરૂષ સાથે મારાથી રહી શકાય નહિ. મારી ગુપ્ત કથા તો મારાં માબાપથી સંતાડી રાખવાનો મેં ઠરાવ કર્યો. તેથી સારસિકાની વાટ જોતી આખી રાત હું ત્યાં પોષધશાળાના ખંડમાં બેસી રહી અને પછી વિચારમાં ને વિચારમાં જિનપ્રભુનું ધ્યાન ધરતી બિછાનામાંથી ઉઠી ઉભી થઈ અને રાત્રિ પ્રતિક્રમણ કર્યું. સૂર્યોદય થયા પછી દાતણ કર્યું ને ત્યાર પછી મારાં માબાપથી છુટી પડીને ધીરે ધીરે ઉપર ચાલી ગઈ.

૫૨૯–૫૩૨. પછી અમારી હવેલીની અગાશી ઉપર હું ચઢી, છેક એની ફરસ ઉપર સુંદર ચિત્રો ચીતર્યાં હતાં અને તેમાં મૂલ્યવાન હીરા મોતી જડયાં હતાં. મારૂં તુટી પડે એવું શરીર માત્ર આશાને લીધે જ ટટાર ચાલી શકતું હતું. એવામાં સૂરજ ઉગ્યો, એનાં કિંશુકપુલના જેવાં લાલ કિરણો પૃથ્વી ઉપર પથરાઈ રહ્યાં અને પછી દૂર દૂર સુધીની પૃથ્વી કેશર રંગે રંગાઇ ગઇ. સર્વ જગતને એણે જગાડયું અને રાત્રે બીડાઇ ગયેલાં કમળોને ખીલવ્યાં.

Aho ! Shrutgyanam

૫૩૩–૫૩૪. એવે સારસિકાએ પણ દેખા દીધી. ઉતાવળે ઉતાવળે એ મારી પા સે આવી અને સ્નેહભરી દૃષ્ટિએ એણે મને આવતાની સાથે જ હૈયા સાથે ચાંપી લીધી પછી આનંદી મ્હોંએ કૃતેહ મળ્યાના મને સમાચાર આપ્યા. એના બોલમાં જ કંઈક અનેરી મિઠાશ હતી. એણે હાંફતે હાંફતે કહેવા માંડયું:

૫૩૫–૫૩૬. 'બહુ દિવસથી ખોવાયલા તારા સ્વામી જડ્યા છે. વાદળાં વિનાની શરદૃઋતુની રાત્રિનો ચંદ્ર જાણે પ્રકાશતો હોય એવું એમનું મુખ પ્રકાશે છે. એને હવે ધીરજ ધર, તારી આશા હવે થોડા જ વખતમાં ફળીભૂત થશે.'

૫૩૭–૫૩૮. આ શબ્દો સાંભળ્યા કે તુરત જ હું તો સુખના વરસાદમાં નવાઈ ગઇ, મહાનંદે સારસિકાને ભેટી પડી. પછી મેં પુછ્યું: 'એ વહાલી સખી, મારા સ્વામીનું સ્વરૂપ તો અત્યારે ફરી ગયું હશે, તો ય તેં એમને શી રીતે ઓળખી કાઢ્યા?'

૫૩૯–૫૬૨. ત્યારે એણે ઉત્તર આપ્યો: "પ્રિય સખી, કેવી રીતે તારા સ્વામી જડી આવ્યા તે વિગતવાર કહું, તું સાંભળ. તેં ચોકસી રાખવાની જે જે સૂચનાઓ સંધ્યાકાળે આપી હતી, તે સાંભળી લેઈ હું છબિઓ લઈ ચાલતી થઈ. હું એ છબિઓ ચોતરા ઉપર ગોઠવી રહી તેવે સમયે, રાત્રિએ ખીલતાં પદ્મનો મિત્ર જે ચંદ્ર તે ઉગ્યો. પ્રકાશને ફેલાવતો રાત્રિનો પ્રિયજન, કામદેવનો વહાલો, એ ચંદ્ર ધીરે ધીરે ઉપર ચઢવા લાગ્યો. સરોવરના જળ પર જેમ ખીલેલું કમળ તરે તેમ એ આકાશપટમાં ખીલીને તરવા લાગ્યો. તેવે રાજમાર્ગ ઉપર સુંદર ગાડીઓમાં બેશીને ધને મદમત્ત નગરજનો જાણે રાજા હોય તેમ ફરવા નિકળ્યા. રાતની શોભા જોવાને આતુર સ્ત્રીઓ ગાડીઓમાં બેશી નિકળી. પગે ચાલતા જુવાન પુરૂષો જુવાન સ્ત્રીઓ સાથે હાથેહાથ મીલાવીને હૈયેહૈયાં મિલાવી આમ તેમ ચાલતા દેખાયા. આનંદે ઘેરાયલાં લોકનાં ટોળા સામે આવતાં ટોળામાં મળી જતાં ને પછી પાછાં વળી સાથે ચાલતાં. ટુંકામાં, ચોમાસામાં પાણીનો પ્રવાહ નદીનું રૂપ ધારણ કરીને જેમ સમુદ્ર તરફ વહે છે, એમ રાજમાર્ગ ઉપર લોકનો પ્રવાહ વહેવા માંડયો. જે ઉંચા હતા, તે સહજે જોઇ શકતા, પણ જે નીચા હતા તેમને પગની આંગળીઓનાં ટેરવાં ઉપર ઉંચું થવું પડતું. ઘણા ભીડમાં ભચડાતા અને ખાસ કરીને જાડા તો એથી ચીસો પાડતા. રાત કેમ ચાલી જાય છે એની કેટલાક માણસો પોતાના ફરવા આગળ પરવા કરતા નહોતા, પણ કેટલાક પોતાના ફાનસમાં અર્ધ ઉપર બળી ગએલી દિવેટો તરફ આંખ રાખ્યા કરતા; અને રાત જેમ જેમ જતી ગઇ તેમ તેમ લોકની આંખ ઉંઘે ઘેરાતી ગઇ; અને તેમની આતુરતા ઓછી થતી ગઇ; તેથી ભીડ પણ ઓછી થતી ગઇ; અને આખરે થોડા જ લોકો છબિઓ પાસે આવવા લાગ્યા. પણ હું લોક તરફ અને વખત જોવાને દીવા તરફ જોતી હતી, તેવામાં અકસ્માત્ સરખી વયના પોતાના મિત્રોના ટોળા વચ્ચે ચાલતો એક યુવાન પુરૂષ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને છબિઓ જોવા લાગ્યો. કાચબાના પગ જેવા એના પગ મૃદુ હતા, પગની પિંડીઓ ઘાટદાર હતી, એની જાંઘો મજબુત હતી, એની છાતી સપાટ વિશાળ અને

Aho ! Shrutgyanam

માંસ ભરી હતી, તેના હાથ લાંબા સ્થૂલ અને બલવાન હતા. પોતાના મિત્રોના મુખને કમલ-કુલની પેઠે ખીલાવતો અને તેમની વચ્ચે ચાલતો જાણે બીજો ચંદ્ર આવ્યો હોય એમ એ ચંદ્રથી યે વધારે સુંદર શોભતો હતો. એની જુવાનીની સુંદરતા અને મૃદુતા એવી તો ભવ્ય હતી કે જુવાન સ્ત્રીઓ એને સ્નેહથી જોઇ રહેતી. ખરેખર એવી તો એકેય સ્ત્રી નહીં હોય જેના હૃદયમાં આ પુરૂષ પેશી ન શકે. લોક તો બોલવા લાગ્યા કે ગમે તો એ દેવલોકનો પુરૂષ હોવો જોઇએ કે ગમે તો એ પોતે જ એકાદ દેવ હોવો જોઇએ. એ છબિઓને થોડી વાર જોઈ રહ્યો અને પછી એમાં પ્રકટ થતી ઉત્તમ કળાનાં વખાણ કરતો બોલ્યોઃ

૫૬૨–૫૭૬. 'અહીં આ રેતીના બે કિનારા વચ્ચે નીચાણમાં વહેતી ને ભમરા ઉઠાવતાં મોજાંવાળી ચંચળ ગંગાને કેવી સુંદર ચીતરી છે! કમળભર્યા તળાવવાળું અને વિવિધ ઝાડોથી ઉંચુંનીચું દેખાતું આ વન કેવું સુંદર છે! વળી શરત્, શીત, વસંત, ગ્રીષ્મ વગેરે ઋતુઓ વનફળ અને વનકુલ વડે કેવી આબેહુબ બનાવી છે! અરે, અને આ બે સ્નેહને પાંજરે પુરાયલાં ચક્રવાક જીવનના સમસ્ત પ્રવાહમાં કેવાં સુંદર રીતે એક બીજાની સાથે જડાઈ ગયાં છે! અહીં તેઓ પાણી ઉપર સાથે તરે છે, તહીં રેતીના કિનારા ઉપર સાથે આરામ લે છે, પણે આકાશમાં સાથે ઉડે છે અને વળી પણે કમળકુલોની વચ્ચે સાથે જ બેસે છે; સદા અને સર્વત્ર તેઓ એક બીજા સાથે અચળ સ્નેહમાં કેવાં જડાઈ રહ્યાં છે! ચક્રવાકની ગરદન ટુંકી ને સુંદર છે અને એનો રંગ કિંશુક કુલના જેવો લાલ ચળકે છે. વળી મૃદુ અને ટુંકી ગરદનવાળી ચક્રવાકી તેના રંગને લીધે કોરેંટ કુલના જેવી લાગે છે. અને એ ચક્રવાકની પાછળ કેવી ચાલે ચાલી રહી છે. આ હાથી પણ કેવો સુંદર ચીતર્યો છે! એ એની નાતના મુખી જેવો લાગે છે અને ઘાડા વનમાં પોતાનો માર્ગ કરવાને માટે ઝાડનાં ડાળ તોડી પાડતો ચાલે છે. નદીમાં નાહવાને લોભે હવે તે નીચે ઉતરે છે. હવે અહીં એના ભવ્ય શરીરને લેઇને એ પાછો નિકળે છે. ત્યાં તે શિકારી એના ઉપર બાણ તાકે છે. પહોળે પગે ઉભો રહીને એ ધનુષ ઉપર બાણ ચઢાવીને કાન સુધી ખેંચે છે. પછી બાણ છોડે છે–આ પણ બહુ સુંદર ચીતર્યું છે–પણે ડાંગરનાં કણસલાં જેવા કે કમળના તંતુ જેવા રાતાશ રંગે ચળકતો ચક્રવાક ઉડે છે અને એ બાણ એને વાગે છે. અરે જુઓ, આ ચક્રવાકી સંતાપને લીધે વિલાપ કરે છે, કારણ કે પારધિએ તેના પતિના જીવનનો અને સ્નેહનો નાશ કર્યો! એ પોતાના સ્વામીની પાછળ પડે છે અને અનંત વેદનામાં બળી મરે છે. ખરેખર! આજના ઉત્સવમાં જે કંઇ જોવા જેવું છે એમાં આ ચિત્રો સૌથી સુંદર છે; પણ આ ચિત્રોની બધી હારને અનુક્રમે જોવી જોઇએ.'

૫૭૭–૫૮૫. આમ બોલતાંની સાથે જ એ સુંદર પુરૂષ ચિત્રો સામે આશ્ચર્યથી જોઇ રહ્યો હતો એટલામાં બેભાન થઈ ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યો. વાંસ ઉપર બાંધેલી ધજાની દોરી કપાતાં જેમ ધજા ધબ દઇને જમીન ઉપર પડી જાય એમ એ ઢળી

Aho ! Shrutgyanam

પડ્યો. એના મિત્રો તો ચિત્રો જોવામાં એવા લીન થઈ ગયા હતા કે એ પડ્યો એની પણ ખબર એમને તરત તો ના પડી. ખબર પડી કે તરત જ એમણે એને ઉપાડી લીધો અને એને જાણે ચિત્રોએ જ બેભાન કર્યો હોય એમ એથી દૂર ખુલ્લી હવામાં લઈ ગયા. વખતે એ જ સુંદર પુરૂષરૂપે તારો ચક્રવાક હોય અને છેવટે મારી સખીની કામના સિદ્ધ થાય એ ઉત્કંઠાએ હું પણ પાછળ પાછળ ગઈ. અને ખરેખાત ! જ્યારે એને ભાન આવ્યું, ત્યારે રડતી આંખે ડુસકાં ખાતો ખાતો એ બોલ્યોઃ–

૫૮૬–૫૮૮. 'ઓ મારી વ્હાલી ! મારા આલિંગ ના આનંદ તારી કાળી ચકચકતી આંખો લેઇને અત્યારે તું ક્યાં હશે ? એકવાર જ્યારે આપણે ગંગાનાં મોજાં ઉપર ચક્રવાકજન્મમાં રમતાં હતાં, ત્યારે તું મારા સ્નેહનો બંધનો હતી; પણ અત્યારે તારા વિના હું ગાંડો થઈ ગયો છું. તું સ્નેહની ધજાની પેઠે બધે મારી પાછળ પાછળ આવતી અને છેવટે મૃત્યુમાં પણ તું મારી પાછળ આવી.'

૫૮૯–૫૯૪. લાજ છોડીને આંસુભરી આંખે એ વિલાપ કરતો હતો અને ઉપરથી નીચે સુધી શોકની મૂર્ત્તિ જેવો થઈ રહ્યો હતો ત્યારે એના મિત્રો એને ઠપકો આપવા લાગ્યાઃ 'આમ શોક કર ના, શું તારું ભાન ગયું છે ?' એણે એમને ખાત્રી આપી કે 'મારું ભાન ગયું નથી.' ત્યારે વળી એમણે પુછયુંઃ–'ત્યારે તને થયું છે શું ?' અને પછી એણે એમને ઉત્તર આપ્યોઃ 'હું એ બધી વાત તમને કહીશ, પણ તમે છાની રાખજો ! આ ચક્રવાકોની કથા જે અહીં આ અનેક ચિત્રોમાં ચીતરી છે તે મારા પોતાના પાછલા ભવની કથા છે.' એમણે પુછયું કે એ શી રીતે હોઈ શકે ? અને વળી ચકિત થઇને પુછયું કે પાછલા ભવની કથા તને યાદ શી રીતે આવી શકે ? ત્યારે તેણે દરેક ચિત્ર કેવી રીતે પોતાના પાછલા ભવની સાથે બંધબેસતું આવે છે એનું ધીરે ધીરે વર્ણન કરી બતાવ્યું અને પછી છેવટે કહ્યું:

૫૯૫–૬૦૩. 'પારધિના બાણથી મારો જીવ તો ચાલ્યો ગયો, તેથી મારી પ્રિયા મારી પાછળ કેવી રીતે સતી થઈ ગઈ, એ તો હું આ ચિત્રોથી જ જાણી શક્યો. એ જોઈને મારું હૈયું બળતી વેદનાએ એવું તો ભરાઇ આવ્યું કે કોણ જાણે કેવી રીતે હું મૂર્ચ્છા પામી ધરણી ઉપર ઢળ્યો. આ ચિત્રો જોઇને મને મારો પાછલો ભવ આબેહુબ યાદ આવ્યો ને તે પ્રમાણે મેં તમને એ ભવની બધી કથા કહી સંભળાવી. અને હવે જે નિશ્ચય મારા મનમાં કર્યો છે તે તમને જણાવું છું. એના વિના બીજી કોઈ સ્ત્રીની સાથે હું લગ્ન કરીશ નહિ; તેથી કોઈ પણ રીતે જો એની સાથે મારો ભેટો થાય તો તો સ્નેહનો આનંદ મને મળે. તમે ભાઈ ! જાઓ ને તપાસ કરો કે એ ચિત્રોનું ચીતરનાર કોણ છે ? નક્કી એણે જ એ ચિત્રો તૈયાર કરાવેલાં હોવાં જોઇએ. ગમે તો એ ચિત્રો એણે ચીતર્યાં છે કે ગમે તો એણે જાતે કોઈ કળાધરને સૂચનાઓ આપી ચીતરાવ્યાં છે, નહિ તો જે હકીકતો હું જાણું છું તે બીજો કોઈ ચીતરી શકે નહિ. જે ભવમાં હું ચક્રવાક થઇને એની સાથે રહ્યો હતો તે એના વિના બીજું કોણ જાણી શકે ?'

Aho ! Shrutgyanam

૬૦૪–૬૦૯. એની સૂચના સાંભળીને, સખ.! જે કોઇ પ્રશ્ન પુછવા આવે તેને ઉત્તર દેવાને હું તો ઉતાવળી ઉતાવળી ચિત્રો પાસે જઈ ઉભી. તુરત જ ખોળતો ખોળતો એક જણ આવ્યો ને પુછવા લાગ્યોઃ 'આખા નગરને આશ્ચર્યચકિત કરી મેલ્યું છે એવાં આ ચિત્રોનું ચીતરનાર કોણ?' મેં ઉત્તર આપ્યોઃ 'નગરશેઠની દીકરી તરંગવતીએ એ ચિત્રો ચીતરીને અહીં મુકાવ્યાં છે, અને સાચે જ એ ચિત્રો કંઈ કલ્પનાથી ચીતર્યાં નથી.' પછી બીજી કેટલીક ચોખવટ મેં કરી એટલે તે તારા સ્વામી પાસે પાછો દોડી ગયો અને ત્યાર પછી શી વાતો થાય તે સાંભળવા હું પણ તેની પાછળ જ ગઈ.

૬૧૦–૬૧૨. ત્યાં જઈ મને પુછવા આવનારો બોલ્યોઃ 'ચિંતા કરીશ ના, મારા મિત્ર પદ્મદેવ! તારી પ્રિયા મળી આવી છે. એ ઋષભસેન નગરશેઠની દીકરી તરંગવતી છે. એની જ સૂચનાથી એ ચિત્રો મુકાયાં છે, અને એ કંઈ કલ્પનાથી ચીતરાયાં નથી, પણ એની સખીએ મારા પ્રશ્નોના ઉત્તર દીધા એ ઉપરથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે એ એક સાચા જીવનની કરુણ કથા છે.'

૬૧૩–૬૧૬. આ શબ્દોથી તારા પ્રિયનું મુખ પૂરા ખીલેલા કમળની પેઠે મલકાયું. પછી એ બોલ્યોઃ 'હવે મને મારા જીવનમાં આનંદ આવશે; કારણ કે મારી એક વખતની ચક્રવાકી નગરશેઠની દીકરી થઇને અવતરી છે.' પણ તરત જ પાછો ચિંતાતુર થઈ બોલવા લાગ્યોઃ 'પણ નગરશેઠ પૈસાને જોરે એટલો અભિમાની છે કે એની કન્યાને માટેનાં બધાં માગાં પાછાં વાળ્યાં છે, ત્યારે આપણું ધાર્યું પાર શી રીતે ઉતરશે? એકવાર મારી પ્રિયા જડ્યા પછી જો એને મળી શકું નહિ તો ન જડ્યા કરતાં પણ વધારે વેદના થશે.'

૬૧૭–૬૧૯. એનો એક મિત્ર બોલ્યોઃ–'બસ, તે જડી છે એટલે તો હવે કાંઈ વાંધો નથી. જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તે જરૂર મળી જ રહેશે, એનો રસ્તો થઈ રહેશે. અને હજી પરણાવી નથી એટલે એને માટે નગરશેઠની પાસે માગું કરવાની વ્યવસ્થા કરીશું. જો એથી કશું નહિ વળે અને તારી ખુશી હશે તો આપણે એનું હરણ કરી લાવીશું.'

૬૨૦–૬૨૧. પણ એણે તો ઉત્તર આપ્યોઃ 'નગરશેઠના ઘરમાં જે કુળાચાર પેઢીઓ થયાં ચાલતો આવે છે તે કંઈ પોતાની પુત્રીના સ્નેહને કારણે એ ઓળંગશે નહિ, અને તેથી જો એ પોતાની પુત્રી મને દેશે નહિ તો હું મારા જીવનનો અંત આણીશ, કારણ કે તું કહે છે એવું બળાત્કારનું કામ તો મારે કરવું નથી.'

૬૨૨–૬૨૪. હવે સૌ મંડળ પોતાના અગ્રેસરને વીંટી વળી તેની હવેલી તરફ ચાલ્યું અને તેના કુટુંબ વગેરેનાં નામઠામ જાણી લેવાને માટે હું પણ એમની પાછળ ચાલી. જે મકાનમાં એ પેઠા તે એવું તો ઉંચું ને સુંદર છે કે જાણે કોઇ સ્વર્ગમાંથી ઉપાડી આણીને પૃથ્વી ઉપર મુકી દીધેલું દેવવિમાન હોય. મેં એના પિતાનું નામ

Aho ! Shrutgyanam

અને ધંધો વગેરે ચોકસાઇથી પુછી લીધું અને એ બધી હકીકતોથી જ્યારે મને પુરો સંતોષ થયો ત્યારે ઉતાવળે પાછી આવતી રહી.

૬૨૫-૬૨૮. એવામાં નક્ષત્રો, ગ્રહો તેમ જ ચંદ્ર પણ એકેએકે કરી અદૃશ્ય થઇ ગયા અને કુલો-ચુંટી-લીધા તળાવ જેવું આકાશ કોરૂં થઇ ગયું. અને પછી સઘળા જીવજંતુનો જે મિત્ર અને દિવસનો જે પ્રભુ સૂર્ય તે બંધુજીવ (બપોરીઆના) કુલના જેવો લાલ રંગે ઉગી નીકળ્યો. ચારે દિશાઓ સૂર્યથી સોનારંગે રંગાઇ ગઇ. તે જ વેળાએ તને બધા સમાચાર આપવાની આતુરતાએ હું તારી પાસે દોડતી આવી. તારો સ્વામી જવ્યાની જે જે બધી હકીકત મેં જોઇ જાણી તે બધી મેં તને આ રીતે કહી દીધી છે અને મારા ઉપર જે વિશ્વાસ તેં મુકયો હતો તે આજે સફળ થયો છે; એવી લાગણી અત્યારે હું અનુભવું છું."

૬૨૯. (સાધ્વી તરંગવતી પોતાની કથા શેઠાણી પાસે વળી આગળ ચલાવે છે:) મારી સખી પોતાની વાત પુરી કહી રહી એટલે હું અધીરી થઇને બોલીઃ 'પણ એમના માબાપનાં નામ ને વ્યવસાય તો મને કહે.'

૬૩૦-૬૩૫. વળતી સારસિકા બોલીઃ 'એનો પિતા ધરતી અને સાગરના ખજાનાનો ધણી છે. ખુદ હિમાલય પણ એના જેટલો અચળ નથી. વળી એણે ધરતીને ધર્મશાળાઓ અને આનંદશાળાઓથી એવી તો શણગારી દીધી છે કે તેનું નામ જેમ મોટા વ્યાપારી તરીકે તેમ જ મોટા ધર્માત્મા તરીકે પણ ચારે દિશામાં પ્રખ્યાત થઇ ગયું છે. એ શેઠનું નામ ધનદેવ છે. શેઠનો આ પુત્ર ઘરડાં અને જુવાન સૌને વહાલો છે અને એનું નામ પદ્મદેવ છે. એ કામદેવ જેવો સુંદર છે અને વળી પદ્મ જેવો મનોહર છે.'

૬૩૬-૬૩૯. સખીએ જે બધા સમાચાર આપ્યા તેથી મારા કાનની સ્નેહભરી ઉત્કંઠા તૃપ્ત થઇ. છતાં યે સારસિકાની આંખ અને કાનને ધન્યવાદ દેતી હું બોલીઃ-'તું એન ભાગ્યશાળી કે તેં મારા સ્વામીનાં દર્શન કર્યાં ને એમનાં વેણ કાનોકાન સાંભળ્યાં.' પછી મારી પાસેથી એ ચાલી જતી હતી ત્યારે પણ મેં મારા આનંદના આવેગમાં કહ્યું: 'મારો શોક હવે ટળ્યો છે અને આનંદ ઉભરાયો છે, કારણ કે મારા સ્વામી મને આસક્ત છે.'

૬૪૦-૬૪૨. પછી મેં નાહી લીધું, પંખીઓને દાણા નાખ્યા, જિનપ્રભુની પૂજા કરી અને પારણાં કરીને ઉપવાસ પૂરો કર્યો. ત્યારપછી ઉપવાસે અને પારણાએ થયેલા શ્રમથી આરામ લેવાને કાજે શેતરંજી-પાથર્યા અને પવને-ઠંડા-થયા ખંડમાં ગઇ. ત્યાં સ્વામીને મળવાની હજારો આશાએ હું ઘેરાઇ ગઇ અને એમના સ્નેહથી વિખુટી પડી અનેક વિચારોમાં વખત ગાળવા લાગી.

Aho ! Shrutgyanam

૬૪૩-૬૪૭. એવે સારસિકા પાછી આવી, એનો શ્વાસ તો જાણે માતો જ નહોતો અને આંખોમાંથી બોર બોર જેવડાં આંસુ જતાં હતાં. એ બોલીઃ "સર્વમાન્ય શેઠ ધનદેવ પોતાના મિત્રો અને સંબંધીજનોને લેઈને (તારા પિતા) નગરશેઠ પાસે આવ્યા અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં એમને કહ્યું: 'તમારી દીકરી તરંગવતીનું મારા દીકરા પદ્મદેવ માટે માગું કરું છું; બોલો, કેટલો આંકડો આપને જોઇશે?' પણ નગરશેઠે અસભ્યતાભર્યા આ શબ્દો એમને સંભળાવી દીધાઃ

૬૪૮-૬૫૨. 'જે ધણી વેપારને કારણે હમેશાં પરદેશમાં રહે, કદી ઘેર રહે નહિ અને તેથી કરીને દાસીઓની સાથે રમ્યા કરે, એવા માણસને મારી આવી કન્યાને શી રીતે સોંપું? એને તો સદા પ્રોષિતભર્તૃકાના જેવા વાળ રાખવા પડે અને (બીજી સ્ત્રીઓની પેઠે) શણગાર સજવાના કદી પ્રસંગ જ નહિ આવે. સ્વામીથી વિખુટી પડેલી એને ભીની અને રાતી આંખે માત્ર કાગળો લખવામાં ને સ્નાન કરવામાં વખત ગાળવો પડે. આમ મારી દીકરીને વેપારીના ઘરમાં પુષ્કળ ધન હોવા છતાં મરતાં સુધી વિધવાની દશા ભોગવવી પડે, એના કરતાં તો ભીખારીને આપવી સારી. પછી ભલેને એવાં નાવણીઆં, શણગાર, સુગંધી પદાર્થો અને એવા સુંદર સોહાગ એને ના મળે.'

૬૫૩. સારસિકાએ કહેવા માંડયું કે આમ એમણે એ શેઠનું માગું તુચ્છકાર્યું અને (વાતચિત્તમાં) સભ્યતા, મિત્રતા અને માનવૃત્તિ અશક્ય થઈ પડી તેથી તે શોકાતુર થઈને ચાલી નિકળ્યા.

૬૫૪-૬૫૫. મારી સખીએ આણેલા આ સમાચારે શિયાળાનો હિમ જેમ કમળની ઢાંડીને ભાગી નાખે એમ, મારા મનોરથને મૂળથી ભાગી નાંખ્યો. મારું સર્વ ભાગ્ય ચાલ્યું ગયું મારું હૈયું એકવાર તો આનંદને બદલે પાછું શોકથી ભરાઈ ગયું. અને આંસુભરી આંખોએ મેં મારી રાતી સખીને કહ્યું:

૬૫૬-૬૫૮. "મારા સખા બાણ વાગ્યે જીવી શક્યો નહિ, તેથી હું પણ જીવી શકી નહિ. એ જીવે તો જ મારાથી જીવાય. પક્ષીના ભવમાં પણ હું એની પાછળ મૃત્યુમાં પેઠી! ત્યારે આજ આ માનવભવમાં એમના વિના-મારા સ્નેહી વિના હું શી રીતે જીવી શકું? જા, સારસિકા, અને એમને આ પત્ર આપ, વળી કહેજે કેઃ

૬૫૯-૬૬૦. 'થરથરતી આંગળી વડે ભોજપત્ર ઉપર લખેલો આ પત્ર સ્નેહની સુંદર કથા કહેશે. એ છે તો ટુંકો, પણ અંદર હકીકત મહત્ત્વની છે. તમને આપવા એ પત્ર મારી સખીએ આપ્યો છે.'

૬૬૧. અને એમના આત્માને આધાર આપવાને માટે વળી આ સ્નેહશબ્દો એમને કહેજેઃ

Aho ! Shrutgyanam

૬૬૨-૬૬૫. 'તમો સ્વામીને અનુસરવાને માટે જેણે ચક્રવાકીના ભવમાં પોતાનું જીવન સમર્પી દીધું, તે આજે નવે અવતારે નગરશેઠની કન્યા થઇને અવતરી છે. તમને શોધી કાઢવાને જ ચિત્રમાળાનું પ્રદર્શન કર્યું હતું. એકવાર તમે એની પાસે આવ્યા કે એની કામના પુરી થઈ. અરે, ગયા ભવમાં ખોવાયેલા અને ફરી પાછા આજે મળી આવેલા પ્રિયતમ! આપણને ગયા ભવમાં એકરૂપ કરનારો સ્નેહસંબંધ હજી યે હોય, તો તમારા જીવનને બળવી રાખો અને તમારી સાથે મારા જીવનને પણ બચાવો!"

૬૬૬. 'વળી અમને એકસૂત્રે બાંધનારો સ્નેહ પરિપૂર્ણતાએ પામે ત્યાં સુધી સૌ ગુપ્ત રાખવાની એમને સૂચના આપજે.'

૬૬૭-૬૬૯. આ અને એવી બહુ બહુ વાતો મેં ભારે હૈયે સારસિકાને કહી ને પછી કાગળ આપીને વિદાય કરી. (અને છેવટે મેં એને સોગન દેઈ કહ્યું:) 'અમે બે સ્નેહસંબંધે જોડાઇશું એવા સમાચાર ગમે તે રીતે જરૂર લાવજે. મેં તને કહી ન હોય કે કાગળમાં લખી ન હોય, એવી સૌ વાતો મારા લાભની હોય તે, એમને કહેજે.'

૬૭૦-૬૭૧. પછી મારી એ સારી સખી મારા સ્વામી પાસે પત્ર લઇને ગઇ ને સાથે મારા હૃદયને પણ લેતી ગઇ. એની ગેરહાજરીમાં ચિંતાએ કરીને મેં નિશ્ચય કર્યોઃ

(અહીં મૂળ ગ્રંથમાં ૬૫ શ્લોક ૬૭૧ ઉ. થી ૬૭૭ પુરે છે.)

૬૭૮-૬૮૦. (સખી પાછી આવી અને મને કહેવા લાગીઃ-) "સખી, તારી પાસેથી પત્ર લઇને હું નિકળી એટલે નગર વચ્ચે આવેલા રાજમાર્ગ ઉપરની સુંદર હવેલીઓ પાસે થઈને ચાલી. અનેક ચકલાં વટાવીને હું એક મહેલ પાસે આવી ઉભી, વૈશ્રવણ (કુબેર) અને શ્રી જાણે ત્યાં એકઠાં થયાં હોય એવો એ મહેલ લાગતો હતો. ભારે હૈયે હું તો દરવાજા પાસે આવી ઉભી. ત્યાં ચોકીદાર હતો તેણે અનેક જતીઆવતી દાસીઓમાંથી પણ મને ઓળખી કાઢી કે આ કોઇ અજાણ્યું માણસ છે; અને મને વાતે વળગાડીને પ્રશ્ન કર્યો કે 'તું ક્યાંથી આવે છે?' સ્ત્રીઓને વાતો ઉડાવી દેતાં આવડે છે, તેથી મેં જુઠું જ કહ્યું, કે 'હું અજાણી છું એ તમે સાચે જ પારખી કાઢયું છે, પણ મને તમારા મહેલના કુમારે બોલાવી છે.' ચોકીદારે (આનંદથી) કહ્યું: 'અહીં થઇ જનારઆવનાર કોઇ મારાથી અજાણ્યું નથી! તે ઉપરથી મેં એનાં વખાણ કરી કહ્યું: 'જેને ઘેર દરવાજા આગળ તમારા જેવા ચોકીદાર હોય છે તે શેઠ સુખી છે. (અને વળી કહ્યું:) હવે મને શેઠના પુત્રની પાસે લેઈ જાઓ.' એણે ઉત્તર વાળ્યો. 'બીજાની સ્ત્રીઓ મારા ઉપર એવો વિશ્વાસ કરે ત્યારે તો એ કામ હું ખુશીથી કરું.' એવું કહીને તેણે એક દાસીને ભલામણ કરી કે 'સૌથી ઉપરને માળે કુમાર પાસે આને લેઇ જા.' પછી દાસી સાથે હીરામોતીએ

Aho ! Shrutgyanam

જડેલા મહેલના સૌથી ઉપરના માળે હું પળવારમાં જઈ ઉભો. ત્યાંથી રાજમહેલમાં લાંબે સુધી નજર પહોંચતી હતી. દાસી મને રત્નજડિત આસન ઉપર બેઠેલા જુવાન પુરૂષને દેખાડી ચાલતી થઇ.

૬૯૧-૭૦૯. વિશ્વાસ રાખીને હું કુમારની પાસે ગઇ. પાસે એક ભોળા જેવો બ્રાહ્મણકુમાર હતો; શેઠનો દીકરો ઢીંચણ ઉપર મુકીને એક ચિત્ર જોતો હતો. એની આંખમાંથી આંસુ ઝરીને એ ચિત્ર ઉપર પડયું, તે જેમ કોઇ કાગળમાં થયેલી ભૂલ લુંછી નાખે એમ એણે લુંછી નાખ્યું. આમ એ તને-મળવાની-આશાભર્યે અને વળી તારા-વિયોગથી-ચિંતાભર્યે હૈયે બેઠો હતો. મેં વિનયથી નમીને હાથ કપાળે અડાડી નમસ્કાર કર્યા અને કહ્યું: 'ઘણું જીવો કુમાર'! તે સાંભળી હાથમાં વાંકો દંડ અને લાલચોળ જામા નીચે વ્યાઘ્રચર્મ છે જેની પાસે એવો પેલો મૂર્ખો અને બહુબોલો બ્રાહ્મણ ચીભડાના બી જેવા દાંત કાઢી બોલી ઉઠયો: 'મને બ્રાહ્મણને તેં પહેલા નમસ્કાર શા માટે ન કર્યા? ને આ શૂદ્રને કેમ કર્યા?' ભયથી મારી ચુડી તો કાંડેથી સરી ગઈ, જાણે હું પોતે ભોંય ઉપર પડી ગઈ, અને બોલી: 'મહારાજ, નમસ્કાર તમને.' હું તરત જ પાછી ઉભી થઈ ગઇ ને બોલી: 'સાપના જેટલી મને તમારી બીક લાગે છે, એણે ઘૂમ મારી: 'શું? મને તું સાપ કહે છે?' મેં ઉત્તર આપ્યો: 'સાપ કહેતી નથી, હવે થયો સંતોષ?' પણ એ બોલી ઉઠયો: 'મને સાપ કહીને હવે ફરી જાય છે? યાદ રાખ કે હું ઉંચા બ્રાહ્મણકુળનો છું; મારા પિતા હારિતગોત્રના કાશ્યપ છે, અને હું છાન્દોગ્ય સંપ્રદાયનું મીઠું બાફું બાઉં છું. હજી તું મને ઓળખતી નથી?' આમ એણે મને અનેક મહેણાંટોણાં સંભળાવ્યાં. શેઠના કુંવરથી આ સાંભળ્યું ગયું નહિ તેથી તેણે એ બ્રાહ્મણને ખખડાવ્યો ને કહ્યું: 'અરે પાજી, પારકા ઘરની દાસીને આમ સતાવ ના. તારો બોલી બડબડાટ બંધ કરી દે. તું માત્ર મૂર્ખ જ છે, બીજું કાંઈ નહિ.' શેઠના કુંવરે એને આમ ધમકાવ્યો એટલે પછી માત્ર દૂર રહીને મારી સામે આંખો કાઢવા લાગ્યો ને બીજા એવા એવા ચાળા કરવા લાગ્યો; બીજું એનાથી કશું થઇ શકયું નહિ. પછી એ ચાલતો થયો એટલે રાજી થઇને, પણ જાણે રડતા જેવી થઈ ગઈ હોઉં એમ, હું બોલી: 'ધન્ય પ્રભુ, એ ગયા.'

૭૧૦-૭૧૬. "શેઠના એ કુંવરે પછી મને પુછયું: 'સુંદરી, તું કયાંથી આવે છે? તારે શું જોઇએ છે તે જલદી બોલી દે.'

"ત્યારે હું બોલી: 'હે કુળભૂષણ, અવગુણવિહીન, સદ્‌ગુણસંપન્ન, સકળહૃદયમોહન, મારો એક નાનોશો સંદેશો સાંભળો. નગરશેઠ ઋષભસેનની સ્વર્ગની અપ્સરા સમાન કન્યા તરંગવતીએ એ સંદેશો મોકલ્યો છે. તરંગવતીએ પોતાના હૃદયની જે ઇચ્છા પોતાના ચિત્રમાં ચીતરી છે, તે ઇચ્છા સફળ થવાની આશા રાખે છે. પાછલા ભવનો (ચિત્રમાં ચીતરેલો) સ્નેહસંબંધ જો હજી યે રહેવાનો હોય તો એનું જીવન ટકાવવા

Aho ! Shrutgyanam

માટે એને તમારો હાથ આપો. આ સંદેશો મારે તમને આપવાનો છે. સંદેશાનો મર્મ તો (એના લખેલા) આ પત્રમાં તમે જોશો.'

૭૧૭-૭૨૧. "આ શબ્દો સાંભળી એના મોં ઉપર તો આંસુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને એનું આખું શરીર થરથરવા લાગ્યું. આમ એણે પોતાનો સ્નેહ તો દેખાડી આપ્યો, પણ તરત કંઈ ઉત્તર દેઈ શક્યો નહિ. કારણ કે ડુસકાંથી એનો સ્વર નિકળી શક્યો નહિ. નિરાશાને દાબી દેવાને જે ચિત્ર એણે આંકયું હતું, તે પાછું આંસુથી ફરી પલળી ગયું. કંઈક શાન્ત થઈને એણે પત્ર લીધો અને જેમ જેમ એ પત્ર તે ધીમે ધીમે વાંચતો ચાલ્યો તેમ તેમ એની આંખો રમવા લાગી. પત્રનો (ચતુર વાક્યોએ લખેલો) ભાવ એ સમજી ગયો એટલે એ સારી રીતે શાન્તિ પામ્યો અને પછી દૃઢ, સ્પષ્ટ, રણકતે શબ્દે બોલ્યોઃ

૭૨૨-૭૨૪. "વિસ્તાર કરવાનું કારણ નથી. મારી શી દશા છે તે દુઃખમાં જ સાંભળ. જો તું આવી નહોત તો હું જીવી શકત નહિ. ઠીક પળે તું આવી પહોંચી છે ને હવે મને આશા પડે છે કે પ્રિયાને મળવાને કારણે જીવનમાં રસ આવશે. વળી તારા આવવાથી, કામદેવ પોતાના બાણથી ઉંડા ને ઉંડા ઘા કર્યે જાય છે, તેની સામે રક્ષણ કરવાનું બળ હું પામ્યો છું.'

૭૨૫-૭૨૬. "ત્યાર પછી, તારાં ચિત્રે કરીને એને પાછલો ભવ જે યાદ આવેલો તેની સૌ કથા મને કહી બતાવી અને તેં મને જે કહેલી એને રજેરજ મળતી આવી. બાગના તળાવ પાસે ફરતાં ચક્રવાકને જોઈને તને તારો પાછલો ભવ જે સાંભરી આવેલો તે કથા મેં પણ તેને વિગતવાર કહી સંભળાવી.

૭૨૭-૭૪૫. "એણે કહ્યું: 'અરેરે, (તારી સખીનાં) ચિત્રો જોઈને ત્યાં ને ત્યાં જ મારા હૈયામાં (વિયોગના) દુઃખનો કાંટો ઉંડે સુધી પેશી ગયો, જેટલો અમારો સ્નેહ એકવાર ઉંડો હતો તેટલો જ ઉંડો એ કાંટો પેઠો. ઉત્સવ પુરો થતાં જેમ વાવટો જમીન ઉપર પડી જાય તેમ ઘેર જઈને હું પથારી ઉપર પડ્યો, ચારે બાજુ મારા મિત્રો વિંટાઈ વળ્યા ને એજ સ્થિતિમાં બાકીની રાત મેં ગાળી. કિનારા ઉપર આવી પડેલી માછલી જેમ તરફડે, તેમ હું સ્નેહદર્દે પીડાતો અને અસહાય નિરાશાએ હાંફતો પથારીમાં પડી રહ્યો. હું શૂન્યમાં તાકી રહેતો, આંખને અશ્રુસારે ઉત્તર આપતો, વળી હસતો અને ગાતો અને વળી પાછો રોઈ પડતો. મારા મિત્રો મારૂં સ્નેહદર્દ પારખી ગયા અને એમણે શરમ છોડીને મારી માતાને વાત ઉઘાડી પાડી કહ્યું કે જો તમે તમારા (પુત્ર) પદ્મદેવને માટે નગરશેઠની દીકરી તરંગવતીનું માગું નહિ કરો તો એ મરી જશે. મારી માતાએ આ વાત મારા પિતાને કરી. તે તુરત જ નગરશેઠને ત્યાં ગયા, પણ નગરશેઠે એમનું માગું તરછોડી કાઢયું. આથી મારાં માબાપે શાન્ત કરવાને પાધરૂં મને કહ્યું-કે તું કહે તેની સાથે તને પરણાવીએ, માત્ર એની વાત છોડ. આ વાત સાંભળીને હું એમને પગે પડ્યો, નમ્રતાપૂર્વક

Aho ! Shrutgyanam

હાથ જોડ્યા અને જમીને કપાળ અડાડ્યું; પછી સભયતાપૂર્વક બોલ્યો કે જેમ તમે કહેશો એમ કરવા તૈયાર છું, એનામાં એવું શું વધારે છે !. આથી મારાં માબાપ શાન્ત થયાં અને એમની ચિન્તા ટળી. પણ મેં તો આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, કારણ કે મળવાની મારી બધી આશાઓ ભાંગી પડી હતી. અને દિવસે મારી યોજનાનો અમલ કરતાં વખતે લોક મને અટકાવે એ બીકથી રાતે બધાં ઉંઘી જાય ત્યારે આપઘાત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જીવવાની તૃષ્ણાથી છુટો થઇને અને મરવાને માટે તૈયાર થઇને આ બધા સંકલ્પવિકલ્પ કરતો હતો, એવામાં જ તું આ સંદેશો લેઈ આવી. એથી મારા હૃદયમાં ઉત્સવ થયો ને મારા જીવનમાં અમૃત રેડાયું. પણ તારી સખીનો શોકભર્યો કાગળ વાંચતાં મારી આંખોમાંથી આંસુ નિકળી પડશે ને મને બહુ દુઃખ થશે. તારી સખીને મારા તરફથી આટલું કહેજે: જેને મરતાં તું સતી થઈ અને જેને તેં આટલે મૂલે ખરીદી લીધો છે તે તારો (ખરોદેલો) દાસ થવાનું સ્વીકારે છે. તારાં ચિત્રથી એને સૌ વાતો સાંભરી આવી છે અને જ્યાં સુધી તું એની થઈ નથી, ત્યાં સુધી એ દુખિયો છે; અને છતાં યે તારા સંબંધની અને સ્નેહ-પ્રમાણની જે આશાએ એને આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો છે, અને એ આશાએ કરીને એ સુખિયો છે. '

૭૪૬–૭૫૮. "આ સંદેશો આપ્યા પછી પણ એ મહાનુભાવે તારા સ્નેહની આશાઓ ઉપર બહુ સ્નેહવાતો કરીને મને બહુવાર ઉભી રાખી ને છેવટે—ના છુટકે—રજા આપી. પણ પછી મહેલમાંથી બહાર નિકળતાં મને તો જાણે આકાશપાતાળ એક થઇ ગયાં. બરોબર, (તારા પિતાનો) નગરશેઠનો મહેલ બાદ કરતાં (આખા રાજમાર્ગ ઉપર) એવો બીજો એકે મહેલ નથી. હજી યે એ ભવ્યતા, એ શોભા, એ આદરમાન મારી આંખો આગળ તરી આવે છે, અને તારા પ્રિયની અતુલ સુંદરતા પણ ઝળકી આવે છે. હવે એણે લખી આપેલો ઉત્તર તને આપું, એમાં એણે સ્નેહ અને આશાઓની ધારાઓ પ્રકટાવી છે."

(તરંગવતી હવે સાધ્વીરૂપે પોતાની કથા આગળ ચલાવે છે.) જે પત્ર રૂપે મારા પ્રિય મારી પાસે આવ્યા હતા, તે પત્ર મેં લીધો ને તેની ઉપરની મહોરને ઉંડે શ્વાસે ચુંબન કર્યું. હજી તો મારી આંખો એ મહોર ઉપર હતી અને કાનમાં મારી સખીના શબ્દો ઉતરતા હતા, તેવે જ ચંપાની પાંખડીઓ ઉઘડતાં જેમ અંદરથી તંતુગણ બહાર નિકળી આવે એમ મારા હૃદયમાં આનંદનો ફુવારો છુટ્યો. તરત જ મેં મહોર તોડી અને વાંચવાને આતુર થઇ કાગળ ફોડ્યો. મારા પોતાના મૃત્યુ સિવાયની બીજી બધી અમારા પાછલા ભવની કથાનું એમણે સંપૂર્ણ અને ચમત્કારિક વર્ણન કર્યું હતું: જ્યાં સુધી અમે સાથે હતાં ત્યાં સુધીનું બરાબર ચોકસ વર્ણન હતું અને મારા મરણની કથા તો એ જાણતા ન હતા. આનંદથી ઉછળતે હૃદયે એમણે મોકલેલો એ પત્ર મેં

Aho ! Shrutgyanam

વાંચવા માંડ્યો. જે લાગણી મને થઈ હતી એ એમને પણ થઈ હતી અને તે એમણે સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવી હતી. વાંચતાં એમનો સ્નેહ મને સ્પષ્ટ થયો. કાગળમાં આમ હતું:

૭૫૯-૭૬૭. "મારા હૃદયની સ્નેહપાત્રી તરંગવતી જોગ આ સ્નેહસંદેશ છે. જેનું મુખ કમળસમું છે અને જેનું આખું અંગ અનંગને બાણે કરીને આટલી તીવ્ર વેદના સહે છે એવી યુવતીનું મંગળ અને કુશળ હો! (વિયોગમાં પણ) આપણને સ્નેહે કરી જેણે બાંધી રાખ્યાં છે એવા કામદેવની કૃપાવડે હું કુશળ છું. માત્ર અનંગનું બાણ મને ચોટ્યું છે એટલે જ્યાં સુધી તું મારાથી દૂર છે ત્યાં સુધી મારું અંગ ઢીલું ને નબળું પડતું જશે. આ સાજાતાજાના સામાન્ય સમાચાર પછી, કમળપત્રના જેવી સુંદર આંખોવાળી હે પ્રિય, બીજી વાત હવે કહું: આપણા એક વર્ણતના સ્નેહાનંદને યાદ કરતાં આજે પણ તારે માટેની કામનામાં હું ડુબી જાઉં છું; મારા મિત્રો અને સંબંધીઓની મદદથી હું નગરશેઠનું મન મનાવી લેઉં, ત્યાં સુધી તું ધીરજ ધર. પિતાની ઇચ્છા થાય ત્યાં સુધી ધીરજ ધર."

૭૬૮-૭૬૯. આ પત્ર વાંચીને મને લાગ્યું કે મારા પ્રિય (જો કે એમણે અમારા અંતર્જીવનનું યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું હતું, તોપણ મને ધીરજ ધરવાનું કહેલું હોવાથી) સ્નેહમાં ઠંડા પડી ગયા છે. આથી મારો ઉત્સાહ ને ઉત્કંઠા પણ ભાગી ગઇ. હું ઢીલી થઇને બેશી પડી અને જાંગ ઉપર કોણી ટેકવી તથા હાથ ઉપર મોં ટેકવી બાવરાની પેઠે તાકી જોઇ રહી.

૭૭૦-૭૭૩. મારી સખી મને સભ્યતાથી સમજાવવા લાગી ને દિલાસો આપવા લાગી. એ બોલી: "પણ મારી સખી, તારી લાંબા કાળની કામના સફળ થવાના, અને તમારો સ્નેહસંબંધ બંધાવાના સમાચાર જે પત્ર આપે છે તે જ પત્રથી તારો શોકજંતુ તારા પ્રિયના વચનામૃતથી મરી જઈ મીઠો થઈ જવો જોઇએ; તેથી નિરાશ થતી ના. થોડા જ સમયમાં તમે એક બીજાને આલિંગન કરી શકશો."

૭૭૪-૭૭૫. મેં ઉત્તર દીધો: "સાંભળ હું શાથી એટલી બધી નિરાશ થઇ ગઈ તે: મને લાગે છે કે દૂર રહેવાથી સ્નેહ ઠંડો પડી જાય છે, કારણ કે એથી અમારા સંબંધનો આધાર ભવિષ્ય ઉપર લટકતો રહે છે."

૭૭૬-૭૮૧. હાથ જોડીને ફરી સખી બોલી: "સખી, તું નક્કી જાણજે કે, વીરપુરૂષો પોતાનું સાધ્ય સાધવાને કંઇક યોજના અને વ્યવસ્થા રચે છે. સાચાં સાધનને અભાવે જેનોતેનો ઉપયોગ કરી લેવો એ સારૂં નથી. ઉતાવળમાં વગરવિચારે સાચાં સાધન વિના કંઇ કામ કોઇ ઉપાડે તો એ સફળ થાય તો ય પરિણામ કડવાં આવે. સારાં સાધનનો ઉપયોગ કર્યો છતાં માણસ ધાર્યું ના ઉતારી શકે, તો ય એનો દોષ કોઇ કાઢે નહિ. માટે વીરપુરૂષો, કામના બાણથી ગમે એટલા પીડાય તોપણ, કુમાર્ગે જઇને પોતાના કુળને કાળ કોઇ જેસે નહિ.

Aho ! Shrutgyanam

(૭. પલાયન.)

૭૮૨-૭૮૭. આમ મારી સખી સાથે વાત કરતાં કરતાં પદ્મનો ખીલવનારો જે સૂર્ય તે આથમી ગયો એનું મને ભાનએ રહ્યું નહિ. ઉતાવળે ઉતાવળે મેં નાહી લીધું ને સખી સાથે કંઇક ખાઇ લીધું. પછી એને લેઇને અગાશીમાં ગઇ અને સુંદર આસન ઉપર બેશીને એની સાથે મારા પ્રિય વિષેની વાતો મોડા સુધી કરી. જેમ જેમ મોડું થતું હતું તેમ તેમ અંદરની અશાન્તિ વધતી જતી હતી, અને તે અસહ્ય થતી જતી હતી. સ્નેહને બળે હું એટલી બધી પીડાવા લાગી કે મારૂં જીવન ટકાવી રાખવાને ખાતર મારી સખીને (સારસિકાને) મારે વિનંતી કરવી પડી (હું બોલી–):

૭૮૮-૭૯૦. " કુમુદને ખીલવનારો ચંદ્ર જેમ જેમ ઉપર આવે છે તેમ તેમ એ વૈશ્યને (શેઠના દીકરાને) મળવાની મારી ઉત્કંઠા બહુ જ વધતી જાય છે. અને જેમ પવનને બળે બસ્તીના મોં આગળનું પાણી ઉડી જાય છે એમ એ ઉત્કંઠાને બળે મારા હૃદયમાંથી તારી મીઠી વાણી પણ ઉડી જાય છે–ટકતી નથી. અરે મારો જીવ એમની પાછળ તલસે છે ! અત્યારે જ મને એમને ઘેર લેઇ જા ! એકવાર એ મારા પતિ હતા; સ્નેહની વેદી ઉપર હું મારી લાજ હોમી દેઇશ. "

૭૯૧-૭૯૨. મારી સખીએ મને સમજાવવા કહ્યું: " તારે તારા કુળની લાજ રાખવી જોઇએ. આવું કશું સાહસ કરતી ના ! તારે એને કલંક ન લગાડવું જોઇએ. એ તારો થયો છે, તું એની થઈ છે. તારે મુશ્કેલી વહોરી લેવી જોઇએ નહિ. તારાં માબાપ જરૂર તારી વાત માનશે. "

૭૯૩. આપણે સ્ત્રીઓ ઘણીવાર આવેશથી ખેંચાઈ જઇએ છીએ, મને પણ એમ જ થયું. આવેશનો માર્યો મારો સૌ વિવેક ચાલ્યો ગયો. સ્નેહથી કેવળ ભાવરી બની હું બોલી:–

૭૯૪-૭૯૭. " માણસે બધાં જોખમ ખેડવા તૈયાર થવું જોઇએ. જે માણસ સાહસ ખેડતાં, તેમાં આવી પડનારાં વિઘ્નોથી ડરતો નથી તે જગતમાં વિજય પામે છે. એકવાર કામ શરૂ કર્યું કે પછી તે ગમે તેવું આકરૂં હોય તો ય સહેલું થઈ જાય છે. આટલી ઉત્કંઠા પછી જો તું મને મારા પ્રિય પાસે નહિ લેઈ જાય તો સ્નેહને બાણે પીડાઇને તારી નજર આગળજ મને મરી ગયેલી તું જોશે. વખત જરા યે ખોતી ના ! મને લેઇ જા ! જો મને તારે મરેલી જોવી ના હોય તો આ અપકૃત્ય પણ કર ! "

૭૯૮-૮૦૯. આવા દબાણથી કરીને મારા જીવનને આનંદ આપવા માટે એ મારી સાથે મારા પ્રિયને મહેલે આવવા કબુલ થઈ. (જેના ઉપર સ્નેહનું બાણ ચઢાવી શકાય એવું) કામદેવનું ધનુષ–કામને ઉશ્કેરવા–મારો શણગાર આનંદે ઝટપટ સજી લીધો. મારી આંખોમાં ભવ્ય તેજ આવ્યું, કારણ કે એની સાથે મારા પ્રિયને ત્યાં જવા મારા પગ તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા અને હેતું તો તોફાને ચઢીને કયારનું ય બાલતું થઇ ગયું

Aho ! Shrutgyanam

હતું. પછી અમે ધ્રુજતે શરીરે એકએકનો હાથ ઝાલીને પાછલે બારણે થઇને મારા ભવ્ય મહેલમાંથી બહાર નિકળી ગયાં. (અમારા નગર) કૌશામ્બીને સ્વર્ગસમી શોભા આપનારે રાજમાર્ગે થઇને અમે કુલમાળાના જેવા લાંબા ચૌટામાં આવ્યાં. પણ આ સુંદર દેખાવ ઉપર મારી આંખ ચોંટે શી રીતે? કારણ કે મારા વિચાર તો મારા પ્રિયમાં જઇ ચોંટ્યા હતા! આજે મારા પ્રિયને જોઇ શકાશે એ જ વિચારો મારા મનમાં ઘોળાતા હતા. એથી મને થાક પણ લાગ્યો નહિ. માણસોની ભીડ તો હતી, તો ય અમે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યાં અને અનેક હરકતો વેઠીને પણ આખરે અમે સ્નેહમંદિરમાં આવી પહોંચ્યાં. સખીએ મને એ બતાવ્યા, તે વેળાએ એ પોતાના મિત્રોની વચ્ચે દરવાજા ઉપર બેઠા હતા અને વીણા વગાડતા હતા. શરચ્ચંદ્રની પેઠે સૌને પ્રકાશ આપી રહ્યા હતા.

૮૧૦-૮૨૦. વગર હાલ્યેચાલ્યે મેં તો એમને જોયા જ કર્યા, છતાં યે મારી આંખો એમને જોઇને ધરાઇ નહિ. વારંવાર એ તો આંસુથી ભરાઈ જતો. મારા ચક્રવાકના ભવના મારા સ્વામીને જેમ જેમ જોયા કર્યા, તેમ તેમ એમને જોવાની મારી તૃષ્ણા અત્યારે વધતી ગઈ. માત્ર એમની જ નજર અમારા ઉપર પડવાને કારણે આનંદ પામીને અમે ત્યાં પાસે ઉભાં, અને છતાં ય પાસે જઈ શકતાં નહોતાં. એવામાં સારે નશીબે એમણે પોતાના મિત્રોને રજા આપી. "જાઓ હવે, શરદ્રાત્રિમાં જઈ આનંદ કરો, હું હવે સુઇ જઇશ." એ હોંકારો ગયા કે તરત જ એ મારી સખી (જેને એમણે ઓળખી લીધી હતી) તરફ જોઈ બોલ્યા: "આવ, જે ચિત્રો નગરશેઠને ઘેર મુક્યાં હતાં, તે આપણે જોઇએ." (આમ એ બોલતા હતા ત્યારે) હું મારા શણગારને અને કપડાંને ઠીકઠાક કર્યા જતી હતી ને મારે અભિમાની હૃદયે, કામદેવનો જાણે અવતાર ના હોય એવા મારા પ્રિયને મનમાન્યા જોઇ રહી હતી. સખી સભ્યભાવે એમની પાસે ગઇ, એટલે એ તુરત જ સભ્યભાવે ઉઠ્યા ને જે ખંડમાં હું શરમ ને ગભરાટની મારી સંતાઈ ઉભી હતી તે જ ખંડમાં (મારી સખીના દોરાયા) આવી ઉભા. પછી એ આનંદભરી આંખોએ સ્નેહસુખ વદને બોલ્યા.

૮૨૧-૮૨૫. "તારી સખી, મારા જીવનસરોવરને પોષનારી, મને સુખ આપનારી સહચરી, મારા હૃદયની રાણી કુશળ તો છે ને? જ્યારથી મદનપ્રભુનાં બાણથી હું ઘવાયો છું ને તેને મળવાને ઉત્સુક બન્યો છું ત્યારથી મને કશું ચેન પડતું નથી. 'તમે શરદ્રાત્રિમાં આનંદ કરો મારે હવે સુઈ જવું છે' એવું બહાનું કાઢીને મારા મિત્રોને મેં વિદાય કરી દીધા એ તો માત્ર મારી ચાલાકી જ હતી. (સાચી વાત તો એ હતી કે) તેમની સોબતમાંથી છુટા પડી મારે ફાવે તેમ તમારે મહેલે જવું હતું અને ત્યાં એ ચિત્રો જોવાં હતાં. પણ તને જોતાની સાથે જ મને થયેલા આનંદને લીધે મારા હૃદયનો શોક ઉડી ગયો છે. કહે, મારી પ્રિયા પાસેથી તું શો સંદેશો લઈ આવી છે?"

Aho ! Shrutgyanam

૮૨૬. ત્યારે મારી સખી બોલીઃ "કશો સંદેશો હું લાવી નથી, એ પોતે જ અહીં આવી છે."

૮૨૭-૮૨૮. વળી એ બોલીઃ "સખી છે તો બહુ યે કુશળ; પણ એ એવી તો સ્નેહઘેલી બની ગઇ છે કે તમારે હવે એનો હાથ ઝાલવો જ જોઇશે. સમુદ્રની નારી ગંગા જેમ સમુદ્રમાં વહી જાય છે, તેમ સ્નેહે કરીને તણાતી તરંગવતી તમારી પાસે દોડી આવી છે."

૮૨૯-૮૩૬. (આ શબ્દો સાંભળીને) મારે તો આખે શરીરે પરસેવાનાં બિંદુઓ ચમકી ઉઠ્યાં, મારામાં કશું બળ રહ્યું નહિ. મારી આંખોમાં આનંદનાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. ગભરાતી ને થરથરતી હું સભ્યતાએ મારા પ્રિયને પગે જઇ પડી, પણ તરત જ એમણે પોતાને બળવાન ને સ્નેહભર્યે હાથે મને ઉઠાડી ઉભી કરી, એમણે મને બાથમાં ભીડી લીધી, એમની આંખોમાં પણ સ્નેહનાં આંસુ ભરાઈ ગયાં. પછી એ બોલ્યાઃ "મારા શોકને હણનારી મારી સખી, તારૂં કલ્યાણ હો!" એમ બોલતા એ, પુરા ખીલેલા કમળ જેવે આનંદભર્યે મુખે મારી સામે એકીટસે, જોઇ રહ્યા; એ મુખ જાણે કમળમાં બેસનારી પણ કમળ વિનાની લક્ષ્મી ના હોય એવું મને જણાયું. શરમની મારી હું તો એમની એમ ઉભી રહી, આનંદનાં મોજાંમાં ડુબતી અને કમળના પાન જેવા મારા કોમળ પગ ધરતી ઉપર આમતેમ ફેરવતી, હું ત્રાંસી આંખે એમના તરફ જોયા કરતી અને જ્યારે એ મારી આંખ સામે જોતા ત્યારે પાછી નીચું જોઈ જતી. તેમના બધા હાવભાવમાં તેમનું સ્વરૂપ એવું તો મોહક અને સુંદર હતું કે મારા મોહનો પાર રહ્યો નહિ. મારા હૃદયની ભૂમિ ઉપર એમની દૃષ્ટિનો એવો સુખભર્યો વરસાદ રેલાયો કે મારા આનંદનાં બીજ ફુટી નિકળ્યાં.

૮૩૭-૮૪૧. પછી એ બોલ્યાઃ "મારી કોમલાંગી, આ સાહસ તું શો રીતે કરી શકી? તારા પિતાની મરજી સંપાદન કરતા સુધી જોવાનું મેં તને કહ્યું જ છે. તારો પિતા રાજદરબારનો કૃપાપાત્ર છે, મહાજનનો અગ્રેસર છે, મિત્રમંડળમાં એમનો ભારવજ્ર આખા નગરમાં સૌથી વધારે છે; એમની ઇચ્છાને જો આ તારા આચરણથી આઘાત લાગશે તો એ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચલાવવાને બધા ઉપાયો ચોજી શકશે અને ક્રોધના માર્યા મારા આખા કુટુંબ ઉપર વેર વાળશે. તેથી તને વિનંતી કરૂં છું કે તારી ગેરહાજરી જણાઇ આવે તે પહેલાં તું ઘેર ચાલી જા. સીધે રસ્તે તને પ્રાપ્ત કરવાના હું બધા ઉપાય લઈશ. મારી પ્રિયા, આપણે આપણું મિલન ગમે તેટલું છુપું રાખવાનું કરીએ તોપણ તે તારા પિતાની જાણમાં આવી જશે. કારણકે ગમે તેટલું ગૂઢ કાર્ય પણ સાવધાન મનુષ્યો જાણી શકે છે." મારા સ્વામી મારી સાથે આ પ્રમાણે વાત કરે છે એ જ વખતે રાજમાર્ગે જતા કોઈ પુરૂષના નીચે પ્રમાણેના ઉદ્ગારો સાંભળવામાં આવ્યાઃ

Aho ! Shrutgyanam

૮૪૨-૮૪૩. "પોતાની મેળે ચાલી આવેલ પ્રિયા, યૌવન, અર્થ, રાજલક્ષ્મી, વર્ષાસમય, જ્યોત્સ્ના અને ચતુર સ્નેહીઓના આનંદનો ઉપભોગ જે કરી શકતો નથી તે જાતે ઘેર ચાલી આવેલી લક્ષ્મીની કિંમત જાણતો નથી.

૮૪૪-૮૪૫. "જીવિતના સર્વસ્વસમાન રમ્ય પ્રિયાને પ્રાપ્ત કરીને જે છોડી દે છે તે મનુષ્ય સકળ કામનાવાળો થતો નથી."

૮૪૬-૮૪૮. એ ઉદ્ગારના ભાવાર્થથી પ્રેરાઈને વળી મારા પ્રિયે મને કહ્યું: "જો આપણે પરદેશમાં ચાલ્યાં જઈએ, તો જ વિઘ્નથી ને શંકાથી મુક્ત થઈને આનંદે રહી શકીએ." ત્યારે મેં રડતે હૃદયે ઉત્તર આપ્યો: "હા! મારા પ્રિય, હવે મારાથી ઘેર જવાય એમ નથી, હું તો તમે જ્યાં જશો ત્યાં, તમારી પાછળ આવીશ."

૮૪૯. (હું એમના વિચારો પ્રમાણે અનુસરી શકું એટલા માટે) અનેક તરેહથી એમણે મને ઉત્તેજન આપ્યું, અને હું પાકા ઠરાવ ઉપર આવી એટલે એ બોલ્યા: "ઠીક ત્યારે, આપણે નાશી જઈએ! હું હવે મુસાફરીની તૈયારી કરી લેઉં."

૮૫૦-૮૫૨. માર્ગમાં જરૂર પડે એવી ચીજો એકઠી કરવાને એ મહેલની અંદરના ભાગમાં ગયા, એટલે મારા દરદાગીના લેઇ આવવાને મેં મારી સખીને ઘેર મોકલી. એ દોડતી ગઇ; પણ એટલામાં તો મારા પ્રિય હાથમાં કોથળી લઇને પાછા આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: "ચાલ મારી પદ્મિની, વખત વહ્યો જાય છે. નગરશેઠ જાણી જાય તે પહેલાં આપણે ખશી જવું જોઇએ."

૮૫૩. મેં ગભરાઈને ઉત્તર આપ્યો: "મારા દાગીના લેવા મેં સખીને ઘેર મોકલી છે. એ આવે એની આપણે વાટ જોઇએ."

૮૫૪-૮૫૮. એમણે ઉત્તર આપ્યો: "અર્થશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે દૂતી એ પરિભવ-તિરસ્કાર કરાવનારી છે, એ કાર્યની સાધક નથી પણ ખરી રીતે બાધક છે. ખરેખરી ગુપ્ત વાતથી દૂતીને સદા દૂર જ રાખવી જોઇએ. એ જલદી જ ફસાવી દે છે, કારણ કે બૈરીઓથી કશું છાનું રાખી શકાતું નથી. વળી જો સાથે દરદાગીના લીધા, તો તો એથીયે વધારે ફસાઈ પડવાનો ભો. વળી એના આવવાથી આપણને માર્ગ કાપતાં અડચણ પડશે અને આપણી શાન્તિનો ભંગ થશે, માટે એને તો આપણે છોડી દેઇએ! અને હવે વખત ખોવો જોઇતો નથી. હીરા, ઝવેરાત અને એવું એવું સો કીંમતી મેં લેઇ લીધું છે. જેની આપણને જરૂર પડશે તે એનાથી ખરીદી લેવાશે. માટે આવ હવે, આપણે ચાલતાં થઇ જઇએ."

૮૫૯-૮૬૩. એ સાંભળીને હું તેમ કરવા તૈયાર થઇ ને સારસિકાની વાટ જોયા વિના જ અમે તો રસ્તે પડ્યાં. નગરના દરવાજા સારી રાત ઉઘાડા રહે છે તેથી અમે બહાર નિકળી ગયાં અને જમુનાને કિનારે જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં અમે એક

Aho ! Shrutgyanam

મછવો ખોળી કાઢ્યો. એને દોરથી એક ખોલા સાથે બાંધ્યો હતો અને (સુભાગ્યે) એની અંદર પાણી પેસતું નહોતું. અમે એને છોડી લીધો ને બંને જણ ઝટપટ અંદર ચઢી ગયાં. મારા પ્રિયે હાથમાંની કોથળી અંદર મુકી દીધી ને હલેસું પકડ્યું. ત્યાર પછી નદીમાં રહેતા કાલીયનાગની અને ખુદ નદીની પણ, નમસ્કાર કરીને, સ્તુતિ કરી. પછી સમુદ્રને મળવા જતી નદીમાં અમે અમારી હોડી હંકારી.

૮૬૪-૮૬૭. પણ અમારા જમણા હાથ તરફ શિયાળવાં રખડતાં હતાં તે અકાળે બોલવા લાગ્યાં. પશુઓમાં સૌથી લુચ્ચાં એ શિયાળવાનો અવાજ અમને સંભળાવા લાગ્યો. જોરથી વગાડાતા શંખ જેવો બેસુરો એમનો અવાજ હતો. તરત જ મારા પ્રિયે મછવો અટકાવ્યો અને મને કહ્યું: "શુકન મળે ત્યાંસુધી આપણે ઉભાં રહીએ. કારણ કે ડાબો બાજુથી નિકળીને જો શિયાળ જમણી બાજુએ જાય તેમજ પાછળ જાય અથવા પાછળ આવે તો અપશુકન થાય. જીવને કશું જોખમ થવાનું નથી, કશું વિઘ્ન આવવાનું નથી એવી આપણે ખાતરી કરી લેવી જોઇએ."

૮૬૮-૮૭૨. એમ બોલ્યા પછી મોજાના (અટકાવી રાખેલા મછવા ઉપરના) મારાથી ડરીને ફરીથી મછવો નદીમાં હંકારવા માંડ્યો. હલેસાંને જોરે મછવો ચાલ્યો ને વળી મોજાંને પ્રવાહ બહુ ઉતાવળો ચાલ્યો, અને આમ અમે મછવામાં બેશી ઘણી ઉતાવળે આગળ ચાલ્યાં. દૂરના કિનારા ઉપર નવાં નવાં ઝાડ દેખાતાં ને પાછળ અદૃશ્ય થઇ જતાં. પવનનો સુસવાટ અને પંખીઓનો કિલકિલાટ અત્યારે બંધ થઇ ગયો હતો અને તેથી જમુના શાન્તિની પ્રતિજ્ઞા પાળતી હોય એવી દેખાતી હતી. પણ ત્યારે મારા પ્રિયે, ભય ગયો છે અને ચિંતા જેવું કશું નથી, એમ જાણીને હૃદયને આનંદ આપનારી વાતો કરવા માંડી.

૮૭૩-૮૭૯. એ બોલ્યા: "આટલા લાંબા વિયોગ પછી આપણે પાછાં એકબીજાને આલિંગન દેઈ શક્યાં એ આપણું કેવું સદ્‌ભાગ્ય! તેં આપણો સંયોગ ઇચ્છ્યો ના હોત, એ ચિત્રો ચીતર્યાં ના હોત, તો આપણે એક બીજાને મળી શક્યાં ના હોત; કારણ કે (પાછલા ભવ પછી) આપણાં રૂપ તો બદલાઈ ગયાં હતાં. મારી પ્રિયા, (ખરેખર) તેં ચિત્રો ચીતરીને મારા પ્રત્યેની મોટામાં મોટી (સ્નેહ-અને) જીવન-સેવા સિદ્ધ કરી છે." આવું આવું મારા કાનને ને હૃદયને સુખ આપનારું એ બહુ બોલ્યા. હું એનો કશો ઉત્તર વાળી શકી નહિ. હું તો માત્ર શરમની મારા મોં નીચું રાખીને ત્રાંસી નજરે એમના તરફ જોઇ જ રહી. ગળામાંથી અવાજ નિકળ્યો જ નહિ, સ્નેહની આશાઓ સફળ થતી જોઇને સ્નેહભર્યું હૈયું કંપવા લાગ્યું. (અંતે) મારા સુખના ભાવ ખુલ્લા કરવાને, મારા પગનો અંગુઠો મછવાને પાટીએ ઘસતી ઘસતી, હું બોલી:—

૮૮૦-૮૮૩. "આહા પ્રિય, તમે જાણે મારા પ્રભુ છો. તમારી સાથે સુખદુઃખ ભોગ-

Aho ! Shrutgyanam

વવાને મારા અંતરની પ્રેરણાથી મેં આપ સાથે પાસા નાખ્યા છે. મારૂં ગમે તે કરો; માત્ર એટલું માગું છું કે વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડતાં પણ મને એકલી મુકી જશો ના. ગમે તે થતાં પણ હું તો તમારી સાથે સ્નેહે બંધાઈ રહીશ. જો તમે મને ખાવાનું બંધ કરશો તો મારાથી ભૂખે રહેવાશે, પણ જો મારા હૃદયનું ખાવાનું બંધ કરી દેશો, તો તમારા વિના મારાથી રહી શકાશે નહિ."

૮૮૪–૮૯૨. માનવહૃદયની ચંચળતા દેખાડનારા મારા આ શબ્દો સાંભળીને એમણે ઉત્તર આપ્યોઃ "આહ મારી વ્હાલી, તું એવી કશી ચિંતા કરતી ના, તને એવું કશું નહિ થવા દઉં. આપણે હવે શરદ્ઋતુની ઉતાવળી નદીમાં અનુકૂળ પવનને બળે વિના મુશ્કેલીએ આગળ ચાલીએ છીએ અને સુંદર કાકન્દી નગર પાસે આવતા જઈએ છીએ; પેલા એના સફેદ મહેલો દેખાય. ત્યાં મારાં ફોઈ રહે છે, એમના મહેલમાં આપણને આવકાર મળશે અને સ્વર્ગમાં જેમ અપ્સરા તેમ ત્યાં તું ચિંતામુકત થઇ સુખમાં રહી શકશે. તું મારા સુખની વધારનારી છે ને દુઃખની હરનારી છે. તું મારા જીવનનું સર્વસ્વ છે ને મારા વંશની રાખનારી છે." એવું કહીને અમારા ચક્રવાકના ભવને સંભારતાં એમણે મને આલિંગન દીધું; ઉનાળામાં (સૂરજથી) તપેલી લોંયને વરસાદના સ્પર્શથી જેવી આનંદની લાગણી થાય, એવી આનંદની લાગણી મેં મારા પ્રિયના સ્પર્શથી અનુભવી.

૮૯૩–૮૯૬. ત્યાર પછી ગાન્ધર્વલોકો જેમ કરે છે એમ, માનવલોગને શિખરે પહોંચાડનાર ગાન્ધર્વવિવાહે અમે પરસ્પર બંધાયાં. દેવોની પ્રાર્થના કર્યા પછી તરત જ (જેમ વ્યાવહારિક લગ્ન પ્રસંગે થાય છે એમ) મારો હાથ ઝાલવાને બદલે મારા સ્વામીએ મારી જુવાનીની કળી ચુંટી લીધી. પરસ્પર ધરાતા સુધી દાંપત્ય વિલાસનો આનંદોપલોગ કરી લીધો.

૮૯૭. એટલીવારમાં અમારો મછવો અમને લેઇને (અમારી ઇચ્છા હતી તે પ્રમાણે, જમુનામાંથી નીકળીને) ગંગામાં આવી પહોંચ્યો. એકવાર જેમ પૂર્વભવમાં આ નદી ઉપર અમારી ચક્રવાકની જોડી તરતી હતી તેમ આજે સ્નેહી યુગલની જોડી તરવા લાગી.

૮૯૮–૯૦૧. રાત્રિ ચાલી ગઈ; લલાટમાં જેને ચંદ્ર છે, ચંદ્રિકા જેનાં સુંદર સફેદ વસ્ત્ર છે અને તારા જેના ભવ્ય અલંકાર છે એવી એ જુવાન રાત્રિનારી સરી ગઇ. પૃથ્વીના જળદર્પણ ઉપર ચંદ્ર હવે તો માત્ર હંસની પેઠે તરવા લાગ્યો; જેને રાત્રિના ચાર પહેરેગીરે અત્યારસુધી પકડી રાખ્યો હતો તે હવે ઉપર આખો ને નીચે માત્ર ઝાંખો દેખાવા લાગ્યો. મળસ્કામાં પંખીનાં સૌ ટોળાં જાગી ઉઠયાં, તેમનાં ગાનથી ને સાદથી જાણે નદી સાથે એ સંબંધ જોડતાં હોય એવું દેખાતું હતું. અંધારાનો શત્રુ સૂર્ય, માનવીઓની દિનચર્યાને માટે પ્રકાશતો ગગનદીવો પ્રકટયો હોય એમ, ઉગ્યો.

Aho ! Shrutgyanam

૮. લૂટારાને હાથે પકડાવું.

૯૦૨-૯૦૪. ગંગાના વહેતા પાણી ઉપર કેટલાક સુધી એમ સુખે વહ્યા પછી મારા પ્રિય બોલ્યાઃ "પ્રિયે નિતંબિની, સૂર્ય ઉગ્યો છે એટલે હવે દાતણ કરવાની વેળા થઈ છે, તેથી જમણા હાથ ઉપર શંખલા જેવી સફેદ રેતીથી ચળકતો જે કાંઠો દેખાય છે ત્યાં આપણે ઉતરીએ."

૯૦૫-૯૦૮. ત્યાં આગળ પહોંચીને મછવો લંગર્યો અને ઉતર્યા. જ્યાં હજી કોઇ માનવીનો સંચાર થયો નહોતો એવા રેતીના કાંઠા ઉપર અમે ફરવા લાગ્યાં. પણ સામે દેખાતી સુંદર જગા હજી તો અમે પુરી જોઇ પણ નહોતી તેવામાં, જ્યાં ભયની શંકા સુદ્ધાં નહિ પડે એવી તે જગામાંથી, એકાએક લૂટારા દેખાયા. કાંઠા ઉપરનાં ઝાંખરાંમાંથી એ બહાર નિકળી આવ્યા અને જમરાજના ભયંકર દૂતો જેવા દેખાતા એ અમારી તરફ ધસ્યા.

૯૦૯-૯૨૦. ભયથી હું તો ચીસ પાડી ઉઠી ને "હવે આ સંકટમાં શું કરીશું?" એમ મારા સ્વામીને પૂછવા લાગી. એ બોલ્યાઃ "ડરતી ના! અહુણા જ તને ખબર પડશે કે મારી લાકડીના ઝપાટાથી એમને કેવા હાંકી કાઢું છું. તને મારી જીવનનૌકા બનાવવાના મનોરથમાં હું એવો તો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો કે ઘેરથી હથિયાર લેવાનું પણ ભુલી ગયો. સ્નેહના આનંદોત્સવને માટે બધા પ્રકારનાં ઝવેરાત માત્ર લીધાં; પણ સ્નેહસાહસને અંગે જે સંકટ રહેલું છે તેનો તો વિચારેય આવ્યો નહિ. છતાં યે તું શાન્તિ રાખ! બળવાન્ હશે તે જુદ્ધમાં જીતશે. આ જંગલી ચોર મને ઓળખતા નથી અને એમણે હજી મારો હાથ જોયો નથી, એથી જ એ આટલી હિંમત કરી શક્યા છે. એક જણને હું નીચે પાડી દેઈશ અને એનાં હથિયાર લેઇ બીજાઓની પાછળ પડીશ. પરિણામ અનિષ્ટ જ આવશે તો તને લૂટાતી દેખવા કરતાં મારૂં શૌર્ય સમાપ્ત કરી દેઈશ. કારણકે તારાં કપડાં ને ઘરેણાં કાઢી લેવાને લૂટારા તને બાંધે એ તો મારાથી કદી જોયું જાય નહિ. મારે માટે તું પાછલા ભવમાં સતી થઈ હતી અને મારે માટે આ ભવમાં પરદેશમાં નિકળી પડી છે. ત્યારે મારામાં જ્યાં સુધી પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તને બચાવવાને માટે મારાથી બને એટલું બળ વાપર્યા વિના શી રીતે રહેવાય? મને જવા દે અને લૂટારાની સાથે જુદ્ધમાં ઉતરતાં મને અટકાવ નહિ. હવે તો જિતવું કે મરવું!"

૯૨૧-૯૨૬. આ શબ્દો સાંભળીને હું પ્રિયને પગે પડીને બોલી: "મારા નાથ, મને અનાથ કરીને એકલો મુકી જતા ના. તમારે જુદ્ધે ચઢવું જ હોય તો મારો જીવ લેઉં ત્યાં સુધી ઉભા રહો. કારણ કે લૂટારાના હાથમાં તમને પડ્યા મારાથી જોવાશે નહિ. લૂટારાને હાથે પડ્યા છો એવું જોવાને જીવવું એના કરતાં તો આશાભેર મરવું ભલું. અરેરે મારા પ્રિય, આખરે તમે મારા થયા તો ખરા, પણ એટલામાં તો આ ગંગા

Aho ! Shrutgyanam

કાંઠે જ, જાણે માત્ર ચંચળ સ્વપ્ન જ હોય, એમ તમે ચાલી જવા બેઠા ! આવતા ભવમાં આપણે એક બીજાને મળીશું કે નહિ એ તો બીજી વાત છે, પણ અત્યારે તો હું જીવું છું ત્યાં સુધી મારી પાસે રહો ! આપણે એક બીજાથી વિખુટાં પડીએ નહિ, બાકી બીજું તો જે થવાનું હોય તે થાય ! કારણકે બીજા બધાને આપણે ભુલાવી શકીશું, પણ આપણાં કર્મના ફળને ભુલાવી શકીશું નહિ." (તેથી કરીને આવતા ભવમાં વિખુટાં પડાય નહિ એટલા માટે આજે પણ વિખુટાં પડવું નહિ જોઇએ.)"

૯૨૭–૯૨૮. આ પ્રમાણે કલ્પાન્ત કરીને મેં મારા સ્વામીને જુદ્ધે ચઢતાં વાર્યા. લૂટારાઓને મેં, રડી પડી, હાથ જોડી, કાલાવાલા કરીને, કહ્યું: "મરજીમાં આવે એમ મારાં અંગ ઉપરથી ઘરેણાં ઉતારી લો; અમારા સ્નેહની ખાતર મારા સ્વામીને મારશો નહિ (એટલું માગી લેઉં છું)."

૯૨૯–૯૩૮. પછી અમને લૂટારાએ પકડ્યાં. એક પાંખ કપાઇ ગઇ છે જેની એવું પંખી જેમ ઉડી શકે નહિ તેમ અમારાથી પણ નાશી જવાય એમ નહોતું. થોડાક લૂટારાએ એટલામાં જઇને મછવો અને (તેમાં મુકેલી) કોથળી પણ કબજે કરી લીધી. બીજા મને દૂર લેઈ ચાલ્યા તેથી મેં ચીસો પાડવા માંડી. કેટલાકે મારા સ્વામીને પકડ્યા; પણ, વાદીના શબ્દથી ઝેરી સાપ જેમ ઠંડો પડી જાય તેમ, મારા શબ્દથી એ (યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા છતાં) ઠંડા રહ્યા. અમને બંનેને અને ઝવેરાતની કોથળીને લૂટારા ગંગાના રેતીના કિનારા ઉપર લેઇ ગયા. મારા શરીર ઉપરથી બધાં ઘરેણાં તો ઉતારી લીધાં, પણ અમને બેને જરા ય જુદાં કર્યાં નહિ. છતાં વેલીનાં જેમ ફુલ ચુંટી લેવાય તેમ મારાં બધાં ઘરેણાં ઉતારી લેવાતાં જોઇને મારા સ્વામી રોવા લાગ્યા. હું પણ રોવા લાગી, કારણ કે મારા સ્વામી લૂટાયેલા ભંડાર જેવા, અથવા તો કમળ જેમાંથી તોડી લીધાં છે એવા સરોવર જેવા, દેખાતા હતા. મારો ચીસો બહુ કારમી થતાં એ ભયંકર લૂટારાઓએ મને ધમકાવી (ને કહ્યું): "બૂમો તારી બંધ કર ! નહિ તો તારા ધણીને મારી નાંખીશું." એથી હું દબાઇ ગઇ ને મારા સ્વામીનો જીવ બચાવવાની ચિંતા કરવા લાગી, અને માત્ર ધીમે ધીમે છાનાં ડુસકાં ભરવા લાગી. જોકે આંસુ તો મારી છાતી સુધી દદડી પડતાં હતાં, તો ય મારૂં રોવું તો હોઠ આગળ જ અટકી પડતું.

૯૩૯–૯૪૩. અમારા ઝવેરાતની કોથળી લૂટારાના સરદારે જોઇ ત્યારે એ મલકાઇને બોલ્યોઃ "ઠીક શિકાર મળ્યો છે!" એક જણ બોલ્યોઃ "આખો મહેલ આપણે શોધી વળ્યા હોત, તો ય આટલું તો ના મળ્યું હોત." બીજો બોલ્યોઃ "જુગારમાં માણસનું ભાગ્ય ગમે એટલું ખુલે અને વર્ષોનાં વર્ષો સુધા રમે તો ય આટલું તો હોતું ના થાય. આપણી બૈરીઓને આ બધું આપીશું ત્યારે એ શું કહેશે?" આવી વાતો કરતા કરતા એ લૂટારા (અમને લેઇને) કિનારો છોડી વિન્ધ્યાચળની દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલતા થયા.

Aho ! Shrutgyanam

૬૪૪-૬૪૭. પર્વતની ઉંડી સુંદર ખોમાં લૂટારાઓની ગુફા હતી. ત્યાં અમને બંનેને એક વેલાવડે એકઠાં બાંધીને લેઇ ગયા. કેટલાક લોક બહાર ઉભા રહીને પાણીની ભિક્ષા માગતા હતા, કારણ કે ગુફાની અંદર પાણી બહુ હતું. ગુફાનો દરવાજો બહુ મજબુત હતો, અને તલવારો ભાલા અને એવાં બીજાં હથિયારોવાળા લૂટારા અંદર જનાર અને અંદરથી નિકળનાર ઉપર સખત ચોકી રાખતા હતા. ઢોલ, કરતાલ, શંખ અને એવાં બીજાં વાદ્યોથી તેમજ ગાન, હાસ્ય, નાચ અને ધૂમો તથા ચીસોથી થતે કોલાહલે કરીને આખી ગુફા ગાજી રહી હતી.

૬૪૮-૬૫૪. અંદર પેસતાં જ અનેક વાવટા ઉપરથી અમે પારખી લીધું કે આ તો કાળીનું મંદિર છે અને તેના બળિનો ઉત્સવ ચાલે છે. દેવીને (નિયમ પ્રમાણે.) નમસ્કાર કરવાને માટે અમે જમણી બાજુએ ગયાં તો જોયું કે (અમારા માલ ઉપરાંત) બીજો પણ માલ બીજા લૂટારા લેઇ આવ્યા હતા. બંને ટોળીવાળા સાજાતાજા પાછા આવ્યા હતા અને મોટી લૂટ લાવી શકયા હતા તેથી તેઓએ એક બીજાને પ્રણામ કર્યા ને કુશળસમાચાર પુછયા. વેલાએ એકઠાં બંધાયેલાં અને લૂટારાની ગુફામાં આવી પડેલાં અમને બેને સૌ જણ આશ્ચર્યચકિત નજરે જોવા લાગ્યાં, અને એમાંથી એક જણ બોલી ઉઠયોઃ "નરનારીઓની જે સૃષ્ટિ પહેલાં રચાઇ, તેથી અસંતુષ્ટ થઈ (તેનો નાશ કરીને) યમદેવે અંતે આ જોડું સરજ્યું લાગેછે. ચાંદો રાતથી ને રાત ચાંદાથી જેમ વધી જાય તેમ આ એક બીજાથી સુંદરતામાં વધી જાય એવાં છે."

૬૫૫-૬૫૬. અમે એ ગુફામાં જરા આગળ ગયાં અને જાણે ત્યાં સ્વર્ગ અને નરક એકસાથે જ હોય તેમ અંદરના આનંદી વસનારા અને નિરાનંદ કેદીઓને જોયા. દેવલોકના જોડા જેવું નરનારીનું જોડું અહીં આણ્યું છે, એવા સમાચાર ફેલાતાં ગુફામાંનો રસ્તો (અમને જોવાને) ઉત્સુક લોકથી, ખાસ કરીને બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓથી ઉભરાઇ ગયો.

૬૫૭-૬૬૩. શોકાતુર સ્થિતિમાં અમને આગળ લેઇ જવામાં આવ્યાં, ત્યારે કેદમાં જીવતી રહેલી સ્ત્રીઓ અમારે માટે વિલાપ કરવા લાગી, જાણે અમે એમનાં જ બાળક હોઇએ. પણ પુરૂષના જેવા હૃદયવાળી લૂટારાની એક સ્ત્રીએ મારા સ્વામીને કહ્યુંઃ "તમારૂં સુંદર મુખ લેઇને મારી પાસે આવો. (અને અમારા ચોકીદારને એણે કહ્યું:) ચંદ્ર સમાન સુંદર, અને ચંદ્રની પ્રિય સખી નક્ષત્રરાણી રોહિણીના જેવી આ સ્ત્રીને આપણી આ પૃથ્વી ઉપર લેઇ આવનાર, આ જુવાન પુરૂષને થોડો વખત અહીં ઉભો રાખો, કે જેથી લૂટારાની નારીઓ પળવાર એની સુંદરતા નિરખી લે!" એ ચાલતા હતા ત્યારે મોહ પામવાને ટેવાઇ ગએલી સ્ત્રીઓ મોહવશ થઇને તેમને જોઈ રડવા લાગી. આ જોઇને હું તો સંતાપથી, ઈર્ષ્યાથી ને સાથે સાથે ક્રોધથી સળગી ઉઠી.

૬૬૪-૬૬૭. પકડાયેલી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક તો, જાણે એ પોતાનો જ પુત્ર

Aho ! Shrutgyanam

હોય એમ, શોક કરવા લાગી. કેટલીકે એમને કહ્યું: "તારા સ્વર્ગીય સ્વરૂપથી તું અમારૂં ચિત્ત ચોરી લે છે; તારી દૃષ્ટિનો સ્વર્ગીય ધુંટડો અમને કૃપા કરીને પીવા દે!" વળી કેટલીક આંખમાં આંસુ લાવીને એમ કહેતી જણાઈ કે: "તું તારી સ્ત્રી સાથે અહીંથી વહેલો છુટકારો પામે તો ઠીક!" વળી એક જણી તો એમના સૌન્દર્યથી છેક આશ્ચર્યમૂઢ બની ગઇ ને કટિમેખળાની ઘુઘરીઓ બખડાવી બોલાવવાના ઈસારા કરવા લાગી.

૯૬૮-૯૭૪. (મારે માટે પણ તરેહવાર વાતો થવા લાગી.) એક જુવાન નર્તકે કામાતુર થઇને કહ્યું: "આહ, આ અદ્‌ભુત નારીસ્વરૂપ!" કેટલાક એકબીજાને આંગળી કરી મને બતાવવા લાગ્યા, ને મારા વખાણ કરવા લાગ્યા: "એકેએક બાબતમાં એનું સૌન્દર્ય તો જુઓ! એના વેલી જેવા સુંદર શરીર ઉપર કળીઓ જેવાં એનાં સ્તન અને કૃણુગા જેવાં એના હાથ કેમ ફુટે છે એ તો જુઓ! વળી એને જોઇને પૂરે આવેલી નદી સાંભરી આવે છે; એનાં બે સ્તન તે જાણે ચક્રવાકનું જોડું બેઠું છે, (અનેક આંકડાથી શોભતી) એની કટિમેખળા તે જાણે હંસની હાર સરખી લાગે છે અને એના નિતંબ તે જાણે પ્રચંડ રેતીનાં કિનારા હોય એવા દેખાય છે. પૂર્ણચંદ્ર (ઉદયસમયે) પ્રભાતરંગે (એટલે કે રાતે રંગે) રંગાયો હોય એમ એનું સુંદર મુખ રોવાને કારણે કંઇક રાતું થયું છે. અને સર્વ હાવભાવે કરીને સુંદર અને મોહક બનતા એના રૂપથી શ્રીનું સ્મરણ થાય છે. માત્ર એના હાથમાં કમળ નથી એટલી જ ખામી છે. એના કાન જુઓ કેવા રૂપાળા છે! આંખો કેવી કાળી છે! દાંત કેવા શ્વેત છે! સ્તન કેવાં ભરાવદાર છે! જાંગો કેવી ગોળ છે! અને પગ કેવા ઘાટીલા છે!"

૯૭૫-૯૭૬. બીજા બેએક લૂટારા બોલ્યા: "ઘટતાં ઘરેણાં પહેરાવ્યાં હોય તો તો ખરેખર અપ્સરા બની જાય. ખુદ થાંભલો હોય તો ય પણ એનો સ્પર્શ કરે તો અંદરથી જાગી ઉઠે. મોટો તપસ્વી હોય તે પણ પોતાની કઠોર તપસ્યાના ફળમાં એની વાંચ્છના કરે. અરે (દેવરાજ) ઇંદ્ર પણ પોતાની હજાર આંખો વડે પણ એને જોતાં ધરાય નહિ."

૯૭૭-૯૭૮. પણ પરનારીને દેખી જેઓને કંઇક શરમ આવે છે એવા કેટલાક મને જોઇને સંકોચાયા ને 'અભાગણી' કે 'એ તો પરણેલી છે' એમ કહીને ચાલતા થયા. તો ય અમને બંનેને જોઇને કેટલાક લૂટારા અનુમાન કરવા લાગ્યા કે 'જરૂર આપણો સરદાર આ માણસને મારી નાખશે અને પછી એ સ્ત્રીને પરણશે.'

૯૭૯-૯૮૧. આવી આવી વાતો સૌ નરનારીઓ કરવા લાગ્યાં, પણ મારા સ્વામીનું મરણ તો સૌ અનુમાનવા લાગ્યાં અને તેથી મારી ચિંતા અસહ્ય થઈ પડી. સામાન્ય રીતે જુવાન પુરૂષો મને અને જુવાન સ્ત્રીઓ મારા સ્વામીને વખાણતી; બાકીનામાંથી કોઇએ જિજ્ઞાસાથી, કોઇએ નિરાશાથી અને કોઇએ તો કશી પણ લાગણી વિના અમારી વાતો કરી. લૂટારાની આ શુદ્ધાની બનતી અમારે માટે આમ ત્રણ પ્રકારે

Aho ! Shrutgyanam

અભિપ્રાય આપ્યા જતી હતી તે સાંભળતાં સાંભળતાં અમે (એ રસ્તાને છેડે) સરદારને ઘેર આવી પહોંચ્યાં. એ ઘર ઉંચું હતું અને એને કાંટાની વાડ હતી.

૯૮૨-૯૯૦. આમ અહીં ડાળીઓથી બનાવેલા એક ખંડમાં અમને લેઈ ગયા. એ લોકના સરદારનું આ દિવાનખાનું હતું. પ્રસિદ્ધ વીરપુરૂષ હોય એમ એ સરદાર કુંપળો પાથરેલા આસનઉપર બેઠો હતો, ખીલેલાં પુલના મોટા ગોટાથી પોતાને પંખો કરતો હતો, એનો એ ગોટો સોના જેવો ચળકતો હતો અને એના ઉપરના ભમરા સુંદર ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. જુદ્ધ કરીને જીતી આણેલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો એ સરદારે પોતાના શરીર ઉપર ધારણ કર્યાં હતાં, અને અનેક જુદ્ધોમાં અને સંકટોમાં સાચા નિવડેલા લૂટારાઓ એની ચારે બાજુ ઉભા હતા. જેમ જમને ચારે બાજુએ ચંડાળો વીંટાઈ વળે તેમ એની ચારે બાજુએ એ લોક વીંટાઇ વળેલા હતા. એના પગની પિંડીઓ માંસના લોચાથી ભરાવાદાર હતી, તેની જાંઘો કઠણ અને તેના નિતંબ ભારે હતા. અમે તો મોતની ચિંતાએ થરથરતાં થરથરતાં હાથ જોડીને તેને નમસ્કાર કર્યા. હરણના જોડાને જેમ વાઘ, એમ અમને એ તીણી નજરે જોઇ રહ્યો અને તેથી અમને વળી વધારે ચિંતા વધી પડી. પાસે ઉભેલું લૂટારાનું ટોળું અમારૂં જુવાનીનું સૌન્દર્ય ભયંકર, વાંકી દૃષ્ટિએ નિહાળવા લાગ્યું ને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયું.

૯૯૧-૯૯૨. વીરોની, સ્ત્રીઓની અને બ્રાહ્મણોની હત્યા તથા એવાં ગીનં પાપકર્મો કરવાથી દયામાયા નાશ પામી ગઈ છે જેના હૃદયમાંથી, એવા એ (લૂટારાના) સરદારે, બીલકુલ લાગણી વિના અમને નિહાળી લીધાં, પછી પાસે બેઠેલા એક ભયંકર લૂટારાને કાનમાં આ પ્રમાણે કહ્યું:

૯૯૩-૯૯૪. "(આપણા મંડળના) મોટેરાઓ મળીને દેવીને (કાળીને) શરદનો જે બળિ આપવાનો છે, તેને માટે બે આ નરનારી ઠીક પડશે. તેથી કરીને (માતાની) નવમીની રાત્રે આ જોડાનો બળિ દેવાશે. એ બેની બરાબર ચોકી કરો જેથી એ નાશી જાય નહિ."

૯૯૫-૧૦૦૭. આ શબ્દો સાંભળીને મારા હૃદયમાં ચિંતા ને મરણની બીક ફરી વળી. પેલા લૂટારાએ તો એ આજ્ઞા નમ્રતાએ માથે ચઢાવી અને અમને એના ઘરમાં લેઈ ગયો. ચોકી રાખવામાં જરા પણ ખામી આવે નહિ એટલા માટે એણે મારા સ્વામીને તાણીને બાંધ્યા. તેમને આપવામાં આવતી આવી વિટંબણાને દુઃખે મારો આત્મા બળી ઉઠ્યો, તેથી ગરુડ જેના સ્વામીને ઉપાડી ગયો છે એવી સાપણીની પેઠે કલ્પાન્ત કરવા લાગી. વિખરાઇ ગએલે વાળે ને આંખમાંથી વહી જતે આંસુએ હું એમને અને એમના બંધને બાઝી પડી, (પછી મેં લૂંટારાને કહ્યું:) "જેમ વનહાથીની સાથે (એને વળગી પડેલી) હાથણીને બાંધે તેમ આ નરોત્તમ સાથે મને પણ ભલે બાંધો, કારણ કે એમની પીઠ તરફ બાંધી લીધેલા એમના ઢીંચણ સુધી પહોંચતા હાથ મને

Aho ! Shrutgyanam

આલિંગન દેવાને સર્જાયા છે.” (આમ કહીને) હું એમને છુટા કરવા જતી હતી એટલામાં તો એ લૂંટારાએ મને મારી, ધમકાવી ને ધક્કો મારી એક કોરા ખસેડી મુકી. મારા સ્વામીએ હિંમત રાખીને પોતાના બંધ અત્યાર સુધી સહન કર્યા હતા, પણ મારી આ સ્થિતિ જોઇને એમની હિંમત જતી રહી. રડતા રડતા એ બોલ્યા: “અરેરે, મારે માટે તું આવી કદી ન સાંભળેલી, મરવા કરતાં પણ ભુંડી વેદના સહન કરે છે! મારા સંબંધીઓને અને મારી જાતને માટે કદી પણ નહોતું લાગ્યું તેવું આજે મારી નવવધૂને માટે લાગે છે!” આ સાંભળીને, એ જાણે બળવાન છાતી વાળો હાથી હોય તેમ ધારી એમને પેલા લૂંટારાએ લોંય સાથે દબાવ્યા, જોકે એમના હાથ તો પીઠ તરફ બાંધેલા જ હતા. આમ એમને સૌ રીતે હાલતાચાલતા બંધ કરી દીધા પછી એ નિર્દય લૂંટારો એક લાકડા ઉપર બેઠો અને ત્યાં કાચું માંસ તથા મદિરા આરોગવા લાગ્યો.

૧૦૦૮-૧૦૧૪. મરણચિંતાએ મેં મારા સ્વામીને કહ્યું: “અરેરે, આવા દયા વિનાના સ્થાનમાં આપણે મરવું પડશે.” એ પછી એ લૂંટારાને કહ્યું: “આ (મારા સ્વામી) કૌશામ્બીના એક વેપારીના એકના એક પુત્ર છે, અને હું પોતે (ત્યાંના જ) નગરશેઠની પુત્રી છું. કહેશો એટલા હીરા, મોતી, સોનું ને પરવાળાં અમે તમને ત્યાંથી અપાવીશું. અમારા પિતા પર કાગળ લેખને કોઇને ત્યાં મોકલો, અને એ બધું જ્યારે અહીં આવે ત્યારે અમને છુટાં કરજો.” પણ એ લૂંટારાએ તો ઉત્તર વાળ્યો: “તમને (અમારી દેવી) કાળી આગળ બળિ દેવાનું સરદારે નક્કી કર્યું છે. જેની કૃપાએ અમારી સૌ આશા પુરી થાય છે એવી એ માયાને જે માનેલો ભોગ અપાય નહિ, તો એ ક્રોધે ભરાય. અને અમારો નાશ કરે. તેમજ જે અમને અમારી મહેનતનું ફળ, જુદ્ધમાં વિજય, ધનમાલ ને બધા પ્રકારનાં સુખ, જે અમને આપ્યા જ જાય છે તેની કૃપા અમારાથી શી રીતે તરછોડાય?”

૧૦૧૫-૧૦૨૧. આવું સાંભળીને અને મારા સ્વામીને આમ ભયંકર રીતે બાંધેલા જોઇને હું તો છાતીફાટ રડવા લાગી. સ્વામીને સ્નેહબંધને બંધાયલી હું છુટે મોંએ વિલાપ કરવા લાગી. કારણ કે હવે કોઈ આશા દેખાતી નહોતી. મારી આંખોમાંથી એવાં તો અનર્ગળ આંસુ વહી ગાલ ઉપર થઇ છાતી ઉપર વહેવા મંડ્યાં કે કેદ પકડાયેલી બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ રડવું આવ્યું. મેં કલ્પાન્ત કર્યું, માથું કુટ્યું, માથાના વાળા પીંખ્યા, ને છાતી કુટી. (પળવાર સુખદ સ્વપ્નું આવે તો ય હું તો આમ જ રડું:) “મ્હારા વહાલા, સ્વપ્નમાં હું તમને પામી હતી, જાગો ને હું એકલી જ પાછી રોઇશ.” મારી વેદનામાં આમ મેં બહુ કલ્પાન્ત કર્યું.

૧૦૨૨ કેટલાક લૂંટારા ખૂબ આનંદ ઉડાવતા હતા અને વીણા ઉપર આમ ગાતા હતા:—

૧૦૨૩-૧૦૨૬ વારણહારી વાણીની પરવા કર્યા જ વિના,
જીવનમરણને ઓળંગી સાહસ કરીને,
ધાર્યું લેવું એ જ વીરનું કામ છે.

Aho ! Shrutgyanam

કારણકે બીજાની પેઠે મોત તો આવવાનું,
પણ વિના સાહસે ધાર્યું મળવાનું નહિ,
માટે વેળાસર સાહસ કરવા દોડો.
જે જિત્યો છે તે જ સુખે મરે છે,
કારણકે વીરપુરુષ જ, ગયેલું સુખ પાછું આવે
ત્યાં સુધી, ઉત્સાહને તાજો રાખી શકે છે.

૧૦૨૭. સાચે જ, વીર વેદના વેઠતે વેઠતે પણ,
વીરતાથી હરકતોને ધકેલ્યે જાય, તો
સુખરૂપી નારીનો સાથે આનંદ કરે છે.

૧૦૨૮–૧૦૩૩. ત્યાર પછી મારા સ્વામીએ મને કહ્યું: 'શોક કર ના, મારી વહાલી, પણ હું તને કહું છું તે સાંભળ! આ કેદખાનામાંથી નાશી છુટવું બની શકે એમ નથી જ. વળી માણસે વિના આનાકાનીએ જમદેવની આજ્ઞાને તાબે થવું જોઈએ. એ એકવાર માણસને પકડે એટલે બીજો ઉપાય જ નહિ. રાત્રે તારા ને ગ્રહને લેઈને ફરનારો આકાશનો ચંદ્ર પણ (સંપૂર્ણતામાંથી ધીરે ધીરે ક્ષય પામી આખરે બધો ય અંધારો થવાના) દુર્ભાગ્યને તાબે થાય છે. ત્યારે સામાન્ય પ્રાણીને તો કેવડો મોટો ભો છે! સ્થળ, કાળ, વસ્તુ ને પ્રકારને અનુસરી માણસને એના કર્યા કર્મનાં ફળ મળે ને તેને અનુસરીને સુખદુઃખ મળે એ તો મહાનિયમ જ છે. તેથી મારી પ્રિયા; હિંમત હારતી ના! સમસ્ત પ્રાણીજગતમાં એવું કોઇ નથી કે જે સુખદુખને નક્કી કરનારા એ નિયમને ઓળંગો શકે.'

૧૦૩૪–૧૦૩૮. આ દિલાસો દેનારા શબ્દોથી મારો શોક કંઇક ઓછો થયો. પતિની સાથે બંધાયેલી હરણીની પેઠે હું બીજી કેદ થઈ પડેલી સ્ત્રીઓ તરફ જોવા લાગી. મારા વિલાપથી કેટલાકની આંખોમાંથી આંસુ વહ્યાં જતાં હતાં, અને હવે તે પણ પોતાનાં દુઃખ સંભારી રડવા લાગી. બીજી જે સ્વભાવે જ સહૃદય હતી એ તો અમારા આવતામાં જ લાગણી થવાથી રડી પડી હતી. રોતી આંખે એ પુછવા લાગી: 'તમે ક્યાંથી આવો છો? અને તમે આ લૂટારાને અભાગી હાથે કેવી રીતે પડ્યાં!'

૧૦૩૯–૧૦૪૨. (પાછલા ભવની કથાથી માંડીને) અમારા નશીબની સૌ કથા મેં એમને રડતી આંખે કહી સંભળાવી: હાથી નાહવા આવ્યો અને શિકારીએ એને બદલે મારા ચકવાકને માર્યો, અમે એ ભવમાં કેમ સુખી હતાં, કેમ હું એમની પાછળ સતી થઇ અને અમે બે વત્સનગરમાં માનવભવમાં અવતર્યાં; કેમ ત્યાં ચિત્રોની સહાયતાથી અમે એકબીજાને શોધી કાઢયાં; કેમ મેં મારા પ્રિયને વિનંતી કરી, પણ એમણે ના પાડી એટલે મેં મારી સખી સારસિકાને મોકલી; અને કેમ છેવટે મછવામાં બેશી નાઠાં અને ગંગાને રેતીને કાંઠે લૂટારાને હાથે પકડાયાં (એ સૌ કહી સંભળાવ્યું).

Aho ! Shrutgyanam

૧૦૪૩-૧૦૪૬. (ત્યાં ઉભો હતો) એ લૂટારાને આ (બધું) સાંભળીને દયા આવી અને મારા પતિના બંધ ઢીલા કરવા એમની પાસે ગયો. પણ પેલી કેદ પકડાયલી સ્ત્રીઓને તો એણે એવી સખત ધમકાવી કે વાદળાંના કાટકાથી ગભરાઈને જેમ હરણીઓ નાસે એમ એ છુટી પડીને નાઠી. અને એ બધી જતી રહી કે તરત જ એણે મારા સ્વામીને છાનુંમાનું કહી દીધું, કેઃ 'તારે હવે ડરવાનું કારણ નથી; હું તમને મોત-માંથી ઉગારી લેઈશ. તમારાં જીવન બચાવવાને માટે મારા જીવનને જોખમમાં નાખીને પણ ગમે તે પ્રકારે ઉપાય કરીશ.'

૧૦૪૭-૧૦૫૦. એના મુખની આવી વાણી સાંભળીને અમારી મરણચિંતા એકેવારે ચાલી ગઈ અને (અમારા હૃદયમાં) હર્ષ વ્યાપી રહ્યો. છતાં યે છુટવાની અમારી એ આશા સફળ થાય એટલા માટે અમે ઉપવાસ કરી, અમે આજે કોઈપણ પ્રકારનો આહાર લેઇશું નહિ' એવા, જિનપ્રભુને સ્મરી, પચ્ચખાન કર્યા; તેથી લૂટારાએ જ્યારે અમારી સામે સ્વાદિષ્ટ માંસાહાર આણી મુક્યો ને બહુ લાંબો પ્રવાસ કરવાનો હોવાથી એ ખાવાને કહ્યું ત્યારે અમે કહ્યું, કેઃ 'અમે એ ખાતાં નથી, માટે ખાઈશું નહિ.'

(૯. ઘેર આવવું.)

૧૦૫૧-૧૦૫૫. હવે સૂર્યભગવાનની (આથમતાં) પ્રભુતા ને તાપ ચાલ્યો ગયો, પદભ્રષ્ટ થયેલા રાજા જેવો એ દેખાયો, વાતાવરણમાંથી પાર નિકળી ગયા પછી ઉગતી વખતે દેખાય છે એવો (તાપની નબળાઈથી લાલ) દેખાવા લાગ્યો. દિવસ પુરો થયાના સમાચાર સૌ ઝાડ પણ આપવા લાગ્યાં-એ પણ નમતાં દેખાયાં અને તેમની અંદરના માળામાં પક્ષીઓ આરામ માટે એકઠાં થવા લાગ્યાં. આંખ સામે મરણ દેખીને અમે આટલું બધું રડ્યાં ને કકળ્યાં હતાં ને તેણે કરીને બહુ લાંબો થએલો દહાડો પુરો થયો. પૃથ્વીને આરામ આપતી તથા આકાશને શણગાર સજાવતી રાત્રિ ભવ્યરૂપે આવી. ચંદ્ર પણ પોતાનો મૃદુ, જુઈનાં ફુલ જેવો સફેદ પ્રકાશ પાડતો પોતાના કપાળમાં ચાંદ્રો (સસલાનો દાઘ) કરીને બહાર આવ્યો.

૧૦૫૬-૧૦૬૪. એવે લૂટારાની એ ગુફામાં કોલાહલ મચી રહ્યો. પીતા ને નાચતા લૂટારા તથા કેદીઓ ધુમો પાડીને, હશીને, બગાડીને અને ગાઈને શોર કરવા લાગ્યા. જ્યારે એ લોક શાન્ત થઇ ગયા ત્યારે અમારે પહેરેગીરે મારા સ્વામીના બંધ છોડી નાખ્યા ને કહ્યું: 'ચાલો, હવે હું તમને લેઈ જાઉં.' પછી કોઇ જાણે નહિ એવી રીતે અમને એ બહાર લેઈ ગયો, અને એક છુપે વનમાર્ગે આગળ ચાલ્યો. એ ત્યાં ઘણું રખડેલો તેથી ત્યાંની સૌ ગલીકુચીઓ જાણતો. એ ચારે દિશાએ નજર રાખ્યા જ કરતો. આ નીરવ પ્રવાસમાં અમને ઘણીવાર થાક પણ આવા દેતો. અસ્ત્રશસ્ત્ર એણે સજેલાં હતાં ને કમરે પટ્ટો કસ્યો હતો. એવી રીતે એ અમારી સાથે ચાલતો.

૧૦૬૫-૧૦૬૭. એકાદ ઝાડમાંથી થોડાંક પંખીઓ (અરધી ઉંઘમાંથી જાગીને

Aho ! Shrutgyanam

ઉડી જતાં અને એમની પાંખોના અવાજ, પુંઠડી ખાઇને પડતાં સુકાં પાદડાંના ખખડાટ જેવો સંભળાતો. વળી રાની ઢોંસા, વાઘ, ચિત્તા અને જરખની ઘૂમો, તેમજ પંખીઓની અનેક પ્રકારની ચીસો (ફરફરથી) સંભળાતી. અમે મહાભયમાં પડતું મુકયું હતું તે છતાં ય, અમે કહી શકીએ કે, વનનાં બધાં પ્રાણીઓ ને પશુપંખીઓ સારે નશીબે શાન્તિ રાખી રહ્યાં હતાં.

૧૦૬૮–૧૦૭૧. છેવટે મેં હાથીઓએ તોડો પાડેલાં ડાળ જોયાં, જેના ઉપરથી ફળફુલ તોડી લીધાં હતાં. આ અને બીજી નીશાનીઓથી જાણી લીધું કે હવે અમે વનને છેડે આવ્યાં છીએ. અને ત્યારે એ લૂટારાએ અમને કહ્યું: 'હવે તમે વનની બહાર આવ્યાં છો ને હવે કંઇ ભો જેવું નથી. પાસે જ ગામડાં આવે છે. આ મેદાનને રસ્તે તમે ચાલ્યાં જાઓ. હું પણ બીજે રસ્તે ચાલ્યો જાઉં છું. લૂટારાની ગુફામાં મારા સરદારના હુકમને અનુસરીન કેદમાં રાખ્યાં ન સંતાપ્યાં તે માટે ખમા કરજો.'

૧૦૭૨–૧૦૭૫. મારા સ્વામીએ ઉપકારની લાગણીથી લૂટારાની, અમારૂં ભલું કરનારની, આંખ સામે જોયું અને શુદ્ધ નમ્રસ્વરે કહ્યું: 'અમારે કોઇ (સહાયક) સંબંધીઓ પાસે હતા નહિ તેવી વેળાએ, તમને એવો હુકમ હતો છતાં, તમે અમારાં જીવન ઉગારી લીધાં છે. કોઇ પણ આધાર કે છત્ર વનાનાં અને જીવનાશા હારી બેઠેલાં અમને તો એમજ લાગ્યું હતું કે અમે ફાંશીએ ચંઢી ગયાં છીએ અને અમારા ગળા ઉપર (મોતની) દોરી લાગી છે, એ દોરીને તમે વીરતાથી કાપી નાખી છે. વત્સનગરમાં વસતા શેઠ ધનદેવનો પુત્ર હું પદ્મદેવ છું, એ વાતની કોઇ પણ સાખ પુરશે.'

૧૦૭૬–૧૦૭૯. અને વળી એમણે કહ્યું: 'ચાલો ત્યાં, અમે તમને સારી પેઠે બદલો આપીશું.' લૂટારાએ ઉત્તર આપ્યો: 'જોઇ લેઇશું.' (તે ઉપરથી મારા સ્વામીએ ફરી કહ્યું:) 'જ્યારે ત્યાં આવવાનું થાય ત્યારે તમને સમ છે કે, તમે અમને જરૂર મળજો. જેણે જીવ બચાવ્યો હોય તેને તેના જેવો સરખો બદલો તો કદી જ આપી શકાય નહિ, પણ તમે અમારા ઉપર કમમાં કમ એટલી તો કૃપા કરશો જ કે જેથી અમે તમારો સ્નેહભર્યો આદર કરી શકીએ.'

૧૦૮૦–૧૦૮૧. એણે ઉત્તર આપ્યો: 'તમે મારાથી સંતોષ પામ્યાં છો એ જ મારે તો ઘણું છે.' અટલું બોલ્યા પછી વળી એ બોલ્યો: 'હવે તમે તમારી મેળે ચાલતાં થાઓ.' એમ કહી એ પર્વતને રસ્તે ચાલતો થયો અને અમે મેદાનમાં રખડવા લાગ્યાં.

૧૦૮૨–૧૦૮૬. રસ્તા વિનાના મેદાનમાં મારાથી ચાલવું મુશ્કેલ થઈ પડયું. અત્યાર સુધી અમે બહુ ઉતાવળે ચાલ્યાં હતાં અને હવે તો ભુખ, તરસ ને થાકથી અકળાઈ ગઈ હતી. તેથી કેવળ સુકાઈ ગએલે મોંએ ચાલતાં પગ લથડતા હતા. મારાથી જરા ય ચાલવું અશકય થઈ પડયું એટલે મારા સ્વામીએ મને પોતાની પીઠ ઉપર ઉંચકી લીધી, પણ એમને શ્રમ પડે એથી તરત જ નીચે ઉતરી પડવા મેં જોર

Aho ! Shrutgyanam

કર્યું, પણ મને શ્રમમાંથી ઉગારી લેવાને માટે એમણે કહ્યું: 'આપણે છેક ધીરેધીરે જઈશું. જો આ વન ધીરેધીરે આછું થઇ ગયું છે. વળી ગાયોએ ઠેરઠેર લોંય ખોદી નાખી છે અને કોઇ કોઇ ઉકરડા પણ દેખાય છે. એ બધાથી સમજાય છે કે કોઇ ગામ પાસે જ છે, હવે તને સારી રીતે વિશ્રામ મળશે.'

૧૦૮૭-૧૦૮૯. પળવારમાં મારો લો ટળી ગયો અને ગાયોને ગૃહજીવનની માતાઓને-મારી સામે જ જોઇને મને આનંદ થયો. વળી કાનમાં ફૂલના ગોટા ઘાલેલા ને હાથમાં ઝાડની ડાંખળીઓ ઝાલેલા ગોવાળીઆના છોકરા પણ અમે જોયા. ઉત્કંઠાએ એમણે અમને પુછ્યું: 'આવે ઓતાડે માર્ગે તમે ક્યાંથી આવો છો?' મારા સ્વામીએ કહ્યું કે 'અમે ભુલાં પડ્યાં છીએ' ને પછી પુછ્યું:

૧૦૯૦. 'આ દેશનું નામ શું? અને (પાસેના) નગરનું નામ શું? તમારું ગામ કયું અને અહીંથી એ કેટલે છેટે છે?'

૧૦૯૧. એમણે ઉત્તર વાળ્યો: 'અમારું ગામ આયગ છે; અહીં આ વન પુરું થઇ રહે છે, એથી બીજું કંઈ વધારે અમે જાણતા નથી.'

૧૦૯૨-૧૦૯૪. થોડે આગળ ગયાં ત્યાં તો બેડેલી લોંય આવી અને મારા પ્રિય બોલી ઉઠ્યા: 'પણે પેલી જુવાન નારીઓ ગામમાંથી નિકળી વનમાં પાંદડાં વીણવા જાય છે. મારી સુજાહ્નુ પ્રિયા, સફેદ કટિમેખળા નીચે એમની ગોળ રાતાશ પડતી જાંઘો કેવી સુંદર દેખાય છે!' આવાં આવાં સ્નેહભર્યાં વચનો બોલીને મારા સ્વામીએ મારો કલેશજનક થાક ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો.

૧૦૯૫-૧૦૯૭. પછી અમે ગામની જરાક એક બાજુએ આવેલા તળાવ ઉપર આવી પહોંચ્યાં, તેના સ્વચ્છ પાણીની અંદર માછલાં હતાં ને ઉપર કમળપુલ હતાં. અમે નિશ્ચિંતમને ગામડાના આ તળાવમાંથી કમળે સુવાસિત કંચન જેવું પાણી ખોબે ખોબે પીધું. ત્યાર પછી વળી અમે (છછરા) પાણીની અંદર ઉતર્યાં અને ઠંડું પાણી અમારા (મ્હોં) ઉપર છાંટ્યું, પછી થાક તથા ચિંતાથી મુક્ત થઇને ગામ તરફ ચાલ્યાં.

૧૦૯૮-૧૧૦૦. ત્યાં તો અમે સુંદરીઓને ઘડામાં પાણી ભરી જતી જોઈ, એમણે કેડ ઉપર ઘડા લીધા હતા અને બલૈયાંથી શોભતા હાથ (ઘડાને) ગળે વીંટાળી રાખ્યા હતા. અને મારા મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો: 'ત્યારે આ ઘડાએ એવું તે શું પુણ્ય કર્યું હશે કે એ નવનારીઓની સોડમાં પુરૂષો હોય એવા બેઠા છે અને એમના હાથમાં સુંદર આલિંગન પામ્યા છે?' પણ એ સુંદરીઓ તો એકીટસે આશ્ચર્યદૃષ્ટિએ અમારી સામે જોઈ રહી.

૧૧૦૧-૧૧૦૭. જે ગામમાં અમે આવ્યાં હતાં તેની ચારે બાજુએ કળાવિનાની અને છતાં યે સુંદર વાડ હતી. નારીઓ જાણે પહેરા ઉપર ઉભી હોય એવી એ દેખાતી હતી, કારણકે નારીઓનાં સ્તન જેવાં તુંબડાં એના ઉપર લટકતાં હતાં. જ્યાં આ-

Aho ! Shrutgyanam

ગળથી ગામની સ્ત્રીઓ અમને જોતી હતી, ત્યાં આગળથી એ વાડ કમનશીબે ભાગેલી હતી તેથી એ સ્ત્રીઓ આશ્ચર્યથી અમારી સુંદરતા જોતાં આંખ પણ ફરકાવતી નહિ, અને જોવાની રઘ્ધીમાં અંદરની બાજુએથી (વાડ) ઉપર પડતી ને તેને હડસેલતી અને કોલાહલ મચાવતી. આમ (વાડના) ભાગવાથી અવાજ થતો એટલું જ નહિ, પણ (ઉત્સુકતાએ બહાર આવેલી) આધેડ સ્ત્રીઓને જોઇને કેટલાક કુતરા ચમકતા ને ઉંચાં મોં કરીને ભસવા લાગતા. અમને જે સ્ત્રીઓ જોતી હતી તેમાંની કેટલીક તો માંદી ને ફીકી દેખાતી હતી, એમને તાવ આવતો હતો અને (દુબળી પડી જવાથી) એમનાં બહ્યેયાં ઢીલાં પડી ગયાં હતાં. એમની પાછલી બાજુએ ધોળો પોશાક પહેરેલી (તંદુરસ્ત) તરૂણીઓ કેડમાં છોકરાં લેઇને પોતાના ઘરમાંથી બહાર નિકળી આવી હતી. આવા આવા અનેક દેખાવ જોયા અને જાણ્યા, અને આમતેમ જોતાં જોતાં અમે ધીરેધીરે (એ ગામની) શેરીમાં પેઠાં.

૧૧૦૮–૧૧૧૦. વનમાં હતાં ત્યારે ગમે એમ કરીને જીવ બચાવવાની ખાતર અને વનમાંથી નિકળી જવાની આતર, (જે પગે હું ચાલતી હતી તે) પગના ઘાની કે ભૂખની કે તરસની કે થાકની મેં (બહુ) પરવા કરી નહોતી, પણ હવે તો ભો ટળી ગયો હતો ને ભવિષ્ય નક્કી થઈ ગયું હતું, તેથી ભૂખ તરસ ને થાક વિષેના મને વિચાર આવ્યા ને મેં મારા સ્વામીને કહ્યું: 'પ્રવાસીને કરવું પડે છે એમ આપણે પણ ખાવાનું માગીએ.'

૧૧૧૧–૧૧૧૭. જેમનું સૌ ધન લૂટારાએ લૂટી લીધું હતું એવા મારા સ્વામી બોલ્યા: 'જેમને અનન્ય કુળાભિમાન હોય છે તેમને તો, ગમે એવા સંકટમાં આવી પડયા છતાં, લોકની પાસે ભીખારીને વેશે જવાનું ભારે પડે છે. ગામના લોક પાસે જઇને ઉભો રહું એ તો મને શરમ ભરેલું ને નીચું જોવા જેવું લાગે. કારણ કે (ભીખારીની પેઠે) આમ ઉભા રહેવું એ તો જેનામાં કંઈક લાગણી છે એવો માણસ, એનું બધું જતું રહ્યું હોય અને વગડામાં દુઃખે ઘેરાયો હોય તો ય, પસંદ ન જ કરે. જે જીભ દુઃખને સમયે ફરિયાદ કરતાં સંયમમાં રહે એ જીભ ભીખ માગવાનું શી રીતે કબુલ કરે! ને છતાં યે, મારી પ્રિયા, એ અભિમાન હોવા છતાં યે તારે માટે ગમે તે કરતાં પણ અચકાઇશ નહિ; તેથી આ શેરીના શણગારરૂપ આ મંદિરમાં તું થોડીવાર થાક ખા; તારે માટે ખાવાનું શી રીતે લાવવું એનો હું વિચાર કરૂં છું.'

૧૧૧૮–૧૧૨૧. ચારે બાજુએથી ખુલ્લું અને દરેક ખુણાએ થાંભલાને ટેકે રહેલું એવું એ મંદિર હતું અને ત્યાં પર્વને દિવસે વંઠેલા જુવાનીઆ મેળો ભરતા. (વનમાંથી નિકળ્યા પછી જે ખેતરો આવ્યાં હતાં તેની આ બાજુની સીમા ઉપર જ આવેલા) આ મકાનના ખંડમાં અમે પેઠાં. એ મુકામ પ્રવાસીઓને ઉતરવા (ગામ લોકોએ) બાંધ્યો હતો. તેમાં (ગામના) ગૃહસ્થો (જગતની નવીજુની જાણવાની ઇચ્છાએ) અને બળી

Aho ! Shrutgyanam

ગામનાં છોકરાં (રમવા માટે) એકઠાં થતાં. વનમાં બધા પ્રકારનાં બીજ અને પ્રકર્ષ બાળવીને સાચવી રાખનાર, (રાજા) દશરથનાં સતીપુત્રવધૂ, જગત્પ્રસિદ્ધ સીતાજીનું સ્મરણ કરીને જમીન ઉપર એક ચોકખો ને ડાંગરનાં કણસલાં જેવી ચળકતો જગાએ બેઠાં.

૧૧૨૨–૧૧૨૯. એવામાં તો ઘોડખાંપણ વિનાના બાંધાના એક સુંદર જુવાનને ચપળ સિંધી ઘોડા ઉપર બેશીને આવતો અમે જોયો. એણે બહુ જ નરમ ધોળાં સુતરેલ કપડાં પહેર્યાં હતાં. તેની આગળ સિપાઈઓ અને બીજા માણસો ઉતાવળે પગલે ચાલતા હતા. હું જરૂર (એની નજરમાં) એક પુરૂષની સોબતમાં નગરનારી જેવી દેખાતી હોઇશ ! પણ હું તો શરમાયા વિના અમારા સીતામંદિરના અષ્ટકોણ થાંભલાને અઢેલીને ઉભી રહી. કુલ્માષહસ્તી (એ અશ્વારનું નામ એવું હતું) અમારા મંદિરની ડાબી (દેવના માનમાં) બાજુએ થઈને ચાલ્યો, પણ મારા સ્વામીને દેખતાં જ તે એકદમ ઘોડા ઉપરથી છલંગ મારીને ઉતરી પડ્યો. એ મારા સ્વામીને પગે પડ્યો ને ઉંચે સ્વરે રડી પડીને બોલ્યોઃ ' હું તમારા ઘરમાં બહુ દહાડા રહ્યો છું. ' મારા સ્વામીએ એને ઓળખ્યો કે તરત જ એને એ આવેગથી ભેટી પડ્યા ને પુછવા લાગ્યાઃ ' તું અડી' ક્યાંથી ! (મારા પિતા) શેઠ કુશળ છે ? મારાં બા ને બીજાં સા આપણાં સંબંધી ને મિત્રો કુશળ છે ! "

૧૧૩૦. મારા સ્વામીની સામે એ જમીન પર નમીને બેઠો અને પોતાના જમણા હાથથી એમનો ડાબો હાથ ઝાલી સમાચાર કહેવા લાગ્યોઃ

૧૧૩૧–૧૧૪૨. " નગરશેઠના ઘરમાં મોટે મળસકે ખબર પડી ગઇ કે દીકરી દેખાતી નથી ત્યારે એની સખીએ (સારસિકાએ) તમારી પાછલા ભવની બધી કથા કહી સંભળાવી; અને તમે કેમ તૈયારી કરીને નાશી ગયાં એ વાત પણ એણે કહી. પછી તરત જ નગરશેઠ તમારા પિતા પાસે ગયા અને બોલ્યાઃ ' હું કઈક કઠોર થયો હતો એને માટે કૃપા કરીને મને ક્ષમા આપશો. મારા જમાઈની (હવે એમને જમાઈ માનીશ) શોધ કરાવો ! તરત જ એ ઘેર આવે તો ય એમને (મારાથી) બીવાનું કારણ નથી. એ બિચારો જુવાન પરદેશમાં અજાણ્યા લોકની વચ્ચે શું કરશે ? ' ત્યાર પછી એમણે (તમારા પિતાને) શેઠને તમારા પાછલા ભવની બધી કથા અથથી તે ઇતિ સુધી, જે પ્રમાણે એમણે સખી પાસેથી સાંભળી હતી તે પ્રમાણે, કહી સંભળવી. અને તમારી કોમળ હૃદયની માતા તો તમે આમ અકસ્માત્ અળગા થઈ ગયા તેથી શોકમાં ડુબી ગયાં, અને એવું છાતીફાટ રડવા લાગ્યાં કે પાસે બેઠેલાંને પણ રડવું આવ્યું. આખા વત્સનગરમાં એક મોંઢેથી બીજે મોંઢે એમ સૌ જગાએ વાત જણાઈ ગઇ કે શેઠના દીકરાને ને નગરશેઠની દીકરીને પોતાનાં (સહ)જીવનની કથા યાદ આવી છે. હવે શેઠે ને નગરશેઠે તમને ખોળી કાઢવાને ચારે બાજુ અનેક માણસો મોકલ્યા છે; મને પણ સવારમાંજ મણાશક (નામે નગર) તરફ તમારી પુછપરછ કરવા

Aho ! Shrutgyanam

મોકલ્યો હતો, કારણ કે મારા પિતા ત્યાં રહે છે; પણ ત્યાં તમારો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. છતાં યે મેં વિચાર્યું કે જેમની મિલકત નાશ પામી હોય છે, કે જેમને માથે બીજાં સંકટ આવી પડ્યાં હોય છે, અથવા જેમણે અપરાધ કર્યો હોય છે, કે જે કઠણ જાદુવિદ્યા શિખ્યા હોય છે (એમને પ્રયોગ કરવા માટે વનમાંની સામગ્રીઓની જરૂર પડે છે), તેમને વનવગડાના પ્રદેશમાં ફરવાનું ગમે છે. તેથી એવે એવે ઠેકાણે તપાસ કરવા ને નજર રાખવા ગયો હતો અને અંતે અહીં આવી પહોંચ્યો છું. હવે અહીં મારા શ્રમનો બદલો આપ્યો છે. તમારા ઉપર શેઠે અને નગરશેઠે નિજહાથે લખેલા આ કાગળો આપ્યા છે."

૧૧૪૩–૧૧૪૭. તરત જ માથું નમાવીને મારા સ્વામીએ પત્રો લીધા અને પોતાના મિત્રને જણાવ્યું કે 'એ થાક ખાવાને ત્યાં બેઠી છે.' કાગળો ઉઘાડીને (પોતે પ્રથમ વાંચીને) ધીરે ધીરે વાંચવા લાગ્યા, રખેને એમાં લખેલું કંઈ છાનું ઉતાવળે વાંચી ના જવાય. કાગળોની બધી મતલબ જાણી લીધા પછી, એમણે એ કાગળો (કશું છુપાવવાનું હતું નહિ તેથી) મોટેથી વાંચી સંભળાવ્યા; એટલે હું પણ એથી વાકેફગાર થઈ. કાગળો સાંભળ્યા તે પ્રમાણે તો જરા યે ક્રોધ વિના એ લખાયા હતા અને પુષ્કળ વાત્સલ્યભાવ એમાં બતાવ્યો હતો; વારંવાર લખ્યું હતું કે: 'ઘેર આવો!' આથી મારી ચિંતા તો એકેવારે વેગળી થઈ ગઈ અને મારા હૈયામાં આનંદઆનંદ વ્યાપી રહ્યો.

૧૧૪૮–૧૧૫૫. એટલામાં કુલ્માષહસ્તીની આંખો મારા સ્વામીના હાથ ઉપર પડી. એમના એ હાથને (લૂટારાની ગુફામાં) બહુ સખત બંધને બાંધ્યાથી સોરાયા હતા ને તેથી જુદી જ જાતના દેખાતા હતા, વળી સુજી પણ ગયા હતા. અને એણે (એમને) કહ્યું: 'રણક્ષેત્રમાં ઉતરેલા જોદ્ધાના જેવા તમારા હાથ હાથીની સુંઢ સમાન બળવાન છે અને સાથે સાથે અનેક ઘાથી જુદા જ પ્રકારના ને સુજેલા દેખાય છે એવું જે મેં સાંભળેલું તે વાત ત્યારે ખરી કે?' તરત જ, અમે કેવાં કેવાં ભયંકર દુઃખ (લૂટારાની ગુફામાં) વેઠ્યાં હતાં એ એને કહી બતાવ્યું. પછી ગામમાં સૌથી સારે ઘેર એ અમને, આરામ થાય એટલા માટે, લેઈ ગયો. એ ઘર બ્રાહ્મણનું હતું. બ્રાહ્મણ અમારી સાથે સંબંધ રાખી શકે એવી સ્થિતિના અમે હોવાથી એ બ્રાહ્મણકુટુંબમાં (બ્રાહ્મણ) સરખો આદર પામ્યાં, પાણીના કરવા વાપરી શક્યાં; વળી હાથ ધોવાને ચોકખું પાણી મળ્યું અને પછી તરત જ સ્વાદિષ્ટ ભોજન અમને જમાડ્યાં; અમે ઉપકાર માન્યો કે અમને આવી પ્રભુની પ્રસાદી મળી. અમે હાથ મોં ધોઈને અમારા પગના ઘામાં ગરમ ઘી મુક્યું, અને ત્યાર પછી એ કુટુંબમાંથી વિદાય લેઈ નિકળ્યાં.

૧૧૫૬. આમ ફરી અમે હતાં એવાં થઈ ગયાં ને હવે બંને જણાં ઘોડા ઉ-

Aho ! Shrutgyanam

પર ચઢ્યાં. કુલ્માષહસ્તી અને તેના સિપાઇઓ તથા માણસોને લેઈને ઘર તરફ અમે ચાલ્યાં.

૧૧૫૭-૧૧૭૭. પહેલાં તો અમે પ્રણાશક નગર ભણી ચાલ્યા. એ નગર એવું તો સુંદર છે કે એને આખા પ્રદેશનું મોતી અને ભાગ્યદેવીનું સ્થાન કહેવું જોઇએ. પોતાની સખીને ઉતાવળી ઉતાવળી મળવા જતી, ને નીચાણના પ્રદેશમાં બે કાંઠે વહેતી, ને પીવા જેવા સ્વચ્છ પાણીવાળી તમસા નદી (માર્ગમાં આવતી હોવાથી) અમે મ-છવામાં બેશી ઓળંગી ગયાં એટલે અમે પ્રણાશક નગરથી શોભી રહેલા એ બે નદી-ઓના સંગમસ્થાનમાં તે ને તેજ દિવસે આવી ઉભાં. અને કુલ્માષહસ્તીએ (ઉતાવળે) ગોઠવણ કરી દીધા પ્રમાણે ઘોરીમાર્ગે થઇને મહા આનંદે અમારા કુળમિત્રના સંબંધીને ઘેર આવી ઉતર્યાં. ત્યાં અમારો સ્નાનથી, ભોજનથી અને તૈલમર્દનથી સારી રીતે સત્કાર થયો અને ત્યાર પછી વળી રાત્રે સુંદર નિદ્રાનો લાહવો મળ્યો. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠીને દાતણપાણી કર્યાં, નાહ્યાં, દેવની ઉપાસના કરી ને પછી થાક, ભય અને ભૂખથી મુક્ત થઇને વળી પાછાં પથારીમાં સુતાં. તે દરમિયાન કુલ્માષહસ્તીએ અમે ઘર તરફ આવીએ છીએ એવા સમાચાર આપવા, કૌશામ્બીમાં અમારા માબાપ ઉપર કાગળ લખી નાખ્યા. જેટલા દિવસ અમે ત્યાં રહ્યાં તેટલા દિવસમાં ખાનપાન વગેરે સર્વ પ્રકારની અમને જોઇતી સામગ્રીથી અમારાં દુઃખની નિશાની સુદ્ધાં ભુંસી નાંખવા એ લોકોએ પ્રયત્ન કર્યો. થોડા દિવસ પછી જ્યારે અમે પૂરેપૂરા સાજા થયા ત્યારે કૌશામ્બી તરફ જવાની અમે ઇચ્છા દેખાડી. પ્રવાસની સૌ તૈયારીઓ થઇ. સ્ત્રીઓએ બહુ ચે ના પાડી, તો ય ઘરનાં બાળકોને મેં એક હજાર કાર્ષાપણની (રકમની) બક્ષીસ કરી, જેમાંથી અમારે માટે થયેલું લગભગ બધું ખર્ચ વળી જાય. મારા સ્વામી એટલી બક્ષીસ આપતાં શરમાતા હતા, કારણ કે એવા સ્નેહભર્યા આદરની એવી કિંમત એમને બહુ ઓછી લાગતી અને એવી વાત કરતાં એમને સંકોચ થતો. (જ-તી વખતે મળી લેવાને) એ સ્નેહીઘરની સૌ સ્ત્રીઓને મેં અને સૌ પુરૂષોને મારા સ્વામીએ મળી લીધું. પ્રવાસમાં જરૂર પડે એવી સૌ ચીજો ને ઔષધો સુદ્ધાં અમે સાથે લેઇ લીધાં, જેથી માર્ગમાં કશી અડચણ પડે નહિ. ત્યાર પછી મારા સ્વામી સુંદર ઘોડે ચઢ્યા, તે ઘોડો મારા રથની પાછળ ચાલતો હતો. શેઠે અને નગરશેઠે મોકલેલા ચાકરો જ માત્ર નહિ, પણ વળી (એ ચાકરો સાથે કૌશામ્બીથી આવેલો એ અમારો ગૃહમિત્ર) કુલ્માષહસ્તી અને તેનાં માણસો પણ ચારે બાજુ વીંટાઈ વળીને ચાલતાં. તે ઉપરાંત ધાડો પડેલી ત્યારે પોતાની શૂરવીરતા અનેકવાર દેખાડેલી એવા માણસોને હથિયારબંધ કરીને અમારે રખવાળે મોકલ્યા હતા. આમ અમે ચૌટામાં થઇને પ્રણાશક નગરમાંથી નિકળ્યાં ત્યારે અમારા ભપકાથી સૌ વસ્તી આશ્ચર્યમૂઢ થઇને જોઈ રહી. અને અમારા મિત્રનો અડધો અને અમારો પોતાનો અડધો એમ બેવડો કઠલો લેઇને, કોઇથી ન ઉતરે એવા ભપકાથી, અંતે (એમની નજર) બહાર અમે નિકળી ગયાં ત્યાંસુધી રાજમાર્ગને રસ્તે જતાં હજારો લોક અમારી ઉપર તાકીને જોઈ રહ્યા.

Aho ! Shrutgyanam

૧૧૭૮–૧૧૮૨. હવે મારા સ્વામીએ ગાડીવાનને કહીને મારો રથ ઉભો રખાવ્યો અને પોતે મારી પાસે અંદર આવ્યા; ત્યારપછી વળી પાછો સાથ ચાલ્યો. (માર્ગમાં) પછી ઉંચી ડાંગરનાં ખેતર, વિસામાના ચોતરા તથા પરબો જોતાં ધીરેધીરે અમે વાસાલિક નામે ગામ આવો પહોંચ્યાં. ત્યાં પર્વતના (લીલોતરીથી ઢંકાયેલા) શિખર જેવું એક પ્રાચીન વડનું ઝાડ જોઈને અમને આનંદ થયો. કોઈપણ પ્રવાસીને આનંદ આપે એવું એ મનોહર ઝાડ હતું. ખુબ પાંદડાવાળી એની ઘટામાં પંખીઓનાં ટોળેટોળાં એના ઉપર બેઠાં હતાં. અમારો ગૃહમિત્ર એ જોઇને બોલ્યોઃ

૧૧૮૩–૧૧૮૫. 'આપણા ધર્મના પ્રવર્ત્તક વર્ધમાન (મહાવીર–૨૪ માંના છેલ્લા તીર્થંકર) સંસારનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન પામ્યા તે પૂર્વે અહીં એમણે વાસ કર્યો હતો અને તેથી આ જગ્યાનું નામ વાસાલિક પડ્યું. પરિણામે એ જિનેશ્વર ભગવાનના સ્મરણમાં હજારો દેવ, કિન્નર ને માણસો આ વડના ઝાડની પૂજા કરે છે.'

૧૧૮૬–૧૧૮૮. આ વચનો સાંભળીને અમે બંને પુજ્યભાવે ને આનંદભર્યે હૈયે રથમાંથી નીચે ઉતર્યા. જિનભગવાનના સ્થાનકનાં દર્શન કરવાને અમને ઈચ્છા થઇ અને વડના મૂળને અમારા કપાળવડે બહુ શ્રદ્ધાથી અને નમ્રતાથી સ્પર્શ કર્યો. હાથ જોડીને હું બોલીઃ 'હે ભાગ્યશાળી વૃક્ષ, તું ધન્ય છે કે જિનભગવાન મહાવીર તારી છાયામાં આવી રહ્યા.'

૧૧૮૯–૧૧૯૦ એ વડની એમ પૂજા કર્યા પછી અને ત્રણવાર એની પ્રદક્ષિણા ફર્યા પછી પાછાં અમે તાજાં થઇને વિચાર કરતાં ફરી રથમાં ચઢ્યાં. જ્યાં (ભગવાન) વર્દ્ધમાને શાન્તિએ વાસ કર્યો હતો તે સ્થાનનું દર્શન કર્યાથી મને ઘણો આનંદ અને ઉલ્લાસ થયો અને લાંબા સમય સુધી હું એ વિચારમાં નિમગ્ન થઈ રહી.

૧૧૯૧–૧૧૯૫. સ્વામીની પડખે (બેશી) ગૃહિણીનું સુખ અનુભવતી અનુભવતી એકાકીહસ્તી અને કાળી એ ગાનડાં વટાવી ચાલ્યો. પછી રાતવાસો કરવાને અમે, જેની હવેલીઓ વાદળાંએ અડકે છે એવી બહુ વસ્તીવાળી શાખાંજના નગરીમાં, આવી પહોંચ્યાં. અહીં અમે (મારા સ્વામીના) મિત્રને ત્યાં આનંદથી ગયાં, એની કૈલાસના શિખર જેવી હવેલી એ નગરીના અનન્ય શણગારરૂપ હતી. અમારે માટે નાહવાની, ખાવાની અને સુવાની ઉત્તમ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. અમારા સમસ્ત સાથને પણ જમાડ્યો, વળી સારથિની અને બળદની પણ સારવાર કરી. આમ અમે બહુ સુખમાં તે રાત ગાળી. પછી સવારમાં મોં તથા હાથપગ ધોઇને સૂરજ ઉગતાં ત્યાંથી વિદાય લીધી.

૧૧૯૬–૧૨૦૨. વિવિધ પંખીઓનાં અને ભમરાનાં ટોળાં (ઉડતાં) દેખાતાં; અમે વાતો કર્યે જતાં હતાં તેથી કેટલો પંથ કપાયો એ તો અમને જણાયું ય નહિ.

Aho ! Shrutgyanam

કુલ્માષહસ્તીએ આગળથી કહી રાખ્યું હતું તે પ્રમાણે ગામ અને નગરના રસ્તાની (માપ દેખાડવા) નિશાનીરૂપ ઉભાં રહેલાં પવિત્ર ઝાડોને અમે દૂરથી જોઇ લેતાં. પાછું એક બીજું વડનું ઝાડ દેખાયું; તેની કંઈક પાસે આવ્યાં ત્યારે તેનાં લીલાં પાનને લીધે તે પૃથ્વીનું જાણે શ્યામ, ભવ્ય, પ્રકાણ્ડ સ્તન હોય, એવું દેખાતું હતું; પ્રવાસીઓના સંઘને વિસામો કરવાનું એ સ્થાન હતું, રસ્તાના શણગારરૂપ હતું અને (વળી) કૌશામ્બીના સીમાડાનું મોતી હતું. ડાળડાળીઓની ઘટામાં સેંકડો પંખીઓ રહેતાં; વળી સુવાસિત કુલકળીઓ અનુપમ શોભા આપતી. ઉપર મેઘ જેવા સફેદ પટ ઝુલતા હતા અને નીચે ઉત્સવહાર પહેરાવેલા અને પાણીએ ભરેલા કોરા ઘડા મુકયા હતા. (અમને ત્યાં સુધી સામે લેવા આવેલાં) ઓળખીતાંએ અને સગાંવહાલાંએ અમને ત્યાં વધાવી લીધાં અને અનેકાનેક આશીર્વાદ આપ્યા.

૧૨૦૩–૧૨૦૭. અમે ત્યાં નાહ્યાં અને તેથી અમારો થાક ઉતરી ગયો. પછી અમે અમારાં સાસરીઆંની પાસે ગયાં અને એમનાં ટોળાંમાં આનંદે જઇ બેઠાં. હવે મારે રથમાં બેસવાનું ન હતું ને તેથી ઘોડે ચઢી. મારી પાછળ (મારી સાચી સખી) સારસિકા અને (મને માન આપવાને આવેલો) આયાઓ, બ્રાહ્મણો, દાસીઓ, જુવાનીઆઓ અને બીજાઓનો સાથ ચાલ્યો. પણ ખાસ કરીને મારા સ્વામી પોતાના મિત્રને (કુલ્માષહસ્તીને) લેઇને બીજા ઘોડાઓ જોડેલા સોનાના રથમાં બેશી સાથે ચાલ્યા. વળી નણંદો અને બ્રાહ્મણઓ પણ પોતાના દાસદાસીઓના સાથ સાથે અમને મળવાને આવી હતી, તે પણ સુંદર (બળદ–)ગાડીઓમાં બેશીને મારી સાથે (પિતાના) નગર તરફ ચાલી.

૧૨૦૮–૧૨૧૨. પ્રખ્યાત માણસનાં સુખદુઃખ, જવુંઆવવું, પ્રયાસે નિકળવું ને પાછું ઘેર આવવું, સૌ લોકને તરત માલમ પડી જાય છે. એવી રીતે અમે પણ ઉંચા પ્રભુદ્વારમાં (ઉતાવળે ઉતાવળે તૈયાર કરેલા વિજયતોરણમાં) થઇને કૌશામ્બી નગરમાં પ્રવેશ્યાં. ત્યાં આગળ જમણે હાથે એક નરપંખીનો અવાજ સંભળાયો અને એમ સારા શકુન થયા. અને જે રાજમાર્ગે થઇને અમે ચાલ્યાં તે માર્ગ અમને આવકાર આપવાને સફેદ સુગંધિત કુલોથી શણગારી કાઢયો હતો, અને ઠેઠ સુધી રસ્તાની બેઉ બાજુની ઉંચી હવેલીઓની હારો ઉપર અને સુંદર દુકાનો આગળ અમને જોવાને આતુરતાથી એકઠાં થયેલાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓની ભીડ જામી હતી. સરોવર ઉપરનાં કમળકુલોની સપાટી પવનથી ઉંચીનીચી થાય એવો દેખાવ લોકનાં કમળકુલશાં મુખોને લીધે અમને દેખાવા લાગ્યો.

૧૨૧૩–૧૨૧૬. મારા સ્વામીને માન આપવાને માટે રાજમાર્ગ ઉપરના લોકોએ સ્નેહભરી દૃષ્ટિએ એમની તરફ જોયું, એટલું જ નહિ પણ હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા. વાદળાંથી ઢંકાઈ રહ્યા પછી જેમ શરચ્ચંદ્ર આવે એમ પરદેશથી પાછાં અમને ઘેર આવેલાં

Aho ! Shrutgyanam

જોઇને સૌને આનંદ થયો, એટલું જ નહિ પણ સૌએ એમને આશીર્વાદ આપ્યા ને તેમાં પણ બ્રાહ્મણોએ અગ્રેસર થઇને. અને હૃદયના આ ઉમળકાનો એ કશો લુખો ઉત્તર આપી શકયા નહિ. બ્રાહ્મણશ્રમણો અને એવા પૂજ્ય લોકને એમણે પણ હાથ જોડીને નમસ્કાર કર્યા; મિત્રોને આલિંગન દીધાં ને બીજાઓને ધન્યવાદ દીધો.

૧૨૧૭–૧૨૨૦. કોઈ કોઇ બોલવા લાગ્યા: 'નગરશેઠના મહેલ આગળના ચિત્રમાં ચીતરેલો ને જેને શિકારીએ વીંધી નાખ્યો એ ચક્રવાક પેલો રહ્યો. અને તેમાં ચીતરેલી અને જે સતી થઈને નગરશેઠને ઘેર દીકરી થઈને અવતરી છે તે આ જ આ (ભાગ્યશાળી) વધૂ છે. પ્રારબ્ધે ચિત્રમાંનાં એ બેને કેવી સુંદર રીતે એકઠાં આણી દીધાં છે! બીજા કોઇ બોલવા લાગ્યા: 'કેવો સુંદર છોકરો!' બીજાએ ટાપસી પુરી: 'કેવું સાચું!' વળી બોલાયું: 'કેવું જુગતે જોડું!' 'એ એને શોભતો જ છે!'— 'ઉસ્તાદ છોકરો છે!'

૧૨૨૧–૧૨૨૫. એમ સૌ લોકોએ (જુદી જુદી રીતે) મારા પ્રિયતમને વખાણ્યા, પછી અમે ધીરેધીરે એમને મહેલે સાથે આવી પહોંચ્યાં, ત્યાં અમને દાસદાસીઓએ પગ ધોવાનું પાણી આપ્યું અને સુંદર પાત્રો આણીને તેમાંથી દહીં, ચોખા અને કુલ દેવને ચઢાવ્યાં; પછી અમને માળાઓ અને કમળદડા આપ્યા ને ત્યાર પછી હું મારા સ્વામીની સંગે બારણામાં પેઠી. હું ભૂલથી જરાક પાછળ પડી ગઇ ને ઉતાવળે ચાલીને પાછી સાથે થઈ ગઈ; અને અમે મારા સસરાના મેહેલના, લોકની ભીડવાળા સુંદર અને વિશાળ ચોકમાં આવ્યાં.

૧૨૨૬–૧૨૩૨. મારા પિતા (નગરશેઠ) પોતાના કુટુંબને લેઇને બીજા વેપારીઓ સાથે આગળથી જ આવીને સાંગામાંચી ઉપર બેઠા હતા. કંઈક સંકોચથી અમે સૌને ચરણે માથું મુક્યું, અને એમણે સ્નેહાળ દેવોની પેઠે અમારા ઉપર દૃષ્ટિ કરી. એમણે અમને આલિંગન આપ્યાં, કપાળ ઉપર ચુંબન કર્યા, એમની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં ને કયાંય સુધી અમારી સામે જોઈ રહ્યાં. મારી માતા અને સાસુએ પણ અમને હૈયાના ઉમળકાથી આલિંગન આપ્યાં અને રોઇ પડ્યાં–એમની આંખોમાંથી આંસુ નિકળી પડયાં અને સ્તનમાંથી ધાવણ નિકળી પડયું. પછી મારા (આઠ) ભાઈઓને એકેએકે પગે લાગી અને ભક્તિભાવે મારૂં મસ્તકકમળ એમની આગળ નમાવતી ચાલી ત્યારે એમની પણ આંખમાં આંસુ તરી આવ્યાં. વળી જે સૌને હું સ્નેહથી સંભારતી તે સૌ આવી મળ્યાં. મારી દાસીએ અને સખીએ (સારસિકાએ) પ્રથમ (વડના ઝાડ નીચે વધાવી લેવા આવ્યાં હતાં ત્યારે) પોતાનાં આંસુ રોકી રાખ્યાં હતાં, તેમણે પણ અત્યારે છુટથી વહેતાં મુકી દીધાં, (કારણ કે થોડી વાર સુધી) એમનું દુઃખ સમે એવું નહોતું; ઝાકળનાં મોતી જેના ઉપર પડ્યાં છે એવી પુલરેખા જેવી એ (બે) દેખાતી.

Aho ! Shrutgyanam

૧૨૩૩–૧૨૩૮. નગરશેઠની અને વેપારીઓની સૂચનાથી પછી (ભેટ મુકતી વખતે લાવવામાં આવે છે એવા પ્રકારનો) એક ઘડો આણ્યો. અમને અમારે આસને બેસાડ્યા પછી સૌ સંબંધીજનોએ અમારા આજ સુધીના જીવન વિષેની વાતો પુછવા માંડી. ત્યારે મારા પ્રિયે અમને જે અનુભવ થયો હતો તે સૌ (અથથી ઇતિસુધી અનુક્રમે) એમને કહી સંભળાવ્યોઃ અમે એકવાર સાથે વસતાં, એ સહવાસ પ્રિય હોવા છતાં અમારૂં મૃત્યુ થયું ને તેથી વિયોગ થયો, એ ચિત્રોને લીધે પાછો સંજોગ થયો, મછવામાં બેશીને નાશી ગયાં, લટારાના હાથમાં ફસાયાં, મરણુના મોંમાં જઇ પડ્યાં, એમની ગુફામાંથી એક લૂટારાએ બચાવી નસાડ્યાં, વનમાં પ્રવાસ કર્યો, એક ગામ મળી આવ્યું અને છેવટે કુલ્માષહસ્તી સાથે ભેટો થયો. આ સૌ વાતો વર્ણવી.

૧૨૩૯–૧૨૪૪. અમારો એ સૌ અનુભવ મારા સ્વામીએ વર્ણવ્યો તે સાંભળીને બંને પક્ષની (મારા પોતાના કુટુંબની અને મારા સ્વામીના કુટુંબની) આંખોમાં પાછાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, અને મારા પિતા બોલ્યાઃ ‘ તમે આ વાત અમને પહેલાં કેમ ના કહી ? તમને આટલું દુઃખેય પડત નહિ ને આટલો પસ્તાવોય થાત નહિ. જરા પણ ભલું કર્યું હોય તેને માટે પણ સારો માણસ હદ ઉપરાંત ઉપકાર માને છે અને એનો બદલો વાળી શકાય નહિ ત્યાં સુધી પોતાને ઋણી માને છે. ત્યારે જેનું એકવાર ભલું કર્યું છે તેના ઉપર વળા ફરી ભલું કરાય તે માણસો ઉપકાર માને નહિ તો શી રીતે જીવી શકે ? એવા ભલાનો એને મંદરપર્વત જેટલો ભાર લાગે છે અને તેનો બેવડો બદલો વાળી શકાય ત્યારે જ એને સંતોષ થઇ શકે છે. તમે મને જીવન આપ્યું છે, ત્યારે હું પણ તમને જીવન આપી શકું તો જ જીવવું સારૂં લાગે.’

૧૨૪૫–૧૨૪૮. આવાં આવાં વચનોથી ગૃહપતિએ (મારા પિતાએ) અને બીજા શેઠીઆઓએ અમને રીઝવ્યાં. અને અમારા પાછા આવવાથી અમારા ઘરનાં બધાં માણસો ખુશી થયાં હતાં. ખરે, અજાણ્યા લોક, ને સારૂં નગર પણ, અમને હેતે મળવા ઉતાવળે ભરાઇ ગયું; અને વધાણુ કરવા માટે, આશીર્વાદ આપવા માટે અને વધાવવા માટે અમે સુંદર કીંમતી ભેટો આપી. કુલ્માષહસ્તીને તો બદલામાં હજાર સોનામહોરો મળી અને અમને પણ સૌ સંબંધીઓએ એકઠાં મળીને અમૂલ્ય ભેટ આપી.

૧૨૪૯–૧૨૫૩. શુભ મુહૂર્ત નિરધારીને અમારા બંને કુટુંબને શોભે એવા ઠાઠથી–નગરમાં કદી થયો નહિ એવા ઠાઠથી–અમારાં લગ્ન થયાં, આખો વખત એવો અસાધારણ ઉત્સવ મંડાયો કે અનેક લોકે આવો આનંદ કદી નહિ અનુભવ્યો હશે ! અને અમારાં બંને કુટુંબો હૃદયભરી મિત્રતાએ, આનંદશોકનો સમાન અનુભવ કરવા લાગ્યાં, અને બંને કુટુંબો જાણે એકજ હોય એમ દેખાવા લાગ્યાં. વળી મારા સ્વામીએ ગૃહસ્થે લેવાનાં (આપણા ધર્મનાં) પાંચ વ્રત લીધાં અને જિનપ્રભુના સુંદર અમૃતોપદેશનું મનન

Aho ! Shrutgyanam

કરતાં આદર્શ ગૃહજીવન ગાળવા લાગ્યા. હું પણ આગળ (૪૫૨-૪૫૪ માં) કહી ગઇ છું એમ એકસો ને સાઠ આયંબિલ વ્રત પૂરાં કરતી હતી—કારણ કે એ જ વ્રતથી મારી કામના સફળ થઇ હતી.

૧૨૫૪. હવે મારી સખી સારસિકાને મેં પુછયું: 'હું મારા સ્વામી સાથે ચાલી નિકળી (અને તને ઘેર મોકલી) ત્યાર પછી ઘેર તારી શી સ્થિતિ થઇ?'

૧૨૫૫–૧૨૭૨. સારસિકાએ ઉત્તર દીધોઃ "તારી સૂચના પ્રમાણે તારા દાગીના લેઇ આવવાને હું તો ઉતાવળી ઉતાવળી ઘેર ગઈ. દરવાજાને આગળો ન જોયાથી ઘરના લોકને વ્યાકુળ થઇ ગયેલા મેં જોયા અને મહેલમાં મને મારી પણ સલામતી લાગી નહિ. છતાં ચે તારા ખંડમાંથી તારા દાગીનાની થેલી, નગરના મણિરૂપ એ થેલી લેઇને અહીં આવી. પણ મારી એટએટલી વાંછના છતાં તું તો મને મળી નહિ ને તેથી નિરાશ થઈને એ દાગીનાની થેલી લેઇને પાછી ગઇ. 'આહ મારી સખી' એવો નિસાસો નાખીને તારા ખંડમાં પેઠી ને (દુઃખની મારી) ખૂબ છાતી કુટી. ધીરેધીરે મારી ગભરામણભરી એકાન્તમાં શાન્તિ વળતી ગઇ ને મને આમ વિચાર આવ્યોઃ '(પૂર્વજન્મના યાદ આવ્યાનો) એમનો પડદો નગરશેઠને નહિ ખોલું તો એ પોતાની દીકરી ઉપર ભારે ક્રોધ કરશે. માટે હું એમ કરીશ, (એટલા માટે કે) જતે દહાડે એ એમની દયા પામે. મારૂં પોતાનું પણ થોડું ઘણું ઋણ આ પ્રમાણે વળશે.' મારા અકળાએલા હૃદયમાં આવા આવા વિચારો ઉઠયા અને હું પથારીમાં જઈ પડી, પણ તે રાતે ઉંઘ બીલકુલ આવી નહિ. પછી સવારમાં હું નગરશેઠને પગે પડી અને તારો પૂર્વભવ તને સાંભરી આવ્યાની અને તારા પ્રિયની સાથે તારા ચાલી ગયાની સૌ કથા એમને કહી દીધી. પણ એ તો પોતાના અનમ્ર કુળાભિમાનને કારણે, રાહુએ ગ્રહાએલા ચંદ્રની પેઠે પોતાનું સૌ તેજ હારી બેઠા. હાથ ચોળીને એ બોલ્યાઃ 'અરેરે! કેટલું ભયંકર. આપણા કુળ ઉપર આ શું કલંક આવી પડયું! એ ચક્રવાકનો કે શેઠના દીકરાનો પણ કશો દોષ નથી, દોષ માત્ર મારી દીકરીનો કે જે આમ સ્વચ્છંદ થઇને ચાલી ગઇ. નદી જેમ પોતાના જ કિનારાને ડુબાડે તેમ ભ્રષ્ટ નારીઓ પોતાના કુળની આબરૂને ડુબાડે. અશુદ્ધ પુત્રી ઉંચા અને ધનવાન્ કુળને હાનિ કરે છે, અને એ પોતાના ભ્રષ્ટાચારથી આખા કુળને, તે ગમે તેવું સારૂં હોય તો ય, કલંક આણે છે, તેથી તે એ કુળને શોભતી નથી. સાચું જ કહ્યું છે કે કલ્પનાનાં સ્વપ્ન ઉપર અને સુંદર મૃગજલ ઉપર જેટલો વિશ્વાસ રખાય એટલો જ વિશ્વાસ ચંચળ અને ચતુર નારી ઉપર રખાય.' વળી એમણે કહ્યું: 'પણ તેં આ બધી વાત મને વહેલી કેમ ના કહી? હું ત્યારે જ એને પરણાવત અને આ સંકટ આવવા ના દેત.'

૧૨૭૩–૧૨૭૪. "મેં ઉત્તર દીધોઃ 'એની કામના સફળ થાય નહિં ત્યાં સુધી એ વાત છાની રાખવા માટે મારે એના જીવના સોગન ખાવા પડયા હતા. હું

Aho ! Shrutgyanam

એ સંતલસમાં ભળી હતી, તેથી મારે પરાણે પણ ચુપ રહેવું પડયું હતું. તેથી શેઠ, મારા ઉપર દયા કરો.'

૧૨૭૫–૧૨૭૯. " શેઠાણીએ જ્યારે આ બધી વાત સાંભળી ત્યારે એ તો તારા દુઃખના ને વિજોગના વિચારમાં બેભાન થઇ પડયાં. અને એમને પડેલાં જોઈને, નાગણને ગરૂડના પંજામાં સપડાએલી જોઇને ગભરાએલા નાગરાજની પેઠે, શેઠ પોતે પણ તરત જ છુટે મ્હોંએ રડવા લાગ્યા. ભાન આવ્યા પછી શેઠાણી એવું તો હૃદયભેદક રૂદન કરવા લાગ્યાં કે બીજાં બધાંને રોવું આવ્યું. ભાઇઓ ભોજાઇઓ ને બીજાં બધાં, સખી, તું જતી રહી તેથી, ખૂબ રોપીટ કરવા લાગ્યાં. પણ શેઠાણીનું હૈયું સ્નેહાળ, તેથી દીકરીના સ્નેહને કારણે એમના શોકનો ને રૂદનનો તો પાર જ રહ્યો નહિ; છેવટે એમણે શેઠને ઠાલાવાલા કરી કહ્યું:

૧૨૮૦–૧૨૮૪. " જે લોક શુદ્ધાચારી હોય છે ને આબરૂદાર મનાય છે એમને પણ દીકરી તરફનાં બે દુઃખ તો હોય છેઃ વિજોગ ને કલંક. પણ એ સૌ પૂર્વકર્મે કરીને નક્કી થયેલા પ્રારબ્ધને આધીન છે. માણસની ઇચ્છા હોય કે ના હોય, પણ એ પ્રારબ્ધ વડે માણસ સુખદુઃખ પામે છે, તેથી ભૂલ થઇ જાય તેનો દોષ લેવો ના ઘટે; કારણકે કુટિલ કાળદેવતા એને ખેંચી ગયો. પૂર્વભવની વાત એને સાંભરી આવી અને તેથી એક વખતના કર્મનું ફળ એને મળ્યું, ત્યારે તો એની ભૂલ બહુ નાની કહેવાય. અને મારો એ દીકરી ઉપર એવો ભાવ છે અને મારા હૈયામાં એ એવી વશી રહી છે કે એના વિના મારાથો જીવાશે નહિં.'

૧૨૮૫–૧૨૮૯. " આવે વચને કાલાવાલા કરીને નગરશેઠની પત્ની પોતાના સ્વામીને પગે પડી, અને 'ઠીક ત્યારે' એવું એમની મરજી ના છતાં ય એમની પાસે કહેવરાવ્યું. પછી એમણે કહ્યું: ' ધીરજ ધર ! એ તારી લાડકી તને લાવી આપીશ; એ બે ક્યાં ઉપડી ગયાં છે તેની શેઠ પાસેથી ખબર પડશે.' એમ બોલી તારા પિતા પછી રથમાં બેશીને અહીં આવ્યા અને તમને બેને શી રીતે ઘેર પાછાં લાવવાં એ બાબત શેઠ સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા, પણ (તે દરમિયાન તારા પિતાના) બરાબ કુટુંબે તો મને ધમકાવી, આંખો કાઢીને એક લપડાક ચોઢી કાઢી ને આમ મને સજા કરી. વળી એ કહેવા લાગ્યાં કે ' તું એને ત્યાં લેઈ જ કેમ ગઇ ?' વળી તમને બોળવાને માટે માણસો મોકલ્યાં અને તમને આવતાં સાંભળીને એ સૌ રાજી થઇ અહીં પાછાં આવ્યાં. "

૧૨૯૦–૧૨૯૧. (સાધ્વી કહે છેઃ) સારસિકાએ જે બધું જાણ્યું હતું એ સૌ એણે મને વિગતવાર કહી સંભળાવ્યું. અને પછી મારા સ્વામીએ શા માટે ઉતાવળ કરી હતી ને હાસહાસી વગર અમે કેમ ચાલ્યાં ગયાં એ વાત મેં એને કહી સમજાવી.

Aho ! Shrutgyanam

૧૨૯૨–૧૨૯૭. મારા પતિએ વિદ્વાન મિત્રોની સહાયતાથી એક નાટક રચ્યું હતું. તે નાટક નટીઓ મને ભજવી બતાવે એવી વ્યવસ્થા થોડા દિવસ પછી મારા સસરાએ કરી. આમ અમે આ ભવ્ય મહેલમાં સંબંધીઓ અને મિત્રો વચ્ચે, કમળ-સરોવરમાંના ચક્રવાકની પેઠે, મહા આનંદે રહેવા લાગ્યાં. અમારાં હૈયાં સ્નેહાનંદે કરીને ગંઠાઇ ગયાં અને અમે પળવાર પણ એક બીજાથી અળગાં રહી શકતાં નહિ. હું જાણે સ્નેહના લાંબા સુખને માટે સરજાઇ હતી તેથી એક પળ પણ જો હું એકલી પડતી તો ય મને એ પળ બહુ લાંબી લાગતી; નાહતાં, ખાતાં, શણગાર સજતાં, સુતાં, બેસતાં, કુંકમાં સૌ કાજ કરતાં, અને અંદરની એકતાનો આનંદ ભોગવતાં, તે એટલે સુધી કે અમે માળાઓ પહેરીને, અને સુંગધી પદાર્થો અમારા શરીર ઉપર છાંટીને અને ચોળીને નાટક જોવા જતાં ત્યારે પણ એવી એકતાનો આનંદ ભોગવતાં. આમ અમે કશી પણ ચિંતા વિના સ્નેહમાં એકવત્ થઈ રહેતાં.

૧૨૯૮–૧૩૦૮. આમ સુખસાગરમાં તરતાં તરતાં તારાઓ અને ચંદ્રથી પ્રકાશતી રાતોવાળી સુંદર શરદ્ સુખમાં ચાલી ગઇ. પછી શિશિરની રાતો આવી. તે લાંબી થવા લાગી ને ઝાકળ પડવા લાગ્યો, (એ ઋતુમાં) સૂરજ પોતાનો પ્રકાશ ઉતાવળે ખેંચી લેવા લાગ્યો; (ગ્રીષ્મની વિલાસસામગ્રીઓ) ચંદ્ર, ચંદન, મોતીની માળા, કંકણ, સુતરનાં ને રેશમનાં કપડાં એ સૌ મનથી ઉતરવા લાગ્યાં. શિયાળો આવ્યો, બરફ્ સાથે એની પણ મજાઓ લેતો આવ્યો. ઘેરઘેર સ્નેહીજન અને (ઘેર આવેલા) બધા પ્રવાસીઓ આનંદ કરવા લાગ્યા. ત્યારપછી વસંતમાં ઠંડી ચાલી ગઈ ત્યારે સહકાર કુલ (સૌ પ્રકૃતિમાં) ખીલ્યાં તેની સાથે સ્નેહનું રાજ્ય પણ ખીલ્યું. તેવારે નારીઓએ કામ પડતાં મેલવા માંડ્યાં ને ઉતાવળી ઉતાવળી હીંદોળાખાટે ગઈ. હિંદોળાખાટને મજબુત બાંધી હોય અને સ્નેહી હાથે કરીને એ હિંદોળાય તો વગર લોએ ખુબ હીંચકા આવે ને ખૂબ આનંદ મળે. અમારા અતુલ, અદ્ભુત અને જોવાજેવા બાગની શોભા નિહાળતાં અમે નંદનવનના દેવબુગલની પેઠે આનંદ કરતાં. (મારા પ્રિય મને કહેતાઃ) 'મદનવાડીના ભૂતરૂપ આ ભમરા તો જો. ઝાડનાં કુલ અને બીજી વનસ્પતિ ઉપર, નારી લોકની આંખના કાજળની પેઠે, ચોંટી બેઠા છે અને વેલીઓ ઉપર (તેમની કળીઓ રૂપ) ચંદ્રને (ચંદ્રગ્રહણમાં) ઢાંકી નાખતા રાહુ સરખા દેખાય છે.' આવી શૃંગારિક ઉપમાઓથી મારા સ્વામી મને આનંદ આપતા અને મારા વાળમાં કુલ ખોસતા, જેથી એ બધાંનો મિશ્ર સુગંધ નિકળતો. આવું આવું કરવાને લીધે ખીલેલી વનસ્પતિ જોવામાં અમને બહુ મજા પડતી અને આવી રીતે આનંદમાં તથા સ્નેહમાં અમે ગંઠાયાં રહેતાં.

Aho ! Shrutgyanam

(૧૦ લૂંટારાનું સાધુ થવું.)

૧૩૦૯–૧૩૧૪. (ઋતુઓ બદલાતાં ફરી પાછી વસંત આવી અને પ્રકૃતિની શોભા નિહાળવા ફરી પાછાં અમે બાગમાં ગયાં.) ત્યાં એક અશોક વૃક્ષની નીચે મુકેલી પત્થરની બેઠક ઉપર (આપણા ધર્મના) એક સાધુને નિશ્ચિંતમને મ્હોં નીચું રાખીને બેઠેલા જોયા. તરત જ મારા વાળમાંનાં ફુલ ખરી પડ્યાં; મેં મારાં અંગ ઢાંકી દીધાં અને મારા મ્હોંને શોભાવતા ચૂર્ણ(પાઉડર)ને લુંછી નાખ્યો. મારા સ્વામી પણ સ્વસ્થ થઇ ગયા; એમણે ઘોડા ઉતારી દીધા ને ફુલ મુકી દીધાં, કારણ કે ભભકાદાર પોશાકે મહાપુરૂષ પાસે જવું શોભે નહિ. પછી અમે ઉતાવળે ઉતાવળે એમની તરફ ગયાં, અને કંઇક દૂરથી માથું નમાવી પૂજ્યભાવે, પણ શાન્તિથી, અમૂલ્ય રત્નની પેઠે એમને નિહાળવા લાગ્યાં. પછી અમે જરા વધારે નજીક ગયાં, અને માયા, મદ, મોહ આદિથી વિરકત, શુભધ્યાનમાં સંલગ્ન અને શરીર તરફ પણ અનાસકત એવી એ ધર્મમૂર્તિના ચરણમાં અમે અમારી કરાંજલિ અર્પણ કરી. ક્ષણભર અમે પણ એમની આગળ, અન્યત્ર મનવાળા થઇ, શાન્તચિત્તે ધ્યાન ધરીને બેઠાં અને પછી જ્યારે પોતાના ધ્યાનમાંથી મુકત થઇ, એમણે પ્રશાન્તદૃષ્ટિએ અમારી તરફ જોયું ત્યારે અમે ઉભા થઈ વિનયભાવે એમને ત્રણવાર વંદન કર્યું.

૧૩૧૫–૧૩૧૭. આ પ્રમાણે વંદન અને નમન કરીને તપોગુણનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છીને એમના શરીર અને જીવનયાત્રાના કુશળ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

૧૩૧૮. એના જવાબમાં તેમણે આશીર્વાદ આપીને કહ્યું કે ' જ્યાં જવાથી જગતનાં બધાં દુઃખોનો અંત થાય છે અને અતુલ તથા અક્ષય સુખ પમાય છે એવું જે નિર્વાણ સ્થાન તે તમને પ્રાપ્ત થાઓ. '

૧૩૧૯–૧૩૨૦. તેમનો એ આશીર્વાદ અમે અતિ નમ્ર અને શ્રદ્ધાળુ ભાવે મસ્તકે ચઢાવ્યો અને પછી જરા અને મૃત્યુની પેલી પાર લઇ જનાર કલ્યાણકારક ધર્મનો ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરી.

૧૩૨૧. એના ઉત્તરમાં તેમણે જીવ–આત્માનાં બંધન અને મોક્ષ વિષે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ધીરેધીરે સરળતાપૂર્વક આ રીતે ઉપદેશ આપ્યો:

૧૩૨૨–૧૩૨૬. 'જગતમાં રહેલા પદાર્થોનાં સ્વરૂપને જાણવાનાં ચાર સાધન છે: ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, અને ૪ આગમ. આપણી ઇંદ્રિયોથી જે વસ્તુ જોઇ–જાણી શકાય, તે પ્રત્યક્ષ ગણાય. જે વસ્તુના કોઇએક ગુણધર્મને જોઈ–જાણી તેનાં વિશેષ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો, તે અનુમાન કહેવાય. પ્રત્યક્ષ અગર પરોક્ષ વસ્તુ સાથે કોઈ બીજી વસ્તુને સરખાવવી તેનું નામ ઉપમાન હોય છે; અને કોઈ શાસ્ત્ર અગર શિક્ષક પાસેથી જે વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવવું તે આગમ કહેવાય છે. આ ચાર રીતે બંધ અને મોક્ષનું પણ જ્ઞાન મેળવી શકાય છે.

૧૩૨૭–૧૩૩૪. 'હવે આત્મા તે શું છે તે વિચારીએ: આત્મા રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ એ ઇંદ્રિયગોચર ગુણોથી સદા સર્વદા મુકત છે, એ ઇંદ્રિયથી પણ

Aho ! Shrutgyanam

અગોચર છે. એ અનાદિ અને અનંત છે. જ્યાં સુધી એ શરીરના બંધનથી બંધાયેા છે ત્યાં સુધી એ સુખદુઃખ અનુભવે છે, અને ત્યારે (અનુભવે એટલે) – ઇંદ્રિયેાવડે નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે – વિવિધ પ્રકારની સમ્મતિ ઇચ્છા, વિચારેા આદિ દર્શાવવા માટે દેહનાં જે હલનચલન થાય છે તેના વડે – પ્રમાણભૂત થાય છે. વિચાર, અહંકાર, જ્ઞાન, સ્મરણ, બુદ્ધિ આદિ સ્વરૂપે એ પ્રકટ થાય છે. સંસારના સ્વભાવ નિયમ પ્રમાણે (પૂર્વ જન્મનાં પુણ્યનાં કે પાપનાં ફળરૂપ) કર્મ ભેાગવતેા આત્મા હર્ષ કે શેાકનેા, સુખ કે દુઃખનેા, શાન્તિ કે અશાન્તિનેા, આનંદ કે ઉદ્વેગનેા, ભય કે વૈર્યનેા અનુભવ કરતેા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

૧૩૩૫–૧૩૩૯. "આત્મા પેાતે કરેલાં સારાં નરસાં કર્મવડે સંસાર વધારે છે. અને તે ત્રણ રીતેઃ મનથી, વાચાથી ને કર્મથી. મૂઢ જીવન (મેાહે કરીને સંસારમાં) લિપ્ત થઇ જતાં કર્મના બંધનમાં પડે છે; પણ મેાહથી મુક્ત થઇને સંસારમાં વસે છે તેા તે પેાતે કર્મથી અલિપ્ત રહે છે; એ જ તીર્થંકરેાએ (આપણા ધર્મના સંસ્થાપકેાએ) એ જ પ્રકારનેા ટુંકામાં (આત્માના) બંધ અને મેાક્ષ સંબંધે ઉપદેશ આપ્યેા છે. એક બાજુથી આત્મા (અમુક કર્મેાથી) મુક્ત થાય છે, અને બીજી બાજુથી (અમુક કર્મેાથી) એ બંધાય છે; એ રીતે સંસારપ્રવાહના યંત્રમાં ભમરડાની પેઠે એ ફર્યા કરે છે. સારાં કર્મે એ બંધાય તેા (ફળ પાકીને) દેવયેાનિમાં અવતરે છે; મધ્યમ કર્મથી માનવયેાનિમાં અવતરે છે, મેાહમય કર્મથી પશુયેાનિમાં પુનર્જન્મ પામે છે, ને બીલકુલ ખરાબ કર્મથી નરકમાં પડે છે.

૧૩૪૦–૧૩૪૩. "રાગ અને દ્વેષને જે દબાવી દેતેા નથી, તે કર્મના બંધનમાં પડે છે. વળી (પાંચ મહાપાપ, જેવાં કે) પ્રાણાતિપાત, અસત્ય, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ; તેમજ ક્રેાધ, માન, માયા અને લેાભ; (તથા વિવિધ પ્રકારની બીજી નિર્બળતા) ભય, તરંગ, કુટિલતા, અપ્રામાણિકતા આદિ; આ બધા દુર્ગુણેા જ્યારે અજ્ઞાન સાથે ભેગા થાય છે, ત્યારે કર્મના બંધનનું મૂળ દૃઢ બને છે; એમ સારરૂપે તિર્થંકરેાએ કહ્યું છે.

૧૩૪૪–૧૩૪૬. "તેલ ચેાળેલા માથા ઉપર જેમ ધૂળ ચેાંટી જાય છે, તેમ રાગ અને દ્વેષના વિચારેાએ ખરડાએલા આત્માને કર્મ ચેાંટી જાય છે, અને તેના પ્રભાવથી આત્મા પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, પવન, અને વનસ્પતિ જેવી અતિ સૂક્ષ્મ જીવયેાનિઓમાં વારંવાર જન્મમરણ કરતેા પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે.

૧૩૪૭–૧૩૪૮. "સાધારણ રીતે વર્ણવીએ તેા (આત્માને બંધનમાં રાખનારાં) કર્મ આ આઠ પ્રકારનાં છેઃ

૧. જ્ઞાનાવરણીય	૫. આયુઃ
૨. દર્શનાવરણીય	૬. નામ
૩. વેદનીય	૭. ગેાત્ર
૪. મેાહનીય	૮. અન્તરાય

૧૩૪૯–૧૩૫૨. "અને જેમ જુદા જુદા દાણાનાં બીજ પૃથ્વીમાં વેરવાથી પેાતપેાતાની જાત પ્રમાણે જુદાં જુદાં ફળફુલ આપે છે, તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં કર્મેા

Aho ! Shrutgyanam

પોતપોતાની વિવિધતા પ્રમાણે શુભ અશુભ–સારાં નરસાં ફળ આપે છે. કર્મકૃત ફળોદયનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવને આશ્રયે જાણી શકાય છે. દ્રવ્ય એટલે કે (આ વિષયમાં) આત્મા, નક્કી થયેલે ક્ષેત્રે એટલે કે ત્રણ લોકમાં (સ્વર્ગમાં, મર્ત્યમાં અને પાતાળમાં અથવા નરકમાં), કાળમાં એટલે કે ફળને અનુસરી જન્મજન્માન્તરના ફેરામાં ભટકે છે, જેથી એક સ્થિતિ ફરીને બીજી થાય છે અને પૂર્વનાં કર્મને લેઈને નવાં નવાં જીવન ધારણ કરે છે.

૧૩૫૩–૧૩૫૬. "(આત્માના સામયિક શરીરને ધારણ કરતી) સ્થિતિ ઉપર શરીર આધાર રાખે છે, શરીર ઉપર માનસિક કર્મનો આધાર છે, માનસિક કર્મ ઉપર અંતઃકરણનો આધાર છે, અંતઃકરણ ઉપર તદ્રૂપતાનો (ભાવ અને વસ્તુની એક રૂપતાનો) આધાર છે, તદ્રૂપતા ઉપર પરિણામનો આધાર છે અને પરિણામ ઉપર આત્માને લાગતાં બાહ્ય અને આભ્યંતરિક દુઃખોનો આધાર છે. આ દુઃખો ટાળવાને માટે માણસ આનંદ કરવા જાય છે ને ત્યાં બહુ પાપ આચરે છે; આ પાપને લીધે (કારણકે એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને માટે બીજા દેહ ધરવાજ જોઈએ) જન્મમરણના ફેરા ફર્યા જ કરવાની ઘટમાળને ચાકે બંધાય છે. આમ માણસને પોતાના કર્મને અનુસરીને યોનિયા પ્રમાણે ગમે તો નરકમાં, ગમે તો પશુયોનિમાં, ગમે તો માનવજાતિમાં કે ગમે તો સ્વર્ગમાં ભમવું જ પડે.

૧૩૫૭–૧૩૬૧. "(ઉપર બતાવેલી યોનિઓમાંથી ત્રીજામાં એટલે માનવજાતિમાં અવતરે તો) માણસને (ઉદાહરણ તરીકે) તેના કર્મને અનુસરીને પુનર્જન્મમાં ચંડાળ, ભિલ, અંત્યજ, પારધિ, શક (સિથિયન), યવન (સેમેટિક અને ગ્રીક), બર્બર (વનવાસી) આદિને ત્યાં અવતાર આવે. માનવજાતિમાં જન્મ આવતાં પણ તેને પોતાનાં (પૂર્વ)કર્મને અનુસરી અનંત સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે; શરીર અને બુદ્ધિના વિકાશને અનુસરી માણસ ચાકર થઈ દુઃખ ભોગવે કે ધણી થઈ સુખ ભોગવે, સંજોગ પામે કે વિજોગ સહે, કુલીનને ઘેર કે કુલહીનને ઘેર અવતરે, જીવનબળ ને જીવનવિલાસમાં આગળ કે પાછળ પગલાં ભરે; લાભ પામે કે હાનિ સહે. એ સૌ કરતાં પણ વધારે તો એ ધ્યાન રાખવાનું છે કે આત્મા મનુષ્યના જ (સ્વર્ગના કે બીજા કોઇમાંથી નહિ) અવતારમાંથી સર્વ દુઃખનો અંત આણનાર મોક્ષને પામી શકે.

૧૩૬૨–૧૩૭૧. "(હવે આ મોક્ષ સંબંધેઃ) સંસારમાંનો અજ્ઞાન ઝાંખરાંએ પુરાઇ ગયેલો જે માર્ગ તે તીર્થંકરોએ સમ્યગ્ જ્ઞાને તથા શુદ્ધ જીવને કરીને ઠેઠ મોક્ષ સુધી ચોકખો કર્યો છે. પૂર્વકાળથી પોતાને વળગી આવેલાં કર્મને (જીવના જન્મજન્માન્તરના માર્ગમાં એના ઉપર લાગેલા કર્મસંસ્કારને) આત્મસંયમ વડે જે દબાવે છે અને (રહી ગએલાં અથવા વધતાં જતાં) બાકીનાં કર્મને સંયમ વડે નષ્ટ કરે છે. એ જ્યારે (માનવદેહમાંથી મરીને) પોતાનાં સર્વ કર્મનો ક્ષય કરે છે ત્યારે તે કર્મમુક્ત થાય છે અને પરમપવિત્ર બને છે. નિમેષમાત્રમાં એ ઉંચામાં ઉંચું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને ફરી

Aho ! Shrutgyanam

જન્મવાના દુઃખથી અને ચિંતાથી મુક્ત થઇને, અવિચળ પવિત્રતા ભોગવે છે. વિવિધ યોનિમાં અવતાર આપનાર કર્મથી મુક્ત થતાં આત્મા પવિત્ર બનીને ઉપાધિના પંજામાંથી છુટી પોતાની મેળે જ ઉંચે ચઢે છે. સર્વોત્તમ દેવોના (પ્રદેશોના) ઉપર એ પવિત્ર પ્રદેશ આવેલો છે, તે પ્રભાતના જેવો પ્રકાશે છે અને સોના તથા શંખ જેવો સ્વચ્છ છે. ત્રિલોકને શિખરભાગે એ અવસ્થિત છે અને રત્નનિર્મિત છત્રના જેવો આકાર ધારણ કરે છે. એને કોઇ સિદ્ધક્ષેત્ર, કોઇ પરમપદ, કોઇ અનુત્તરસ્થાન અને કોઇ બ્રહ્મલોક કહે છે. અખિલ જગતને શિરોભાગે આવેલા એ સ્થાનની ઉપરે સર્વ કર્મથી વિમુક્ત થએલા સિદ્ધાત્માઓનો શાસ્વત વાસ હોય છે. એ સિદ્ધાત્માઓ સર્વ કર્મથી મુક્ત હોય છે, રાગદ્વેષના સંસ્કારોથી અલિપ્ત હોય છે. પાપ અને પુણ્યની પેલે પાર ગએલા હોય છે. સુખદુઃખના વિકારોથી અસ્પૃષ્ટ હોય છે. અનંતજ્ઞાન અને શક્તિથી પરિપૂર્ણ હોય છે. એ સિદ્ધાત્માઓ ફરી વાર કયારે પણ પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થતા નથી. એક આત્મજ્યોતિમાં અનંત આત્મજ્યોતિઓ સંમિલિત થાય તોપણ તેમના સ્વરૂપાવસ્થાનમાં કોઇ પણ પ્રકારનો સંકોચ કે વિસ્તાર થતો નથી."

૧૩૭૨–૧૩૭૪. (સાધ્વી તરંગવતી એ શેઠાણી આગળ બોલે છેઃ) સાધુના આ ઉપદેશથી હું તો એક પ્રકારના આનંદમાં ડુબી ગઇ, ને હાથ કપાળે લગાડીને બોલીઃ 'અમે આ ઉપદેશને કારણે આપનાં અત્યંત ઋણી છીએ.' મારા પ્રિયે તો એમને અચળ શ્રદ્ધાથી નમસ્કાર કરી કહ્યુંઃ 'આપ જગતના બંધનથી મુક્ત થઇ ગયા છો, ધન્ય છે આપને. જો આપને કંઇ સાંભરતું હોય તો આપ એ સાધના શી રીતે સાધી શક્યા છો, તે પણ મને કહેો. મારી ઉત્કંઠાને માટે, હે મહાત્મા, મને ક્ષમા આપશો.'

૧૩૭૫. તીર્થંકરોના ધર્મમાં પારંગત થયેલા એ સાધુએ પોતાના જીવનની કથા આનંદમય શાન્તિએ મીઠી અને શાન્ત વાણી વડે આ પ્રમાણે કહીઃ

૧૩૭૬–૧૩૮૪. "સિંહ, સાપ, ચિત્તા અને જંગલી હાથીઓ જ્યાં વસે છે એવા ભયંકર વનપ્રદેશમાં આવેલા ચંપાપ્રાન્તની ધારે પારધિઓ રહેતા હતા, તેઓ વનમાં સંહાર કર્યા કરતા; તેમનું સંસ્થાન યમરાજના ગુમાસ્તા સ્વરૂપ હતું. તેમની જોબનવંતી કન્યાઓ રાતા રંગનાં વસ્ત્ર પહેરતી અને વળી એમની નારીઓ જુવાન હાથીઓના દાંતવડે હથિયાર બનાવવાનું કામ કરતી. હું પણ પાછલા ભવમાં ત્યાં પારધિ હતો અને હાથીઓનો શિકાર કરતો. વનમાં જીવન ગાળતો ને માંસ ખાતો; મારા સફળ બાણવેધનાં લોક વખાણ કરતા અને તેથી મને 'સિદ્ધબાણ' કહેતા. મારા પિતા પણ પારધિ હતા, એ પોતાની નેમ કદી ચુકતા નહિ; પોતાના ધંધામાં કુશળ હોવાથી એમને લોક 'વ્યાધરાજ' કહેતા. મારી માતા મારા પિતાની માનીતી હતી ને તે પોતે પણ એક પારધિની પુત્રી હતી. વનનું ભયંકર અને અભિમાનભર્યું સૌન્દર્ય તેનું પોતાનું જ હતું, એથી લોક એને 'વનસુંદરી' કહેતા.

૧૩૮૫–૧૩૯૩. "જુવાનીમાં એકવાર મેં મારૂં તીર એક હાથી ઉપર તાક્યું,

Aho ! Shrutgyanam

ત્યારે મારા પિતાએ મને શીખામણ આપીઃ 'આપણા કુળમાં જે આચાર પળાય છે તે તું સાંભળ. પ્રજા ઉત્પન્ન કરી શકે એવો હોય ને ટોળાનો નાયક હોય એવા ભવ્ય હાથીને તારે મારવો નહિ. વળી પોતાનાં બચ્ચાંનું રક્ષણ કરવાને સ્નેહવશ થઈને પારધિનો ભય કર્યા વિના બચ્ચાની સાથે ચાલે છે એવી જે હાથણી તેને પણ બચાવવી. તેમજ હાથીનું જે બચ્ચું હજી ધાવતું હોય તેને પણ મારવું નહિ, કારણ કે નાનાને મોટું થવા દેવું જોઈએ. વળી કોઈ નર તથા માદા સ્નેહવશ થઈને દૈવજોગે આગળથી જ સંયોગ કરતાં દેખાય, તો તારે એ બેને વિખુટાં નહિ પાડવાં, કારણકે તેમના સ્નેહસંયોગથી બચ્ચાં થાય છે. આવો આપણો કુળનો આચાર છે તે તારે પાળવો જોઈએ. જે એ આચાર ઓળંગે છે તે અને તેનાં કુટુંબીઓ નાશ પામે છે. (હાથીનાં) બચ્ચાંને મારવાં નહિ અને તેના વંશને બચાવવો જોઈએ. આ શીખી લે અને (પછીથી) તારા પુત્રોને પણ શીખવજે.' આ ભાવનાએ જ હું મારો ધંધો ચલાવતો હતો અને ગાઢા જંગલમાં રસ્તો કાપતો અને ગેંડા તથા જંગલી બળદો તથા જંગલી ભેંસો તથા હરણો તથા હાથીઓ તથા સુવરોની પાછળ પડતો.

૧૩૯૪–૧૪૦૦. "સરખા ઘરની એક જુવાન ને સુંદર કન્યા સાથે મને મારાં માબાપે પરણાવ્યો. એ મને સ્નેહાનંદ આપતી. એ રંગે શ્યામળી હતી, એનાં સ્તન કામોદ્દીપક હતાં, નિતંબ ભારે હતા અને ચંદ્રમાના હાસ્યથી પ્રકાશ પામતું હોય એવું એનું મુખ હતું. એની આંખો રાતા કમળ જેવી હતી અને જુવાનીના જોરથી એનું કલેવર ખીલી ઉઠેલું હતું. ટુંકામાં, એની વિશુદ્ધ સુંદરતાને લીધે અને એના સ્નેહને બળે મારી જુવાનીમાં એ મારા મહાભાગ્ય રૂપ બની રહી હતી. વનનું આવું મનગમતું રત્ન જેની પાસે હોય તે શિકારના આવા ખજાનાથી સંતોષ પામ્યા વગર કેમ રહે! મારી પારધણના મોહભર્યા આલિંગનમાંથી છુટી સવારમાં ઉઠતો અને પછી મદિરા અને રતિક્રીડાના ઉપભોગથી જે કંઈ થાક ચઢ્યો હોય તેને દૂર કરી અમારા પારધિ-લોકની દેવીની પ્રાર્થના કરવા જતો. પછી ખાનપાન કરી તાજો થઈ પાછો મારા લોહીથી ખરડાએલે ધંધે લાગી જતો.

૧૪૦૧–૧૪૧૪. "એક દિવસ ઉનાળામાં મેં ધનુષબાણ લીધાં, ભાથું લટકાવ્યું ને રસ્તે પડયો. કાન પાછળ વનકુલ ખોસ્યાં હતાં ને પગમાં પાવડીઓ પહેરી હતી. એવી રીતે હું વનહાથીની શોધમાં નિકળ્યો, અને આખરે (બાધાપીધા વગર ને કંઈ શિકાર મેળવ્યા વિના) તાપે ને દુઃખે નબળો પડી જઈ આખા વનમાં રખડતો રખડતો ગંગાનદી સુધી જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં સ્નાન કરીને તરતનો જ નિકળેલો પર્વત જેવો ઉંચો માત્ર એક જ હાથી મેં જોયો. હું જાણી ગયો કે એ મહાજીવ ગંગાની ઝાડીમાંનો ના હોય, કારણ કે ઝાડોથી ગાઢી થયેલી આ ઝાડીમાં એને હતા એવા સુંદર વાળ (વાળા હાથી) મળી શકે એમ નહોતા. તેથી એ હાથી બીજા કોઇ વનમાંથી આવેલો હોવો જોઇએ; એને દાંત તો હતા નહિ, તોપણ એ સર્વોત્તમ શિકાર હોવાને માટે એને મારવો

Aho ! Shrutgyanam

જોઇએ. તેથી પારધિના નિયમ પ્રમાણે બરાબર એકાગ્ર થઇને એ હાથી ઉપર જીવનસંહારક બાણ છોડ્યું. પણ તે બાણ કંઇક ઊંચું નિકળી ગયું ને હવામાં ઉડ્યું; એ બાણથી એ હાથી ન વિંધાતાં એક ચક્રવાક વિંધાઈ પડ્યો. દુઃખથી પોકારતા એ ચક્રવાકની એક પાંખ તુટી પડી અને પળવારમાં એ જંળપટ ઉપર આવી પડ્યો. પાણી જાણે રક્તસાગરમાંનું હોય એમ રાતું થઇ ગયું. એની નારી, રૂદન કરતી એના કલેવર ઉપર આમ તેમ ઉડવા લાગી. એથી મને પણ રડવું આવ્યું ને હું બોલ્યોઃ 'અરેરે, સ્નેહી જોડા ઉપર મેં આ શું દુઃખ આણ્યું!' પતિ હજી જીવતો છે એ ભ્રમમાં એણે મારૂં બાણ ઘામાંથી ખેચ્યું. એટલામાં તો હાથી અદૃશ્ય થઇ ગયો. મેં એ પંખીને ત્યાંથી ઉપાડી રેતીને કિનારે મુક્યો અને પછી થોડી વારે સહાનુભૂતિ સાથે એનો અગ્નિસંસ્કાર કર્યો પણ એટલામાં તો મેં જે અગ્નિ સળગાવ્યો હતો તેમાં એની ચક્રવાકી પોતાના સાથીના સ્નેહબંધનથી તણાઇને પડી, અને એની સાથે બળી મુઈ.

૧૪૧૫-૧૪૨૨. "એ જોઇને મને ભયંકર પરિતાપ થયો (ને વિચાર આવ્યો): 'આવા સુખી જોડાનો મેં શા માટે નાશ કર્યો!' હું વિલાપ કરવા લાગ્યોઃ 'અમારા કુળધર્મના નિયમો મેં પાળ્યા છે અને છતાં યે, અરેરે, આજે આ બીજનો (જેમાંથી ફળ પેદા થઇ શકે તેનો) નાશ કર્યો. આવા વિહારથી અને આવા કુળધર્મથી મને તો તિરસ્કાર છુટે છે. મારાથી આવું જીવન જીવાય શી રીતે? આ જીવન કરતાં તો મરવું ભલું!' આમ આપઘાત કરવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી અને તેના આવેશમાં મેં પણ ચક્રવાકીની પાછળ અગ્નિમાં પડતું મેલ્યું ને મારા પાપી શરીરને બાળીને ભસ્મ કર્યું. હું મારા કુળધર્મને સખ્ત રીતે વળગી રહ્યો હતો, અને વળી મને મારા કર્મનો પસ્તાવો થયો હતો, તેમજ મારા એ જન્મની અપૂર્ણતાથી ખેદ થયો હતો. આ કારણથી, પશ્ચાત્તાપને લીધે પ્રાપ્ત થએલા શુભકર્મના ફળથી-એ શરીરનો નાશ થતાંની સાથે જ નરકમાં પડવાને બદલે, ગંગા નદીને ઉત્તર કિનારે એક ધનવાન વ્યાપારીને ત્યાં મારો જન્મ થયો.

૧૪૨૩-૧૪૨૭. "અનેક ખેડુતોની વસ્તીવાળો, ફળદ્રુપતાએ વખણાએલો અને ઉત્સવોથી ભરપુર એવો બહુ વિશાળ કાશી નામે દેશ છે. કમળસરોવર ઉપર અને બાગમાં આનંદ કરવાને અનેક પ્રવાસીઓ અહીં આવે છે. સાગરરાણી ગંગાનદી કાંઠે દ્વારવતી સમાન વારાણસી નગરી એ દેશમાં મુખ્ય નગરી છે, ગંગા નદીના મોજાં એ નગરીને કિલ્લા સમાન છે. એમાં અનેક મોટા વ્યાપારીઓ વસે છે. તેમની સ્ત્રીઓ અમૂલ્ય આભૂષણોથી કલ્પવૃક્ષ જેવી શણગારાએલી રહે છે. અકેકો વ્યાપારી લાખોને હિસાબે માલ વેચે છે ને ખરીદે છે. એમની હવેલીઓ અલગ અલગ છે, તેથી તેમનાં આંગણાંમાં જ નહિ પણ (હવેલીઓની) વચ્ચે લાંબે રાજમાર્ગે પણ વાતાવરણમાં થઇને ઠેઠ જમીન સુધી સૂરજ પોતાનાં કિરણ ફેંકી શકે છે.

૧૪૨૮-૧૪૪૦. "અહીં (એક વ્યાપારીની આવી હવેલીમાં) મારો

Aho ! Shrutgyanam

જન્મ થયો અને મારૂં નામ રૂદ્રયશસ્ પડયું. રિવાજ પ્રમાણે લેખન આદિ વિવિધ કળાઓ શીખ્યો. પણ થોડા જ સમયમાં ઉડાઉ બનાવનાર, કલંક લાવનાર, દુકાનમાં બધા દુર્ગુણ વસાવનાર જુગારની રમત તરફ મારૂં વલણ થયું. એ રમતે કરીને (વ્યાપારી વર્ગના) હલકા લોકો અનેક રીતે નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને છળકપટમાં નિર્દય અને જિતવાને માટે ગાંડા બની જઈને બધા સદ્ગુણોને વિસારી મુકે છે. આ જુગારના મોહમાં હું પડયો અને અંતે ચોરી કરવા લાગ્યો અને એથી મારો કુળ-પર્વત દાવાનળની પેઠે બળવા લાગ્યો. ઘર ફોડવાં ને જાત્રાળુઓને લૂટવા એ મારો ધંધો થઈ પડયો ને મારાં આવાં કર્મને લીધે મારાં(કુટુંબીઓ)ને નીચું જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એવી રીતે (એકવાર) બીજાઓનું ધન લૂટવાને ઈરાદે રાતે હાથમાં તલવાર લેઇને રાજમાર્ગે નિકળી પડયો, પણ નગરમાં આ વાતની જાણ થઇ ગઇ અને હરામ-ખોરનો જીવ હવે સલામત નહોતો એમ જોઇને હું ખારીકવનમાં નાશી ગયો. વિંધ્યાચળની વિભૂતિ સમાન એ વનમાં અનેક જાતનો શિકાર મળી શકે એમ હતો, પંખીઓનાં પુષ્કળ માળા હતા તથા લૂટારાની પુષ્કળ ગુફાઓ હતી. વિવિધ પ્રકારનાં ઝાડોની ઘટા સૌને અંધારામાં ઢાંકી દેતી. વિંધ્યાચળની અંદરની બાજુએ આવેલી આવી એક ગુફામાં હું આવી પહોંચ્યો. એને એક જ બારણું હતું અને એ ગુફાનું નામ સિંહગુફા હતું. ત્યાં હથિયારબંધ મજબુત માણસો રહેતા તે વેપારીઓને ને વણ-જારાને લૂટી આનંદ કરતા. એ એમના ધંધામાં અને બીજી એવી અનેક કળાઓમાં તથા હળીમળીને કામ કરવામાં ખૂબ પ્રવીણ હતા. પણ છતાં યે એમાં કેટલક એવા પણ હતા કે જેઓ બ્રાહ્મણશ્રમણને, સ્ત્રીબાળકને અને ઘરહાંમાંહ્યાંને સતાવતા નહિ. લૂટતાં હજારોવાર ઘા પણ ખાતા, છતાં યે એકંદર રીતે એમનો ધંધો સારી રીતે ચાલ્યો જતો. આ ટોળાઓમાં હું પણ એક લૂટારા તરીકે દાખલ થઇ ગયો.

૧૪૪૧–૧૪૫૦. "ભલ્લપ્રિય (ભાલો પ્રિય છે જેને એવો) નામે એક જણ એ મંડળનો નાયક હતો, એ હમેશાં પોતાના મજબુત હાથમાં ભાલો ઝાલી રાખતો, હલ્લો કરવામાં સાહસી હતો અને સર્પની પેઠે સર્વને ભયંકર હતો. પોતાના હજારો લૂટારાને પોષવાને અને પિતા પ્રમાણે તેમનું રક્ષણ કરવાને એ અજાણ્યા ધનવાનોને ખૂબ સતા-વતો. પોતાના બાહુબળને કારણે એ ઘણો પ્રખ્યાત થયો હતો અને તેથી લૂટારાઓમાં નાયક તરીકે બહુ માન પામ્યો હતો. એની પાસે મને લઇ જવામાં આવ્યો. મારી સાથે એણે માયાથી વાતચિત કરી, તેથી બીજા લૂટારા પણ મારી સાથે આદરથી વર્તતા; આથી હું ત્યાં વિના હરકતે ને આનંદે રહેવા લાગ્યો. ઘણાં ધીંગાણાંમાં મેં મારૂં ખૂબ શૌર્ય બતાવ્યું ને તેથી મારો મોભો ને માન વધ્યાં અને આ રીતે આખરે હું એક નામી લૂટારો ગણાવા લાગ્યો. જુદ્ધ હોય કે ના હોય, અમે નાશી જતા હોઇએ કે કોઇની પાછળ પડયા હોઇએ, પણ હું હમેશાં નાયકની બાજુમાં જ રહેતો, અને મારા સોબ-તીઓ મને 'શક્તિધર' 'નિર્દય,' 'જમદૂત' આદિ નામે ઓળખતા. શત્રુને હું ચીરી

Aho ! Shrutgyanam

નાખતો, મિત્રોને બક્ષીસો આપતો અને જુગાર રમતી વખત સરતમાં મારી જાતને પણ મુકતો, એવી રીતે બહુ કાળ સુધી મેં એ લૂંટારાઓની ગુફામાં મારા સાથીઓ સાથે યમદેવના ખભા હલાવ્યા.

૧૪૫૧-૧૪૫૫. "એકવાર અમારી એક ટોળી અમારા એ નિત્યકર્તવ્ય ઉપર ગઈ હતી ને ત્યાંથી લૂંટમાં એક જુવાન જોડાને ઘેર લેઈ આવી. એ વાતની ખબર થતાં, એમને જોયા પહેલાં જ કાળીની સ્તુતિ થવા લાગી ને એમને (અમારા) સરદાર પાસે આણ્યાં. એ સ્ત્રીપુરૂષને જ્યારે એણે જોયાં, ત્યારે તે સ્ત્રીએ પોતાની સુંદરતાને લીધે એનું હૈયું હરી લીધું. એણે નિશ્ચય કર્યો કે આ અપ્સરાશી સુંદરીનો કાળીને ભોગ આપવો. કાળીની બીકથી એને પોતાની સ્ત્રી બનાવવાની એની હિંમત ચાલી નહિ, પણ મનમાની રીતે લૂંટારાઓને દાગીના તો લેઇ લેવા દીધા અને એ જોડા પાસે જે કંઇ કીંમતી ચીજ હતી તે સૌ એણે એમને સોંપી દીધી.

૧૪૫૬-૧૪૬૧. "સરદારે મને કહ્યું: 'આ મહિનાની નવમીએ એ બેનો કાળીને ભોગ આપવાનો છે.' પછી મને એમના ઉપર ચોકી કરવા રાખ્યો, અને મરણચિંતાને લીધે એ બે જણ આંસુભરી આંખોએ બાવરાં જેવાં થઈ ગયાં, ત્યારે હું એમને મારા ઘરમાં લેઈ ગયો. એ પુરૂષને મેં તાણી બાંધ્યો તેથી તે સ્ત્રી પોતાના સ્વામી ઉપરના સ્નેહને લીધે ભયંકર વિલાપ કરવા લાગી ને છાતીફાટ ચીસો પાડવા લાગી. એથી બીજી કેદ પકડાએલી ને જીવનથી નિરાશ થઈ ગયેલી સ્ત્રીઓ ત્યાં ટોળે મળી ગઇ ને દયાભાવે ને આકાંક્ષાએ એમને પુછવા લાગી: 'ક્યાંથી આવો છો ને ક્યાં જતાં હતાં ? લૂંટારાના હાથમાં કેવી રીતે પડ્યાં ?'

૧૪૬૨-૧૪૭૧. "આંસુભરી આંખે ડુસકાં ખાતાં એણે ઉત્તર આપ્યો: 'અમે અહીં શી રીતે આવ્યાં એનું દુઃખભર્યું વર્ણન પહેલેથી સાંભળો. સુંદર ચંપાનગરવાળા વનમાં ગંગાને કાંઠે અમે ગેરૂઆ રંગનાં ચકવાક પંખી હતાં. આ મારા સ્વામી તેવારે મારા ચક્રવાક હતા અને હું એમની પ્રિય નારી હતી. અમે ગંગા ઉપર કુશળતાએ તરતાં અને મોજાંના રેતીકિનારા પેઠે શણગારરૂપ હતાં. એકવાર એક પારધિ ધનુષબાણ લેઈને આવ્યો અને એણે એ જંગલી હાથીને મારવા જતાં એમને મારી નાખ્યા. (આ અપકૃત્યને કારણે) ખેદ કરતાં કરતાં એણે એમના મૃતદેહને અગ્નિદાહ દેવા માટે કિનારા ઉપર અગ્નિ સળગાવ્યો. સ્વામીની પાછળ જવાને માટે મેં પોતે પણ એ અગ્નિમાં પડતું મેલ્યું. એમ મરી ગયા પછી જમુનાને કિનારે આવેલા સુંદર કૌશામ્બી નગરમાં નગરશેઠને ઘેર હું તો કન્યારૂપે અવતરી, અને તે જ નગરમાં ત્રણ સમુદ્ર પાર પ્રખ્યાત થયેલા શેઠને ઘેર આ મારા પ્રિય નવા અવતારમાં પુત્ર થઇને અવતર્યા. (મોટાં થતાં) અમે ચિત્રવડે એક બીજાને ખોળી કાઢ્યાં, એમણે માગું કરાવ્યું, પણ મારા પિતાએ એ માગું પાછું વાળ્યું. મેં એમની પાસે દૂતી મોકલી અને પછી એક વારના સ્નેહથી પ્રેરાઇને રાતને અંધારે હું પોતે પણ મારા પ્રિયની હવેલીએ ગઇ.

Aho ! Shrutgyanam

અમને અમારાં માબાપની બીક લાગી, તેથી મછવામાં બેશી નાશી ચાલ્યાં ને પછી ગંગાને રેતીકિનારે લૂટારાને હાથે પકડાઈ ગયાં.'

૧૪૭૨–૧૪૭૮. "એ રીતે એ જુવતીએ પોતે અનુભવેલી પોતાની સુખદુઃખ-ભરી સૌ કથા રોઈરોઈને એ પકડાએલી સહભાગિનીઓને કહી સંભળાવી. પણ મને એ વર્ણનથી મારા પૂર્વભવની વાતો સાંભરી આવી ને તેથી હું બેભાન થઇ ગયો. જ્યારે મને પાછું ભાન આવ્યું ત્યારે તે (ભવના) મારા પિતા, મારી માતા તથા પત્ની અને તે વખતનો મારો સૌ અનુભવ તેમજ (તે કાળે હું પાળતો હતો તે) કુળધર્મ પણ મારા મન આગળ તરી આવ્યો. અને તે સ્ત્રીએ તેના (પોતાના સ્મૃતિ–) સ્વપ્નમાં જે જોયું હતું તે હું સમજી ગયો, તેથી મારૂં હૈયું દયાથી અને ભલી લાગણીથી (એ જોડા તરફ) નરમ બની ગયું. હું જાણી શક્યો કે જેનું મેં વગર વિચારે મોત નિપજાવ્યું તે ગંગાના શણગારરૂપ ચક્રવાકનું જોડું આ જ છે. હવે આ સંકટમાં આવી પડેલા સ્નેહજુગલને ફરી તો મોતના મોંમાં મુકી શકું નહિ. એકવાર કરેલી એ હિંસાનો બદલો મારા જીવનને જોખમે પણ આપવો જોઇએ. એ બંનેને હું ઉગારી લેઇશ અને તે રીતે હું શાન્તિ પામીશ.

૧૪૭૯–૧૪૮૨. "આવો ઠરાવ કરીને હું ઘરમાંથી નિકળ્યો અને તે પુરૂષના બંધ ઢીલા કરી નાખ્યા. પછી મેં પોતે કેડ બાંધી કટાર તથા તલવાર લીધી અને રાત્રે તે કેદીને અને તેની સ્ત્રીને લૂટારાની ગૂફામાંથી બહાર કાઢયાં ને ભયંકર જંગલમાં થઇને એક ગામ સુધી મુકી આવ્યો. જુદા પડયા પછી સંસારથી વિરક્ત થઇને મેં હૈયામાં વિચાર્યું:

૧૪૮૩–૧૪૮૬. મેં "લૂટારાઓનો અપરાધ કર્યો છે તેથી હું એમની પાસે તો પાછો જઇ શકું નહિ. એ જમદૂત સરદારની આંખ સામે હવે ફરી હું શી રીતે જઇ શકું? વળી મેં લોભે ને વિલાસવાસનાએ જે કર્યું છે એ સૌ મહાભયંકર પાપ છે, માટે હવે તો એમાંથી મોક્ષ મેળવવાને માટે મારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઇએ. વિલાસની માયામાં પડીને જે બીજાની હિંસા કરે છે તે પોતાની મૂર્ખતાએ કરીને (મનગમતું) વધારે દુઃખ માગી લે છે. જે મમતામાયામાંથી મુક્ત થઇ શકે છે, સ્ત્રીઓના પ્રપંચજા-ળમાંથી સરકી શકે છે અને પ્રેમનાં બંધનથી છુટો રહી શકે છે એ જ સુખી થઇ શકે છે અને સુખદુઃખમાં સમાન રહી શકે છે.'

૧૪૮૭–૧૫૦૦. "આવો વિચાર કરીને હું ઉત્તર તરફ (અથવા પાછો પર્વત તરફ) ચાલ્યો, મેં સંન્યસ્ત લીધું ને (સાંસારિક) વાસનાઓનો ત્યાગ કર્યો. દેવનગરી અલકાપુરીનાં તાલવનોની યાદ આપતી 'પૂર્વતાલ' (નામની નગરી) જઇ પહોંચ્યો. નગરની દક્ષિણ બાજુએ કોઇપણ મદનવાટિકા કરતાં પણ સુંદર, અને માત્ર સ્વર્ગના નંદનવનની જ સરખામણીમાં મુકી શકાય એવો એક બાગ છે. એની લીલોતરી, ફુલ અને ફળની શોભાએ કરીને હૃદયને આનંદ આપે છે. ભમરાનાં ટોળાંએ અને પંખીઓના

Aho ! Shrutgyanam

ગાને કરીને પૃથ્વીના સૌ બાગોનો જાણે અહીં સાર ખેંચાઈ આવ્યો હોય એવું લાગે છે. માત્ર બામી એટલી જ છે કે પંખીના ગીતનો અને ભમરાના ઉડવાનો મધુર સુર (ત્યાં ભરાતાં) માણસોની વાતચિતના ગણગણાટમાં ભળી જાય છે. એ ઉદ્યાનમાં, ઘોળાં વાદળાં-માંથી નિકળતા સૂર્યના વિમાન જેવું ભવ્ય અને ચળકતું દેવમંદિર મારી દૃષ્ટિએ પડયું, તે લાકડાના કોતરકામ વાળું અને સો થાંભલા ઉપર ઉભું કરેલું હતું. એના પ્રાંગણમાં શ્રદ્ધાળુ જત્રાળુઓ દ્વારા ફુલ, ફળ, પત્ર, માળા અને ચંદન વિગેરેથી પૂજાએલ અને વસ્ત્રખંડોથી વિભૂષિત થએલ રમણીય ન્યગ્રોધ વૃક્ષ શોભી રહ્યું હતું. પ્રથમ તો મેં એ દેવમંદિરની બહારથી પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી એ પવિત્ર વૃક્ષ નીચે જઇ ઉભો રહ્યો. એની નરમ પાંદડાંવાળી ડાળીઓ ચારે બાજુ પ્રસરી હતી અને મીઠી મધુર પત્રશોભા આપતી હતી. ત્યાં ઉભેલા એક જણને મેં પુછ્યું: 'આ બાગનું નામ શું? અને કયા દેવની અહીં સ્થાપના છે? મેં ઘણાં ઘણાં સ્થાનો અને સ્થળો જોયાં છે, પણ કયાંય કદી મેં આવો બાગ તો જોયો નથી.'

૧૫૦૧-૧૫૦૬. "હું કોઇ પરદેશી છું એવું એ તુરત કળી ગયો ને તેથી તેણે ઉત્તર આપ્યોઃ 'આ બાગનું નામ શકટમુખ છે. પૂર્વે ઇક્ષ્વાકુ કુળના મુકુટમણિ સમાન ઋષભ નામે રાજા થઇ ગયા. તેઓ હિમાચળથી લઈ સાગર સુધી પ્રસરી રહેલી પૃથ્વીના સ્વામી હતા. જન્મમરણની જાળમાંથી છુટવા માટે જ્યારે તેઓ એ સર્વ ઋદ્ધિસમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરી તપસ્યા તપતા હતા ત્યારે આ વૃક્ષ નીચે તેમને અનંત અને અક્ષય એવું કેવલ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલા માટે આ પરમપવિત્ર સ્થાન મનાય છે અને એથી જ અદ્યાપિ લોકો એની પૂજા કરે છે. આ મંદિરમાં પણ એ જ યુગાદિદેવ ઋષભતીર્થંકરની પ્રતિમા સ્થાપિત થએલી છે.'

૧૫૦૭-૧૫૦૯. "આ સાંભળીને મેં પણ એ ઝાડની અને મૂર્ત્તિની વંદના કરી. ત્યાર પછી આસન વાળીને ઉંડી શાન્તિમાં બેઠેલા એક સાધુને-મહાપુરૂષને મેં ત્યાં જોયા. એમણે પાંચે ઇંદ્રિયોને પોતાની અંદર વાળી દીધી હતી અને તેમના સર્વે વિચારો ધ્યાનમાં અને આત્મસંયમમાં વળી ગયા હતા. હું ત્યાં ગયો ને જેમના હૃદયમાંથી સૌ પાપવાસના ચાલી ગઇ છે એવા એ પુરૂષને પગે લાગ્યો. પૂજ્યભાવે હાથ જોડીને હું બોલ્યોઃ

૧૫૧૦-૧૫૧૧. "'હે પરમપૂજ્ય, રાગ અને દ્વેષનો નાશ કરવા, ધનજનનો મોહ છોડવા અને પાપપ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત થવા માટે હું આપનો શિષ્ય થવા ઇચ્છું છું. જન્મમરણનાં વમળ જ્યાં ઘેરાય છે, મૃત્યુ બંધન ને વ્યાધિરૂપી સમુદ્ર રાક્ષસ જ્યાં પ્રવર્ત્તે છે એવા સંસારસાગરથી તમારૂં શરણરૂપી શઢ લેઇને તરી જઇશ.'

૧૫૧૨-૧૫૧૩. "કાનને ને હૃદયને મધુર લાગતે સુરે એ બોલ્યાઃ 'મરતા સુધી સાધુનો ધર્મ પાળવો ને ભાર વહેવો એ કંઇક કઠણ છે. ખભે કે માથે જડ વસ્તુનો ભાર વહેવો એ માણસ માટે બહુ સહેલું છે, પણ ધર્મનો ભાર વહન કરવો ઘણું કઠણ કામ મનાય છે.'

Aho ! Shrutgyanam

૧૫૧૪–૧૫૧૫. "મેં ઉત્તર આપ્યોઃ '(જીવનના એક કે બીજા હેતુ માટે અર્થાત્) આનંદ, પવિત્રતા કે લાભની ઇચ્છા જેને હોય તે જો નિશ્ચય કરે તો એને કશું વસમું નથી. ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી નિકળી સાધુજીવન ગાળવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે, કારણ કે એથી જ દુઃખ ટળશે.'

૧૫૧૬–૧૫૨૪. "પછી મને એ સાધુએ જીવને તારનાર અને જન્મમરણમાંથી મુક્તિ અપાવી મોક્ષે લેઈ જનાર વીતરાગ દીક્ષા આપી. આ સાધુધર્મ પંચમહાવ્રત સ્વરૂપ છે, તેથી તેનું રહસ્ય, અને વિનય, પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિક્રમણ, સમ્યગ્ભાષણ વિગેરે આચાર-વિચાર એમણે મને સમજાવ્યા. ત્યાર પછી ક્રમથી મને જૈન આગમોનો અભ્યાસ કરાવ્યો; એમાં સૌથી પ્રથમ હું ઉત્તરાધ્યયનરૂપે ગણાતાં ૩૬ અધ્યયનો શીખ્યો. એ અધ્યયનોમાં બ્રહ્મચર્ય, ગુપ્તિ, કર્મ વિગેરેનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે. એના પછી આચારાંગસૂત્ર ભણ્યો, એમાં મુક્તિમાર્ગ બતાવનાર નવ અધ્યયનો આવેલાં છે. એના પછી સૂત્રકૃત, સ્થાન અને સમવાય નામનાં શાસ્ત્રો ઉંડે ઉતરીને નિયમ પ્રમાણે શીખ્યો. તે પછી શેષ રહેલા કાલિકસૂત્રો અને અંગપ્રવિષ્ટ ગ્રંથો શીખ્યા બાદ પૂર્વગત ગ્રંથોનો પણ બરાબર અભ્યાસ કર્યો, એણે કરીને જગતના ભાતિક અને મૌલિક સ્વરૂપનું મને જ્ઞાન થયું. આવી રીતે બાર વર્ષ ભણવામાં ને સાથે સાથે સંસાર ઉપરનો મોહ છોડવામાં ચાલ્યાં ગયાં. આમ સમ્યગ્ જ્ઞાન અને આત્મસંયમ વડે હું મારા આત્મકલ્યાણને માર્ગે આગળ વધતો જાઉં છું અને લોકોને પણ એ અનુત્તર–સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યા કરું છું."

(૧૧. ત્યાગ અને સાધના.)

૧૫૨૫–૧૫૨૯. (સાધ્વી આગળ કથા કહે છેઃ) જ્યારે અમે આ ખેદજનક અનુભવ સાંભળ્યો, ત્યારે અમે અનુભવેલું દુઃખ નવેસરથી તાજું થયું. આંસુભરી આંખે અમે એકબીજા તરફ જોયું (અને અમને લાગ્યું): 'આ પુરૂષ આપણને વિષ તેમજ અમૃત સમાન નિવડ્યા છે. (વળી અમે વિચાર્યું) જ્યારે એકવારના આ મહાપાપીએ પણ પોતાના ઉપર વિજય મેળવ્યો છે, ત્યારે આપણે તો દુઃખનો નાશ કરવાને માટે, જરૂર જ તપસ્યા કરવી જોઇએ. વીતેલાં દુઃખનો વિચાર કરતાં અમને સ્નેહવિલાસ ઉપર ઉપરતિ થઇ અને અમે એ પવિત્ર પુરૂષને પગે પડ્યાં. પછી પાછાં અમે ઉભાં થયાં, ને બે હાથ જોડી કપાળે અડાડી અમારા એ જીવનતારકને અને પછીથી બની રહેલા અમારા સન્મિત્રને કહ્યું:

૧૫૩૦–૧૫૩૩. 'જે ચક્રવાકનું જોડું માનવદેહમાં તમારે હાથે લૂટારાની ગૂફા-માંથી ઉગરી ગયું તે અમે પોતે જ છીએ. તમે અમને જ્યારે જીવન આપ્યું ત્યારે તો હવે દુઃખમાંથી મોક્ષ પણ આપો. મરણ અને દુઃખ જ્યાં રોજરોજ આવ્યા જ જાય છે એવા જીવનરૂપની સાંકળોવાળો ચંચળ સંસાર અમને સંતાપે છે. અમને નિર્વાણની ઇચ્છા છે. તીર્થંકરોએ બતાવેલે પવિત્ર માર્ગે અમને, કૃપા કરીને દોરી જાઓ ! સાધુ-જીવનનાં વિવિધ શાસનો અમારી જાત્રાનું ભાથું હો !'

Aho ! Shrutgyanam

૧૫૩૪–૧૫૪૨. એ મહાસંયમી બોલ્યા: 'ધર્મને જે આત્મિક બળ રાખી પાળે છે, તે જરૂર બધાં દુઃખમાંથી તરત મુક્તિ પામે છે. જો તમે પુનર્જન્મનાં વિવિધ પરિણામોનાં દુઃખ ટાળવા ઇચ્છતાં હો, તો સ્વાર્થવૃત્તિ છોડી દો ને હવે હમેશને માટે તપસ્યા કરો. માણસ એ તો જરૂર જાણે છે જ કે મરણ આવશે, પણ ક્યારે આવશે તે માત્ર જાણતો નથી; તેથી એ આવે તે પહેલાં તેણે ધર્મ પાળી લેવો જોઇએ; ડાબલી વગાડતું મોત આવે, ત્યાર પછી તો કંઇ તપસ્યા થઇ શકે નહિ. જ્યાં લગી ઇંદ્રિયો સાબુત હોય અને શરીર ચાલતું હોય ત્યાં સુધી માણસ મુક્તિની તૈયારી કરી શકે. જીવન ચંચળ છે અને અનેક વિઘ્નોથી ભર્યું છે, માણસે એના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખવો અને પારમાર્થિક કાર્ય કરવા માટે ક્ષણભરનો પણ વિલંબ ન કરવો. જો મરણ ને દુઃખ કંઇ હોય જ નહિ તો માણસ ધર્મ આચરે કે છોડે તે ચાલવે; પણ જો મરણ આવવાનું જ છે તો કરેલી આળસ માથે પડશે. તેથી શરીર સાજું હોય ને શક્તિઓ સારી પેઠે હોય ત્યાં સુધી જ જીવન-સુધારણાનું કાર્ય મનુષ્ય સફળતાપૂર્વક કરી શકે છે.'

૧૫૪૩–૧૫૪૬. એ પવિત્ર પુરૂષના શબ્દો સાંભળીને સંસાર ઉપર અમને ક્ષોભ થયો અને પવિત્ર જીવન આરંભવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો. તેથી અમે ત્યાં જ અમારા શણગાર ઉતારી દીધા અને દાસીઓને સોંપી દેઇ કહ્યું: "અમારાં માબાપને આ સોંપજો અને કહેજો કે 'એ બંને દુઃખથી અને જન્મમરણની પરંપરાથી કંટાળ્યાં છે. અને એટલા માટે એ દુઃખથી પાર કરનાર ધર્મમાર્ગે ચઢ્યાં છે. અવિચાર અને બેદરકારીને કારણે અમે જે સારાનરસા આચારથી તમને હેરાન કર્યા હોય એને માટે તમે અમને ક્ષમા આપજો.' "

૧૫૪૭–૧૫૪૯. આ સમાચાર દાસીઓમાં ફેલાતાં તે તથા નર્તકીઓ પણ દોડતી આવી. એ મારા પ્રિયને પગે પડ્યાં ને કાલાવાલા કરવા લાગ્યાં: 'અમને અનાથ કરી મારી નાખો ના!' કેટલીકે એમના પગને અડવા પુલ વેર્યાં, જે કુલ એમણે જાણી જોઇને હાથમાંથી સેરવી દીધાં હતાં (અને તે બોલી):

૧૫૫૦–૧૫૫૨. 'અમારા જીવનમાં વગર કંટાળ્યે અમારી (ગુપ્ત) કામના પ્રમાણે તમારા આલિંગનની આશામાં અમે અમારા જીવનને આનંદી માનતી આવી છીએ. હવે એ અમારી કામના તમારી પાસેથી જો પરિપૂર્ણ ન થાય તો ભલે! માત્ર તમને જોઇને જ અમે સંતોષ ધરીશું. શ્વેત કમળ જેવા ચંદ્રને માણસ જો અડકી શકે નહિ, તો ય એના શુદ્ધ બિંબને જોઈ કોને આનંદ ના થાય!'

૧૫૫૩–૧૫૫૯. એમ તે સ્ત્રીઓ અનેક રીતે રોવા લાગી અને મારા સ્વામીને પોતાના વિરક્તભાવમાંથી પાછા વાળવા કાલાવાલા કરવા લાગી. પણ આવાં પ્રલોભનોની પરવા કર્યા વિના અને પોતાને અડવા દીધા વિના મારા પ્રિય એ બધાંથી ફરી જઇને પેલા સત્પુરૂષ તરફ મોં કરીને ઉભા. સંસારથી વિરક્ત થઇને સાધુજીવનમાં પ્રવેશવા માટે એમણે જાતે જ એકેએકે બધા વાળ ખુંટી નાખ્યા. મેં પણ પોતે મારા બધા વાળ ખુંટી નાંખ્યા ને મારા સ્વામી સાથે એ સાધુને પગે પડી, અમે પ્રાર્થના

Aho ! Shrutgyanam

કરીઃ 'અમને દુઃખમાંથી મોક્ષ આપો.' તે ઉપરથી એમણે આગળ કહ્યા પ્રમાણે (સાધુસાધ્વીઓને માટે નક્કી થએલું) સામાયિક વ્રત અમારી પાસે લેવરાવ્યું. (તેમાં એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાની છે કેઃ 'હે પૂજ્યપુરૂષ, હું સામાયિક વ્રત પાળીશ, એટલે જ્યાં સુધી એ વ્રતમાં હોઇશ ત્યાં સુધી મનથી કરેલાં બધાં અસત્કર્મોનો ત્યાગ કરીશ, અને મનસા વાચા કાયા, બનતા સુધી હું જાતે એવાં કર્મ નહિ કરૂં, બીજા પાસે નહિ કરાવું, તેમ જો કોઇ કરે તો તેમાં સમ્મતિ પણ નહિ આપું; આવાં બધાં કર્મોથી, હે પૂજ્યપુરૂષ, હું દૂર રહીશ.') આ વ્રત જો સરળતાથી સારી રીતે પળાય તો મોક્ષ પમાય. વળી આ વ્રતને કારણે જીવહિંસાથી, અસત્યથી, અસ્તેયથી, સ્ત્રીસંસર્ગથી અને પરિગ્રહથી તથા રાત્રિભોજનથી, અમારે દૂર રહેવાનું હતું. વળી જીવનના, મરણના અને દેહના સૌ સ્વાર્થો ત્યાગ કરવા જણાવનારાં જે ઉપવ્રતો તે પણ અંતે અમે ગ્રહણ કર્યો.

૧૫૬૦–૧૫૬૬. ચાકરોએ ખબર પહોંચાડ્યાથી અમારાં માબાપ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને અમારી દીક્ષાની વાત સાંભળીને નગરમાંથી બાળકો વૃદ્ધો ને સ્ત્રીઓ પણ ઉત્કંઠિત થઇને આવી પહોંચ્યાં. એમ એ મોટો બાગ સબંધીઓથી અને અનેક જિજ્ઞાસુજનથી ભરાઈ ગયો. લોકનાં શરીર એકબીજાથી દબાવા લાગ્યાં અને મ્હોંમાથાંનો પરથાર થઈ ગયો હોય એટલી ભીડ થઈ ગઈ. વ્રતના નિયમને અનુસરીને અમે અમારૂં એક-એક ઘરેણું ઉતારી દીધું હતું એ જોઇને અમારાં સગાં તો રોવા મંડ્યાં, અને અમારાં બંનેનાં માબાપ તો આવતાંની સાથે જ છુટે મ્હોંડે રડવા લાગ્યાં. વળી મારાં સાસુસસરા તો અમને જોતાની સાથે જ મૂર્છા ખાઇ જમીન ઉપર પડ્યાં. મારાં માબાપનો આત્મા ધર્મના બોધથી કંઈક વિશુદ્ધ બનેલો હતો અને એ જન્મમરણના સંસારદુઃખને જાણતાં હતાં જ, તેથી એ પોતાની આંખનાં આંસુ કંઇક ખાળી શક્યાં, ત્યારે મને ઠપકો દેતાં હોય એમ નહિ, પણ વારતાં હોય એમ બોલ્યાં:

૧૫૬૭–૧૫૬૮. 'દીકરી, તારી આ નાની ઉમરમાં આ તે તેં શું સાહસ કર્યું? આવી કુમળી સ્થિતિમાં સાધુજીવનનાં ધર્મકર્મ પાળી નહિ શકાય. તારી નિર્બળતાને કારણે એ જીવનમાં પાપ ના થઇ જવાય એટલા માટે હજી ચેતી જા. જ્યારે જીવનના આનંદને ભોગવી રહે ત્યારે તું સાધુજીવન લેજે.'

૧૫૬૯–૧૫૭૦. હું બોલી ઉઠીઃ 'જીવનના આનંદોનો ભોગ તો ક્ષણિક છે અને પછીથી તે કડવા બની જાય છે. કુટુંબજીવનથી ઘણું દુઃખ ખમવું પડે છે, નિર્વાણના જેવું કશું સારૂં નથી. અને ત્યાંસુધી માણસે ધર્મને માર્ગે આવી જવું જોઇએ એમાં કલ્યાણ છે; મોત આવી ચઢે તે પહેલાં આપણે પરવારી લેવું જોઇએ.'

૧૫૭૧. ત્યારે મારા પિતાએ ઉત્તર આપ્યોઃ 'જળામાં લૂટારા ભરાઈ રહે એમ ઇંદ્રિયો ભરાઇ રહેલી છે જેમાં, એવી તમારી જુવાની હોવા છતાં યે આ સંસાર-સાગરની ઉપર થઇને નિર્ભયતાએ તરી જજો.'

૧૫૭૨. એટલામાં સગાંસંબંધીના ઉપચારથી મારાં સાસુસસરાને ચેતન આવ્યું, તેમણે મારા સ્વામી તરફ જોઇને કહ્યું:

Aho ! Shrutgyanam

૧૫૭૩-૧૫૭૭. 'દીકરા, આ તને કોણે શીખવ્યું ? અમારી સાથે રહેવું તને ના ગમ્યું ? એવું તે તને શું દુઃખ પડ્યું કે કંટાળીને તું સાધુ થઇ ગયો ? આધ્યાત્મિક જીવનથી જ નહિ પણ ધર્મવિહિત સંસારભોગથી પણ સ્વર્ગ મળે છે. અને લોકમાં કહેવત છે કે જીવનમાં સ્ત્રી એ રત્નરૂપ છે. અપ્સરા જેવી સુંદર તારે માટે અહીં સ્ત્રીઓ છે. તું જ્યારે સ્નેહ ભોગવી રહે ત્યારે ધર્મજીવન પાળજે. આપણા વિશાળ ધનને, અમને પોતાને અને (તેં છોડવેલી) આ દીકરીને, એ બધાને તું શું છોડી જશે ? હજી યે થોડાં વર્ષ તું જીવનનો આનંદ ભોગવી લે; ત્યાર પછી, જ્યારે આવા કઠણ વ્રત સ્વીકારવાના દહાડા આવે ત્યારે તું તે ખુશીથી લેજે.'

૧૫૭૮. શેઠને પુત્રે દૃઢમને દૃષ્ટાન્તો દેઇને (અને રદીઆ આપીને) પોતાનાં માબાપના કાલાવાલાભર્યા શબ્દોનો આમ જવાબ આપ્યોઃ

૧૫૭૯-૧૫૯૩. "અજ્ઞાને કરીને રેશમનો કીડો જેમ પોતે ઉપભોગ કરવાને પોતે જ વણેલા કોકડામાં ગુંચાઈ રહે છે, તેવી જ રીતે મોહાન્ધ પુરૂષ ઉપભોગની લાલસાએ સ્ત્રીને કારણે માયામાં પડે છે અને તેથી અનેક દુઃખ ભોગવે છે. ખોટા રૂપથી ભોળવાઇને અને મોહથી ભરમાઇને વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓરૂપ કાંટાવાળા સંસારમાર્ગના જાળામાં એ ફસાઈ પડે છે. સ્ત્રીના વિયોગથી જેટલું દુઃખ થાય છે એટલું પણ સુખ સ્ત્રીથી એને મળી શકતું નથી. ધનમાલથી પણ દુઃખ છે, તેને પ્રાપ્ત કરતાં પણ દુઃખ અને સાચવતાં પણ દુઃખ; અને જ્યારે નાશ પામે છે ત્યારે ખેદ થાય છે. અને માબાપ, ભાઇ, વહુ, છોકરાં ને સગાંવહાલાં એ તો નિર્વાણના માર્ગમાં બંધનની સાંકળો છે. જેમ સંઘમાં એકઠા મળેલા લોક એકબીજાની સાથે રહેવા ઇચ્છે છે અને પ્રવાસનાં દુઃખને લેઇને સાથે ચાલે છે, પણ વનમાં (ભય) આવી પડતાં જુદી જુદી દિશામાં પોતપોતાને માર્ગે વેરાઈ જાય છે, તેમ સગાંસંબંધી આ સંસારજાત્રામાં સ્નેહસંબંધે સુખદુઃખ ભોગવવાને અને એકબીજાને મદદ કરવાને એકઠાં મળ્યાં છે, પણ પછી મરણ થવાથી કે સંસારમાંથી નિકળી જવાથી એ જુદાં પડે છે, ત્યારપછી પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે પોતપોતાને માર્ગે ચાલતાં થાય છે. પોતાનાં સંબંધીઓ વિના કે બીજી કશી પ્રતીતિ વિના માણસે પોતે જ મોહ છોડીને સમજી જવું જોઇએ કે એમાંથી મુક્ત થયે જ નિર્વાણને માર્ગે જઈ શકાશે; અને તેને સારી રીતે નિશ્ચય થયો હોય તો તો કાળદેવ પોતાની ગુફામાંથી નિકળીને જીવન તોડી નાખે તે પહેલાં જ પોતે ડાહ્યા થઇને અને જાતને કબજે રાખીને કરવા જેવું કરી લેવું જોઇએ. તેથી અંતર્દૃષ્ટિ અને મુમુક્ષુછાયળવાળો પુરૂષ તો, સ્વર્ગનો માર્ગ સહેલો કરવો હોય તો, કશાને (ન તો વસ્તુને કે ન તો માણસને, ન તો માલને કે ન તો સગાંને) વળગી ન રહે. ત્યારે 'હજી યે થોડાં વર્ષ તું જીવનનો આનંદ ભોગવી લે' એવો જે છેવટે ઉપદેશ તમે આપતાં હો તો એ પણ ભૂલ છે, કારણ કે સંસાર તો અનિત્ય છે અને જીવનની

Aho ! Shrutgyanam

કોઇને ખાતરી નથી. મરણની સત્તાને અહીં કોઈથી હઠસેલી શકાતી નથી, તેથી એ આવે તે પહેલાં, વખત ખોયા વિના માણસે આ વ્રત લેઇ લેવું ઉચિત છે.”

૧૫૬૪–૧૬૦૨. આવાં આવાં વચનોથી શેઠને પુત્રે પોતાનાં માબાપને અને સગાંસંબંધીઓને પાછાં જવા સમજાવ્યું; વળી જે મિત્રો એમની સાથે નાનપણથી ધૂળમાં રમીને મિત્રતાને બંધને બંધાયા હતા તેમને પણ પાછા જવા સમજાવ્યું. પોતાના પુત્ર ઉપરની ખૂબ મમતાને કારણે અમને છોડીને જવું શેઠને ગમતું નહોતું અને એમણે કહેલી વાત અમને ગમતી નહોતી, કારણકે જે સાધુજીવનનું વ્રત અમે લીધું હતું તેને પાળવાની જ અમારી ઇચ્છા હતી. (પાસે ઉભેલા) ઘણા લોકોએ જ્યારે કહ્યું: ‘પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એ બે જણ પોતાની આધ્યાત્મિક સાધના ભલે સાધે, કારણકે જન્મમરણની ચિંતાથી એ પીડાય છે; સંસારસુખથી પાછા હઠેલા અને તપસ્યા તરફ વળેલા ચિત્તને જે પકડી રાખે છે તે ખરેખર ઉપરથી મિત્ર છે, પણ સાચી રીતે તો શત્રુ છે,’ ત્યારે અંતે લોકોએ કહેલા સમજાવટના એ શબ્દોથી માની જઇને, માત્ર ક્રમને, (કુટુંબથી) અમને જુદા પડવાની એમણે રજા આપી અને એ હાથ જોડીને બોલ્યાઃ ‘ત્યારે તમે આત્મસંયમ પાળવામાં અને તપો કરવામાં વિવિધ પ્રકારની કઠણ સાધનાઓવાળી તપસ્યા આચરીને પાર ઉતરો. આ ક્ષણભંગુર સમુદ્રમાંથી, જન્મમરણનાં એનાં મોજાંમાંથી, એક ખોળેથી બીજે ખોળે જવાનાં વમળમાંથી, અષ્ટપ્રકારનાં કર્મોએ કરીને વલોવાતા જળમાંથી જોગવિજોગના કલેશનાં તોફાનમાંથી અને તેના મોહમાંથી પાર ઉતરી જાઓ.’

૧૬૦૩–૧૬૦૭. વખતે અમારા પગ નગર તરફ વળવાનું મન કરે, પણ આ વચનોથી શેઠે ભલા થઇ તેમને અટકાવ્યા. નગરશેઠે (મારા પિતાએ) તો કહ્યું: ‘તમે ધન્ય છો કે (ગૃહસ્થજનને પાળવા જેવું જે સાદું વ્રત એ નહિ પણ) પુરું વ્રત લીધું છે અને તેથી કલેશમય ગૃહજીવન તજી દીધું છે અને સ્નેહના બંધમાંથી ને બેડીઓમાંથી છુટાં થયાં છો. સુખદુઃખમાં સમાન થવાય એવાં મોહમુક્ત ધર્મસ્વરૂપ તમે ધારણ કર્યા છે. સ્ત્રીળળ તોડીને, સ્નેહસર્પમાંથી છુટીને જે વિનાઅભિમાને ને વિનાક્રોધે તીર્થંકરોના ઉપદેશને અનુસરે છે તેને ધન્ય છે. અમે તો હજી લોભ અને ભોગમાં આનંદ માન્યા જઇએ છીએ અને મોહના પાશથી ને સાંકળોથી બંધાયલા હોવાથી તમારી સાથે આવી શકીએ એમ નથી.’

૧૬૦૮–૧૬૧૩. આમ નગરશેઠે સાધુવ્રત ઉપર અનેક રીતે વ્યાખ્યાન કર્યું, કારણ કે એ બાબતમાં એમને ઉંડું જ્ઞાન હતું. પણ બંને કુટુંબની સ્ત્રીઓ, અમારા ઉપરના સ્નેહને લીધે રડાયું એટલું રડી; એટલા વિલાપ કર્યા, એટલાં ડુસકાં ખાધાં કે વરસાદથી પલળે એમ બાગની જમીન એમનાં આંસુથી પલળી ગઇ. અંતે શેઠ ને નગરશેઠને સ્ત્રીઓ, સંબંધીઓ, અને મિત્રોને લેઇને, દાસ તથા દાસીઓને લેઇને, સૈાને રડતાં લેઇને પાછા નગરમાં આવ્યા. અને (જતાં જતાં ય નગરશેઠ અમારા તરફ

Aho ! Shrutgyanam

પાછું વાળી જોતા હતા, ત્યારે માણસોના ટોળામાં પેલા ભવ્ય સાધુને એમણે જોયા.) અમારા સંસારત્યાગથી ચકિત થતા અને ધર્મ ઉપરની આસ્થામાં ડુબેલા એ સૌ લોક જ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા.

૧૬૧૪–૧૬૨૧. હવે એક સાધ્વી એ સાધુનાં દર્શન કરવાને એમની પાસે આવી, એનો દેખાવ સાધ્વીને ઘટે એવો જ હતો. તે નમ્ર હતી, ને ધર્મનું તેમજ સાધ્વીઓનું રક્ષણ કરનારી હતી; તપસ્યામાં તથા જ્ઞાનમાં પ્રખ્યાત થયેલી (મહાવીર દેવના શાસનમાં પ્રખ્યાત થયેલી) સાધ્વી ચંદનાની એ શિષ્યા હતી. એણે ધર્મિષ્ઠ સાધુનાં અને એમના સાથનાં દર્શન કર્યાં, ત્યાર પછી સંઘનિયમોના પોતાના જ્ઞાનને લીધે એ બોલ્યાઃ 'સંસારદુઃખથી વિરક્ત થતી આ સાધ્વીને તમારી શિષ્યા બનાવો.' સાધ્વીઓએ પોતાની ખુશી બતાવી, તેમાં તેમના આત્માનો વિવેક અને સાધુજીવનમાં પણ પળાતી સભ્યતા સાફ તરી આવતી. પછી એ સાધુએ મને કહ્યું: 'આ સાધ્વીની પૂજા કર, એ સાધ્વી પોતાના રક્ષણ નીચે તને લેઈ જાય છે, પંચમહાવ્રતના ધર્મમાં સફળ થએલાં એ પ્રસાધ્વી સુવ્રતા છે.' યોગ્ય રીતે મેં કપાળે હાથ અડાડીને નમસ્કાર કર્યો, અને નિર્વાણને પંથે ચઢવા માટેની આકાંક્ષાએ એ સાધ્વીને પગે પડી. એમણે મારા તરફ જોઈને આશીર્વાદ આપ્યાઃ 'પાળવે અઘરું એવું જે સાધ્વીજીવન તે તને સફળ થાઓ. અમે તો માત્ર ઉપદેશ આપીને તને ધર્મને માર્ગે ચઢાવીશું; જો તું સત્યરીતે પ્રયત્ન કરીશ તો નિર્વાણને માર્ગે ચઢી શકીશ.'

૧૬૨૨–૧૬૨૭. મેં ઉત્તર આપ્યોઃ 'પૂજ્ય સાધ્વીજી, જન્મમરણથી ભર્યા સંસારપ્રવાહમાં અથડાવાનો ભય મને બહુ લાગ્યો છે, તેથી તમારા શબ્દોને અનુસરીશ.' પછી (છુટાં પડતી વખતે) પોતાની વિશાળ ને કઠણ તપસ્યાને બળે બળતા અગ્નિસમાન દીસતા એ સાધુને શ્રદ્ધાપૂર્વક મેં નમસ્કાર કર્યા. તેમજ પ્રેમનો ત્યાગ કર્યો છે અને સર્વોચ્ચ સાધના ગ્રહણ કરી છે જેમણે એવા એ વણિકપુત્રને પણ (એમની વિદાય લેતાં) નમસ્કાર કર્યા. ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ જ આવી શકે એવા અમારા શાન્ત એકાન્ત મઠમાં આ સાધ્વીઓની સાથે જવા માટે (એ પ્રસાધ્વી તથા એમની સંગિનીઓ સાથે) નગર તરફ ચાલતી થઈ. એટલામાં તો આકાશના શણગારરૂપ સૂર્યે પશ્ચિમમાં ઉતરવા માંડયું. પ્રસાધ્વીની સાથે જ્ઞાનની અને (આજ સુધીના વ્યવહારના) ત્યાગની વાતો કરતાં કરતાં ધર્મમાં શ્રદ્ધા બેસાડતી હતી ને એમાં રાત કેમ પડી ગઇ એ તો જણાયું ય નહિ.

૧૬૨૮–૧૬૩૦. બીજે દિને તે વણિકપુત્ર તથા તે ઉત્તમ (અમને દીક્ષા આપનાર) સાધુ કંઈ પણ સ્થાન નિર્ણય કર્યા વિના પરિભ્રમણ કરવાને માટે અન્ય દિશામાં નિકળી પડયા. મને તો એ પ્રસાધ્વીએ બંને પ્રકારના (સાધુજીવનમાં અને સાધ્વીજીવનમાં પાળવાના) નિયમો શીખવ્યા, અને હું તપસ્યામાં તથા સંસારત્યાગમાં દૃઢ થયું. આવું

Aho ! Shrutgyanam

જીવન ગાળતાં ગાળતાં (થોડું એક સ્થાનમાં રહીએ અને થોડું સ્થાને સ્થાને પરિભ્રમણ કરીએ એમ કરતે કરતે) અંતે અહીં. (રાજગ્રહ નગરમાં) અમે આવી પહોંચ્યાં છીએ, અને આજે (મારી સહચરી સાથે) છઠના પારણાને માટે ભિક્ષા માગવા નિકળી છું.

૧૬૩૧. (શેઠાણી,) તમારા પુછ્યા પ્રમાણે, ગયા જન્મમાં અને ત્યાર પછી જે સુખદુઃખ ભોગવ્યાં છે અને તેનાં જે પરિણામ આવ્યાં તે બધું આ વર્ણવી બતાવ્યું.

(૧૨. પ્રશસ્તિ.)

૧૬૩૨–૧૬૩૬. સાધ્વી તરંગવતીએ પોતાની કથા પુરી કરી ત્યારે શેઠાણીએ વિચાર્યું: ' કેવું કઠણ આમણે કર્યું છે ! આવી કુમળી અવસ્થામાં, આવી સારી સ્થિતિમાં, આવું વૈધવ્યવ્રત ગ્રહણ કરીને પણ આવી કઠણ તપસ્યા ! ' અને તેણે નગરશેઠની દીકરીને કહ્યું: ' હે સાધ્વી, તમારા જીવન સંબંધે પ્રશ્ન પુછીને મેં આપને જે આટલું બધું કષ્ટ આપ્યું તેને માટે કૃપા કરીને ક્ષમા આપો. ' તે એને પગે પડી અને અનંત ભવસાગરના ક્લેશને કારણે કહેવા લાગી: ' સંસારભોગના ફાદવમાં કળી ગયેલાં એવાં જે અમે તેમનું શું થશે ! મોહાન્ધકારે અમને ઘેરી લીધાં છે અને ત્યારે તમે તો કઠણ આ સાધુજીવન ગ્રહણ કર્યું છે. છતાં યે અમને બતાવો કે પુનર્જન્મમાં કષ્ટ ટાળવાને માટે અમારે શું કરવું જોઇએ ? '

૧૬૩૭–૧૬૪૧. તરંગવતીએ જવાબ દીધોઃ ' તમે સાધુજીવન પાળી શકો એમ ન હો, છતાં યે સંસારમાં એવી રીતે રહો કે તીર્થંકરના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલી શકો. ' તે સાધ્વીના આ શબ્દો અમૃતની પેઠે શેઠાણી ઉતારી ગઈ અને મહાકૃપાએ મળ્યા હોય એમ માનવા લાગી. અંતે નિશ્ચય કરીને શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહસ્થધર્મ પાળવાનું માથે લીધું અને (સજીવને ઉગારવા માટે) સજીવનિર્જીવ વચ્ચેનો ભેદ જાણી લીધો. આમ (ગૃહસ્થજન પાળી શકે એવાં) સરળ પાંચ વ્રતો અને બીજી અનેક ક્રિયાઓ અને વિધિઓ એણે પાળવા માંડી. જે જુવાન દાસીઓએ પણ આ કથા સાંભળી હતી તેમને પણ અસર થઈ અને તીર્થંકરોના ઉપદેશ ઉપર ઉંડી શ્રદ્ધા તેમને બેઠી.

૧૬૪૨. સાધ્વીએ અને તેની સહચરીએ (પોતાના ધર્મને બાધ ન આવતો હોય એવી) ભિક્ષા લીધી અને જોઇજોઇને અને જાળવીજાળવીને પગલાં ભરતી જ્યાંથી આવી હતી ત્યાં એ પાછી ગઇ.

૧૬૪૩. તમને (સાંભળનારને અને વાંચનારને) મેં આ કથા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન થાય એટલા માટે કહી બતાવી છે. આના શ્રવણથી સર્વ દુરિત દૂર થાઓ અને જિનેશ્વરની ભક્તિમાં તમારું મન લીન થાઓ.

૧૬૪૪. હાર્યય પુરીય ગચ્છમાં થએલા આચાર્ય વીરભદ્રના શિષ્ય સાધુ નેમિચન્દ્રગણિએ આ કથાનું આલેખન કર્યું.

Aho ! Shrutgyanam

जैन साहित्य संशोधक समिति

पेट्रन.

श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाह. बी. ए. मुंबई.

वाईस पेट्रन.

श्रीयुत केशवलाल प्रेमचंद मोदी. बी. ए. एल्एल. बी. वकील अहमदाबाद.
श्रीयुत अमरचंद घेलाभाई गांधी. मुंबई.

सहायक.

शेठ परमानंददास रतनजी, मुंबई.
शेठ कांतिलाल गगलभाई हाथीभाई, पूना.
शेठ केशवलाल मणीलाल शाह, पूना.
शेठ बाबूलाल नानचंद भगवानदास झवेरी, पूना.

आजीवन-सभासद.

श्रीयुत बाबू राजकुमार सिंहजी बद्रीदासजी, कलकत्ता.
श्रीयुत बाबू पूरणचंदजी नाहार. एम्. ए. एलएल. बी. कलकत्ता.
शेठ लालभाई कल्याणभाई झवेरी. वडोदरा (मुंबई.)
शेठ नरोत्तमदास भाणजी, मुंबई.
शेठ दामोदरदास, त्रिभुवनदास भाणजी, मुंबई.
शेठ त्रिभुवनदास भाणजी जैन कन्याशाला, भावनगर.
शेठ केशवभाई माणेकचंद, मुंबई.
शेठ देवकरणभाई मूळजीभाई, मुंबई.
शेठ गुलाबचंद देवचंद, मुंबई.
श्रीयुत मोतीचंद गिरधरलाल कापडिया, बी. ए. एलएल् बी. सोलीसीटर, मुंबई.
श्रीयुत केशरी चंदजी भंडारी, इंदोर.
शाह अमृतलाल एण्ड भगवानदास कुं० मुंबई.
शाह चंदुलाल वीरचंद कृष्णाजी, पूना.
शेठ लाधाजी मोतीलाल, पूना.
शाह धनजीभाई वखतचंद साणंदवाळा, (अहमदाबाद)
शाह बालुभाई शामचंद, तळेगाम (ढमढेरे).
शाह चुनिलाल झवेरचंद, मुंबई.

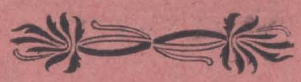

Aho ! Shrutgyanam

हमणां ज प्रकट थएल अत्युत्तम ग्रन्थ

आ चा रां ग सू त्र.

एम तो आचारांगसूत्रनी आज सुधीमां अनेक आवृत्तियो छपाई गएल छे परंतु शुद्धता अने उत्तमतानी दृष्टिए एनी बराबरी करी शके एवी एके आवृत्ति हजी सुधी बहार पडी नथी. आ आवृत्ति जर्मनीना एक विद्वाने वर्षोसुधी आचारांगसूत्रनो ऊंडो अभ्यास करी तैयार करेल छे. मूळनी अनेक प्रतो भेगी करी तेमांथी प्रथम मूळपाठ तारवी काढी, पछी चूर्णि टीका, अवचूरी, टब्बार्थ अने बालावबोध आदि जुदी जुदी व्याख्या करनाराओना पाठो साथे सरखावी, आनो पाठ निर्णय करवामां आव्यो छे; एटलुं ज नहीं पण आज सुधीमां कोईपण टीकाकार जे वस्तु ए सूत्रमां जोई शक्या न हता ते ऐमां तारवी काढवामां आवी छे. अने ए वस्तु ते आखा सूत्रमां गद्यभाग अने पद्यभाग केटलो छे तेनुं पृथक्करण छे. पश्चिमना विद्वानो आपणा देशना शास्त्रोनो केवी पद्धतिए अने केटली बारीकीथी अभ्यास करे छे तेनी कल्पना आचारांगसूत्रनी आ आवृत्ति जोवाथी थशे. आनी महत्ताना खयाल एटला उपरथी आवी शकशे के जर्मनीनी एक प्रख्यात युनिवर्सिटीए ए ग्रन्थना संशोधक विद्वानने एमना आवा अथाग बौद्धिक परिश्रमना बदलामां ऊंचामां ऊंची पांडित्यप्रदर्शक " डॉक्टर "नी डीग्री आपी छे.

सारामां सारा एन्टीक कागळ उपर सुन्दर रीते अने नवी पद्धतिए छपाववामां आवेल छे. पाछळ ग्रन्थमां आवता दरेक शब्दनो प्राकृत अने संस्कृत शब्द कोष आपवामां आवेल छे. तेम ज खास खास महत्त्वनां पाठान्तरो पण आपेलां छे. दरेक भंडार, लाईब्रेरी अने ग्रन्थसंग्रहमां आनी एकेक नकल खास राखवा लायक छे तेम ज दरेक साधुसाध्वीने स्वाध्यायमाटे अत्यंत उपयोगी होवाथी तेमने पण खास संग्रहवा लायक छे.

जर्मनीनी लिप्जीग युनिवर्सीटी तरफथी ए ग्रन्थनी रोमनलीपिमां जे मूळ आवृत्ति प्रकट थई छे तेनी किंमत लगभग ६-७ रूपिया जेटली पडे छे. छतां आ आवृत्तिनी किंमत मात्र १॥ रुपियो ज राखवामां आवी छे. घणी ज थोडी नकलो छपाएली छे माटे मंगाववानी इच्छा वाळाए शीघ्रता करवी.

त्रण छेद सूत्र

बृहत्कल्प, व्यवहार अने निशीथ.

जैन आगम साहित्यमां आ त्रण छेद सूत्र सौथी वधारे प्राचीन अने प्रधान आगम गणाय छे. एमना कर्ता भद्रबाहु स्वामी छे. ए छेद सूत्रो उपर पूर्वाचार्योए जेटली व्याख्याओ लखी छे तेटली बीजा कोई पण आगमो उपर नथी लखी. ए छेद सूत्रो हजी सुधी कोईए छपाव्या न हता. परंतु जर्मनीना प्रसिद्ध विद्वान् डॉ. शुब्रींग, जेमणे उपरोक्त आचारांग सूत्रनुं संशोधन कर्युं छे तेमणे ज सौथी प्रथम आ त्रण छेद सूत्रोनुं पण अत्युत्तम संशोधन करी प्रकट करवानुं प्रशंसनीय श्रेय प्राप्त कर्युं छे. आ सूत्रोना पाठो पण आचारांग सूत्रनी माफक टीका, चूर्णि, भाष्य, निर्युक्ति आदि जुनी व्याख्याओ अने मूळनी जुनामां जुनी प्रतिओ भेगी करी सायन्टीफिक पद्धतिए तैयार करवामां आव्या छे. साथे एवी उत्तम रीते छपाववामां आव्या छे के जेथी आखा सूत्रनुं रहस्य वांचतांनी साथे ज, यंत्रने जोवनी माफक, आंखो आगळ तरी आवे छे. अंतमां जुदाजूदा पाठान्तरो पण आपवामां आव्यां छे. ऊंचा एन्टीक कागळ उपर सुंदर रीते छपावेलां होवा छतां त्रणे सूत्रोनी किंमत फक्त २॥ रूपिया छे. हवे थोडी ज प्रतिओ शिलकमां रहेली छे.

मळवानुं स्थान—

गुजरात पुरातत्त्वमंदिर
एलीसब्रीज, अमदावाद.

भारत जैन विद्यालय;
पो० डेक्कन जीमखाना, पूना सिटी.

Aho ! Shrutgyanam